АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В. В. Німчук

Давньоруська спадщина в лексиці української мови

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1992

ББК 81.2Ук-3
Н67

У монографії досліджуються походження і розвиток масиву давньоруської лексики для позначення предметів і явищ навколишнього середовища. Вивчаються словникові системи, пов'язані з буттям, простором і часом, будовою всесвіту, землі, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна та інша номенклатура X—XIII ст. Досліджується доля успадкованої давньоруської лексики в українській (літературній та діалектній) мові протягом усього її розвитку.

Для славістів, істориків східнослов'янських мов, етимологів, лексикологів, природознавців, викладачів і студентів гуманітарних факультетів вузів, усіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

Відповідальний редактор *С. П. Бевзенко*

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України

Редакція літератури,
мови та мистецтвознавства

Редактор *Н. С. Редичук*

$Н\frac{4602000000-268}{221-92}528-92$

ISBN 5-12-000639-6

© В. В. Німчук, 1992

ВСТУП

На відміну від фонологічних (фонетичних), граматичних, фразеологічних та дериваційних засобів мови, що відповідно налічують порівняно невелику кількість елементів — десятки й сотні, лексична система характеризується величезними масивами різних класів повнозначних слів повнозначних частин мови, що в сукупності складають десятки й сотні тисяч номінативних одиниць[1]. Лексичні багатства мови, котрі фіксуються в писемних пам'ятках протягом її історичного розвитку, незрівняно більші.

Найповніший опис лексики дають філологічні словники, проте в них подається тільки арсенал лексико-семантичних засобів, а не мегалосистема, що складається з макро-, мікро- та підгруп. В історичних словниках при всій детальній хронологічній (фіксація в писемних джерелах певного часу) та семантичній розробці конкретних реєстрових одиниць не видно динаміки розвитку лексичної системи мови. До того ж вокабули в них здебільшого позбавлені (принаймні широких), стилістичних, етимологічних і частотних характеристик.

Нинішні етимологічні словники, природно, основну увагу концентрують на з'ясуванні походження кореня лексеми. Розвиток семантики й звукової оболонки слова, дериваційні особливості його в таких працях залишаються на другому плані або зовсім ігноруються. Тому зрозуміло, чому досі немає повних монографічних досліджень історії лексичних систем мов, зокрема слов'янських, з максимальним заглибленням у давнину.

Історична лексикологія мало приваблювала представників лінгвістики XIX—XX ст. Ще 1925 р. М. С. Трубецькой констатував, що історія словникового складу була найбільш занедбаним розділом мовознавства. Відсутність таких праць особливо відчувалася в східнослов'янській науці [Трубецкой

---

[1] Число так званих службових слів також обмежене. Вони традиційно розглядаються в працях, присвячених морфології.

143]. Вітчизняна діахронічна (точніше — поліхронічна) лексикологія оформлюється як окрема галузь порівняльно-історичного мовознавства фактично тільки в повоєнний період. Перші монографії з цієї галузі присвячено різним групам давньоруської лексики — докторська дисертація Ф. П. Філіна [Филин 1949] та посібник для вузів П. Я. Черниха [Черных]. Словниковий склад давньоруської мови привертає увагу дослідників і пізніше. А. І. Генсьорський опублікував студію над лексикою і фразеологією Галицько-Волинського літопису [Генсьорський], а А. С. Львов — монографію, присвячену лексиці «Повісті временних літ» [Львов, 1975]. Системні зв'язки в лексиці давньоруської літературної мови в нормативному аспекті досліджувала Н. Г. Михайловська [Михайловская 1980].

Більше монографічних досліджень присвячено історії формування лексичних підсистем східнослов'янських мов: російської — праці М. Я. Брицина (юридична номенклатура, назви судових урядових осіб до XV ст.) [Брицын], Ф. П. Сороколетова (військова лексика російської мови до XVII ст. включно) [Сороколетов], Н. Б. Бахіліної (назви кольорів у російській мові) [Бахилина], Г. Я. Романової (найменування мір довжини) [Романова], Ф. П. Сергеєва (російська дипломатична лексика до XVII ст.) [Сергеев], Г. Ф. Одинцова (гіпологічна лексика) [Одинцов] та ін.— й української — праці А. А. Бурячка (номени спорідненості й свояцтва) [Бурячок 1961], В. О. Винника (назви одиниць виміру й ваги) [Винник 1966]. У них, закономірно, вивчається й давньоруська лексика — вихідний етап у розвитку всіх східнослов'янських мов.

Словниковий склад або його окремі фрагменти на певних хронологічних відрізках історії російської мови вивчалися в книгах С. І. Коткова (південноросійська писемність XVI—XVIII ст.) [Котков], Е. М. Борисової (лексика Смоленщини XVI—XVIII ст.) [Борисова], колективній монографії співробітників Інституту російської мови АН Росії (словниковий склад російської літературної мови кінця XVII — початку XIX ст.) [История лексики...], української — в монографіях М. Л. Худаша (лексика ділових документів кінця XVI — початку XVII ст.) [Худаш 1961], В. Й. Горобця (лексика діаріушів XVIII ст.) [Горобець], М. А. Жовтобрюха (мова періодики XIX — початку XX ст.) [Жовтобрюх 1963; Жовтобрюх 1970], О. Г. Муромцевої (лексичний склад літературної мови другої половини XIX — початку XX ст.) [Муромцева], колективних монографіях Інституту суспільних наук АН України (назви приміщень, одягу, тварин, часових понять XVI—XVII ст., слова на позначення населення за соціальним скла-

дом, суспільно-економічним становищем, майново-правовими відносинами XIV—XVIII ст.) [Питання історії...; З історії...], в публікаціях А. А. Москаленка (різні групи лексики XIV—XX ст.) [Москаленко 1969; Москаленко 1972], білоруської — в колективній монографії «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» [Гістар. лексікалогія...]. Іншомовні запозичення в старобілоруській писемно-літературній мові лексикографічно [Булыка 1972] й монографічно [Булыка 1980] опрацював О. М. Булика. Опубліковані книги на історико-лексикологічні теми було створено здебільшого на основі докторських і кандидатських дисертацій.

Надруковано автореферати й фрагменти дисертацій (у вигляді статей), присвячених історії певних семантичних груп лексики східнослов'янських мов. Давньоруський словник є об'єктом небагатьох робіт такого типу. На Україні досліджували давньоруську лексику Г. М. Миронова (назви одягу) [Миронова], Т. В. Олещук (назви хвороб і хворобливих станів) [Олещук], В. І. Невойт (назви страв і продуктів харчування) [Невойт] та ін. Із праць з історичної лексикології української мови відзначимо дисертації Ф. Є. Ткача (лексика документів канцелярії Б. Хмельницького) [Ткач], Є. І. Чернова (назви грошей і грошових одиниць) [Чернов], Л. І. Батюк (лексика літопису Самовидця) [Батюк], М. П. Кочерган (назви понять часу) [Кочерган 1967], Пв. Пв. Чучки (становлення географічної номенклатури) [Чучка], І. В. Сабадоша (формування ботанічної номенклатури) [Сабадош 1986]. Різні лексико-семантичні групи староукраїнської мови стисло характеризуються в збірниках тез доповідей, запропонованих учасникам наукових конференцій [Актуальные проблемы I; Актуальные проблемы II; Лексика української мови]. Ряд праць [Москаленко 1973] надруковано в періодиці і лексикологічних збірниках.

Розгортанню досліджень із проблеми поліхронічної лексикології сприяли, з одного боку, успіхи теорії цієї галузі лінгвістики, а з другого (чи не найбільше) — здобутки східнослов'янської лексикографії: історичної (СДЯ, СлРЯ, ССУМ, ГСБМ, ССПИ), діалектологічної (СРНГ, МСБГ, Лис., Он., Корз., СБГ, ТС), етимологічної (ЭССЯ, Ш., ЕСУМ, ЭСБМ), тлумачної (ССРЛЯ, СУМ, ТСБМ).

Вивчення історії словникового складу української мови стимулює видання давніх і старовинних східнослов'янських текстів, у першу чергу давньоруських (Ізб. 1076, Усп. зб., Іл., СГ, К Грф. ДННСС, ДК Уст.) та українських (зокрема, в серії «Пам'ятки української мови», наприклад Рус., П., АЖ, Зиз., Бер., Слав., Слав.—Кор., ДМВН, К. З., АЛ, Гал. Кл. Чеп., ДНРМ, ЛГП, ПЛ та ін.).

Успіхи історичної лексикології української мови були б неможливі без розгортання студій над словником сучасної української літературної мови та різних українських говорів. Особливо відзначимо дисертаційні роботи з проблем діалектної лексикології Т. О. Марусенко, Т. П. Заворотної, А. А. Берлізова, І. В. Сабадоша, П. Ю. Гриценка, Й. Й. Пуя, О. А. Могили, Т. П. Терновської, Г. Л. Аркушина, О. М. Никончука та ін.

Подією в науці був вихід у 1983 р. монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» — першої спроби широкого дослідження словникового складу від найдавніших часів до наших днів.

Цей академічний курс історії української лексики був схвально зустрінутий науковою громадськістю [Худаш 1984; Гринчишин]. Звичайно, в одному томі неможливо вичерпно з'ясувати історію всіх макро- і мікросистем, показати долю десятків тисяч лексем протягом більш ніж тисячолітнього розвитку мови — від праслов'янського періоду через давньоруську епоху до сучасної доби. Загалом, мало вивченою залишилася історія найдавніших лексичних шарів мови — слів на позначення предметів, явищ, ознак, процесів навколишнього світу. Навіть автори робіт, присвячених лексиці окремих пам'яток [Львов 1975; Филин 1949], не в змозі були охопити всі семантичні групи словника давньоруської мови.

Той факт, що лексичний ярус мови становить систему, тепер ні в кого не викликає сумнівів. Система ця специфічна через те, що охоплює величезну кількість підсистем, мікросистем, різного роду протиставлень, тисячі одиниць, кожна з яких має свою фізичну (звукову) та семантичну історію. Самий тільки список лексико-семантичних груп і підгруп складає об'ємну книгу Р. Галліга та В. фон Вартбурга [Hallig, Wartburg], в якій зроблено спробу дати універсальну схему для опису лексики мови. Дослідження цієї велетенської системи в русі із кількісно-якісними, звуковими, лексико-деривацiйними й семантичними змінами (з семантичною деривацією) в ній, історії кожного її члена (а кожна лексема має свою історію) передбачає справді колосальний обсяг історико-етимологічної роботи.

Як відомо, специфікою лексичного ярусу («рівня») мови є те, що його елементи, позначаючи предмети й явища, процеси, ознаки матеріального світу, поняття із сфери духовного й суспільного життя людини, в своєму існуванні і функціонуванні тісно пов'язані з долею відповідних денотатів. Проте зміни в лексиці спричиняються й різними внутрімовними чинниками й міжмовними (міждіалектними) взаєминами. Історія природничої номенклатури яскраво свідчить про це: денотати

залишилися ті ж, що й тисяча років тому, а номени змінили своє значення (пор.: д.-р. *зорꙗ* «яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця», *звѣзда* «самосвітне небесне тіло» й суч. укр. *зоря* 1. «яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця»; 2. «самосвітне небесне світило, зірка»; *звізда* тільки діал.; д.-р. *хълмъ* і суч. укр. *пагорб;* пор. ще: д.-р. *животъ* «життя», суч. укр. *живіт* «черево»).

Системна пов'язаність елементів спостерігається в колі будь-якої лексико-семантичної групи слів, однак більш виразно вона виступає при вивченні макрогруп. Зв'язуючими ланками між ними виступають периферійні лексеми, які нерідко водночас тяжіють до різних груп. Одне й те ж слово може входити навіть у ядрову частину двох груп, особливо коли вони перебувають на грані омонімічності (пор.: *діти* «молоді людські істоти», «прямі нащадки (стосовно своїх батьків)»). Тому межі певних лексико-семантичних груп розпливчасті й окреслення їх дослідником відносне (особливо коли йдеться про дієслова). Повне дослідження історії всього лексико-семантичного складу мови вимагає грандіозного обсягу праці, яка може бути здійснена лише зусиллями десятків учених, очевидно, не одного покоління.

Лексико-семантичний арсенал мови (літературної та діалектів) з погляду історії включає кілька генетичних шарів: 1) слова й значення, успадковані з мови, на грунті якої вона розвинулася; 2) слова та значення, що виникли внаслідок лексичної й семантичної деривації від успадкованих коренів та основ, семем; 3) прямі лексичні запозичення й кальки.

Завдання нашої монографії — дослідити давньоруську спадщину української мови в лексиці, пов'язаній із буттям, простором, часом, навколишнім середовищем і людиною як частиною живої природи [2]. В абсолютній більшості — це наші найдавніші слова, багато з яких, за влучним зауваженням Ф. П. Філіна, є старішими, ніж «усі нинішні фонетичні та морфологічні закономірності» [Филин 1984, 38].

Давньоруську лексику, на основі якої сформувалися системи трьох сучасних східнослов'янських мов, ми прагнули охопити найбільш повно, з'ясовуючи її праслов'янські джерела, виявляючи східнослов'янські лексичні й семантичні новотвори, а також іншомовні запозичення. Головна увага концентрується на живомовних масивах словника X—XIII ст., але не можна було не врахувати й історично перспективної книжно-літературної лексики.

---

[2] Загальне уявлення про давньоруську лексику решти семантичних груп і її відбиття в українській мові можуть дати інші наші публікації [Винник та ін, 29—163; Жанри ,,, 5—56].

У давньоруській лексиці виділялися територіально-діалектні елементи незалежно від їх походження (праслов'янська спадщина, новотвори, запозичення), але, звичайно, найбільшу увагу звернено на південноруські специфічні слова, які згодом стали надбанням більшості українського ареалу.

Вивчення історії обраного лексичного масиву ведеться, як правило, на ґрунті писемних джерел, бо саме на їх основі найпереконливіше хронологізується еволюція звукової і змістової сторін слова. Мета реконструкції лексичного складу давньоруської мови на основі сучасних російської, української та білоруської мов у роботі не ставилася. Однак слід сказати, що пам'ятки XI—XIII ст.— оригінальні та перекладні — досить добре засвідчили склад лексико-семантичних груп, які є об'єктом нашого дослідження. З історичних словників автор черпав факти тільки тоді, коли відповідні давні писемні тексти були недоступні. У роботі загалом прослідковуються фіксація й життя відповідного слова протягом усього періоду розвитку української мови. Лише в рідкісних випадках через відсутність матеріалів у нашій картотеці та повного історичного словника української мови даються тільки давньоруська й сучасна форми слова.

Повна історія слова охоплює і розвиток його звукової оболонки. Закономірні звукові зміни в лексемах не коментуються, але специфічним особливостям звукового складу слів приділяється особлива увага (іноді такі розробки набувають вигляду етюдів про історію лексеми).

Автора цікавила доля давньоруської лексики в українській мові взагалі — як у писемно-літературній, так і в діалектах.

Перспективним видається вивчення давньоруської спадщини української мови на всіх рівнях її системи, в тому числі фонологічному, граматичному, а в лексиці—дослідження словника, пов'язаного з матеріальною й духовною культурою, суспільним життям тощо.

Дослідження лінгвальної структури з точки зору походження її складових елементів дозволить глибше з'ясувати спільні та специфічні тенденції розвитку споріднених мов, виявити риси, важливі з погляду східнослов'янського глотогенезу.

Автор висловлює щиру подяку своєму вчителеві й відповідальному редакторові монографії С. П. Бевзенку, рецензентам І. П. Чепізі, А. П. Грищенкові за висловлені зауваження.

Київ, червень 1987 р.

Розділ I

ВСЕСВІТ. ПРОСТІР. ЧАС

Буття, матерія, дух

Перш ніж перейти до дослідження лексичних систем, пов'язаних із природним оточенням людини, розглянемо слова, які позначають генеральні категорії — назви, що передають поняття буття, матерії, духу.

Процес існування в давньоруській мові передавало дієслово *быти* < byti, що мало досить розгалужену семантику, але основним треба вважати значення «існувати», «перебувати, знаходитися»: нарицахуса Полане. ω(т) ни(х)же *есть* (ін. сп.— *суть*) Полане в Києвѣ и до сего дне [ПВЛ 9], оу кієва бо *бяше* перевозъ [10] *, бѣ же єдинъ старець не *былъ* на вѣчи [127]. Воно дало численні деривати, зокрема з префіксами **до-, за-, из(ъ)-, от(ъ)-, пере-, при-, съ-**: поиди в дань, да и ты *добоудеши* и мы [ПВЛ 54] «придбати, здобути»; Не вѣдѣ, *добоудевѣ* ли утрѣшняго дне [Ср. I 685] «дожити»; не *забываита* отьчьства [ЖБГ 57], купа(в)са недоуга *избы* [ПВЛ 42], что днь согрѣшить а тѣмь члвкъ *избываеть* [МП 245] «позбуватися чогось небажаного»; ходаще по Римьскому болоту. то тѣи *избыша* плѣна [ЛК 648] «уникати»; селъ *изнебыша* (ін. сп.— *избыша*). Ѡружью и конь [551] «позбуватися, втрачати»; погыбе, в(ь)се ω*(т)бысѧ* [Ср. II 773] «переставати існувати»; ту *перебы* три дни [ЛК 386], аще *прибоудѧше* ѥмоу къ цѣнѣ [Ср. II 1381] «збільшуватися, прибувати (в ціні)»; а добро кнже другъ *прибоудеть* [ЛК 414] «приїжджати»; в кое времѧ сбыстьсѧ [ПВЛ 101], забывшоу емоу казни Биѣ. еже *сбысѧ* надъ нимъ [ЛГВ 892] «збуватися». Звичайно, в текстах XI—XIII ст. засвідчено не всі префіксальні дієслова та значення похідних лексем.

Висловлено думку про те, що праслов'янське утворення zabyti sę «забутися» мало первісну семантику «засидітися,

* При повторенні джерела біля прикладів подається тільки його сторінка.

занадто довго десь пробути» з пізнішим розвитком її у «пробути за якоюсь справою чи без діла, не роблячи іншої потрібної справи», з подальшим «забути(ся) про якусь справу, перестати пам'ятати» (ЕСУМ II 215], та припущення, що внутрішньою формою слова є уявлення про забування як процес переходу дійсного факту, явища із світу буття за його межі (Ш. II/6, 12; автори зіставляють структуру з дієсловами руху, направленого за межі чого-небудь далеко: *засунути, занести*). Друге припущення видається малоймовірним. Не заперечуючи першої гіпотези, гадаємо, що досліджувана семантика могла виникнути на основі іншої — «поринути в своє буття, в даний момент головні життєві справи». Пор. у сучасній мові: *забутися* «виключитися в думках з навколишньої дійсності, перестати думати про те, що хвилює, турбує і т. ін.» [СУМ III 31]. Аналогічними є деривати, утворені за допомогою префікса *за-* від дієслів, що вказують на роботу органів чуття, мозку, відображають психічні процеси: *задивитися, заслухатися, задуматися, зажуритися* тощо (пор. ще: діал. *забавитися* «затриматися» — СУМ III 14, закарп. *забытис'а* н а к ó г о с' «задивитися», *заспáтис'ᵃ* «поринути в глибокий сон», давнє *завидѣти* «заздрити» від *видѣти* «бачити»). Перелічені дієслова, успадковані українською мовою, не зазнали кардинальних структурних і семантичних змін.

У зв'язку із злиттям в українській мові давніх голосних *ы* та *и (і)* у фонемі передньо-середнього ряду в інфінітиві та минулому часі збігалися форми двох дієслів — *быти* і *бити*. Омонімію було усунуто заміною звука *и* на *у* за аналогією до форми майбутнього часу та наказового способу — *буду, будеш* і т. д., *будь, будьмо, будьте*. На зв'язок форм *бути, булъ* із формами *буду* вперше вказав відомий хорватський учений Ю. Крижанич (1618—1683), що писав: «Въ јединих лише сих двѣх рѣчицах, Быти, Был, въ самом гласѣ (: без отонченја, и ошумньенја:) дајет се познат различје от Бити, Бил. А то тим постает, што льудје во ових настојат различје учинит: да будет разознанје межу словом Быти, Был, льубо паче Бути, Бул, извирајущим от Буду, и межу Бити, Бил от Бију» [Križanić 29 зв.— 30]. Ю. Крижанич мав на увазі форми української мови, з якою ознайомився під час тривалої подорожі по Україні [Zwoliński 324]. О. І. Соболевський спочатку твердив, що в українському *бути* голосний *у* не походить із *ы*, а є продовженням праслов'янського *и*, що розвинувся з індоєвропейського дифтонга *аи*, отже, *бути* співвідноситься з *быти*, як старослов'янські *слоути, плоути* з російськими *слыть, плыть* [Соболевский 1883, 18—19]. Гіпотезу піддав критиці О. О. Потебня. Вчений не висунув іншої версії походження *у* в українському *бути*, але натякнув, що тут *у*

міг виникнути фонетичним шляхом [Потебня 1896, 823—827]. Після цього О. І. Соболевський *у* в *бути, був* і т. ін. пояснював аналогією до форм майбутнього часу [Соболевский 1903, 101]. Гадають, що своє нове пояснення української форми *бути* О. І. Соболевський висунув не без впливу опублікованого трактату Ю. Крижанича [Zwoliński 324]. Були спроби пояснити *у* на місці *ы* в *быти* як наслідок поєднання фонетичних змін — лабіальний характер *ы* або лабіалізація *ы* перед кінцевим *л* — за аналогією до форм майбутнього часу [Lehr-Spławiński 393—395]. Т. Лер-Сплавінський указує на перехід *у* (тобто *ы*) в *и* (тобто *у*) в говорах польської, чеської, верхньо- і нижньолужицької мов [там же 394]. Зазначимо, що форми з *у* на місці *ы* є й у говорах білоруської мови [Карский, 1955, 239; ДАБМ, карта № 23]. В одних білоруських говорах у формах *буває, буў* і под. *у* на місці *ы* пояснюється впливом *буду, будь,* а в інших — фонетичним переходом *ы* > *у*, що здійснюється після губних приголосних [Карский 1955, 238—239]. Характерно, що суцільний масив білоруських говорів з формами типу *була* відповідно до літературних *была* безпосередньо межує з діалектами української мови [ДАБМ карта № 23].

У формах минулого часу *о* на місці u спостерігається в середньословацьких говорах (і літературній словацькій мові): bol, bola, bolo. Допускається, що розвиток форм був такий: byl > bel > bol [Stanislav II, 443]. У багатьох говорах, насамперед східнословацьких, вживаються форми buc «бути», bul, bula, bulo, в яких u вважається результатом впливу budem «буду» [443—444].

На витворення української форми *бути* < *быти* фонетичні чинники могли діяти тільки в період існування фонеми *ы* в більшості протоукраїнських говорів. Поплутання літер *ы* та *и* в південних давньоруських пам'ятках показує, що в протоукраїнських говорах злиття відповідних звуків сталося, очевидно, не пізніше XIII ст. [Жовтобрюх, 1979, 257]. А перші вказівки на *у* на місці *ы* в досліджуваному дієслові засвідчують тільки тексти XIV ст. (Луцьке євангеліє та євангеліє Верковича): дієприкметник *забувенъ* відповідно до старослов'янського *забъвенъ* [Соболевский 1903, 101]. Хронологія інновації, первісне місце її виникнення та інтенсивність поширення до кінця ще не з'ясовані. В опрацьованих актових пам'ятках української мови XIV—XV ст. форм *бути, був* не виявлено. Свідчення в опису Луцького замку 1552 р. ненадійні, оскільки збереглися тільки в копії 1777 р.: maiet *buty* naniat [Арх. ЮЗР 1/VII 177], *Buło* sim dymov [180]. Але вони, безсумнівно, в XVI ст. вже були широко розповсюджені, бо з XVII ст. фіксуються досить часто.

Свідченням того, що в досліджуваній лексемі *у* є наслідком дії аналогії з метою уникнення омонімії, є збереження *и* < *ы* в дериватах *быти*, які в свідомості мовців утратили етимологічні зв'язки з зазначеним дієсловом: *добича, здобич, збитки, збиточник, небилиця, обиватель* та ін. (див. ще ЕСУМ I 187—188) (але *добуток, здобуток*). Пор. ще: *збуйвикъ* «стара людина», «стара ганчірка», «стара скотина» [Б.-Н. 150], *збуй-вік, збудь-вік* «що віджив, дуже старий», «дрібне малоцінне майно» [Гр. II 126—127] та *збий-віч* «старезна людина» [Ж. 285], діал. закарп. *збыйвіч* «дуже стара людина, тварина (зневажливо)».

У лемківських, бойківських та закарпатських говорах української мови, де зберігається різниця між *ы* та *и*, давня форма *быти* і деривати дієслова залишилися без істотних змін.

Деривати *из(ъ)быти, из(ъ)небыти* активно функціонували, очевидно, тільки в ареалі південноруських (протоукраїнських) говорів. Перше дієслово має тепер загальноукраїнське поширення — *збути (збувати)* «позбавлятися», *збутися (збуватися)* «втратити», «позбавитися» [СУМ III 453], I мнѣ пода(и) г(с)ди такъ то(р)жествовати: бы(мъ) *из(ъ)бывши* печа(л) мо(г)лъ та блгода(р)ствовати [К. З. 79], однак друга лексема з давньою семантикою нині функціонує лише в південно-західному наріччі — *знебути* «позбутися, загубити» [Гр. II. 172], *знебытис'а* «позбутися, спекатися», *знебавити(с'а)* «позбавити(ся), позбути(ся), втратити» (закарп. діалект). Ширший ареал має слово *знебутися* з новим значенням — «стомитися, знесилитися» [Гр. II 172; СУМ III 651].

Континуанти більшості дериватів дієслова буття збереглися на всій території української мови: *забути, добути, відбутися, перебути, прибути, збутися*, діал. *убутися* «ужитися» [Ж. 1000], закарп. *убытис'а* «звикнути» тощо: любо стратить а любо *добоудеть* [Р. 65], obliuiscor *забываю* [Слав. 289], А часомъ з(ъ) ско(р)бы са(мъ) сѧ чл0ве(к) погубляетъ: о(т) чего бже храни много то *бываетъ*. Бо поневажъ *з(ъ)бы(т)нѧя* ско(р)бъ тое справляетъ: же скор(р)бны(й) всяко(и) втѣхи своє(и) *забываетъ* [К. З. 77], избавитисѧ: *избыти* [Бер. 45], Нехай бы рододычове сами *о(т)бували* за свои грѣхи: а не потомки... I мы потомки рады (б) свои *позбувати* а не за родыте(л)скіє до(л)ги *о(т)бувати* [К. З. 190]. Окремі утворення були увиразнені новими префіксальними елементами, наприклад *позбутися*. Дієслово *відбутися* в сучасній літературній мові виступає із значеннями, які не фіксуються в давньоруських пам'ятках. Семантика, близька до семантики старовинного дієслова *от(ъ)бытисѧ*, залишилася тільки в сучасному *від-*

бутися «здійснитися, пройти (про роботу, події тощо)» [СУМ I 559]. Давньоруське значення засвідчується в закарпатському діалекті — *удбытис'а* «перестати існувати»: шчо *было*/ўже с'а *ўдбыло* (с. Довге).

Іменниковий дериват від *быти*— *бытьѥ* «існування, буття» давньоруська мова дістала в спадщину з праслов'янської: творца. создавшаго всачьскаю ѡ(т) *небытьꙗ* въ *бытьѥ* [ЛК 585]. Синонімом його виступало інше слово праслов'янського походження — *быть:* въ *быти* и тли [Ср. I 211]. Прикметник *бытьныи* замість *насоущьныи* [там же] міг утворитися і від *быть* «буття», і від *бытъ* < прасл. bytъ «буття», не засвідченого текстами X—XIII ст. Континуантом давньоруського *бытьѥ* виступає сучасне українське слово *буття* (діал. закарп. *быт'á*). Старовинне утворення *быть* стало надбанням південно-західних говорів — *бить* «буття, життя» [Ж. 27]. Варіант *бытъ* «буття» використовувався в староукраїнській мові: Что за трвалость свитана? поты єго *быту,* поки не видати слнца [Т. 166]. В українських діалектах *бит* — «становище, стан, обставина» [Ж. 27], «стан життя, майно» [Б.-Н. 66]. Прикметник *бытный* «який існує; що є» функціонував і в староукраїнську добу. Нині в літературній мові він виступає тільки як частина композитів *самобутній, майбутній* та в діалектному *бутній* «присутній» [Я. 60]. Похідний від прикметника абстрактний іменник *бытность* «буття», «єство, суть», «перебування» засвідчується вже в староукраїнській мові [Т. 165; ССУМ I 147; Зиз. 28]. У наш час *бутність* у літературному вжитку виступає із значенням «перебування» [СУМ I 266; пор. рос. *бытность*, п. bytność).

В оригінальних давньоруських текстах від дієслова *забыти* «забути» засвідчуються два похідні іменники із значенням «забуття», «забування» — *забытьѥ* й *забыть:* дабы не въ *забыть* было то, еже ми показа богъ видѣти [ХД 2], не могаго [!] въ *забытьи* положити [Ср. I 898], да многописании въ *забыть* вълѣземъ (ЖБГ 43; пор. ще: въ *забыть* въложи сьребролюбьствиѥ — Супр. 412). Перший дериват — *забуття (забут'é, забыт'á)* успадкували всі українські говори. Другий зберігся незмінним лише в окремих говорах, зокрема закарпатських, у сталих сполуках: нийé му *зáбыте* «він не може забути», нал'л'áў *без зáбыте* «без міри» (пор. синонім *убис'ц'áмы* < без *т'áмы*). В говірках, де функціонує дієслово *быти* > *бути,* в іменнику також з'явився звук *у*, тому виникла форма *забуть,* яку прирівняно до форм наказового способу *забудь:* в *забудь* попасти «опинитися в забутті» [Ж. 231]. Очевидно, це утворення з заперечною часткою наявне у виразі *на незабудь* «на згадку»: На *незабудь* Штернбергові [Т. Шев-

ченко], який нині кваліфікується як застарілий (СУМ V 305; пор. *незабудь:* на *незабудь* «на згадку» — Ж. 510).

Давньоруські тексти засвідчують і такий дериват, споріднений коренем із *быти,* як *забъвеныи* «забутий, залишений без уваги» [СлРя V 132; Ср. I 898], континуанти котрого виявлено в бойківському виразі *забвена душа* «рідкий гість» [Он. I 258], тобто людина, яка забуває про близьких.

Загальною абстрактною назвою природи, сутності в давньоруських пам'ятках виступає ім'я *ѥстьство* (етимологію подано нижче): человѣчьска *естества* [Іл. 182]. Українська мова зберегла його без помітних звукових модифікацій, але з деякими змінами в семантиці — *єство* «сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини», «суть чогось» (останнє значення є книжним — СУМ II 499). Звукова форма його вказує, що слово *єство* функціонувало в усному мовленні освічених людей протягом XIV—XIX ст. (пор. *єство, єсство* — Т. 893). Книжна форма *єстество* проіснувала паралельно до XIX ст. [Ж. 215]. З XVI ст. слово *єстество* починає витіснятися запозиченим із латинської мови терміном *натура,* адаптованим полонізмом *прирожѣньє (прироженьє)* та словом *власность: єстество, прирожѣньє* [Зиз. 45], *єстество: прироженьє ...власность, натура* [Бер. 36]. Однак ці значення лексем *власність, натура* не збереглися. З семантикою «властивість» термін *власность* функціонував до XIX ст. [Т. 267—268; Ж. 111], коли його став витісняти іменник *властивість.*

Термін *ѥстьство* вживається й на позначення сукупності живої й неживої природи в давньоруських пам'ятках старослов'янського походження (корінь — дієслівна форма 3-ї ос. одн. теп. часу *ѥсть* — Зиз., 45; вважається калькою гр. οὐσία — Ф. II 28): жена ражаѥть и *ѥстьство* законоу одолѣваѥть [Усп. зб. 411]. Вже в староукраїнську добу поруч із *єстество* засвідчується тепер нормативний термін *природа*: natura *природа,* естество; naturalis є(с)тестве(н), *приро(д)ни(й)* [Слав. 278], пор. також: своєплеменитый: *природный* [Бер. 111]; свѣтлось *естествен(ъ)ную,* або *прирожен(ъ)ную* съкриваютъ [Т. 894]. Як давнє книжне вживалося в XIX ст. і слово *єстество* «природа» [Ж. 215]. Корінь *род-* терміна *природа* вказує на прадавні уявлення, ніби предмети, які оточують людину, народилися (пор. і лат. natura «природа» від nascor «народжуюся», укр. *родовище,* рос. *месторождение, родник* і т. ін.). Цей термін мають усі східнослов'янські (рос. *природа,* блр. *прырода*) та інші слов'янські (с.-х. *природа,* б. *природа,* ч. přiroda і т. д.) мови, проте, яке значення він мав у праслов'янську добу, важко з'ясувати.

У давньоруських пам'ятках старослов'янського походження фіксуються прислівник *суще* «справді» (від активно-

го дієприкметника *sǫt-j-, пор. 3 ос. мн. теп. ч. *суть*), і субстантивований прикметник *сущьныи* «який існує» [Ср. III 635]. Лексеми *сущий* «який існує», *суще* «те, що існує, буття», пройшовши через староукраїнську писемно-літературну мову, понині залишились книжними [СУМ IX 875]. Але *сущий* «справжній, істинний» став надбанням й української розмовної мови [там же].

У книжних текстах південнослов'янського походження, поширених на Давній Русі, фіксується також термін *сущьство* «істота, сутність; природа, сукупність властивостей» [Ср. III 635]. Він увійшов в українську книжну мову (пор.: *существо* essentia; substantia, existentia — Слав.—Кор. 514) і вживався аж до другої половини XIX ст.: *существо* «істота, суть, вдача» [Ж. 939]. За аналогією до відповідних прикметників давній термін *сущий* набув суфікс **-н-**: *сущний*, дериватом якого є іменник *сущність* [там же]. Назва *сутьство* «сутність, природа» [Ср. III 630] вказує, мабуть, на існування в давньоруській мові й лексеми *суть*, що збереглася донині в східнослов'янських мовах. Очевидно, під її впливом [пор. Ф. III 812] оформився прикметник *сутий* «справжній, істинний» [Гр. IV 234]. В українській літературній мові за ним було вирівняно лексеми *сущний, сущність* — *сутній* «суттєвий», *сутність* (утворені на початку XX ст.; пор.: *бутній, бутність*). Рідковживаний у писемній мові термін *суття* «суть» [СУМ IX 861] — книжне утворення.

Процес буття в сучасній українській літературній мові передається й дієсловом *існувати* — дериватом прикметника *існий (існій, істний)* «справжній» [Ж. 325; Гр. II 200], що виник на ґрунті давньоруського *истыи* «справжній, істинний» [Ср. I 1158]. Структура *исныи (истный)* (ускладнення суфіксом **-н-** прикметника *истыи*) фіксується від XIV ст. [ССУМ I 449] з семантикою «той самий, зазначений» (пор. д.-р. *истыи* «той самий» — Ср. I 1151). За нашими матеріалами, дієслово *истнувати* та похідний від нього іменник *истнованє* фіксується з другої половини XIX ст. [Ж. 325]. Його еквівалент у польській мові istnieć кваліфікується як книжне утворення XVIII ст. [S. I 469]. Прямої залежності між українським і польським дієсловами не видно. Українське утворення своєю структурою продовжує східнослов'янську книжну традицію творення подібної лексики, пор.: д.-р. *ѥстованиѥ, ѥстьствованиѥ* «існування, буття» [Ср. I 833, 834], *истовати* «говорити правду» [СлРя VI 325]. Білоруське дієслово *існаваць*, очевидно, є запозиченням із української мови.

Дериватом прикметника *истый* був також давньоруський іменник *истота*, якого, однак, не виявлено у пам'ятках XI—XIII ст. (пор. рос. *истота* «сутність, природа» — Д. I

60; п. istota «суть»; деякі етимологи вважають, що istota — праслов'янське слово — Sk. I 470). Його успадкувала українська мова, але в народному мовленні воно *(істота, стота)* функціонувало насамперед із значенням «правда, істина; щирість», «природа, вдача» [Б.-Н. 170; Гр. II 200], «суть» [Ж. 325], а похідний прикметник — із семантикою «дійсний, справжній». З новішим значенням — «живий організм; людина; тварина» — термін *істота* використовують українські культурні діячі середини XIX ст. [Гр. II 200]. Такої семантики іменник *істота* або набув під впливом польської мови (п. istota «живий організм»), або йому було надано значень, аналогічних до російського терміна *существо* 1. «суть, сутність», 2. «живий організм».

Дериватом прикметника *іс(т)ний* є сучасне слово *дійсний* < *до* + *істний,* від якого утворено іменник *дійсність.* Основа цього ж прикметника спостерігається в староукраїнському іменнику *истность* «сутність, природа» (пор. ст.-п. is(t)ność): *омоусїа,* едино существо, тыи речи которыи су(т) ѡдноѝ *истности* [Бер. 225], прислівнику *до-стот-у* [ЕСУМ II 115].

Запозичені із старослов'янської мови назви *вєщь* < *vektь (*věktь) [Ф. I 309; Mach. 680] або, на нашу думку, з vět-jь (споріднене з větati, větiti, пор. віче < вѣче < *vět-je, *(при)вітати, привіт;* семантична паралель річ «предмет» і *річ* < рѣчь < rěčь «мова, мовлення, чиїсь слова, розмова та ін.») та її дериват *вещьство* «матерія» [Ср. I 252—253] перейшли з давньоруської мови в староукраїнську книжну [Т. 229] і функціонували в новій літературній писемній мові до другої половини XIX ст.: *вещ* «справа», *вещество* «матерія» [Ж. 66]. Проте приблизно з XVI ст. термін *вещество* починає витіснятися латинізмом *матерія* — *вещество: матерѣа* [Бер. 15], хаосъ; ...*матері(а)* все(г)[о] свѣта (240; пор. також: грѣза : гной, *матерїа* — 28), що є нині нормативним.

За посередництвом старослов'янської давньоруська писемно-літературна мова засвоїла грецький термін *стихиѝ (стухиѝ)* < τὸ στοιχεῖον, стихию < τὰ στοιχεῖα, мн. «одне з первоначал буття (в античній і середньовічній філософії): повітря, земля, вогонь, вода» [Ср. III 514, 515, 579]. В цьому значенні термін успадкувала й староукраїнська мова: elementa *стихиа* [Слав. 176], еквівалентом якого в XVI—XVIII ст. був полонізм *живелъ (живіолъ, живулъ)* < zywioł [Т. 922]. Поруч із ними, починаючи з XVI ст., функціонувало слово *елементъ* [Т. 873—874], наприклад: *стихіа:* початки, *елемента:* якъ, земла, вода, воздухъ, огень, с(ъ) которыхъ то иншее створенье сътворено ест(ь) [Бер. 234]. В нову літературну мову ввійшли тільки слова, запозичені з класичних мов,— *стихія,*

елемент. Серед багатьох значень їх у сучасній українській мові наявні і найдавніші [СУМ II 473; IX 707; СІС 245].

У середньовічній ідеалістичній філософії матерії протиставлявся *духъ* — нематеріальне начало, що передувало матерії, надприродна істота, Бог. Поруч із цим значенням, яке усталилося після християнізації Русі, лексема *духъ* зберігала давні конкретні значення — «рух вітру», «випаровування», «запах», «дихання» та ін. [Ср. I 748; СлРЯ IV 379—380] (їх розглянемо у відповідних лексико-семантичних групах). Крім старовинного релігійного слово *дух* у сучасній українській мові має матеріалістичне значення — «мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її» [СУМ II 442].

Назви, пов'язані із Всесвітом, небесними об'єктами та явищами

На позначення сукупності навколишнього матеріального оточення людини у давньоруських пам'ятках фіксуються два слова праслов'янського походження — *свѣтъ і миръ*. Перша назва переважає в оригінальних творах, особливо світських ѡ(т)хожю *свѣта* [ПВЛ 161], на семь *свѣтѣ* [МП 244], іноді фіксується в старослов'янських текстах давньоруської редакції: печаль *свѣта* сего [ЄМ 74]. Друга є панівною в пам'ятках старослов'янського походження й зрідка засвідчується в оригінальних текстах, створених старослов'янською мовою давньоруської редакції: кнѭжениѩ *мира* сего [ЖБГ 45] та давньоруською: донелѣ же сѧ *миръ* състоить [МГ 33]. Поєднання слів *вьсь миръ* мало значення «увесь світ, всесвіт»: дондеже *вьсь миръ* стоить [ПВЛ 30]. Можливо, в південних діалектах давньоруської мови цю семантику мала й сполука *вьсь свѣтъ*. Аналогічні утворення відомі і в інших індоєвропейських мовах (наприклад, нім. Weltall). Із старослов'янської мови було запозичено термін *въселена(ꙗ)* «всесвіт», у якій він — калька з грецького οἰκουμένη (γῆ) (буквально «населена (земля)»: бъ всеи *вселенѣ* [МП 253]. Очевидно, із старослов'янської мови в давньоруську ввійшов також дериват *въселеньскыи:* ѡ(те)ць *вселеньскыхъ* [УВ 24]. За праслов'янськими уявленнями, матеріальний світ на чомусь розміщувався, на щось опирався. На це вказує давньоруський вираз *миръ (вьсь миръ) стоить (състоить)*, який пізніше набув значення існування. Не виключено, що дієслово *стоꙗти* й раніше мало значення «існувати», тобто все живе (людина, тварини), що стоїть на ногах, живе, існує, на противагу лежачому, мертвому.

У XI—XIII ст. лексема *свѣтъ* функціонувала з первісними значеннями «світло», «світлість», а також із семантикою «світання, світанок», а термін *миръ* зберігав і праслов'янські значення «спокій», «тиша», «мир» та давнє «община, громада».

У більшості слов'янських мов один із двох синонімів на позначення світу — *свѣтъ* — витісняє іменник *миръ*. Характерним у цьому відношенні є те, що в деяких сусідніх неслов'янських мовах скальковано са́ме слов'янське слово *свѣтъ* (světъ), тому в них терміни на позначення світла й світу є омонімами: уг. világ, рум. lume.

Назва *світ* активно витісняє синонім *мир* уже в ранній староукраїнський період. Термін *свѣтъ* «земля з усім, що на ній живе, існує, світ» в матеріалах «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» виступає 17 разів [ССУМ II 326], а *миръ* «світ» — тільки двічі, та й то у сталих фразах: *отъ создания миру (мира)* [I, 596]. Однак *мир* «світ», *божий мир* «світ», *вселенна* «всесвіт» час від часу засвідчуються аж до 20-х років XX ст.: *мир* «Welt» [Ж. 439], *вселенна* «die ganze Welt, Erdkreis, Weltall» [126], *вселе́нна* [I.— Ш. 50], *мир* [Саб. 56] та ін. З 30-х років нашого століття ці терміни на позначення світу й всесвіту в писемно-літературній мові не використовуються. Лише похідний прикметник *вселенський* залишився в складі титулу константинопольського патріарха та з семантикою «всецерковний» [СУМ I 764].

Протягом усієї історії в живому українському мовленні функціонували термін *світ* (наприклад: міръ: *свѣтъ...*; міродръже(ц): держа(в)ца того *свѣта;* міротвореніе: того *свѣта* твореньє...— Бер. 64), що є тепер загальноукраїнським словом, та сполука *весь свѣтъ* на позначення всієї землі і Всесвіту, яка в XIX ст. вже універбізувалася: ѡ(т) того авкгуста пописа(н) *ве(с) свѣтъ* [XV Пов. 8], вселен(ъ)наѧ, *в(ъ)ве(с) свѣтъ* [Зиз. 32], Вселенная: *Весь свѣтъ,* где сѧ люде населили [Бер. 22], *весс(ь)світ* «Welltall» [Ж. 66], *весь-с(ь)світ* [I.—Ш. 50], пор. також: *сьвіт божий* [там же; Саб. 56]. Активним був і прикметник, що виник на основі цієї сполуки,— *всесвітний (-ій)* < *вьсь свѣтьныи* (наприклад: ѡкеанъ: *всесвѣтнеє* море — Бер. 242; *всіосвитній, всьогосвитній* — Б. -Н. 86). Очевидно, під впливом прикметника *всесвітній* важке для вимови поєднання *весьсвіт* замінено на *всесвіт*. Здається, це слово створив Є. Тимченко. За нашими матеріалами, термін у такій формі вперше фіксується в його російсько-українському словнику: вселенная — *всесви́тъ,* цилый свитъ [Тимч. I 51]. З 20-х років новотвір засвідчується з наголосом на першому складі (Вселенная — *всéсвіт* — Пр. РУС 42; вселенная — *всéсвіт,* всесвіття, світ божий, мир, всесвіт-

н і с т ь — Саб. 56) і є тепер нормативним. Інші неологізми (*всесвіття, всесвітність*) не прищепились у мові. Допускають, що термін *всесвіт* — результат регресивного словотвору від прикметника *всесвітній,* а зразком для його структури був польський іменник wszechświat [ЕСУМ I 434], але не має об'єктивного критерію для обгрунтування такої гіпотези (пор.: ч., слц. vesmir, с.-х. *свемир*). До того ж перша частина українського композита (*все-*) відмінна від польського (wszech-; род. відм. множ.). Звичайно, зміст сучасного терміна *всесвіт (усесвіт)* ширший і точніший, ніж був у його давньоруських і староукраїнських еквівалентів.

Старовинний вираз *доки світ стоїть* «вічно, завжди» [СУМ IX 744] використовується донині (пор.: міротворенїе: ...*постанове(н)є* свѣта — Бер. 84). У XVII ст. дієслово *състояти* ще фіксується із значенням «існувати»: existo єс(ъ)мъ, бываю, *състою* [Слав. 188].

Давньоруське слово праслов'янської спадщини *небо* «небозвід»: возрѣвъ на *нбо* и видѣ слнце [ЛК 638], «потойбічний світ»: не свѣмы на *нбѣ ли* єсмы были. ли на земли [ПВЛ 108] українська мова зберегла без змін у звуковому оформленні й семантиці [СУМ V 249]. Слово *небо* в давнину належало до -s-основи, яка виявляється в праслов'янському прикметниковому дериваті, успадкованому давньоруською мовою,—*нѣбесьныи,* що ввійшов без модифікацій в українську мову — *небесний:* ca(e)licus *нб(с)ны(й)* [Слав. 107]. Зрідка в давньоруських пам'ятках на позначення неба фіксується засвоєний із старослов'янської мови термін *твьрдь* — калька з грецького στερέωμα «тверде тіло, опора» (за біблійними уявленнями про світотворення): в. и. днь створи *твердь.* юже єсть посреди воды [ПВЛ 87]. Назву *твердь* «небесне сплетіння, небозвід» дістала в спадщину українська мова, але в наш час ця лексема використовується лише в поезії — небесна *твердь* [СУМ X 49—50] — паралельно з дериватом *твердінь,* котрий кваліфікується як книжний [48]. Оскільки надземний простір виглядає як склепіння, іменник давньоруського походження *съводъ* > *звід* «склепіння (в будівлі)» у сполуці з іншими лексемами став образно позначати небосхил — *небесний звід, звід неба* [III 479], як і композит *небозвід* (пор. рос. *небосвод, небесный свод*). Час виникнення цих виразів важко встановити. Принаймні в кінці XVIII — на початку XIX ст. такі сполуки були фактом живого мовлення, адже П. Білецький-Носенко зауважує: *блакитный звидъ, звиде блакитный* «свод голубой! говорят при показании удивления» [Б.-Н. 57], *зирный звидъ* «свод звездный» [150].

Небесне тіло, що випромінює світло або світиться, в давньоруській мові називалося *свѣтило:* ꙗко *свѣтилѣ,* ѡзарꙗюща всю землю Русьскую [ПВЛ 138]. Ця лексема вживалася і з переносним значенням — «просвітитель, видатна людина». Вона фіксується також як назва свічки, світильника [Ср. III 290]. В українському *світило* зберігаються всі значення давньоруського слова, але з семантикою «церковна свічка» назва функціонує тільки в діалектному середовищі (Гр. IV 109; дериват його — *світилка* «дівчина, яка виконує обряд держання свічки й меча на весіллі»). В закарпатських говірках *с'віти́ло (с'віти́лко, с'віти́лце)* відповідає літературному *світляк (світлячок).* Немає сумніву, що утворення *свѣтило* — праслов'янське за походженням (světidlo), але семантику «небесне світило» воно набуло, очевидно, не без впливу старослов'янської мови.

Через старослов'янську давньоруська мова запозичила грецький термін *планита (планитъ)* < πλανήτης: *планитъ сѫть имена се. слъньце лоуна* ...[Ізб. 1073, 250 зв.]. Згідно з традиційною вимовою η як *и(і)* (в чому відбивався греко-візантійський узус) назва функціонувала й у староукраїнській мові: планети, *планиты* [Син. 141]. За констеляцією планет в давнину астрологи передрікали забобонним людям долю, тому в народній мові назва *планида* (вокалізація *т* між голосними в іншомовному слові незрозумілої етимології) дістала значення «доля» [СУМ VI 562]. Але в староукраїнський період засвідчується й форма *планета* — звѣздныи *планеты* [Бер., 117], *плянети* [Слав. 318], що відбиває латинську традицію вимови η як *е.* У цій формі термін увійшов й у нову літературну мову. Пор. ще: *планита: тулачъ, звѣзда блукаючаѧся* [Бер. 82] — кальку з гр. (ἄστρα πλανήτα, буквально: *блукаючі зірки*).

Давньоруське слово *сълньце* < sъlnьce з прямим значенням «небесне світило»: да не застанеть ва(с) *слнце* на постели [МП 246] і переносним «світло, освітлення»: *слнце* еоувнгльское землю нашу осия [Ср. III 735] увійшло в українську мову, зазнавши закономірних фонетичних змін: *сонце* < *соўнце* < *сълньце* (пор.: ѡ(т) то(г)[о] ку(р)ганѧ на (в)схо(д) *со(в)нца* — АКПС 45 зв.; діал. *осовнь* < *осълнь* «осоння» — Гр. III 71). Дериват його — прикметник *сълньчьныи:* по заходѣ *солнечнѣм* [ПВЛ 164] у закономірній звуковій формі засвідчується в староукраїнській мові: *со(л)не(ч)ни(й)* [Слав. 374]. Унаслідок переходу вторинного *е* < *ь* в *і* з'явилася форма *сонічний* [Ж. 895], яка залишилася в деяких південно-західних говорах. У більшості українських діалектів лексема зазнала впливу прикметників із суфіксом **-'ан-**: *сонячний* (у частині говірок від-

була дисиміляція *чн — шн — соняшний;* пор. його деривати *соняшник, соняшниці;* для усного мовлення характерна форма *соняшний* — Гр. IV 168).

Нічне світило в давньоруській писемно-літературній мові позначалося двома праслов'янськими лексемами — *мѣсяць* < měsęcь: звѣзды и *м(с)ць* [Л I 72] і *луна* < luna: аки *луна* в нощи [ПВЛ 68]. Допускається, що в цьому значенні *луна* є старослов'янізмом [Черных 54]. Термін *мѣсяць* (первісна семантика «місяць як міра часу») в давньоруський період ще не повністю витіснив назву *луна.* Однак із контексту бы(с) знаменьє в *лунѣ*...ѡстасѧ єѧ мало акы *м(с)ць* в настатьи [ЛС 434] ясно, що прадавня назва супутника Землі *(луна)* в деяких говорах переходила в сферу архаїчних або книжних. В староукраїнських текстах назва *луна* «місяць» — явно книжна [ССУМ I 558]: еклиѱіс...: омраченїє слнца и *луны* [Бер. 203], через що зустрічається в реєстрах старовинних лексиконів — *луна*: м(с)ць [Бер. 59].

Проте українська мова зберегла інше прадавнє значення іменника *луна* < luna < *louksna — «відбиття світла, відблиск, заграва» (Гр. II 381; варіанти — *лун, лунь, луно* — Ж. 415; рос. діал. *луна* «заграва, всякий віддалений або слабкий блиск на небі» — Д. II 273; ст.-ч. luna «заграва», ст.-п. łuna «відблиск, полум'я, заграва»). З ним пов'язані діалектні *луна* «характерна пігментація на обличчі вагітної жінки» (Закарпаття), *лунина* «родимка» [Гр. III 381; пор. *лунавъ* лицемъ — Ср. II 54].

Не виключено, що на основі глибинного елемента значення *луна* «щось невиразне, яке не виходить прямо із джерела (відблиск, світло, заграва і т. ін.)» сформувалася специфічна українська семантика лексеми *луна* — «ехо, відголосок» (запозичене й південноросійськими говірками — СРНГ XVII 193).

Давньоруський термін *звѣзда* < gvězda на всій території української мови функціонував приблизно до кінця XVII — початку XVIII ст. Як діалектне слово *звізда (дзвізда)* нині вживається в різних місцевостях України, особливо в карпатських говорах [КДА, карта № 10; СУМ III 481]. У більшості говорів приблизно з XVII ст. термін *звізда* став витіснятися назвою *зоря* (*зірка* — первісно — здрібніле). У давньоруській мові *зорѧ* означало «яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця», яке успадкувала українська мова. Слово *зоря* з давньою семантикою і сьогодні є в активному вжитку. Південні давньоруські пам'ятки засвідчують вживання цієї назви майже виключно у формі множини: по *зорямъ,* до *зорь,* предъ *зорями* тощо [Ср. I 997]. Іменник *зорѧ* іноді фіксується в поєднанні з дієсловом *въсходити,* що вживалося насамперед стосовно небесних світил — місяця й

сонця: оуже *зорямъ въсходящемъ* [ЖФ 98]. Найяскравішим світилом на нічному небосхилі після місяця є планета Венера, яку через особливість її руху з Землі видно лише протягом певного часу невдовзі після сходу сонця або до його сходу [БСЭ IV 495]. У народі часто приймають за неї яку-небудь іншу планету або навіть яскраву зірку [Святский XI 38]. Оскільки Венера з'являється в час вечірньої або ранкової зорі, її ще праслов'яни назвали zorьnica (пор. укр. *зірниця*, рос. діал. *зорница* — Д. I 628, б. *зорница*, с.-х. *зорница*, *зорњача*, слц. zornica, ч. діал. zornička). З часом вираз *від (от, од) зорі до зорі* став сприйматися як «від ранкової до вечірньої зірки», тобто термін *зоря* було перенесено на Венеру, що документує «Лексикон» Є. Славинецького: aurora денница, *зоря* у(т)ре(н)няя [Слав. 98]. Вживання назви *зоря* у значенні «освітлення горизонту після заходу сонця або перед його сходом» переважно у множині *(від зір; до зір)* сприяло тому, що зорями почали іменувати інші яскраві зірки на горизонті, а далі — будь-яке світило (звичайно, крім місяця) на небозводі. Паралельно йшов процес набуття назвою *зірниця* значень «зірка», «яскраве освітлення горизонту перед сходом або після заходу сонця» [СУМ III 577], тобто відбувався процес перенесення назви найяскравішого після місяця, але невеликого світила на вечірньому й ранковому небосхилі на всяке мале світило, а також на саме освітлення, на фоні якого воно з'явилося. Аналогічний шлях семантичного розвитку слово *зара (зорка)* «зірка» пройшло і в білоруській мові. У російських говірках, що межують з українськими й білоруськими, також відзначають *зорька, зоря* «зірка» (СРНГ, XI — 343, 344, пор. ще рос. *зорька* «ранкова зірка» в говірках Сибіру — СРНГ XI 344).

Часом із новою семантикою — «зірка» — фіксується близька за звучанням лексема *заря*, первісним значенням якої було «заграва»: hesperus *заря* вече(р)няя [Слав. 217], *заря* утренняя aurora [Слав.— Кор. 451].

Оскільки в українській мові співіснують прадавнє значення лексеми *зоря* — «яскраве освітлення горизонту після заходу сонця або перед його сходом» — та нове — «невелике, дрібне нічне небесне світило» виникала (й виникає) небажана омонімія. Її було усунуто таким чином, що для другого значення використано здрібніле утворення *зірка*, яке з плином часу втратило демінутивність. *Зорею* називають українці й Венеру, уточнюючи її атрибутами *ранкова (ранішня)*, *світова* або *вечірня*.

Давньоруська назва ранкової *зорі* (Венери) — *дьньница* < dьnьnica: день(н)ица предъ свѣтомь [ПВЛ 68] — стала надбанням староукраїнської літературної мови; aurora *денница*

(Слав. 98; див. ще Т. 693), але в XIX ст. вийшла із вжитку, витіснена лексемами *зірниця, зоря*. Збереглася в поодиноких говорах: *денниця* [Ж. 176], в тому числі в деетимологізованих формах: *девниця, девничка, демниця* [Ж. 176; В. Б. 25], *дивничка, дівницка* [ЕСУМ II 33]. В українських говірках, зокрема карпатських, у яких зберігається слово *звізда*, старовинне *зоря* (переважно у формі множини — *зорі*) має тільки первісне, давнє значення.

Пам'ятки старослов'янського походження задокументували астронім *проходьна* «вечірня зірка» [Ср. II 1604]. Очевидно, він прадавній. Континуантом його є український говірковий дериват *прохідниця* (з о́ р я) «зірка, що виконує свій рух, шлях» [Ж. 782] (відносно семантики пор. *прохідний* «який пересувається з одного місця на інше — про звірів, риб, птахів» — СУМ VIII 337).

Ореол, сяйво навколо небесних світил у мешканців давньої Русі асоціювався з вінцем: [сълньце] ѥще высоко, како и *вѣнець* ѥще не сыиметься съ него [Кир, 37]. Це нове значення лексеми *вѣньць*, здається, зберегла тільки українська мова: А сонце вже зникло, і там, де воно тільки що сяяло, ледве помітно мерехтів прозорий блакитнувато-зелений *вінець* [СУМ I 676]. Зіставлення з *вінцем* лежить і в основі запозиченого латинського астрономічного терміна *корона* < corona «світлий ореол навколо Сонця, який видно під час сонячного затемнення» [IV 297].

У давньоруських текстах старослов'янського походження фіксуються такі назви (переклади з грецької) сузір'їв зодіаку: *овьнъ* «Овен», *тєльць* «Телець», *близьньць* «Близнята», *ракъ* «Рак», *львъ* «Левъ», *дѣвица* «Діва», *скорпиос(ъ)* «Скорпіон», *стрѣльць* «Стрілець», *козьльрогъ* «Козерог», *водолѣиць* «Водолій», *рыба (риба)* «Риби» [Ізб. 1073, 250 зв.— 251]. Такі оніми завжди були надбанням книжно-літературної мови. У збереженні традиційних назв важливу роль відіграли календарі XVII—XVIII ст., господарські та лікарські порадники (оскільки вживання конкретних ліків у старовину забобонно могло пов'язуватися зі знаками зодіаку). У XVII ст., наприклад, зафіксовано: *Близнята* [Т. 101], Virgo *Дѣва* знаменїє нбсноє [Слав. 414], Sagittipotens *Стрѣле(ц)* [359], Aegoceros *Козоро(г)* звѣзда [72], Aquarius *Водолѣя* знаменїє нб(с)ноє [89], Vдрохоосъ *Водолѣя, Водни(к)* [Бер. 238], в знаменіи *Вѣси* или *Ваги* [Т. 175], козаки названы сутъ ѡ(т) *Козоро(ж)ца*, бо *Козорожецъ* єстъ знакъ в(ъ) зодїаку н(б)сномъ [Гал. Кл, Чеп. 347], у XVIII ст.: *Водолій* [Т. 238], *Водник, Рыбы* [ЛГП 114], *Скопъ* «Овен», *Быкъ, Близнята* [115], *Ракъ, Левъ* [116], *Пан(ъ)на* «Діва», *Вага* [117], *Скорпиѡнъ* (пор. тут же: *Скорпиѡнъ* зовется *медведокъ*), *Стрѣлецъ*

[118], *Козорожецъ* [120], *Баранъ, Бикъ, Близнята, Ракъ, Левъ, Па(н)на, Вага, Медведь* «Скорпіон» [17], *Стрелецъ, Козерогъ, Водникъ,* або *Водолей, Риби* [18]. Спостерігаються спроби замінити окремі давні найменування народними відповідниками. Очевидно, не обійшлося в цій мікрогрупі і без польського впливу (пор. п. Bliźnięta, Panna, Waga, Wodnik). Старокнижні астроніми ввійшли в сучасну практику з незначними модифікаціями, лише найменування *Ваги* замінено назвою *Терези,* очевидно, у зв'язку з тим, що відповідний апелятив, зображення якого служить символом цього сузір'я, позначає конкретний старовинний прилад для зважування. Назва *Терези* добре вписалася в ряд загалом архаїчних імен сузір'їв зодіаку.

У давньоруських пам'ятках старослов'янського походження фіксується назва сузір'я Плеяди — *Власожельць, Власожелищи* [Ср. I 270]. Вона в основі праслов'янська, але її континуанти у східнослов'янських і південнослов'янських мовах не дають змоги вивести єдину праформу. У першій частині композита вбачають слов'янський теонім (ім'я божества) *Волосъ (Велесъ)* < прасл. *Volsъ [Карпенко 50—51] або апелятив *волосъ* < *volsъ [Ф. I 343; ЭСБМ II 33]. Друга частина астроніма — можливо, дериват із суфіксом *-ьць* від дієслова *желѣти* «бажати», «сумувати» (пор. *купьць, лѣчьць*) або здрібніле утворення із суфіксом *-ьць* від апелятива *жажель (жажель)* «ланцюг, прив'язь» (Ср. I 840; с.-х. *жежель* «кийок, кіл») з гаплологією: *жаже — же.* Назва давно втратила етимологічну мотивацію, тому другу частину її замінено співзвучною *-жар — Волосожар* (Плеяди нагадують скупчення жаринок) — або вона була модифікована під впливом *Стожари.* Коли другою частиною найменування **Волосажажельць* є справді основа *жажель,* то давнім треба вважати синонім цієї назви — *Стожар(и),* адже укр. *стожар (стежір)* — «огороджене місце, де знаходяться копиці сіна» [Ж. 918, 922], пор. ще діал. *стежар* [Чоп. 379], *стожарь, стожарня, стожалля* [MR Sz 413] «тік із огорожею», *стожарня, стожалля* «місце, де складають снопи» [Гр. IV 208], *стожарня* «будівля для зберігання сіна, зріжжя» [СУМ, IX 724], рос. *стожар* «жердина, яка твердо втикається в землю посередині копиці, щоб вона не нахилялася» [Д. IV 326]. Апелятив *стожар* у більшості українських говорів вийшов із вжитку, й астронім *Стожар* переосмислено як *Сто-жар* «сто жарів» [Карпенко 51]. Нарешті, *Стожар* може бути видозміною давньоруського *Волосожель* > *Волосожер(ь)* (дисиміляція *л — л* у *р*) з наступним переусвідомленням *Волосожар.* Діалектна назва Плеяд — *Баби* (мн.) [Ж. 7] — зустрічається порівняно пізно — в «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького й А. Корець-

кого-Сатановського середини XVII ст.: *Бабы звѣзды.* Pleiades... [Слав.—Кор. 423; пор. ст.-п. baby «Плеяди» — ЭССЯ I 106]. Із списку цієї пам'ятки, що зберігався в Берліні, астронім *Бабы* залучено як вокабулу до «Материалов для словаря древнерусского языка» [I. 37] І. І. Срезневського, і через це декотрими вченими він неслушно відноситься до давньоруських [Карпенко, 53]. Щоправда, осмислення Плеяд як групи жінок широко відоме майже в усьому світі [там же].

У письменстві кінця XVII — початку XVIII ст. виявлено ще одне найменування Плеяд, характерне для закарпатського діалекту,— *Куричка:* Смотри *куричьку* у св. писмѣ... о той же звѣздяной *курици* изъ *курятками* своими рече (М. А. 286; пор. *Куричка* «Плеяди» — Чоп. 164; *Куричкы, Кýриц'а с кýрат(к)ами, Квóчка с куратами (с кýр'аты; с пім'атами, с пім'аты)* — буквально «квочка з курчатами» — Іршавщина). Мотивацією номінації було те, що в сузір'ї Плеяди сім зірок скупчені, мов курчата біля квочки. Щодо мотивації назви пор. найменування Плеяд в інших мовах: фр. Pousiniér, буквально «клітка для курчат», угор. fiastyúk при tyúk «курка», ч. діал. kuřatka, буквально «курчатка» [MNTESz I 903; пор. і рос. діал. *Утиное Гнездо* «Плеяди» — Д. IV 520].

Очевидно, з праслов'янської доби сузір'я Велика Ведмедиця в Давній Русі іменувалося *Кола* «віз» [СлРЯ VII 231]. Порівняння цього сузір'я з возом чи колісницею зустрічається у багатьох народів (сама фігура, утворювана зірками, давала привід для такої номінації; пор. с.-х. *кола* «Ведмедиця») [Святский VII 113—114]. В українській мові слово *кола* «підвода» витіснила лексема *віз,* тому відповідний астронім замінено назвою *Возъ,* яку фіксує, наприклад, лексикон Є. Славинецького 1642 р.: Arctos *Возъ* на нбѣ [Слав. 90], Septentriones *Возъ* нбсный з звѣздъ [369]. *Віз Великий, Малий* [СУМ I 667] залишився народною назвою сузір'я. В науковій літературі вживається переклад латинського астроніма Ursa Magna — *Велика Ведмедиця* [УРЕС I 286].

У давньоруських текстах комета називається *звѣзда хвостатаꙗ,* але відомі були й грецька назва *комитисъ* і її переклад *власатаꙗ* «волосата»: [звѣздѣ] имя *комитисъ* наречемая вся *власатая* [И. Ф. 420], ꙗвисѧ *звѣзда... хвостатаꙗ...* си же... нарѣчетьсѧ власатаѧ (ЛГВ 863; пор. аналогічно с.-х. *репата звезда,* б. *опашата звезда,* буквально «хвостата зоря»). Адаптований грецький термін у старій формі *комита* та в перезапозиченій через латинську мову формі *комета* функціонував і в староукраїнській мові; комету по-старому могли іменувати й *звѣзда власистая:* Того же року *комета* была в Кракове скоро по заходе солнца [Л Остр. 211], cometes

комита [Слав. 130], aconitae — *кометы, звѣзды власи(с)тые* [167]. Форма *комета* ввійшла в нову літературну мову. Відповідну частину комети досі іменують *хвостом* [СУМ IX 45], пор.: Того же року [1619] з в е з д а с *хвостом* указовалася на небе през всю зиму [Л Остр. 215]. У народі цей небесний об'єкт називають також *мітла* [Гр. II 433] за подібність хвоста комети до віника. Метонімічний перенос назви побутового предмета на небесне тіло фіксують і староукраїнські словники: pogonia *ме(т)ла* на нбѣ [Слав. 319], ceratias *ме(т)ла на нбси* [118].

Поняття *метеор* у давній період не існувало. Метеори сприймалися як падаючі зірки, а масове їх падіння — як зоряна течія: Посем же бы(с) *звѣздамъ теченьє* с вечера до заоутрьа ꙗко мнѣти всѣмъ ꙗко *падають звѣзды* [ПВЛ 165]. І в наш час, коли освіченим людям відома природа метеорів, їх традиційно іменують у побуті *падаючими зірками* [СУМ IV 689]. Природи болідів у старожитності не знали, і явища, пов'язані з ними, порівнювали із вогняними зміями: знаменьє [*змиєво*] ꙗвиса на нбси [ПВЛ 249], спаде превеликъ *змиа* отъ нбсе... в се же времѧ землѧ стукну [214], Бы(с) знамение за Днѣпромъ... летѧщю по нбси до землѧ. ꙗко кригоу (в ін. сп.— *кругу*) ѡгненоу и ѡстасѧ по слѣдоу его знамение в ѡбразѣ змьꙗ великаго [ЛК 314]. Таке міфологічне сприймання болідів у народі існувало дуже довго. У новій літературі вираз *огняний змій* [СУМ III 621] — це лише засіб образного порівняння небесних світлових явищ.

Дії і стани, що стосувалися небесних світил і явищ, у давньоруській мові (як і в праслов'янській) позначалися дієсловами, що вживалися у відношенні до земних процесів — *въз(ъ)ходити, заходити, заходъ, стоꙗти, огородити сꙗ, заимати сꙗ* та ін.: *въсходѧщю* солнцю [ЛК 376], зорꙗм *въсходꙗщемь* [ЖФ 98], звезды... *заходеще* [СлРЯ V 334], звѣзда *въсходꙗщи*... по *заходѣ* солнечнѣмь [ПВЛ 164], *стоꙗше* слнце в крузѣ [280], [сълньце] *ѡгородилосѧ* баше... в три дугы [276], зорѣ почаша *сꙗ заимати* [ЛК 436]. Українська мова без особливих змін одержала в спадщину всі ці лексеми та їх значення: *сходити* < *ўсходити* < *усходити* «підійматися над горизонтом (про небесні світила)» (пор. місяц *всходит; всходила* ясная зоронька; сонця *всодит* — Д.-Х. 137, 145, 141), *заходити* «ховатися за горизонтом», *захід* (сонця), *стояти* «міститися на якому-небудь рівні, займати якесь місце, положення (про небесні світила)» [СУМ IX 745], *обгородитися* «оточуватися, оповиватися чим-небудь» (в тому числі про сонце — V 478), *займатися* «наставати, починатися (про ранок, день)», *займатися на світ, зорю, день* [III 135].

Праслов'янське вторинне значення лексеми *kloniti sę*, вживаної стосовно *сонця, дня* зберігалося в давньоруській мові: днь *прѣклонилъ* сѧ бѣ на ѡтъвечериѥ [Ізб. 1076, 689], з якої воно перейшло в українську: ижъ се того дня ку вечерови *склонило* [ДМВН 221], День *клонився* на вечір [СУМ IV 187]. Старовинний синонім дієслова *клонити сѧ* — *хылити сѧ* у цьому випадку заміняє його в українській мові: А и(ж) се было ку ночи *схилило* [АКПС 27], Місяць *хилився* на захід (СУМ XI 56; пор. в інших слов'янських мовах: п. chylić się).

Очевидно, до якихось прадавніх відноситься уявлення про купання сонця: у неділ'у ра́но / мо́ре с'а игра́ло / со́нце с'а *купа́ло* (нар. пісня, Закарпаття). Можливо, з цим пов'язане утворення *купало* «час літнього сонцестояння», перенесене згодом на християнське свято Іоанна Хрестителя (25 червня за старим стилем). Інші пояснення назв *Купало, Купайло* запропонували О. Брюкнер (від св. Івана купалися безпечно в водах, оскільки св. Іван (Хреститель) вигнав із них всяку нечисть — злих духів — Br 224) та О. Преображенський (від *купати* в розумінні *хрестити* — Преобр. 414, пор. ще: Толстая; ЭССЯ XII 60—61). Прямого континуанта давнього виразу *звѣздамъ теченьє* в українській мові не виявлено, проте аналогічний іменник *течія* зберігає близьке переносне значення «велика кількість людей, тварин, що рухаються в певному напрямку суцільною масою» [СУМ X 107].

На позначення сонячного затемнення в пам'ятках XI—XIII ст. фіксується дієслово *премѣнити сѧ*: слце *премѣнисѧ*. и не бы(с) свѣтло. но аки м(с)ць бы(с). ѥгоже невѣгласи глють. снѣдаѥму сущю [ПВЛ 164], пор. ще: *звѣздьное премѣненіе* [Серап. 121]. Очевидно, з цією семантикою дієслова *мѣнити сѧ, пєрємѣнити сѧ* функціонували лише в південних давньоруських говорах. Прямий континуант першого функціонує тільки в українській мові — *мині́тися* «затемнюватися на короткий час; меркнути» (СУМ IV 741; пор. також *перемінятися* «мінятися» — VI 227; сонце *ізміняється* — УЛ 299) — та російських говірках, що межують із українськими,— *ме́ниться* «затемнюватися (про сонце)» [СРНГ XVIII 109]. Дієслово měniti sę стосовно небесних світил вживалося ще в праслов'янський період (пор. с.-х. *месец се мени* «настає новий місяць»). Як астрономічні терміни слова з коренем *мін-* у літературній мові не закріпилися. За нашими матеріалами, у кінці XVI — на початку XVII ст. на позначення відомого астрономічного явища вживаються терміни з коренем *тьм-а — зат(ь)митися, зат(ь)менє (затменіє):* Того ж року (1616)... над западом *затмився* месяц на две годины; Месяца августа 6 второй годины в ночь, месяць был в *затменю* таким

знаком: багрево мало не ввесь [ЛОстр. 214], obsuratio *затменіє* [Слав. 286]; пор. тогды облакь свѣтлыи *зат(ь)миль* и(х); И стал(ь)сѧ ѡблакь и *зат(ь)ми(л)* их(ь) — ПЄ 76, 159 зв., сучасне *затьмити* «зробити щось темним або невидним, прикривши ... собою або чим-небудь; затемнити» [СУМ III 372]. У ролі астрономічного терміна дериват *затьмінє* [Ж. 276] функціонує в українській літературній мові до кінця XIX ст. Дієслово *затьмитися* «затемнитися» й нині є нормативною лексемою, але не астрономічним терміном [СУМ III 372]. Подібне утворення стосовно небесних світил вживається і в інших слов'янських мовах (рос. *затмение,* п. zaćmienie, ч. zatmění, слц. zatmienie, б. *затъмение*). Про давність його вживання як астрономічного терміна говорити важко. Не виключено, що закріпленню слова в цій ролі важливу роль відіграла латинська мова, в якій термін obscuratio (solae, lunae) «затемнення (сонця, місяця)» утворено від дієслова obscuro «затемняю», в основі якого лежить прикметник obscurus «темний». З другої половини XIX ст. в українських текстах фіксується слово *затемнення* «затемнение, помрачение», але не як астрономічний термін [Гр. I 105]. У 20-х роках воно вже закріплюється в ролі терміна на позначення відомого небесного явища [Саб. 129].

Протікання процесу заходження й виходу світила з затемнення у давньоруській мові передавали дієслова з іншими прямими значеннями — *убывати* і *прибывати:* почѧ *оубывати* ~слнцѧ и погибе всѣ... и пакы начѧ *прибывати* [Ср. II 1379], а сам процесс — *убыванье:* бы(с) [луны] *оубывание* по малу... всѧ погибе [ЛК 516]. В українській літературній мові відповідні лексеми стосовно небесних світил вживаються. Дієслово *наставати* в давньоруській мові вказувало на процес, коли починався новий місяць (а також день, пора року): *наставъшю...* дни [Чуд.. РД 60], м(с)ца июлю *наставъша* [ЛК 568], пор. ще: акы м(с)ць в *настатьи* перваго дне [ЛС 434]. Місяць, що настав, мав означення «молодий» або «новий» і називався відприкметниковим іменником *новь* < novь: *молодая* мѣсяца, Олегъ и Святъславъ тъмою ся поволокоста (СПІ 25; тут — метафора), Праздника *нови* [Ср. II 461]. Настання нового місяця іменувалося *новомѣсячьє* [Ср. III 459], а крайні верхня й нижня освітлені частини його через кілька днів після цього або за кілька днів до нового місяця метафорично іменувалися *рогъ:* аки м(с)ца доловъ *рогома* [ЛК 274]. Друга або четверта фаза місяця називалися *перекрои* (корінь *кроити*): Се соуть ѡбрази лоуньнии четыре: а҃. ѥже *новоѥ* ~глють(с) мѣсѧчьныи наричють. в҃. ѥ *перекрои.* г҃. ѥѥ ѡбоюмо гърбавъ, д҃. ѥ свѣтлъ [Ср. II 908].

Більшість зазначених лексичних елементів збереглися в українській мові незмінними: *наставати* — м(с)ци того дня личити починали коли ксе(н)жицъ *наставалъ* [Кн. Рож. 35], *новий місяць:* бо на *новыи м(с)ць* бѣснуе(т)сѧ [ПЄ 77], *молодий місяць, ріг* (місяцевий) [СУМ X 554], *перекрій* [Гр. III 122]. Дериват від *наставати* має інший суфікс — *наста-ння* [V 198]. Назва *новомѣсячїє* фіксується в староукраїнських пам'ятках: neomenia *новомѣсячиє* (Слав 279, пор. також calendae *новомѣсячиє* — 108). Вона вважалася книжною — П. Беринда ввів її в реєстр свого «Лексикона» і переклав давніми словами: «*новъ* м(с)ца... или *нова* м(с)ца» [78], одне з яких збереглося в південно-західних говірках української мови, але перейшло в категорію чоловічого роду після ствердіння кінцевого *в: новъ,* первая часть, повня [Перем.], *нів* «новий місяць», род. відм. *нову* [Гр. II 565], *нів,* род. відм. *нова* [Ж. 529] (пор.: *новь* «новий місяць» — Ср. II 461, бѣснoвати сѧ на *новы* мѣсѧцѧ — SJStSl, II 438). Як еквівалент російського *новолуние* «Русско-украинский словарь» 1948 р. пропонував еквівалент *новомісяччя* [РУС 1948, 318], але в реєстрі тлумачного «Словника української мови» такої вокабули немає. Очевидно, його автори вважали *новомісяччя* зайвою калькою російського *новолуние.*

У народному мовленні молодий місяць (до настання першої чверті) має назву *молодик* [СУМ IV 786], перенесену на небесне світило з молодої неодруженої людини (парубка). У діалектах функціонують й інші найменування місяця в такій фазі: *новак, новик* [Ж. 531; Гр. II 568].

Період між останньою і першою фазами місяця, коли його не видно на небосхилі, в давнину іменувався *межимѣсячьє* [ЛЛ 455; деякі лексикографи зазначений термін пояснюють як «новий місяць» — СлРЯ IX 72].

Місяць із цілком освітленим диском кваліфікувався як *пълныи:* акы ѡ(т) луны *полны* свѣтѧщьсѧ [ПВЛ 276]. Є. Славинецький латинське plenilunium перекладає *по(л)номѣсячиє* [Слав. 318], тобто «повний місяць». Синонімом сполуки *повний місяць* у сучасній мові є іменник *повня* (пор. новъ, первая часть, *повня* — Перем.), котрий абстраговано із старовинної сполуки — прийменника *въ(у)* та форми місцевого відмінка нечленного прикметника чоловічого-середнього роду пълныи — *мѣсяць въ пълнѣ* > *в(у) повні* (пор. прислівник *вповні* — *уповні* і вираз *місяць уповні* «місяць у фазі найбільшої видимості» — СУМ I 753). У першій половині XIX ст. засвідчується вже похідний від нього іменник *підповня* «в кінці другої фази (чверті) місяця» [Б.-Н. 279].

Незважаючи на те що в східнослов'янських пам'ятках дієслово *ущьрбнути* задокументовано тільки в XIV ст., його

відносимо до давніх: аки треи денъ мѣсяць, *ущербнувшюся* ему [Ср. III 1346]. Продовження лексеми існує і в українській мові — *ущерблятн (вщерблятн)* «поступово зменшуватися, убувати (про місяць)» [СУМ X 543].

У перекладних текстах XII—XIII ст. південнослов'янського походження зустрічається сполука *небесьныи кругъ* «небесне склепіння» [Ср. I 1333]. Лексема *круг* стосовно неба, ймовірно, вживалася і в давньоруській живій мові, бо інакше важко пояснити староукраїнський і старобілоруський вираз ѡсвети(л) ва(с) *небесныи круг* [Пов. 14] і народний український *сонце в крузі* «сонце на обрії» [СУМ IV 383], пор. також укр. *виднокруг* «горизонт». Поняття «горизонт» у староукраїнську добу передавалося сполукою, в склад якої входив давній іменник *краи* — *краи* свѣта: horizon *кра(й)* свѣта ѡко(м) ѡбяти(й) [Слав. 219], але в новій мові усталилися вираз *край неба* та універбізоване поєднання *крайнебо* [СУМ IV 320, 321]. Запозичене з грецької мови за посередництвом латинської слово *горизонтъ* потрапляє в писемні тексти вже в XVII ст. [Т. 568].

Давньоруська лексика на позначення природних світлових явищ, відсутності світла чи на позначення перехідних світлових станів—праслов'янського походження: *свѣтъ* < světъ «світло взагалі», «денне світло», «світанок», *свѣтьлыи* < světьlъ(jь), *ꙗсьныи* < *ěsknъ(jь), *зорꙗ* < zor'a «яскраве освітлення горизонту перед сходом або після заходу сонця», *зарꙗ* < < zar'a «заграва», *лучь (луча)* < lučь, *свѣтити* < světiti, *сьꙗти* < sьjati, *бльщати (сꙗ)* < blьščati (sę), *мьркнути* < mьrknoti, *съмьркати (сꙗ)* < sъmьrkati (sę), *свитати* < svitati, *свьнути, свѣнути* < svěnǫti «розсвінути», *роз(ъ)-свѣтъ, тьма* < tьma, *тьмьныи* < tьmьnъ(jь), *морокъ* < < *morkъ, *морочьныи, суморокъ* та деякі похідні — далъ ми ꙗси *свѣтъ* [МП 246], ꙗще *свѣт(ѣ)* затвореномъ... воротомъ [ЖФ 101], пережда до *свѣта* [ЛК 389], сл҃нце... не бы(с) *свѣтло* [ПВЛ 164], оузьрѣ все свѣтьло [ЄМ 144], разгна мьглу и бы(с) *ꙗсно* [ЛК 466], аки деньица передъ сл҃нцемь. и акі *зорꙗ* передъ свѣтомъ [ПВЛ 68], видѣ в... манастыри... *зарю* велику надъ печерою [210], Аки пожарнаѧ *зарꙗ* [276], загорѣти(с) Холмови... ꙗкоже со вси земли *зарѣ* видѣти [ЛГВ 841], звѣзда превелика *лучѣ* имущи [ПВЛ 164], вежа ꙗко сыръ... *свѣтлящеся* [ЛГВ 844], *посвѣтляше* молоньꙗ. *блещ(а)шеться* ѡружьє [ПВЛ 148], сл҃нце без *лучь сьꙗше* [165], звизды видити середи дни сл҃нцю *померькшю* [ЛК 655], видѣхомъ солньца погыбша и луну *померъкшю* (Серап. 121; тут, очевидно, «померкнути під час затемнення»), ꙗко *смер-*

чеся пустити голуби [ПВЛ 59], *свитающи* же дни [ЛК 360], *свѣнути, свѣнути* [Ср. III 288, 290], ѣхаша чересъ нощъ и оудариша на *росвѣтѣ* [677], въ... нощь *тьмѣ* соущи [ЖФ 103], ночь *темна* [ЛК 550], *морокъ* зълъ чвкоу лъже [Ізб. 1076, 362], вечоръ в *суморокъ* [ЛК201], *морочно* бы(с)... и звѣзды видѣти [ЛС 396].

Усі ці давньоруські лексеми органічно залишилися в українській мові, але частина їх зазнала суттєвих змін у семантиці, територіальних і функціональних межах, а саме: *світлий, ясний, світити, сяти — сяяти, блищати(ся), меркнути (мерхнути* під впливом *мерехтіти), смеркати, світати* < *свитати* (аналогія до *світ* «світло», *світлий* та ін.), *тьма, темний, морок, свінути(ся)* «розвидніти(ся)»: спи(т)сѧ сни(т)ца, *свѣне(т)сѧ* все мине(т)сѧ [К. З. 246], *розсвіт* [СУМ VIII 801], але *розсвітання* (аналогія до *світання*). До старовинних дериватів відноситься *смеркання — сумракъ*: *смерканьє, змерка(н)є, темность* (Бер. 125; пор. діал. закарп. *змир'ка́тис'а* «смеркати»).

У зв'язку із загальним поширенням і активним вживанням лексеми *світ* у значеннях «всесвіт», «земна куля і все, що на ній є», «людське суспільство» та ін. [СУМ IX 84—87] з семантикою «світло» вона функціонує тільки в розмовній мові, переважно на території південно-східних говорів [84].

В нормативно-літературному вжитку залишилося тільки значення «світанок», причому назва *світ* із цією семантикою головним чином використовується письменниками — вихідцями з південно-східних теренів [85], але з нею конкурують деривати дієслова *світати — світання, світанок* (із *світання* під впливом *ранок*). Іменник *свѣтло* засвідчується з XVI ст.: абы тыи которыи вхожаю(т) *свѣт(ь)ло* видѣли. Свѣтил(ь)никь тѣла твоє(г) єсть око твоє [ПЄ 269 зв.— 270]. В староукраїнській мові цю семантику мав і іменник *свѣтлость*, напр.: на подобенство слнца *свѣтлость* и промены [Пов. 14], *свѣтъ: свѣтлость*... [Бер. 112], котрий зберігся в деяких південно-західних говорах [Чоп. 358]. Аналогічно до *свѣтати (світати)*: lucescit *свѣтаєтъ*, днѣєтъ [Слав. 258], співвідносного із *свѣтъ*, в українській мові від іменника *зоря* утворено дієслова *зоріти, зоряти* «світати», що в XVII ст. уже потрапили в лексикони; diluculascit *зорѣєтъ, свѣтаєтъ* [Слав. 165]. Із XVI ст. фіксується й близьке за значенням днѣти (від *день*) [Т. 728], dilucescit *свѣтлѣєтъ, днѣєтъ* [Слав. 165]; деякі етимологи допускають, що dьněti було ще в праслов'янських діалектах [ЭССЯ V 212]. Пор. ще: *заутеріти* «розвиднитися» [Гр. I 112] від *утро* «ранок».

Ще в давньоруській мові засвідчується прикметник *видьныи* «зримий, якого можна бачити» [Ср. I 256], що в українській набув значення «ясний» (про ніч). До нього приєднався й дериват із суфіксом **-к-** — *видкий* (з XVII ст. — Т. 245]. Прислівник стану *видно* потрапив у писемні тексти в XVI ст. [Т. 245]. Похідним від нього є дієслово *розвиднятися,* що за нашими матеріалами, фіксується в XIX ст., але, мабуть, існувало й раніше.

Українська мова успадкувала також давньоруську лексему *зоря:* ѡзарѧю: ѡсвѣчую яко *зорѧ* (Бер. 151). Але у зв'язку з тим, що старовинне слово *зоря* в ній перебрало на себе функцію давнього номена *звѣзда,* витісненого ним у більшості говорів, воно *(зоря)* в первісному значенні вживається рідше, ніж в XI—XIII ст. Для уникнення омонімії *зоря* «зірка» — *зоря* — «освітлення небокраю після заходу чи перед сходом сонця» в другому випадку з *зоря* конкурує назва *заграва* [СУМ III 90].

Лексему *заря,* яка мала в давньоруській мові значення «заграва; відблиск на небі від вогнища, пожежі тощо» фіксують переважно південноруські тексти. Успадкована українською мовою, вона залишилася тільки в частині південно-західних її говірок — *заря* «червоність на небі, заграва» [Ж. 268; Чоп. 109], *зарьа* «заграва, луна від вогню» [Км. 84]. У сучасній літературній мові еквівалентом давнього *заря* з первісним значенням є іменник *заграва,* що сформувався на грунті **зарява, зарава* (пор.: Обачивши [Кривоносъ]... дими и огненіе великіе *зарави,* не пойшолъ туда просто — ЛВел. IV 18, рос. *зарево*) під впливом *грати* «блищати, відбиваючись у чому-небудь, від чогось (про промені сонця, світла і т. п.)» [СУМ II 159]. Старовинне найменування *заря* архаїзувалося в більшості говорів уже до кінця XVI ст., тому потрапило в реєстри давніх лексиконів: *зарѧ;* зорѧ, свѣ(т)лость [Зиз. 49], *зарѧ: зорѧ,* свѣтлость [Бер. 42]. У закарпатських говорах *заря* стало позначати й поняття «промінь; промінь сонця» [Чоп. 109].

Успадкований давньоруський термін *луч (луча)* фіксується в староукраїнський період — radius *луча,* radio *луча* и(с)пущаю [Слав. 344], але зберігся на Україні лише в діалектах: *луч* [Ж. 417; Чоп. 173]. У літературній мові корінь його зберігся в дериваті *лучина* «довга тріска», «така тріска як джерело освітлення». Приблизно з XIV—XV ст. його починає витісняти слово *промень (променъ):* звезда... мѣла многїе предолге *промены* [Пов. 14], ясными *променями* [Гал. Кл. Чеп. 205]. Праслов'янська лексема *pormy (род. відм. *pormene — Mach. 479) з первісним значенням, мабуть, «пасмо волосся». Закономірна українська форма її з повноголоссям функціо-

нує тільки в говірках — *пóромінь* [Ж. 709]. Більш поширена нині літературна форма *промінь* виникла або внаслідок редукції першого *о* (як *пломінь* < *поломінь*, пор. *полум'я* < *полом'я*), або під польським впливом (п. promień).

Старовинне утворення *суморок* «сутінки» функціонує в українській мові, однак не є нормативним [СУМ VIII 841].

Похідне від іменника дієслово *вечерѣти* засвідчується порівняно пізно: vesperare *вечерѣти*, vesperascit *вечерѣетъ* [Слав. 411]. Воно з закономірним звуковим складом нині функціонує в говірках [Гр. I 143; Чоп. 29]. Голосний *о* в нормативному *вечоріти* — наслідок впливу основи непрямих відмінків та називного — знахідного множини іменника *вечір* — *вечора, вечорові* і т. д., *вечори* (пор. ще *вечоровий*).

Перекладні пам'ятки південнослов'янського походження засвідчують праслов'янські лексеми *пробрѣзгнути* «явитися (про сонячне світло), починати світати», *брѣзгъ* «перша поява сонячного світла» [Ср. I 186; II 1510]. Вони, звичайно, були притаманні й давньоруському живому мовленню. В російській мові *брезг* — це «світанок» [ЭССЯ III 19]. Однак в українській народній мові успадковані давньоруські слова функціонують у фонетично відмінній формі, тому зв'язок їх із відповідними старовинними формами затемнений: *бряск* «блиск, проблиск» [Ж. 46], *бр'áзнути* (бр'áскати) «раптово з'явитися (про сонячне проміння)», «ударити різко в очі (про світло)» (закарп. говірки): Из-за горы, из-за ліса сонічко *бряскає*, Та уже муй Петруненько коника сідлає (закарп. народна пісня). На основі значення «ударити різко в очі (про світло)» виникло нове — *брязнути* «сильно вдарити», збережене в розмовній мові (СУМ I 243; пор. *бр'áзнути* «ударити різко по голові, обличчю, зубах» — закарп. говірки). Крім цього, досліджувані лексеми збіглися із звуконаслідувальними *брязк, брязкати* «ударяючись, утворювати різкі дзвенячі звуки» (про метали, скляні предмети), тому деякі сучасні мовознавці лексему в контексті «*Брязнули* промені сонця» тлумачать як образне вживання цього дієслова [СУМ I 243]. Мабуть, на основі давнього значення сполуки *на брязку* «коли тільки з'являється сонячний промінь, ось-ось почне дніти» в неї розвинулася семантика «ось-ось, зараз» (Гр. I 103; у ЕСУМ I 272 вираз віднесено до «неясних», а в ЭССЯ I 19 зв'язок його із brězgъ упевнено не стверджується).

Оскільки в українських словах *бряск (брязк), брязнути* на місці *ѣ* наявний *'а* замість сподіваного *і*, деякі етимологи твердять, ніби ці лексеми запозичено з польської мови [ЕСУМ I 273]. Проте тут імовірніший вплив лексем *брязк, брязнути* ономатопоетичного походження, бо в інших словах із прозорою етимологією давні лексеми не мали опори. Не виключена

і давність форм *брязгъ, *брязгнути, адже маємо ст.-сл. тѣскъ «прес», діал. закарп. *т'аск* «камінь, який кладуть як тягар при квашенні капусти», *т'áскати* «притрамбовувати рукою» і д.-р. *притяскнути* «прилипнути, присохнути (про волосся)» [Ср. II 1486]. Не виключено також, що на українському грунті деривати *пробрізкнути, *пробрізк злилися із співзвучними і семантично близькими *проблискнути, проблиск.* Лише в окремих закарпатських говірках зберігається форма, близька до давньої,— *прóбри(і)скнути* «засвітитися тоненькою смужкою на горизонті (про схід сонця)».

Немає сумніву в тому, що в давньоруській мові існувало слово *тѣнь,* яке відносять до північнопраслов'янських слів — tĕnь < *temnь (звук ě під впливом прасл. stĕnь — S I 100), але в східнослов'янських пам'ятках воно засвідчується тільки в XVI ст., в тому числі українських — *тѣнь* [ПЄ 269 зв.], *сѣнь: тѣнь* [Бер. 130]. Збереглося в сучасній українській мові без суттєвих змін — *тінь.* У говірках спостерігаються фонетичні зміни — *т'* > *к* — *к'ін'* та перехід іменника до першої відміни — *т'ін'а, кінá* [Stud. 77], *т'ін'á* (закарп. діалект). Префіксальний дериват *сутѣнь* — відапелятивна назва урочища *Сутѣнь* [ПВЛ 278]. Слово й тепер функціонує в українській мові — *сутінь* «напівморок у погано, недостатньо освітленому місці, приміщенні» [СУМ IX 860]. Формально вихідний корінь *тінь* нагадує українське утворення *сутінки* «напівтемрява, що настає після заходу сонця; світанкова напівтемрява». Проте слова *сутеніти* «смеркатися» (первісна форма — *сутоніти,* звук *е* на місці *о* під впливом *темний*), блр. діал. *сутонне* «смеркання», с.-х. *сутон* «глибокий морок, світання», слц. tôňa «тінь» вказують на корінь ton-ǫti «тонути» (пор. *тонути в темряві, імлі* тощо).

У текстах південнослов'янського походження зустрічається й назва *сѣнь* «тінь» [Ср. III 897], безсумнівних континуантів якої в українській мові не виявлено (однак пор. umbra *сѣнь* — Слав. 416; *сѣнь* «тінь» — Чоп. 388). Множинний іменник *сіни* із вторинною семантикою «частина хати» функціонує й тепер.

Основа прадавнього stĕnь (пор. д.-р. *застѣньѥ* «затінене стіною місце»: аки... трава в *застѣньи* растущи, на ню же ни солнце сияетъ, ни дождевныя крапли... идутъ — Д. З. 102) зберігається в карпатському діалектному слові *зáсц'ін'ати (зас'т'ін'ати)* «застувати» і, ймовірно, в дериваті *застіяти* комусь щось (Ж. 273) < *застіняти* «застувати». До похідних від назви *стѣнь* деякі етимологи відносять нормативне дієслово *застувати, застити* (Ф. II 81; Ш. II/6; ЕСУМ II 241; діал. закарп. *зáстуйати,* але не виключений його зв'язок із коренем *ста-ти, ста-ва-ти* — пор. діал. закарп. *застáти*

(*с'вітло*) «застувати», на Буковині — *заставати* «заступати, робити тінь», *застояти* «заступати, закривати, заслоняти» — МСБГ III 36).

Лексика, пов'язана з простором, орієнтацією в ньому, поверхнею, параметрикою тощо

В основі праслов'янської назви prostorъ, успадкованої давньоруською мовою — *просторъ,* лежить ідея протяжності: вона утворена від дієслова prostьrti (prostirati) sę: Прозвѧ имѧ емоу *просторъ* [Ср. II 1577]. Більш абстрактне значення, можливо, мало праслов'янське слово *prostornьstvo, континуантом якого є давньоруське *простороньство,* що, правда, фіксується з іншою семантикою — «воля, роздолля»: на семь свѣтѣ приимши(м) веселье и *простороньство* (в ін. сп.— *пространьство*) а на ѡномь свѣтѣ приимуть мку [ПВЛ 233]. Оскільки номен *просторъ* вживався також із значенням «воля, свобода» [Ср. III 1577], гадаємо, що й *простороньство* функціонувало із семантикою «простір». Характерно, що в церковнослов'янізованому висловленні князя Данила Галицького лексема виступає із неповноголоссям: кр(с)тѧномъ. *пространьство* есть крѣпость. поганым же есть тѣснота [ЛГВ 812].

Одержавши в спадщину давньоруську лексему *просторъ* > *простір,* українська писемно-літературна мова зберігала у ній давній наголос — *простір* [Б.-Н. 303; Гр. II 482] — до початку XX ст. У староукраїнську добу у XVI ст. засвідчується також слово *простороньство,* але з новим значенням — «об'єм, простір, що його займає предмет»: *Простороньство* замку удолжъ сажонъ 40... а в поперекъ 18 [Арх. ЮЗР 1/VII 92], але пор.: *Просторъность* замку удолжъ сажонъ 30, а въ поперекъ... сажонъ 17 [77], Prostoronnostь zamku [156], діал. *простірність* «воля, відсутність субординації» [Гр. II 482]. У новоукраїнській літературній мові його вже немає. Можливо, шляхом зворотного словотвору від *простроньство,* а більш імовірно — від прикметника *просторонъ* «просторий» — Суть же у нея полаты *простороны* [Ср. II 1577] — утворено іменник *просторонь* «простір» [Гр. II 482], який в сучасній мові усталився з чергуванням *і* — *о* в фіналі: *прóсторінь, -роні* [СУМ VIII 301]. Заміні *о* на *і* в закритому складі, крім загальної закономірності, сприяли іменники з суфіксом **-інь** типу *глибінь, далечінь* і т. ін. Очевидно, наголос в *прóсторінь* (а можливо, й у прислівнику *прóсторо)* спричинив стабілізацію наголосу на першому складі в слові *прóстір* (пор. також діал. закарп. *прóстора* «великий отвір», блр. *прастора* «простір»).

Сучасна філософська семантика терміна *простір* сформувалася лише в новоукраїнській мові.

Ідея простору, особливо великої, переважно незаповненої площі, в давнину пов'язувалася з поняттям широти, тому абстрактні іменники з коренем *шир*-окыи мабуть, ще в праслов'янський період мали значення, близьке до семантики лексеми *просторъ:* по *широтѣ* оуселеныѭ объходить [Ізб. 1073, 17], съмѧтыи *ширину* морю [Ср. III 1595]. Таку функцію зберігають абстрактні іменники цього кореня і в староукраїнській — *широкость* «обшир, простір» [ССУМ II 559], і в новоукраїнській мові — *широчінь* «безмежний простір» [СУМ XI 462]. На давній зв'язок кореня *шир-* із поняттям простору вказує старовинне безособове дієслово, *ширѧти сѧ* «простиратися»: Галилѣя... *ширяется* зо града... Иорданъ [И. Ф. 295], що й досі функціонує — *ширяти* «повільно кружляти, тримаючись у повітрі на нерухомо простягнутих крилах». Пор.: Высоко плаваеши на дѣло... яко соколъ на вѣтрехъ *ширяяся* [СПІ 31]. Інший давній відтінок *ширѧти сѧ* у значенні «поводити себе незалежно, привільно»: начахъ ходити, *ширяяся* по протрану веселомъ сердцемъ [Ср. III 1595]. Воно залишилося в закарпатському діалекті — *шир'áтис'а (рошширáтис'а)* «поводити себе незалежно, чванитися і под.» (пор. також *ширитися* «чванитися» — Чоп. 432).

Давньоруський димензійний прикметник *широкыи* < širokъ(jь) : чересъ поля *широкая* [СПІ 7] в українській мові не зазнав суттєвих модифікацій.

Своєрідним давнім антонімом найменування простору є назва *тѣснота* < těsnota < *těsknota «недостатність простору, малий простір»: житиѥ ихъ въ пещери и ѥлико скърби... приѭша *тѣсноты* ради мѣста того [ЖФ 86], идѭхоу бес пакости тъкмо отъ людии *тѣснота* бѭше [Чуд. РД 70], який функціонує в українській мові. Тому, природно, відповідно до значення «воля, привільне життя» у слова *простороньство, просторъ* розвинулася протилежна семантика в назві *тіснота* «важке становище, нестатки» [СУМ X 149], яка фіксується, щоправда, тільки новоукраїнськими пам'ятками (пор. рос. *тесные обстоятельства* «трудные, стеснительные, нужда в деньгах» — Д. IV 450). Звичайно, зберігаються старовинний прикметник *тісний* < *тѣсныи:* angustus *тѣсны(й),* у(с)ки(й) [Слав. 83] та антонім прикметника *широкыи* — *узъкыи* < ǫzъkъ(jь): от Царяграда по *Узкому* морю ити [Ср. III 1173], котрий у давньоруській мові мав також значення «тісний»: желѣзоу же *оузъкоу* соущю и грызоущю сѧ въ тѣло ѥго [ЖФ 78]. Протягом історії в успадкованому давньоруському слові в більшості українських говірок розвинулись протетичні звуки *в, г,* а суфіксальна частина зазнала впливу прикметників із

суфіксом *-ськ-ий (-зьк-ий)*, в результаті чого воно набуло форми *вузький*, що є тепер нормативною. В частині говірок аналогії не сталося, тому в них зберігається давніша форма — *вузкий* [Ж. 131]. В закарпатських говірках лексема зберігає і давнє додаткове значення: *гускый* «тісний (про взуття, одяг)». Одним із дериватів прикметника *узъкыи* в давньоруській мові був термін *узмень* «вузьке місце, вузька затока»: сѣдащимъ в *оузмѣни*, рекше по Соудови [ХА 554], котрий зберігся в українських діалектах — *узьмінь* «найглибше і найбистріше місце в річці, яке не замерзає», пор. і словотвірно модифіковане *вузьмина* «звужене й мілке русло річкової течії» [Гр. I 259].

Координати знаходження предмета в просторі чи на поверхні передавали іменники *вьрхъ* < vьгхъ *низъ* <nizъ, *краи* < krajь, *середа* < *serda «середина»: ѡ(т) *верха*. и до *долу*. и по стѣнамъ... ковано золотомъ [ЛК 581], ѡ(т)уда пойде *низъ*. и взѧ Любець [ПВЛ 23], полата Володимерѧ съ *краꙗ* ц҃ркве стои(т) [112], хочю жити... в Дунаи. ꙗко то ѥсть *середа* (в ін. сп. *средина*) в земли моеи [67]. Крім антонімів *вьрхъ — низъ*, у давньоруській мові з цим же значенням функціонували географічні терміни *гора* < gora — *долъ* < dolъ: Опона... раздьрася на дъвоѥ отъ *горы* доже до *дола* [Ср. I 696]. Це протиставлення загалом характерне для давньоруських пам'яток. Воно зустрічається й у Супрасльському збірнику [SJStSl I 419], переписаному або складеному на Русі. Антонімні пари *вьрхъ — низъ; гора — долъ* взаємодіяли, тому зустрічається співвідношення *вьрхъ — долъ, гора — низъ*. При цьому необхідно підкреслити, що пара *гора — долъ* або кожне слово окремо на означення просторових відношень виступали переважно в адвербіальних виразах. У процесі історії української мови сполуки іменників *гора, долъ* з прийменниками адвербіалізувалися [Бевзенко та ін. 396; Т. 564—565]. У сучасній літературній мові іменники *гора, діл* на означення положення предмета не вживаються (функціонують лише прислівники *вгору, догори, додолу* і т. ін.), натомість назви *верх, низ*, а також *край* затримали давню семантику. Давньоруський словотвірний варіант *середина* став єдиним на позначення відповідного поняття, а *середа* — омонім назви одного з днів тижня як просторова назва зник.

Давньоруські пам'ятки засвідчують відприслівникові прикметники *вънѣшьнии (вънъ, вънѣ* «зовні, надворі») та *вънутрьнии (вънутрь* < * vъn ǫtrь «всередину»; *вънутри, -ѣ* < *vъn ǫtri, *vъn ǫtrě): ѡбидоу(т) градъ. и пожгоуть всѧ *внѣшнѧꙗ* храмы. и ѡграды [ЛГВ 823], *вноутрьнии* же еи [церкви] помостъ бѣ слитъ ѡ(т) мѣди [843]. Вони ввійшли в староукраїнську мову — *внѣшний, внутрный, -ній* [Т. 278,

279], однак перший під впливом прислівника *зовні* < *изъвнѣ* зазнав зміни — *зовнішній*, а другий під впливом прислівника *внутрі* < *вънутрѣ* [Бер. 21] та прикметника *внѣшнии, зовнішній* набув форми *внутрішній*. У колі просторових прислівників в українській мові вживається структура *всередині* — адвербіалізована прийменникова сполука просторового іменника *середина* «простір в обгородженому місці, приміщенні» [СУМ IX 134]: вънутръ: внутрѣ, *всерединѣ* [Бер. 21]. За аналогією до співвідношення прислівник *всередині* — іменник *середина* з прислівника *внутрі* (тепер діалектний — СУМ I 710) було абстраговано іменник *нутро* «внутрішня частина чогонебудь» [V 457], пор. суч. *зсередини* — ст.-укр. *звнутра* — *вънутръуду*: *з(ъ)внутра* [Бер. 21].

Поняття «отвір», незалежно від того, природний він чи штучний, у давньоруській мові позначалося іменником *дыра*(-ю), *дѣра* (обидва варіанти праслов'янські — dyra, dĕra — ЭССЯ V 205, 12): заплати... недостатъчьноуѫ *дироу* [!] [Ізб. 1076, 235], Василка же... возмѧ. изыиде *дырею* (в ін. сп.— *дѣрою*) градною [ЛГВ 719]. Зрідка фіксувався також дериват *скважня* (корінь той же, що в прислівнику *сквозѣ*): малоу сътворь *скважню* съмотрѧше ѥю [ЖФ 130]. Обидва фонетичні варіанти першого слова знайшли своє продовження в українській мові — *дыра (дира), дѣря, дѣра* [Т. 717, 849, 861]. В сучасній мові функціонують *дира (дирка), діра (дірка)* [АУМ I № 4], причому друга форма переважає в говорах і є нормативною. В деяких закарпатських говірках його функцію взяло на себе слово *йáма*. В староукраїнській мові функціонувала також лексема *скважня:* rima *скважня,* д и р а [Слав. 355], але в сучасних діалектах її виявити не вдалося. Імовірно, вона вже принаймні в XVII ст. була архаїзмом, що потребував тлумачення — *скважня: щѣлина, рощѣлина, роспалина, дѣра* [Бер. 114], пор. ще: fissio *щел(ь), ра(з)сѣлина* (Слав. 198). Не виключено, що *скважня* — старослов'янізм.

Специфічна давньоруська інновація *щѣль* порівняно пізно потрапила в писемні пам'ятки (рос. *щель,* блр. *щелка*), але з'явилася приблизно в XI ст. На крайній західний (закарпатський) ареал давньоруської мови не поширилася. В українській літературній мові загальновживаним є дериваційний варіант *щілина,* а *щіль* відноситься до застарілих форм [СУМ XI 950].

Обидва варіанти слова засвідчують уже староукраїнські тексти: *скважня: щѣлина, рощѣлина дѣра* [Бер. 114], fissio *щѣл(ь)* [Слав. 198]. Пор. ще: с(к)вожня *росчѣлина* [Лекс. пр. 190].

На межі просторової лексики й географічної номенклатури перебувають старовинні віддієслівні деривати *розпалина* (*рос-*

палина) (від *роспадатися*) та *розсѣлина (россѣлина)* (від *розсѣдатися*): оузрѣ *распалиноу* калну сущю [ЖФ 84], камень просѣдеся... и того *разсѣлиною* сниде кровь и вода [ХД 11]. Зазначені іменники ввійшли в українську мову — скважна: ...*роспалина* дѣра [Бер. 114], fissio.. *ра(з)сѣлина* [Слав. 198], проте залишилися на діалектній периферії: *розпалина* при нормативному *розпадина, розсілина* при літературному *розколина* [СУМ VIII 755, 756]. Тим часом на всьому ареалі української мови збереглася семантика і в дієслова *розпадатися* «розвалюватися на частини», і в *розсідатися* «даючи тріщини, розколюватися» [807].

Із праслов'янської мови давньоруські говори успадкували антонім прикметника *глубокыи* — *мѣлъкыи* < mělъkъ(jь) (корінь той же, що й у *молоти* < *melti — Ф. II, 596; є й інші пояснення — Sk II 403; значення праслов'янське), що вживався насамперед стосовно водних об'єктів: а межи ими рѣка *мѣлка* [ЛЛ 311]. Старовинну семантику зберігає й сучасна українська мова [СУМ IV 737].

Пов'язаний з просторовими відношеннями прикметник *глубокыи* < glǫbъkъ(jь): повелѣ ископати юму. велику и *глубоку* [ПВЛ 56] в незмінній формі зберігся лише в частині говірок, зокрема південно-західних — *глубокий* [Ж. 144]. На більшості ареалу української мови функціонує нормативна форма *глибокий*. Етимологи допускають існування праслов'янського варіанта glybъkъ(jь) [ЭССЯ VI 160; ЕСУМ I 523], а ним пов'язують й українську літературну форму. Існує думка про те, що варіант glybokъ позначений впливом прикметника *vysokъ* [ЭССЯ VI 160]. Українські пам'ятки від XIV аж до XVIII ст. засвідчують прикметник та похідні від нього тільки з кореневим *-у-* [Т. 530]. Лише у XVIII ст. в корені його фіксується *-и-*: рови великіє и *глибокіє* [Т. 527]. Через це вважаємо, що вони досить-таки пізні й виникли під впливом *-и-* прикметників *високий, широкий*, а не з *glъbokъ.

Параметричні антонімні пари, а також прикметники, які вказують на форму об'єкта,— *великыи* < velikъ(jь) та *малыи* < malъ(jь); *высокыи* < vysokъ(jь), *низъкыи* < nizъkъ(jь); *дългыи* < dъlgъ(jь), *коротъкыи* < *kortъkъ(jь), *середьнии* < *serdьnь(jь); *дебелыи* < debelъ(jь); *тълстыи* < tъlstъ(jь); *тънъкыи* < tъnъkъ(jь); *дробьныи* < drobьnъ(jь); *круглыи* < krǫglъ(jь) — праслов'янська спадщина давньоруської мови: [борисъ] тѣлъмь бѣше красьнъ. *высокъ* лицьмь *кругълъмь*. плечи *велицѣ*. *тънъкъ* въ чресла... [бо]рода *мала* [ЖБГ 58], Мьстиславъ... въз(д)растомъ. *середнии* бѣ [ЛК 610], *низокъ* тѣломъ [И. Ф. 401], бѣ *дльгъ* лицемъ [Ср. I 757], *дебелъ* тѣломъ [ПВЛ 150], черево... *толъстое* (143, тут «вгодований, жирний»), каменьє *дробноє* [ЛС 454]. З законо-

мірними звуковими змінами перелічені прикметники та їх деривати успадкувала українська мова: *великий, малий, довгий, короткий, середній, дебелий, товстий, тонкий, дрібний:* до *великои* рѣки днѣстра [Р. 125], велїй: *великій, высокій...* [Бер. 14], magnus *великъ*, вели(й) [Слав. 261], з ре(ч)ками *Малими* [Р. 171], paruus *мали(й)*, младене(ц) [Слав. 301], ... з... ихъ шорокостю И *долъгостю* земланою [Р. 171], longus *до(л)ги(й)* [Слав. 257], *довгий* [Т. 744], по пати койѳтере(и) *коро(т)кихъ* [ССУМ I 499], краткій: *короткїй* [Бер. 56], crassus *толъстъ, дебелъ* [Слав. 146], tenuis *то(н)ки(й)* [395], и ины *дробны* рѣчи [ССУМ I 325; див. ще Т. 827—828], оу *кроуглы(х)* лозъ [Р. 96], пор. також: rotundus *ѡкругли(й)* [Слав. 357]. Регулярний відповідник старовинній формі *низъкии* зберігся лише в деяких говірках — *низкий* [Ж. 528]. У більшості діалектів і літературній мові функціонує форма з м'яким *з* основи — *низький*, що з'явився під впливом прикметників із суфіксами **-ський** < **-ьскыи (-зький, -цький)**.

Крім значення «довгий», прикметник *дългыи* в давньоруській мові мав значення «довгастий, видовжений», що зберігається в композиті *довгобразий* < *довгообразий* «з видовженим, довгастим обличчям» [СУМ II 331]. Кількість дименсійних (параметричних) прикметників в українській мові порівняно з давньоруською надзвичайно зросла за рахунок дериватів від розглянутих та інших лексем, запозичень [Линник]. Серед них виділяється нова семантика лексеми *здоровий*, рос. *здоровый*, блр. *здаровы* «великий, дуже великий», характерна для східнослов'янських мов. Вона розвинулася на основі значення «рослий, сильний», яке в лексеми *здоровий* фіксується російськими пам'ятками уже в XVII ст. [СлРЯ V 365], що виросло на грунті семантики «не хворий». За нашими матеріалами, значення «великий, дуже великий» слова *здоровий*, а також *сильний* «здоровий» українські тексти фіксують із першої половини XIX ст. [Б.-Н. 153], але воно вже існувало принаймні у XVIII ст., бо в цей час задокументовано й дериват *здоровило* «сильна, велика, здорова людина» [там же].

Від прислівника *чимало* «немало, досить багато», що є наслідком універбізації сполуки частки *чи* й прислівника *мало* в питальному виразі із значенням «хіба не багато» (стосовно кількості або часу) утворено характерний український прикметник *чима́лий* «великий; кількісно тривалий», у якого розвинулося згодом значення «досить великий за розміром, обсягом», котре сучасні лексикографи дають першим [СУМ XI 323]. На зв'язок його з прислівником указує наголос на корені, але вживання досліджуваного прикметника з наголосом на закінченні свідчить про послаблення зв'язку деривата з мотивуючою основою. І прислівник *чимало*, і прикметник *чи-*

малий функціонували принаймні у XVIII ст. (обидва задокументовані в «Енеїді» І. Котляревського).

У давньоруських пам'ятках прикметник *грубыи* < grǫbъ(jь) відомий тільки з семантикою «грубий, неосвічений» [Ср. І 599], збереженою й українською мовою — дебелохудожникъ: грундаль, ремесникъ *грубого* ремесла [Бер. 29; див. ще Т. 618]. Проте в українських текстах здавна засвідчуються й інші його значення — «товстий, об'ємний, великий» — дебе(л)...: *грубый, толсты(й)* [Бер. 29]; «не дрібний» — попелъ въ нихъ *грубшый,* а его дробнейший [Т. 618], наявні і в сучасній літературній мові [СУМ II 178]. Вони притаманні й іншим слов'янським мовам і, очевидно, є праслов'янськими (первісними), на що вказує їх віднесеність до конкретних предметів, а не до понять етики й культури.

Поняття «дуже великий, який не можна виміряти» в давньоруській мові позначалося девербативом *неизмѣрьныи: неизмѣрьна* небесная высота (Ср. III 182 — 2-ої лічби), що з закономірними фонетичними змінами функціонує в українському *незмірний* [СУМ І 320]. Близьке значення мав віддієслівний прикметник *неисчьтьныи;* книгамъ бо есть *неищетнаꙗ* глубина [ПВЛ 152]. Він фіксується і в українській мові — *нещетний* «який становить велику кількість» [Ж. 527], проте нині не є нормативним. Його функцію виконують аналогічні за структурою *незліченний, незчисленний* [СУМ V 319, 324]: неисчетный: *неличеный*... безмѣрный, конца и личбы немаючій [Бер. 74].

Префіксально-суфіксальний дериват іменника *коньць* — прикметник *бесконьчьныи* < bezkonьčьnъ(jь), що був пов'язаний із поняттям безмежності (просторової та часової): мы оубѣжїмъ моукы *бесконьчьныꙗ* [ЖФ 92], через староукраїнську (напр., неисчетный... *безконечный* — Бер. 74; див. ще Т. 71) увійшов у сучасну українську мову — *безкінечний (безконечний).* Давнє значення слова *межа* — «умовна лінія або природний об'єкт, що ділить площину, територію» — є мотивуючим в українському дериваті *безмежний* «безкінечний», який, однак, фіксується тільки з другої половини XIX ст. [Ж. 19]. Близьке за семантикою до *бесконьчьныи* давньоруське слово *безмѣрьныи* «що не має міри», «надмірний»: *безмѣрною*... силою [Ср. І 60], въ ꙗденьи бо мнозѣ и питьи *безмѣрнѣ* [ПВЛ 184] збереглося в староукраїнській мові (*безмѣрный* — Т. 73) й дійшло до наших днів *(безмірний).*

Поняття «міра, розмір», «ступінь чого-небудь» в давньоруську добу передавалися словом *мѣра* < mĕra: [Моисеи] н(а)оучисѧ ѡ(т) англа Гаврила: ѡ бытьи всего мира... звѣздное хожденье. и число землену *мѣру* [ПВЛ 94—95], воды в *мѣру* вкушаю [157]. Обидва значення збереглися в українському

міра [СУМ IV 744]. Пор. ще: безмѣрный: *мѣры* не маючїй [Бер. 6].

Умовна лінія або природний об'єкт, що ділить певну площину, територію, мала праслов'янського походження назву *межа* < *medja: размѣривше *межи* ѡбѣма полкома [ПВЛ 123], довлѣеть нама на *межи* своеи стати [ЛК 245], без змін збережену українською мовою (у деяких південно-західних говорах *меджа*) — межда: *межа,* улочка, албо мѣсце межи двома речами порожнеє [Бер. 62]. Із розвитком класових відносин лексема *межа* стала позначати природну або умовну лінію, яка ділить два володіння,— *межю* перетнеть борътьноую, или ролеиноую разореть [ПР 128].

Давні іменники *грань* < granь, *граница* < granica позначали виключно межу володінь, на яку, мабуть, первісно вказувала увіткнута вітка дерева (прасл. grana, granь «вітка дерева»). Щоправда, давньоруські тексти їх не засвідчили, але вже в найдавніших українських текстах маємо *грань* «границя, межа», *границя* «границя, межа», «кордон» [ССУМ I 260, 261].

Фронтальну частину позначав давньоруський іменник *передъ* < *perdъ, протилежну — *задъ* < zadъ: ѣздити. на *переди* (ін. сп.— *передѣ*) полкомъ [ЛК 628], *задъ* видѣ блаженааго излазаща вънъ [ЖФ 132]. Обидва слова без особливих змін функціонують в українській мові. Дедемінутивований здрібнілий дериват першого — *передок* < *передъкъ* < *perdъkъ — здавна означав передню частину предметів, особливо взуття, а *задок* < *задъкъ* < zadъkъ — задню, про що свідчать аналогічні іменники інших слов'янських мов (пор. рос. *передок*). Староукраїнські пам'ятки з XVI ст. фіксують евфемістичне вживання лексеми *задок:* в(ь)се ш(ь)то в(ь)ходи(т) въ оуста, в(ъ) чрево въмѣщае(т)сѧ и *за(д)кѡ(м)* исходи(т) [ПЄ 70], заднѧа: хребетъ, *задок* [Бер. 163], пор. бойківське *задок* «стегно (м'яса)» [Он. I 269]. В більшості говорів та літературній мові функцію евфемізму із значенням «частина тіла нижче спини» виконує вихідна форма *зад* (пор. у XVII ст.: anus *задъ* — Слав. 86).

Із поняттям вихідної крайньої межі предмета, площини і т. п. та дії, часу пов'язані давньоруські дієслова з коренем *čęti* — *начати* < načęti, *почати (починати)* < počęti, počinati, *зачати* < začęti, *учати* та їхні деривати — іменники *начатъкъ, початъкъ* < počętъkъ, *починъкъ, начало, зачатъкъ* «початок»: Се *начнемъ* повѣсть сию [ПВЛ 1], черноризьци *почаша* множитисѧ. и манастыреве *почаша* быти [151], Зде *починаеть сѧ* правда [СГ 21], а кто боудеть *началъ,* томоу платити [ПР 124], онъ же по матерных днех *нача* дѣти продавати [Д. З. 33], хотѧше же и цркꙋвь *начати* зьдати

[Чуд. РД 68], тогда же Изѧславъ *нача* понуживати *зачати* рать [ЛК 479], *Начатокъ* же тому сиць [Ср. II 350], Вина же о *початцѣ* мала [И. Ф., 269], Достоино бо в *починцѣ* помянути вас [313], грѣху *зачатокъ* [СлРЯ V 337], Стославъ же бѣ *начало* выгнанью бра(т)ню [ПВЛ 182], *Начало* же кнѧженью Изѧславлѧ Кієвѣ [162]. Тонкощі первісної семантики цих слів тепер встановити непросто.

У староукраїнських текстах виступають дієслова *въчати* [ССУМ I 210], *оучати* [II 496], *начати* [28], але найчастіше *почати* та іменник *початок* [217]: *почалъ* вказовати [Р. 97], добрыи *початок* и конець [ССУМ II 216], incipio *починаю, начинаю* [Слав. 230].

У сучасній українській мові існують континуанти усіх давньоруських дієслів та іменників цієї мікрогрупи, проте функціональний розподіл їх різний. Загальноукраїнським і нормативним є *почати (починати)* [СУМ VII 470], *зачинати* [III 403] і *початок* [VII 465]. У розмовному літературному мовленні функціонує також лексема *начинати* [V 235]. Іменник *починок «початок»* [VII 472], *зачаток* [Гр. II 115; Ж. 280], *начаток* [Ж. 499] та дієслово *учати* [1023] залишилися на діалектній периферії. Очевидно, на основі значення «початок» у слова *починок* розвинулася семантика «пряжа, намотана на веретено, або кількість цієї пряжі, знятої з веретена» (СУМ VII 471; первісно мислилося як початок пряжі, що намотується на мотовило, пор. аналогічний розвиток слова від абстрактного до конкретного в російській мові *починок* «нова рілля в лісі» — Ф. III 347). Дериват *начало* «початок того, що має протяжність», «початок у процесі» в літературній мові вживається зрідка [СУМ V 233]. У науковому стилі функціонує *начало* «основа, суть, джерело чого-небудь», *начала* (мн.) «основні принципи», «способи, методи здійснення чого-небудь» [233—234]. Така семантика іменника закладена вже в давньоруській мові — *начало* «заснування, початок існування» [Ср. II 348]. Книжне слово *начало* ввів у реєстр свого «Лексикона» П. Беринда з перекладом *початокъ, пре(д)мова* [72]. Сучасне літературне утворення *розпочинати* «приступати до виконання здійснення чого-небудь», «започатковувати щось» тощо [СУМ VIII 777] — контамінація дієслів *починати* і *розчинати*, яке збереглося в говірках [860]. Контамінація не відбилася на давньому дериваті *початок* (у говірках, наприклад закарпатських, існує й іменник *рóшчаток* «початок»; *розпочин, розпочинок* — Ж. 828). У розмовному мовленні зустрічається й дериват *розпочаток*.

Крайню межу простору або часу в давньоруську добу передавала лексема *коньць* < kopьcь (первісно здрібнілий дериват іменника kopъ): надъ ручаємъ. *конець* Пасынъчѣ бесѣды

[ПВЛ 54], веселье бес *конца* [105], *Ю*рославу же приспѣ *конець* житью [162]. Кінцеву межу площини позначав також іменник *краи* < krajь: на *краихъ* же забральныхъ пр(о)повѣдаеть [62], полата же Володимѣрѧ съ *краѧ* церкве стои(т) [111].

Без особливих модифікацій назва функціонувала в староукраїнській мові, наприклад: по долѣшьнии *коньць* [Р. З], поперек вольшины верьхнии *конець* [4], *Конецъ* дѣло хвалитъ [К. З. 230] і т. д. Іменник у старовинній формі *конець* зберігся лише в окремих говорах (зокрема, карпатських). У більшості українських діалектів відбулося вирівнювання звукової форми називного відмінка однини за формами всіх інших відмінків (однини і множини), в яких кореневий *о* в новозакритому складі перейшов у *і* — *кінець,* що засвідчується принаймні з XVIII ст.: Зробимъ *кинець* своимъ бидамъ [Котл. Ен. II 28], *кинець* [Б.-Н. 183].

У давньоруських текстах (переважно конфесійного змісту) із значенням назви *коньць* фіксується її дериват *коньчина* [Ср. I 1276], що і в українській мові залишився книжним елементом, який навіть у старовину вимагав тлумачення — *ко(н)чина:* скончанье, докончанье, конецъ свѣта... [Бер. 54]. Книжний характер його виявляється в збереженні *о* в новозакритому складі — *кончина* «край, кінець», «смерть» [Гр. II 279]. У нинішній літературній мові слово не нормативне (його немає в СУМі).

Назва *коньць* дала кілька похідних дієслів — *коньчати* < končěti, *доконьчати* < dokonьčěti, *оконьчати, съконьчити* та ін.: *кончаша* трѧпезницю Печерьскаго манастырѧ [ПВЛ 283], *докончавъ* цркв҃ь [209], почахъ же писати... А *оконьча(х)*. м(с)ца. маию [ЄО 294 зв.], *сконча* житье свое [ПВЛ 198]. Вони збереглися в сучасних *кінчати (кінчити), докінчувати (докінчити), скінчити.* Дієслово *окінчити* [Ж. 564] залишилося на діалектній периферії, витіснене лексемами *скінчити* і *закінчити.*

Усі ці деривати зустрічаються в старовинних пам'ятках: finio *ко(н)чу,* сове(р)шаю, ѡпредѣляю [Слав. 197], ско(н)чашасѧ: *доко(н)чали,* мата(ф). померли (Бер. 115, пор. і конецъ: *доконче(н)е,* кре(с) останні(й) — 54; див. ще: Т. 767), абы... соудъ *скончанъ* тако(ж) полоуднѧ [ССУМ II 349], finitus — *скончени(й),* ѡпредѣленъ [Слав. 197].

Ще в давньоруській мові дериват *приконьчити* мав специфічне значення «добивати людину, що виявляє ще ознаки життя»: оувѣдѣвше... ꙗко дышеть... посла два Варѧга *приконьчать* ꙗго [ПВЛ 134], що в українській мові збереглося, хоч модифікація значення пішла далі — *прикінчити* «добити; вбити» [СУМ VII 635].

Праслов'янської давнини дієслово *конати* (однокореневе в *кон-ьць*) у сучасній українській мові функціонує із значенням «бути в передсмертній агонії; умирати» [IV 255]. Проте з XV ст. фіксуються й інші його значення — «давати показання (проти когось)» (ССУМ I 492; пор. *конатися* «відбуватися» — 493). Префіксальне похідне *доконати* в цей період засвідчується з семантикою «виконати, учинити» [313]. В наступному (XVI) столітті вже нерідко в пам'ятках виступає *выконати (выконывати)* «зробити, виконувати» [Т. 403]. Розвиток значення цих слів із коренем *кон*-ати йшов за аналогією семантично близьких утворень, що первісно вказували на процес закінчення дії, а згодом — і на протікання її. Пор. давньоруські *съвьршити* «закінчити, зробити» — «виконати (літургію)» [Ср. III 672], *испълнити* «наповнити» — «зробити», «закінчити» [I 1139], староукраїнське *выполняти*: 1. «наповняти» — вода и тотъ колодязь *выполнила* [ЛСам. 33]; 2. «закінчити» — *съвръшаю: выполняю,* доконываю [Бер. 126]; 3. «виконувати» — звычаювъ хрестіянскихъ не *выполняєте* [Т. 431]. Щоправда, не виключено, що на формування семантики українського *виконувати* мала вплив польська мова. Адже в близькоспорідненій російській мові такого дієслова немає. Воно дуже активне в західнослов'янських мовах, у яких і засвідчується раніше. Пор. ще діал. закарп. *кїнчйти* «правити (релігійний обряд)».

Простір, що знаходиться в певному напрямку від суб'єкта, в давньоруську епоху позначався лексемою *сторона* < *storna (етимологічно пов'язаною з *просторъ* — Ф. III 768), у якої ще в праслов'янський період розвинулися значення «країна», «край»; у давньоруській мові часто виступає з коннотацією «сторона річки»: Ꙗрославъ... постави Варѧгы посредѣ. а на правои *сторонѣ* Кыюне. а на лѣвѣмь крилѣ Новгородци [ПВЛ 151], раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю. Ꙗрославъ прию сю *стороноу*. а Мьстиславъ ѡну [149], не переѣха боле на сю *сторону* [ЛК 432], Аже латинескии. оусхочеть ѥхати. и смольнеска... въ иноу *сторону* [Хр. 47]. Напрямок визначався головним чином стосовно суб'єкта-людини, тому вже в давньоруській мові, особливо південних її говорах, замість іменника *сторона* в первісному значенні починає використовуватися назва сторони людського тіла — *бокъ*: И тогда нѣкто конникъ именем Педании, июдеом на бѣгъ обратившимся и въ дверехъ тъсняще ся, въ *бокъ* гоня на кони, восхыти нѣкоего уношу [СлРЯ I 277]. Мабуть, перехідною ланкою при цьому було перенесення *бокъ* і на позначення правого чи лівого боку чого-небудь, пор.: Изѧславъ же съ Мстиславомъ... и съ дроужиною. въѣха в нѣ в *бокъ* имъ. и начаша сѣчи [ЛК 326]. В новому значенні

слово *бокъ* закріпилося в староукраїнській мові: пойду к Днепру на той *бок* [АПГУ I 196], [Поле] первым *боком* лежит берег дороги [Т. 118]. Нині іменники *сторона* [СУМ IX 735—736] і *бік* [I 180] — синоніми в значенні «простір, місцевість, розташовані в якому-небудь напрямку від когось, чогось». Нова семантика назви *бок* здавна притаманна й білоруській мові [ГСБМ II 124].

Давньоруська мова одержала з праслов'янського часу дві пари прикметників-антонімів, які уточнювали, про котру сторону йдеться. Одна з них: *десный* < desnъ «правий» — *шуи* < šujь «лівий» у давньоруській мові, мабуть, вже почала архаїзуватися, але під впливом старослов'янської затрималася і вживалася в літературній [Михайловская 1964 43—59]: в цр҃кви... в притворѣ на *деснѣи* странѣ [ПВЛ 211], в цр҃кви... *шюеи* странѣ [212].

Українська мова успадкувала їх тільки в складі дериватів-композитів, уживаних у діалектах,— *десьбіч* < **десньбочь* «праворуч» [Ж. 178], *шуйбіч* «зліва» [1101] — та застарілому *шульга* < **шуйга* «ліва рука або нога; лівша (про людину)» [СУМ XI 560] — шуаѧ: *лѣвая*, манька, *шулга* [Бер. 158]. Немає, отже, підстав для твердження, що desnъ(jь) — типово південнослов'янське слово, давній праслов'янський діалектизм, не відомий західно- і східнослов'янським мовам [ЭССЯ IV 219]. Широковживаною в давньоруській мові була праслов'янська прикметникова пара: *правый* < pravъ(jь) — *лѣвыи* < lěvъ(jь): миромь помазати... роукоу *правоую* [Кир. 55], континуанти якої характерні для сучасних північнослов'янських мов (південнослов'янські зберегли насамперед лексему lěvъ(jь)). Очевидно, ці антоніми спочатку стосувалися лише іменника *рука*. Як свідчать старожитні пам'ятки й сучасне мовлення, саме сполучення прикметників із іменником вказувало на відповідну сторону (бік), на́пр.: идуще въ церковь ту, *на лѣвѣй руцѣ*... есть пещерка мала [ХД 40], дуб, што стоит *по левои руце* дороги [ССУМ I 561], *По (на) ліву руку (руч), У ліву руку* «з лівого боку, ліворуч» [СУМ IV 507]. Згодом *лѣвыи (лівий), правыи (правий)* стали означати відповідні сторони інших живих істот і предметів.

Про первісне значення lěvъ існує кілька здогадів, зокрема допускається його семантика «кривий, закривлений» [пор. S. IV 191; Sk. II 299]. З прикметником *лівий* споріднені українські діалектні слова *лівкий* «хиткий, ненапружений», *полівити* «зробити кому-небудь полегшення» [Ж. 407, 689], «зменшити напруження; трохи поступитися при напружених стосунках» (закарпатський діалект). Початкове значення його антоніма *правий* < pravъ(jь) є «прямий», яке зберігають й українські говори [Гр. III 399]. Допускаємо, що відповідні значення

праслов'янських прикметників lěvъ і pravъ первісно вказували на положення й стан рук при акті показування на об'єкт: одна випрямлена — prava, друга ненапружена — lěva. Звичайно, успадковані основні давньоруські значення слів *правий, лівий* є загальноукраїнськими: у того гостынца кгрунтъ Теременский по *левои* руце, а по *правой* Поддубецький; ино по *лѣвои* руце того дуба казал пану Янчинскому держати, а по *правои* руцѣ того дуба... нам [ССУМ II 222], десная мѣстце *правое,* десница *правая* рука [Лекс. пр. 181], sinister *лѣви(й),* злополу(ч)ни(й) [Слав. 373].

Назви сторін світу (це показують етимології) формувалися в різних народів на основі назв всіляких помітних об'єктів, нерідко й локальних, але орієнтування за видимим «рухом» сонця є глобальним [Никонов 32—34]. Давньоруські пам'ятки засвідчують дві олігосистеми (гр. ὀλίγος «невеликий, малий, нечисленний») назв сторін світу. Першу можна вважати чисто «солярною», бо елементи її безпосередньо чи посередньо пов'язані з позначенням явищ, що стосуються «руху» сонця: *въс(ъ)ходъ — заходъ, полудьнє (полъдьнє, полудьни, полудьниѥ) — полуночи (полъночи, полъночьѥ).* Друга — комбінована, в якій поєднується орієнтація за сонцем: *въз(ъ)токъ — западъ* й вітрами: *сѣвєръ — угъ (югъ).* Нерідко елементи цих двох систем взаємно проникають. Наприклад: градокъ... къ *полуденью* л и ц ь [ХД 17], есть на *полудне* лиць... монастырь... и взидохомъ... на гору на *угъ* л и ц ь (38), ити вее къ *всходу* л и ц ь... до верха [48], по странѣ *заходнѣи* и *восточнѣи* [СлРЯ V 334], Днѣпръ... потечеть на *полъдне* [ПВЛ 7], фрагове... присѣдать ѡ(т) *запада* къ *полуночью* [4], знаменьє на нбси... ѡ(т) *въстока.* и *уга.* и *запада.* и *сѣвера* [276]. Привертає увагу той факт, що при назвах сторін світу виступає прислівник *лиць,* тобто виявляється система, орієнтована конкретно від людини, оберненої обличчям в певний бік (пор. орієнтацію щодо правої й лівої руки). Олігосистема термінів *въс(ъ)ходъ — заходъ* (можливо, й *западъ), полудьнє — полуночи,* мабуть, була живомовною й успадкованою з праслов'янських діалектів. Мотивація й етимологія термінів *въз(ъ)ходъ, заходъ, западъ* зрозумілі. Прозорі й етимології лексем *полудьнє, полуночи* і под.— лексикалізовані сполуки форм родового відмінка однини іменників *полъ* «половина», *дьнь* «день», *ночь* «ніч». Недвозначну, безпосередню «солярну» мотивацію можна знайти тільки в терміні *полудьнє (полудьни)*: через астрономічні причини в північній півкулі у відповідних точках Землі о 12 годині сонце перебуває в зеніті й точно показує напрямок на південь (а тіні у цей час скеровані на північ). Термін *полуночи* є чистим антонімом до *полудьнє,* не маючи матеріальної мотивації в природі.

Номен *въстъкъ* старослов'янської мови (як і церковнослов'янізм у російській мові *восток*) деякі вчені пробують трактувати як кальку гр. ἀνατολή. М. Фасмер при цьому тільки вказує на грецьке слово [Ф. I 357], а автори «Этимологического словаря русского языка» за ред. М. М. Шанського пишуть, ніби в досліджуваному слові *въс-* відповідає гр. ἀνα-, а *ток-* (перезвук до *тек-у* «текти») — гр. τολή [Ш. I/3 175]. Насправді в гр. ἀνατολή (ж. р.) 1. «схід небесного світила», 2. «місце сходу сонця, схід», 3. «початок, витоки» автори грецьких лексиконів префікс ἀνα- не виділяють, а іменника τολή не фіксують [ДГРС I 134]. Коли в даному разі говорити про кальку, то не структурно-семантичну, а тільки семантичну.

У сучасних південнослов'янських мовах відповідно б. *изток*, с.-х. *исток*, що етимологізуються як деривати дієслова *jьz-tek-ti (перезвук *е* — *о*) [пор. БЕР I 35; Sk. I 450], мають значення: 1. «витік, витоки», 2. «схід».

Паралельні давньоруські варіанти, універбізовані за допомогою суфікса *-ьѥ* — *полудьньѥ*, *полуночьѥ* — вказують на прагнення повністю диференціювати словосполуки на означення половини відповідної частини доби (полудьнє «половина дня») і назв сторін світу. Дві сторони світу — *въз(ъ)ходъ* і *заходъ*, *западъ* — у давньоруський період ще досить міцно пов'язувано з місцем сходу й заходу сонця. Оскільки денне світило протягом року показується і зникає в різних частинах горизонту, наші предки розрізняли, наприклад, *лѣтьнии* и *зимьнии въз(ъ)ходъ (възтокъ)*: есть отъ Іерусалима межи *востока* лиць *лѣтнимъ* и *зимнымъ* [ХД 17].

В обстежених давньоруських пам'ятках термін на позначення сторони світу *заходъ* не зустрічався — зафіксовано тільки похідний прикметник *заходьныи*. У них виключно виступає номен *западъ*, мабуть, успадкований із цією семантикою з праслов'янської мови [пор. Ш. II/6, 51].

Розглянута система номенів сторін світу повністю успадкована українською мовою, в пам'ятках якої досить рано виступають універбізовані структури *полудень*, *полуніч* із введенням називного відмінка в другій частині: а одъ тоеи долыны... на *полудень* грунтъ Хмельницкій [ССУМ II 187], *полунощь* media nox, septentrio [Слав.—Кор. 486], котораѧ ѡ(т) *всходу* с л н ц а на *полу́день* поступовала [Гал. Кл. Чеп. 311]. Згодом вони архаїзувалися (зрідка використовуються в сучасній писемній мові — СУМ VIII 101, 103). Це сталося через те, що відмінкову форму втратила й перша частина давньої сполуки — *південь*, *північ* — *сѣверъ*:... *полуночнаѧ* сторона, *полно(ч)* [Бер. 130]. Але протягом історії української мови існувала універбізована форма із збереженням у ній давніх закінчень родового відмінка — *югъ*:... *полуденнаѧ* сторона или *полудне*

159], meridies *полудне* [Слав. 268], *полудне* meridies [Слав.— Кор. 486], яка й нині зустрічається в діалектах — *полудне* [Ж. 693; Чоп. 281], *полунне* [Чоп. 281, пор. ще: *полудне* «полудень» — Гр. III 289; *полунне* «полудень» — Он. II 108].

У фонетично закономірних формах в українській мові функціонують континуанти давніх номенів *въсходъ* > *ўсхід, всхід* > *схід, заходъ* > *захід:* ѡ(т) сл҃нца *всходу;* але иже на *оусходе* сл҃нца [Пов. 1], *востокъ: всходъ* сл҃нца [Бер. 23], *западъ: заходъ* сл҃нца [41; див. ще: Т. 347]. Нягівські повчання XVI ст., які дійшли до нас у списку XVIII ст., фіксують новий початок слова — без *в(ў):* тоты варышѣ и ко *зъхудъ соньцю* и ко п о л у д н ю, куды проповѣдавъ святый Павелъ и Петръ [Укр. лекс. 148].

У давньоруських пам'ятках назви сторін світу з другої лексичної олігосистеми фіксуються дуже часто. Як зазначалося, іноді терміни першої і другої систем виступають поряд: есть на *полудне* лиць... монастырь... и взидохомъ... на гору на *угъ* лиць [ХД 38]. Навряд чи друга система: *въз(ъ)токъ — западъ; сѣверъ — угъ* (останнє слово вживається і в старослов'янській фонетичній формі *югъ* — Ср. III 1625) сформувалася ще в праслов'ян паралельно з першою. Вона, мабуть, виникла на слов'янському півдні й занесена на Русь разом із старослов'янською мовою, адже лексема *въз(ъ)токъ* вважається калькою грецької ἀνατολή [Ф. I 357; Ш. I/3, 175].

Праслов'янські sĕverъ > *сѣверъ* і jugъ > *угъ (югъ)* були назвами північного й південного вітрів [Ср. III 886, 1141; Ф. IV 526; Sk I 784; III 252]. У значенні сторін світу вони, ймовірно, є семантичними кальками з грецьких слів, що є і назвами вітрів, і сторін світу,— βορέας 1. «північний, північно-східний вітер», 2. «північ», νότος 1. «нот, південний вітер», 2. «південь». Але все це — припущення. Діалектні назви вітру — укр. *востік* «сильний східний вітер» [Ж. 122], рос. *всток, сток* «схід, східний вітер» [Ф. I 357] — вказують, що давнє утворення *въстокъ* увійшло в живе східнослов'янське мовлення або здавна існувало в ньому.

Ця система назв сторін світу поруч із першою функціонувала в українській літературній мові аж до XIX ст.: *сівер, юг, восток, запад* [Ж. 867, 1108, 122, 260], Адам(ъ)... а пре(з) литери значить в(ъ)весь свѣтъ, з грецкого, А: анатоли, *въсто(к)*. Д: дvсіс, *западъ*. А: аритос [!], *сѣверъ*. М: месvмврія, п о л у д н е [Бер. 172], occidens *западъ* [Слав. 288], exortus *в (ъ) с х о д ъ, в о с т о к ъ* [189], oriens *во(с)токъ* [295] тощо. Але в живому мовленні її, напевне, не було, тому П. Беринда вважав за потрібне пояснювати терміни цієї мікрогрупи:

въстокъ: всходъ слнца [Бер. 23], *западъ:* заходъ слнца [41], *сѣверъ:* вѣтръ полночный, полу́ночнаѧ сторона, по́лно (ч) [130], *югъ:* полудный вѣтръ, полу́денная сторона, или полудне [159]. На книжність лексем вказує хоча б фонетика терміна *восток* із збереженням обох *о* (але пор. *встокъ, оусточный* у XV ст.— Пов. 25, 59), рос. *восток, всток* «схід, східний вітер» [Ф. I 357].

Тільки іменник *запад* «захід» є міцні підстави вважати живомовною давньоруською спадщиною в українських говірках — *від запад сонця* «захід» [Гр. II 74]: ве(с) свѣтъ ѡ(т) слнца *всходу* ажь до *западу;* оу которого (ж) слнца *оусходе* его *запа(д)* какъ бы зорѧ велми свѣтла [Пов. 1]. У розмовній мові функціонує й відповідне дієслово *западати* «спускатися, заходити (про небесні світила)» [СУМ III 238]. Та в більшості говорів термін *запад* не витримав конкуренції з терміном *захід,* який внутрішньою формою співвідноситься з лексемою *схід.*

Старовинний корінь *сѣвер-* зберігся в діалектних іменниковому, прикметниковому та прислівниковому дериватах: *сіверкий* «холодний, пронизливий (про вітер)», *сіверко* «холодний, пронизливий вітер» [IX 211], а *югъ-* — у терміні *юга́* «рід сухого туману в спеку,— здається, начебто повітря змішане з голубуватим димом» [Гр. IV 531], «південний теплий вітер, сухий» [Б.-Н. 410].

Назви часових понять

На позначення загальних часових понять давньоруська мова успадкувала з праслов'янської кілька слів, причому всі вони багатозначні — *веремя* < *vermę «час», «пора», «нагода» (дуже часто, особливо з семантикою «час», виступає в старослов'янській неповноголосній формі: *времꙗ, времѧ, врѣмꙗ, врѣмѧ), вѣкъ* < věkъ «вік, тривалість життя людини», «час», «тисяча років», «епоха», «вічність», *годъ* < godъ «пора, час», «строк, термін», «рік» (можливо, споріднене gadati «передбачати (строк) або goditi «чекати, ждати»), *година* < godina «пора, година», *часъ* < časъ «час», «мить», «година», *часьць* (демінутив від *часъ*) «мить», *рокъ* < rokъ, *сърокъ* «строк, умовлений термін» (корінь той же, що в *рек*-у «казати», первісно — час, про який домовилися), *мьгновенье (ока)* «мить» (корінь *мьгнути* «мигнути»): в то же *веремѧ* послашесѧ Галичане по Ивана [ЛК 316], и в то *веремѧ* поча изнемагати Иванко Гюргевичь [338], В то же *веремѧ.* стоюше Изѧславъ верхъ Соупою [354 , Что сѧ дѣютѣ по *вѣремьньмь.* то ѡ(т)идете по

вѣрьмьнемь [СГ 20], во обѣднее *веремя*, оустрѣтоша полкы [ЛК 639]; видивше силу велику Володимирю... начаша... молвити. Изѧславу... нынѣ не твое *веремя* [401], сюкого *веремени* не боудеть пакы. а поѣди не страѧпаю [639], ономоу же идоущоу до мовнича (в ін. сп.— мовници) мытьсѧ. они же оусмотрѣвше собѣ *веремя* такова оубиша Тренѧтоу [ЛГВ 861], в се же *время* выбѣгоста Ростиславича [ПВЛ 205], хочю имѣти миръ до конца *вѣка*, ꙗко николиже помышлю на страну вашю [72—73], Отъ Адама до сего *времени* минуло есть *вѣковъ 6* [СлРЯ II 53], *вѣци* человѣкомъ скратишась [СПІ 17], Были *вѣчи* Трояни [14], пор. ще: не надобѣ въступатисѧ... ни всемоу родоу моемоу *до вѣка* [УВ 23] «довіку, ніколи», стоꙗщю же ꙗемоу на *многъ часъ* предъ мною [ЖФ 99], слнцю померькшю в Киевскои сторонѣ никто же не види *въ тъ ча(с)* [ЛК 655], *в тъ же часъ*. Ꙗковоу сѣдѧщоу оу него придоста [ЛГВ 790], [риба] не можеть жива быти *ни мала часа*, но вскорѣ умираеть [ХД 27], *томь часѣ* бысть роука цѣла [Чуд. РД 65] «мить»; миренъ *часъ* и *часецъ* разлученіа дша моея [Ср. III 1482], [на гору] едва бо на ню възлѣзохомъ отъ 3-го *часа* до 9-го *часа*, борзо идуще [ХД 53], [в церкві Софії] ѡбычныꙗ пѣсни Бу въздають *в годы* ѡбычныꙗ [ПВЛ 153], ꙗгда же бываеть *годъ* молитвы мало ихъ обрѣтаеться в цркви [170], [ченцям] оутѣха бо.. въ *годъ* стоудени [УС 263], боудꙗше *годъ* бжствьноумоу славословию [ЖФ 87], Игорь же Стославличь тотъ *годъ* бѧшеть в Половцехъ [ЛК 649], смотрѧхоу *года*, когда конець..., створѧть [ХА 572], далъ еси *годъ* д в а л ѣ т а [СлРЯ IV 54], заидоуть ли сѧ коуны до того же *года*, то дадять ꙗемоу коуны въ треть, а мѣсѧцьныи рѣзъ отгрѣноути [ПР 127], ялъ бо сѧ бѧшь давати ц(с)рви. по .≠в. гривенъ сребра до *года* [ЛК 666] «протягом року», в не(д)лю. заутрени суще еще *годинѣ* [ПВЛ 228], оуготовани на *годину* и днь и мсць и лѣ(т) [СлРЯ IV 56], ожидающимъ Литвы. Литва же не приспѣ на *рокъ* [ЛГВ 889], пришлю к тобѣ Романа... и сречe *срокъ* во Възвяглѧ [838] «термін».

Зрідка в темпоральному значенні («час», «пора») в пам'ятках давньоруської мови виступає іменник *мѣсто* < mĕsto (первісне значення — «місце»): ннѣ же брате поѣди ꙗ[мо] видѣвѣ ѡба по *мѣсту* что на[мъ] Бъ дасть [ЛК 386], есть ту манастырь... на Болдины(х) горахъ и до сего *мѣста* (в ін. сп.— дни) [ПВЛ 193] мы тѧ д о с и х ъ *мѣстъ*. акы ѡца имѣли по любви [ЛІ 573; див. ще: СлРЯ IX 116—117].

З темпоральним значенням в давньоруській мові вживався іноді іменник *чинъ* < čіпъ «пора», «час» (первісне значення — «порядок»): и ре(ч) ми оударивше в било и азъ в т о *чинъ* прокопа(х). на мощѣ Ѳеодосьевы [ПВЛ 210], и тако сташа ѡколо всего города. многое множество и ѡ т о *чина* (в оригіналі є виправлення на о т ъ *чинъ*.— *В. Н.*) же и Володимеръ приде [ЛК 428], ѡ(т) панахиды шествоюѭ... в ъ т ъ *чинъ* оубиенъ бы(с) Маврикіи [ХА 432] та ін. Іменник *чинъ* у часовому значенні виступав з вказівним займенником *тъ* «той». Здається, темпоральна семантика названого слова була характерна саме для південних давньоруських говорів. За даними [ЭССЯ IV 113—114], таке значення časъ в інших слов'янських мовах не фіксується.

Із дериватів темпоральних номенів привертає увагу прикметник *временьныи* в історичних творах, у тому числі в славнозвісному Несторовому літопису: Се повѣсти *времѧньны(х)* лѣ(т) (інші списки — *временьныхъ*) [ПВЛ 1], Начало *временьны(х)* цр(с)твъ [ХА 9], *Временьныхъ* кр(с)тьюньскыхъ цр(с)твъ [13], Книгы *временьныя* и ѡбразныю Геѡргию Мниха [27], Начало *временьнымъ* кнігамъ Геѡргию Мниха [53]. І. І. Срезневський тлумачить його як «повременный» [Ср. I 319]. Такий переклад, нам здається, близький до істини. Ключем до правильного розуміння семантики досліджуваного лексичного елемента є давньоруський переклад хроніки Г. Амартола, в якому прикметником *врѣменьнъ* передаються грецькі слова ἐνιαύσιος «однорічний, щорічний», πρόσκαιρος «тимчасовий, нетривалий», χρονικός «що стосується літочислення, хронологічний» [Истрин 70, 160, 199].

Очевидно, утворення *временьныи* серед інших значень у давньоруській мові мало семантику «такий, що стосується літописання, яке ведеться за роками», пор.: по възнесеньи же Х(с)вѣ. м҃. и .в҃. ꙗко же многооучивыисѧ Ѥвсевии въ *временьныхъ* исправленьихъ пишеть [ХА 298].

Привертає до себе увагу той факт, що дериват із префіксом *без-*, утворений від темпорального слова *веремьѧ*, не має часової семантики — *безвременье* «скрутне несприятливе становище, біда»: Князь великии Рюрикъ Ростиславичь видя свое *безвремение* отиде в свои Вручеи [Ср. I 51].

У давнину для передачі загального часового тривання використовувалися дієслова руху, а конкретні відрізки часу позначалися прикметниками, вживаними на позначення розмірів і властивостей предметів, істот: По т*ом* же лѣто*м* многи*м* *минувшим* създах ц(е)рк(о)вь с(вя)ты Б(огоро)д(и)ца Десѧтинную [УВ 37], Сего (ж) лѣ(т)[а] *исходѧща* посла Стꙋполкъ Путѧту [ПВЛ 280], того же лѣ(т)[а] *исходѧчи* разболѣсѧ кнѧзь

Мьстиславъ [ЛК 559] «яке кінчалося», обаче внесеть быстрость Іорданьская рыбоу въ море то, то не можеть жива быти ни *мала* ч а с а, но *вскорѣ* умираеть [ХД 27], сташа ѡколо города стоявше же *малъ* ч а (с) не биша(с). посем же поиде Лево. своими полкы [ЛГВ 882], И нбо и лѣта ны су(т) *коротка* [Ср. I 1291], по сем же *долгоу* в р е м е н и миноувшю матежь бы(с) [ЛГВ 719]. До речі, прикметники *дългыи (дългъ), коротъкыи (коротъкъ)* широко використовувалися на позначення тривалості в часі: Аще женѣ будет лихыи недоуг, или слѣпа, или *дол(ъ)гая* б о л ѣ з н ь, про то еа не пустити [КВ 87], Еще д е н ь *долгъ* ... [Ср. I 757], в ѣ к ъ бо сии *коротокъ*, а м у к а *долга* [СлРЯ VII 342].

Давньоруська мова успадкувала праслов'янські назви частин доби, які виступали в темпоральній функції — *утро* < jutro, *дьнь* < *dьnь*, *вечеръ* < večerъ, *ночь* < *noktь. Вживалися й часові сполуки, що складалися з іменників *полъ* < *polъ* «половина» та *дьнь, ночь*. Очевидно, первісно відмінювалися обидва їх члени — *полудьнє, полуночи*, проте вже фіксуються випадки, коли перше слово виступає в називному відмінку, а номени на позначення частин доби — в непрямих — *въ полъдни*, що вказує на тенденцію до утворення складних слів на основі сполук. Наприклад: по вся *утра* уши закла даше [СПІ 15], звѣзды видѣти середи *дни* [ЛІ 655], до *вечера* быхо(м) оу Халѣпа [МП 249], бѣ же тогда *ночь* темна [ЛК 550], спанье есть о(т) бо присужено *полудне* [МП 247], ѡли *полоудни* приѣхи к ни(м) [ЛК 336], мьгла же подъяса в *полъдни* [435], и ꙗко бы(с) *полунощи* и вставъ Бонякъ [ПВЛ 270]. Замість лексеми-словосполуки *полудьнє(-и), полуночи* вживалися й універбальні композити з суфіксом -ьє — *полудьньє, полуночьє:* брате... ты мене дѣля поиди до *полудня* [ЛК 654], копахомъ до *полуночьꙗ* [ПВЛ 210].

Субстантивована форма середнього роду прикметника *ранъ — рано* < *рано (времꙗ)* < rano (*vermę) в давньоруських творах фіксується із значенням «раннього ранку, спозаранку»: и сторожѣ сами нараживаите. и ночь ѡ(т) всюду нарадивше ѡколо вои. тоже лазите. а *рано* встанѣте [МП 246], Востану *рано*, исповѣмъ ти ся [Д. З. 4]. Виступають також іменники-деривати — *раньє* «ранній час» у сполуці *из раньꙗ* «з раннього ранку»: Аще са мывше, *израньꙗ* въставще, а слоужити [Кир. 54] та *зараньє* «ранній ранок, ранок» у сполуці *с зараньꙗ* «зрання»: *съ зараніа* до вечера... летятъ стрѣлы каленыя [СПІ 17]. Власне в цій мікрогрупі виступає й *суморокъ* < *sǫmorkъ «сутінки»: въ вторникъ вечоръ в *суморокъ* [ЛІ 201].

Оскільки іменник *дьнь* має також значення «доба, 24 години» — а коуръ по двое на *день* [ПР 124], мти его по двою *днию*... подасть же кемоу касти [ЖФ 76],— у південноруських говірках для поняття «світлова частина доби» від цього кореня утворено дериват *дьнина*: и тако биша(с) крѣпко тоу *дниноу* (в ін. сп.— *день*) до вечера [ЛК 641], стою на Кореики. *дниноу* [ЛГВ 838]. Близьке значення до «доба» в давньоруській мові мало словосполучення *дьнь и ночь:* копая печеру. и не да собѣ оупокоя *дньи* и *нощь* [ПВЛ 157]. Отже, немає підстав для припущення, ніби на Русі до XIII ст. не було поняття доби як одиниці відліку часу [Климишин 257]. Поняття існувало, не було тільки для нього спеціальної однослівної назви.

Дуже давньою лексико-семантичною мікрогрупою є збережені з праслов'янської епохи назви пір року, які в адвербіалізованих або вільних сполуках із прийменниками вживалися на позначення часових відношень — *весна* < vesna, *лѣто* < lĕto, *осень* < *esenь, *зима* < zima: *веснѣ* ити хоче(м) на смерды [ЛЛ 277], ѣхаша *лѣтѣ* на санехъ [ЛК 679], того же *лѣта* ѡ(т)да Всеволодъ дчѣрь свою Звѣнославу. в Лахы... в тоу же *зимоу* посла Всеволодъ сна в помочь [313], *осень* оумре Половечьскыи князь [ЛЛ 205], на *весну* посади ма ѡць в Переюславли [МП 248], но въже бѣ к *веснѣ* [ЛК 460] [идохъ] ѡ(т)туда пакы на *лѣто* Володимерю ѡпать [МП 247], на *ѡсень*. Стославъ и Рюрикъ снастася в Каневѣ [ЛК 675], ѡпать на *зиму* ходиша ѡлговичи же на Половци [673], гора высока... и снѣзи на ней лежать чрезъ *лѣто* [ХД 52], егда придеть *ѡсень*. да идуть въ домы своя [ПВЛ 51], бы(с) *зима* зла велми [ЛК 653].

Здається, специфічним східнослов'янським дериватом від *весна* був прикметник *вешьнии* «весняний»: Мячиномъ въ низъ по *вешьнюю* водоу [Ср. I 252]. До старовинних слів відноситься і *яра*, *яръ* < jarь [S. I 506]: Приде оуже *яра* [Ср. III 1659], але воно фіксується вкрай рідко через те, що в більшості давньоруських говорів у цьому значенні, мабуть, було глибоким архаїзмом або вийшло із вжитку. До цієї групи прилягають назви сезонів, також часом використовувані в темпоральних конструкціях: бѣ бо уже в *заморозъ* [ПВЛ 142], оуже бо баше к *заморозу* [ЛК 458].

Ще в праслов'янській мові в лексеми lĕto оформилося нове темпоральне значення — «рік», що ввійшло і в давньоруську систему — *лѣто*: Коньчахъ книжькы сию въ *лѣт*[*о*] ≠ *s* ф п д. *лѣто* при Стославѣ князи и роусьскы земла (Ізб. 1076, 701),

иже мѧ грѣшнаго... селико *лѣ(т)* соблю(л) [МП 251], (О)же кто ѥмлеть по 10 кунъ о(т) *лѣта* на гривноу [ПР 127]. Причиною такого розвитку семантики слова було те, що літо вважалося найголовнішою порою року. Воно було часом, коли проводилися важливі сільськогосподарські роботи, давали приплід худоба й птаство, робилися харчові запаси. В дні літнього сонцестояння, очевидно, в праслов'ян відзначався Новий рік, як про це свідчать старовинні колядки світського змісту, в яких оспівуються саме весняні й літні роботи. Середина літа в давньоруській мові названа словом *межьнь*, похідним від іменника *межа:* ехат[и и]мь *межень* по Петровѣ [д]ни [ГНП 10].

У літературній давньоруській мові використовувався термін *индиктъ* «один рік із п'ятнадцятирічного циклу, вживаного при датуванні», запозичений із латинської мови через грецьку ἴνδικτος < indictio: [Ѳеодосии] въ .в҃. ю су(б)оту. по Пасцѣ въ ча(с) .в҃. днє. Предасть дшю в руцѣ Бжии. м(с)цѧ маю. въ .г҃. днь. *индикта.* въ .аі҃. лѣто [ПВЛ 188].

До літературно-книжних відноситься також термін *висектъ* «високосний рік» [Ср. I 263], запозичений із грецької мови (βίσεξτος), куди ввійшов із латинської (bissextus) [пор. Ф. I 320; ЕСУМ I 382]. Він виступає і у варіантах *високостъ* (гадають, із **висекъстъ* > *висекостъ* > *висск стъ,* асиміляція *е* до *о* — Ф. I 320; не виключене народноетимологічне зближення з *кость*), *висикостъ* (народноетимологічне зближення з *висѣти*): На четвертое лѣто приходитъ день именуемъ *високостъ* [СлРЯ II 190], Грьцкыми же численицами. Римьскы же *висикостомь* (ін. сп.— *высикостом*) [ЛГВ 820]. Щоправда, розглянуті варіанти зустрічаються в давньоруських пам'ятках, які дійшли в списках XV—XVI ст., тому вони не обов'язково відбивають узус XI—XIII ст. Деякі етимологи [ЕСУМ I 382] допускають старослов'янське посередництво при запозиченні цього слова, проте в старослов'янських пам'ятках воно не відбите. Навіть у болгарській мові *високосен* є запозиченням (XIII ст.) із давньоруської [Бер. I 152]. У давньоруській мові від нього було утворено прикметник *високостьныи* [СлРЯ II 190].

Спостерігши регулярність фаз супутника Землі, ще праслов'яни використали це явище для визначення часу проміжком у 28 діб — *мѣсяць* < měsęcь: бы(с) же кнжения его Киевѣ .н҃. *лѣтъ* без *мѣсяца* [ЛК 532].

Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської доби назви місяців (монономени, менотерміни), однак праслов'янські найменування, очевидно, не були строго номенклатурними

(тобто не позначали точно визначений відрізок часу), тому вони в літературній мові досить рано почали витіснятися запозиченими (прямо чи за старослов'янським посередництвом) з середньогрецької (де вони — латинського походження), які чітко пов'язувалися з конкретними частинами року, поділеного на дванадцять відрізків. Уперше, мабуть, слов'янські назви були співвіднесені з латинсько-грецькими Кирилом і Мефодієм у Моравії або Паннонії, бо серед них є термін *изокъ* «червень» [SJStSl I 757], який притаманний тільки північнослов'янським мовам [ЭССЯ IX 55]. Про походження слов'янських, у тому числі українських, назв місяців існує досить обширна література. Відносно повно вона розглянута в монографії Т. Голинської-Баранової [Holyńska-Baranowa 10—75].

Етимології менотермінів досить прозорі, але мотивації багатьох найменувань нині встановити важко — *просиньць* < prosinьcь «січень» (від про-*синь* «темнуватий», бо дні в цей час сірі, бліді, часто туманні, сонце світить найслабкіше — Mach. 484), *сѣчьнъ* < sěčьnъ «лютий» (від *сѣчи* «сікти»; в цьому місяці з силою січуть вітри, морози, сніги або в цей час підсікали дерева для наступного викорчовування), *сухыи* < < suxъ(jь) «березень» (сухо, мало опадів), *бєрєзозолъ* «квітень» (корінь *бєрєз*-а і *зол*-ъ, споріднений із *зєл*-єныи — Ф. I 154; ЭССЯ I 207; місяць, коли зеленіє береза), *травьнъ* < travьnъ «травень» (місяць, коли буйно розцвітають трави), *изокъ* «червень» (від *изокъ* «коник, цикада»), *чьрвьнъ* < čьrvьnъ «липень» (пор. čьrvь «черв'як», але про мотивацію називання немає одностайної думки: місяць, коли з'являються черви, що шкодять рослинам; з'являється черва — личинки у бджіл; місяць, коли збиралися черви, з яких готували *червець* — червоний барвник — Mach. 99; щодо мотивації від čьrvь із семантикою «личинка» пор. ст.-п. слово ugornik «червень», зафіксоване в XIV ст. [Glog. III 213], запозичене із староукраїнської мови, на що вказують u < *o* та вставний *o*; коренем його є ǫgrъ «вугор», первісне значення якого зберігають с.-х. *угрк* «черв'як, що живе влітку під шкірою великої рогатої худоби», б. *въгарец* «черв'як, личинка», укр. діал. *óгарь* «різновид овода» — Oestrus bovis — Гр. III 34, закарп. *óгар'і* «личинки комах, що живуть під шкірою великої рогатої худоби», «горбочки на шкірі рогатої худоби, під котрими живуть або жили личинки комах, оводів», рос. *угорь* «личинка або гусениця овода в конях, худобі» — Д. IV 470), *заревъ* < zarevъ «серпень» (корінь за-*рюти*, 1-ша ос. одн. теп. часу за-*рєв-у*; місяць, коли починається рев диких тварин, що перебувають у шлюбному періоді), *рюєнъ* < r'ujьnъ «вересень» (від *рюти* «ревіти»; місяць, коли відбувається ревіння, парування

в диких копитних тварин), *листопадъ* < listopadъ «жовтень» (корінь *листъ* і *пад*-ати; місяць, коли опадає листя), *грудьнъ* «листопад» (корінь *груд*-а: місяць, коли замерзає в грудках грунт), *студеныи* < studenъ(jь) «грудень» (від *студеныи* «холодний») [1].

Усі перелічені терміни, крім *рюєнъ* [Ср. III 228], засвідчено в перекладеному в Києві Студійському уставі [СУ 248]. Одна назва фіксується в літопису: поидоша... по грудну пути. бѣ бо тогда мць *груденъ*. рекше *ноябрь* [ПВЛ 261]. Варіант *брѣзозоръ* [Ср. I 186], імовірно, є опискою, а не результатом асиміляції кінцевого *л* до попереднього *р*. У давньоруських євангеліях-апракосах і тетрах, в тому числі в Галицькому 1144, р., виявлені такі слов'янські найменування місяців: «січень» — *просиньць, просинець, просинць, просинѣць;* «лютий» — *сѣченъ, сѣ(ч)*, «березень» — *соухыи, су(х)и;* «квітень» — *берозо(зо)лъ* (очевидно, помилка, бо принаймні в Галицькому євангелії 1144 р.— *березозолъ* — Воскресенский 10); «квітень», «травень» — *травнъ, травьнъ* (Ср. III 985]; «червень» — *изокъ, изо(к), и(з)къ;* «липень» — *червенъ;* «серпень» — *заревъ*; «вересень» — *рюинъ, рюінъ, рюєнъ, севрии*, «жовтень» — *листопадъ;* «листопад» — *гроуденъ*; «грудень» — *стоуденъ, стоуденыи, стоу(д)ный* [Жуковская 97—98, див. ще: Воскресенский 10, 13, 15, 18, 24, 25], мѣсяць генварь рекомыи *просинець;* феврарь ... *сѣчень;* маротъ... *сухыи;* априль... *березозолъ;* маи... *травень;* июнь... *изокъ;* июль... *червень*; августъ... *заревъ;* семтябрь... *рюєнъ;* ноябрь... *гроуденъ;* декабрь... *стоуденныи* [Є Пут. 236, 243, 246, 249, 250, 251, 257, 259, 202, 221, 224]. У місяцеслові південноруського «Путенського євангелія» привертає увагу повна субстантивна структура з суфіксом *-ьнь*>*-ень* номенів *сѣченъ, червень*.

Більшість менотермінів — субстантивовані прикметники. Композит *березозолъ* — специфічне давньоруське утворення, а просте слово *березьнъ* <*berzьnъ «квітень» фіксується лише в старослов'янській неповноголосній формі: М(с)ць априль рекомыи *брѣзьнъ* [Ср. I 186].

Невідомо, якою мірою наведені найменування відбивають живе мовлення Русі XI—XIII ст., його календарний узус. Але слов'янські назви в народі, безсумнівно, вживалися. Про їх поширеність свідчить цитований текст із «Повісті временних літ» та специфічний східнослов'янський номен *березозолъ* (принаймні, праслов'янська діалектна назва *berzozolъ

---

[1] Церковний новий рік від часів Київської Русі й донині починається 1-го вересня, тому в конфесійних рукописах, а пізніше — в друках послідовність календарних місяців відмінна від нинішньої світської. В Росії початок нового року з 1-го січня ввів у самому кінці XVII ст. Петро I.

встановлюється тільки на східнослов'янському мовному матеріалі — ЭССЯ I 207).

Звуково-орфографічне оформлення запозичених деяких менотермінів на перших порах відзначалося варіантністю, але поступово стабілізувався писемний узус, напр.: м(с)ца *єноуара*. просиньца рекомааго [ОЄ 256] «січень», м(с)ца *февруара* [264] «лютий», м(с)ца *марта* [267 зв.] «березень», м(с)ца *априлю* [270 зв.] «квітень», м(с)ца *маию* [271 зв.] «травень», м(с)ца *июню* [274] «червень», м(с)ца *иоулию* [281 зв.], «липень», м(с)ца *аугоуста* [283] «серпень», писа(н). *сєптѧбрю* (238) «вересень», писано *октѧбра* [240] «жовтень», м(с)ца *ноюабра* [239 зв.], «листопада», м(ц)ѣ *дєкѧбра* [243] «грудень»; *сетебра*. въ. кє; *октовря*. кє; *ієнъоуара* въ кє; *сетемвра*. л.; *октѧбра*. ла.; *дєкѧбра*. ла.; *иєноуара*. ла.; *феуроуаря*. ки [Ізб. 1073, 251], м(с)ца *генваря* [ЛК 335], м(с)ца *февраля* днь же бѣ тогда середа [515], ѡ(т) *марта мца* до.. *ѡктѧбря* мца [ПВЛ 28], *маротъ* [Є Пут. 246], м(с)ца *априля* [ПВЛ 199], м(с)ца. *маю* [174], м(с) *иоуня* [281], м(с)ца *июля* [72], м(с)ца *иоуля* [130], м(с)ца *августа* [204], высѣкоша Всеслава ис поруба въ еі днь *семтѧбря* [171], мць... *ноюабрь* [261] сего же лѣта преставися Стославъ... м(с)ца *декабря* кз [199], горпиа мѣсяця, еже есть *сентябрь* [И. Ф. 428].

Частина назв днів тижня успадкована давньоруською мовою з праслов'янської — *нєдѣлю* < neděl'a «неділя» (заперечна частка *нє* та дієслівний корінь *дѣл-ати*; первісне значення — «безділля»), *понєдѣльникъ* > ponedělьnikъ «понеділок» (від *по-недѣл-ьныи*), *въторьникъ* < vъtorьnikъ «вівторок» (від *вътор-ьныи, въторъ* «другий»), *сєреда* < *serda «середа» (первісне значення — «середина»). Назви *четвьргъ* «четвер» (корінь *четвьр-* і суфікс *-гъ*, пор. ст.-п. dwojgo «по двоє» — R. 81), *пѧтьница* «п'ятниця» характерні тільки для давньоруської мови, пор. аналогічне утворення на позначення конкретного предмета — назви *берда* конкретно від його розміру, на яку кількість пасом воно розраховане: *с'імница, вўс'миц'а, диўйа́тниц'а* і т. д. — Дзендзелівський 1967, 219), *шішниц'а, с'імниц'а, вўс'ўмниц'а, дис'а́тниц'а* і т. д. (Іршавщина на Закарпатті). Найменування *serda «середа» можливо вказує на те, що в праслов'ян уже був семиденний тиждень, однак один питомий термін з цієї мікрогрупи не зберігся, бо в християнську епоху його витіснив запозичений давньоєврейський (гебрайський) šabbath, що в західнослов'янські мови ввійшов через романське посередництво — sobota [Mach., 565], в південнослов'янські й давньоруську — через

грецьке — *sǫbota (ср.-гр. *σάμβατος — Ф. II 792) > д.-р. *субота*. Дні слов'янського тижня до днів християнського було пристосовано спочатку в південних слов'ян, чехів та словаків.

Існує погляд, що й термін neděl'a є калькою гр. ἀπρακτή ἡμέρα «неробочий день» [Mach. 393], однак тоді незрозуміло, чому neděl'a та всі слов'янські назви днів тижня, орієнтовані на неділю,— спільнослов'янські. Під впливом старослов'янської в літературній мові XI—XIII ст. фіксуються й варіанти *четвьртъкъ* «четвер», *пятъкъ* «п'ятниця». Наприклад: в *пятокъ* быша на Сулѣ. в *суботу*... на Хоролѣ. и ту и сани пометаша... а в *недѣлю* поидоша на Пслъ... и поидоша к Донови въ *вторникъ*... а в *четвергъ* поидоша съ Дона а в *пятницю*... собрашася Половци... и падоша мнози наши супостаты предъ Рускыми кнѧзи... наставшю же *понедѣлнику*... паки иноплеменници собраша полки свою [ЛК 266—267], ~днь же бѣ тогда *середа* [515], а въ *пятницю* тако же [ПР 124], въ ту *пятницю* въ 1 часъ дни идохъ къ князю тому Балъдвину; Въ великую *пятницю*... потирають гробъ Господень [ХД 60]. Пор. ще: в *четвержьныи* же ~днь [ЛК 434]. У північнодавньоруських текстах трапляється й термін *въскрьсєньє (въскрєсєньє)* «неділя» (у християн святкується як день Христового воскресіння): В ~днь *вскр(с)нья Г(с)ня*... з н е (д) п о п а (с) ... загорѣся гра(д) Ростовъ [ЛС 135]. На півдні Русі найменування неділі *воскресеньє*, принаймні в XIII ст., вважалося книжним, на що вказує глоса в такому контексті: зажьгоша колимогы свою. рекше станы. во ~днь *воскр(с)ниѧ* рекше *недѣ(л)* [ЛГВ 811]. Терміном *недѣля* позначалося і поняття «тиждень»: вирьнокоу взяти 7 вѣдеръ солодоу на *нед(ѣ)лю* [ПР 123].

Очевидно, з старослов'янської мови на Русь прийшла назва *седмица* (вважається калькою гр. ἑβδομάς «сім, сімка» — Ф. III 590): *Седмицоу*, рекъше н е д ѣ л ю [Ср. III 322], Нынѣ оубо б *седмиць*, рекъше *недѣли* н а ш ь с к ы [II 353].

Орієнтирами в часі ще з язичницької доби були дні літнього сонцестояння — *купало (купальє)* (похідне від *купа*-ти) «день Купала, до якого приурочене свято народження Івана Хрестителя, 24 червня за старим стилем» — та зимового — *корочунъ* < *korčunъ, до якого приурочене свято Різдва Христового, 25 грудня за старим стилем: Литва же изгнаша Єздовъ. на каноунъ Ивана дни. на самая *коупалья* [ЛГВ 855], Стояше вся осенина дъждева, от Госпожина дни до *Корочюна* тепло, дъжгъ [ЛН 26].

Численні християнські свята, особливо «нерухомі», дні пам'яті святих (позначалися відантропонімним прикметником

у сполуці з *дьнь*), для людей XI—XIII ст. також були досить точними темпоральними орієнтирами у межах року, напр.: поча Суждали оучити не ѣсти мѧсъ въ Г(с)дьскыю празни(кы)... ни на *Рожьство* Г(с)не. ни на *Крщнье*» [ЛЛ 352] «відповідно 25.XII і 6.I за старим стилем»; М(с)цѧ того(ж) в.ке. на *блговѣщениє* бци [СДРЯ I 174] «25 березня за старим стилем»; И возвращашетьсѧ Кыєвоу на *Успенье стыѩ Бца* [ПВЛ 125] «15.VIII за старим стилем»; Бы(с) пожаръ великъ Кыєвѣ городѣ... м(с)ца. июнѧ. въ. кг. днь. и въ. кд. на *рж(с)тво Іѡа(н) Пр(д)тчи* [ЛЛ 293] «24.VI за старим стилем»; приѣха Стославъ Ѡлговичь. на *Сп(с)шь* (ін. сп.— *Сп(а)сов*) *днъ* [ЛК 376] «свято Преображення Спаса, 6.VIII за старим стилем»; а на *Боришь днь*. о(т)да Верхоуславоу дщерь свою [658] «день пам'яті князів Бориса і Гліба — 2.V. та 24.VI за старим стилем»; бяшеть бо ѡ *Дмитровѣ дни* оуже [406]. «26.X за старим стилем»; В то же веремѧ бы(с) из Новгорода в не(д)елю по *водохрщахъ* м(с)ца геньварѧ в θ днь [368] «Водохрещі, 6.I за старим стилем» тощо.

Серед назв свят виділяється *Рожьство Христово*, або просто *Рожьство* < *rodjьstvo «народження» (давньоруський відповідник старослов'янізму *рождьство*): и по *Рж(с)твѣ* сотворихо(м). миръ [МП 247].

Для орієнтації в часі вживалися так звані «рухомі» свята — Великдень, що, як відомо, святкувався весною, обов'язково в неділю, але не завжди того самого місяця й числа, та залежні від нього наступні свята й дні. Давньоруське найменування *Великъ дьнь* запозичене з старослов'янської мови, в якій воно — калька гр. μεγάλη ἡμέρα «великий день» [Ф. I 288; Ср. I 236]. Поруч функціонувала назва *Въскресєньє*: и минувшю *велику дни* [ПВЛ 218], та идохъ Переѩславлю, ѡцю. а по *Велицѣ дни* ис Переѩславлѧ та Володимерю [МП 247], И дошедъ *велика днв. Вскр(с)ньѩ* [ПВЛ 186]. Зрідка Великдень імнується *Паска* (із гр. πάσχα, запозичене через старослов'янську мову): ищи не(д) ѣ по *пасцѣ* [ЄО 209]. Пор. ще *антипаска* (із гр. 'αντίπασχα) «перша неділя або перший тиждень після Великодня»: В днь *антипаскы*. м(с)ца. априлѧ въ. кд. днь [ПВЛ 218].

Неділя перед Великоднем в назві мала означення *вьрбьнаꙗ* або *цвѣтьнаꙗ* (запозичення із старослов'янської; в цю неділю в церкві роздавали свячені гілки верби, яка до Великодня звичайно зацвітала): и празднова с ними. *не(д)*. *Цвѣ(т)*-

ную [186], бѧшетъ бо оуже *вѣрьбноѣ не(д)ли*. и бы(с) вода по Волзѣ (ЛК 371]. Після неї наставала *страстьная недѣля* «страсний тиждень»: *Недѣли* сущи тогда *стр(с)тнѣи* [ПВЛ 216]. Через сорок днів після Великодня відзначалося *Възнесеньє господьнє*, а через 50 днів — *Троица:* ꙗкоже сѧ створи в се лѣто первоє зло на *Възнесеньє Гне* єже оу Трьполѧ второе же въ праздникъ Бориса и Глѣба [222].

Переддень свята по-давньоруському називався *канунъ* (із ст.-ст. *канонъ* < гр. κανών), що мало також значення «церковне правило», «канон», «християнський релігійний твір, що складається з кількох пісень на честь святого» (СлРЯ VII 58; оскільки канони співалися й у переддень свята, в лексеми розвинулося досліджуване значення): и приходѧше в манастырь. в пѧтокъ на *канунъ* Лазаревъ. ве сь бо днь кончаетсѧ *постъ*. м. днии. Начинаѥ(м) ѡ(т) перваго понедѣлника, наставше феѡдоровы недѣли. кончаваеть же сѧ в пѧтокъ Лазаревъ [ПВЛ 185].

Для орієнтації в часі й датування служили також пости, для яких були визначені певні терміни тривалості — *постъ* (запозичення із старослов'янської мови, в яку ввійшло із д.-в.-н. fasto — Ф. III.340); *говѣньє* «піст» (від *говѣти* < gověti; це значення, мабуть, виникло після прийняття християнства; не виключене запозичення семантики із старослов'янської мови, але таке значення в її пам'ятках не виявлено — SJStSl I 412): приспѣвъшемъ же днѣмъ... *великаго поста* [ЖФ 112] «піст, що тривав 7 тижнів перед Великоднем»; в *говѣньє* ꙗдѧ(т) мѧса [Ср. I 532], родисѧ снъ... во *Филипово говѣние* м(с)ца ноѧбрѧ во к s. днь [ЛК 659] «піст, що починався відразу після дня апостола Пилипа (Филипа), тобто 15 листопада за старим стилем, і тривав 40 днів, до Різдва».

Перед великоднім постом був *сыропустъ* (із старослов'янської мови, корені *сыръ* і *пуст*-ити) — тиждень, коли церква дозволяла споживати молочну їжу, неділя перед початком великого посту, а перед сиропустом був установлений *мѧсопуст* (із старослов'янської мови, корені *мѧсо* і *пуст*-ити) «неділя за тиждень до початку великого посту, після якої не дозволялося споживати м'ясну їжу»: продахомъ корсты, ѡ(т) Филипова дне до *мѧсопуста* [ПВЛ 215], В не(д)лю *сыропу(с)ную*. въ ча(с). ā. дне... [228]. Імовірно, давньоруським народним еквівалентом *сыропуста* було слово *масльная недѣля* (від *масло*): в *не(д)лю Масленую* вечеръ [183], поставленъ бы(с) недѣлѣ *масленоѣ*. в четвергъ [ЛІ 274]. Тиждень після Великодня носив назву *недѣля порозднькая* (рідкісний випадок

повноголосся в цьому слові, пор. *праздьнаꙗ недѣлꙗ*): и минувшю велику дни. прешедши *Празднѣи недѣли* [ПВЛ 218], оуспе с миромъ. м(с)ца априлѧ в еі днь *порозноѣ недѣлѣ* в суботу [ЛК 483].

Перенесення назв язичницьких свят і вірувань на християнські свята, які служили орієнтирами в межах року, спостерігається в сполуках *о колядѣхъ* «в пору свята Різдва» (*колꙗда* < прасл. kolęda < лат. Calendae, Kalendae «календи», пор. і *колꙗдьникъ* — СлРЯ VII 259), *русальноѣ недѣлѣ* «в тиждень перед святом Трійці» (*роусальꙗ* < ст.-сл. *роусалиꙗ* «те саме» < гр. ῥουσάλια < лат. rosalia первісно — свято троянд-роз — Ф. III 520; Sk. III 174): *ѡ колядѣ(х)* [УС 258], Володимѣру бы(с). бо(л)ѣзнь крѣпка. ею же сконьчаса. м(с)ца маꙗ въ. л. прѣстависа *русальноѣ недѣлѣ*. в недѣлю [ЛК 575], Двдъ... приде Вышегородъ во средоу *роусалнои недѣлѣ* [681]. Датування подій за «рухомими» святами і в межах постів не було точним, тому воно здебільшого увиразнювалося вказівкою на місяць і день.

У межах доби часовими орієнтирами були різні світлові природні явища, напр.: въ втрии же днь *по зорꙗмъ*. исполцися Изѧславъ [400] «на світанку, на зорі»; переправи полкы свои чересъ мостъ *до свѣта* [415] «удосвіта», вночі — співання півнів (*куръ*): якоже бы(с) оубо *къ куромъ* и пригна дѣтьскии из Галича [ЛІ 463] «до (співання) півнів»; яко бы(с) *в коуры* [ЛГВ 917] «під час співання півнів» та пора, коли люди лягають спати,— *въ лягомо* (*вѣремꙗ*): бы(с) велми вечерѣ... *влꙗгомо*... Володимиръ... прѣстависа [ЛК 463]. Для орієнтації в часі використовувалися назви на позначення пори приймання їжі, наприклад: бѣ еще *до обѣда* и тако... пригнаша до петра [там же].

Для передачі різних часових понять у давньоруській мові використовувалися численні прислівники й адвербіалізовані сполуки [Бевзенко та ін. 348—360]. Засоби вираження темпоральних понять у давньоруській мові були справді багатющі. Пор.: а *заоутра рано* воставше поидоша. и перешедше рѣку *до свѣта* тоу же и дождаша свѣта. *восходꙗщоу* же *слнцю* и начаша изрꙗживати полкы [ЛГВ 872] [1].

Давня темпоральна лексика дійшла до нас без помітних втрат. Щоправда, протягом історії чимало слів набуло чіткої часової спеціалізації. Як і в інших лексико-семантичних

[1] Про темпоральну лексику давньоруської мови див. ще [Львов 1968, 20—39; Вялкина 69—93].

групах, від старовинних слів на позначення часових понять утворено багато похідних.

Термін *веремя* «час» в ранніх староукраїнських пам'ятках виступає порівняно часто (13 слововживань у пам'ятках XIV—XV ст. за ССУМ I 164), але з ним активно конкурує назва *часъ* (134 слововживання — II 531): А пакъ до того *веремене* и до того *часоу*... кралеве... слюбили нам [ССУМ I 164], Абы запомненА рѣчи с *часов* вдѣланыхъ не вдѣлало бы шкоды слушно єст ажбы вчинки людскии которыи ж (тобто *з.— В. Н.*) *часомъ* отходАт... и на потомъ будучимъ были бы явны [II 531]. Церковнослов'янізм *врѣмя* фіксується дуже рідко (4 вживання в текстах XIV—XV ст. за ССУМ I 200). Очевидно, уже в XVI ст. на позначення загального поняття часу назва *веремя* вживалася рідко або й вийшла із живомовного вжитку. Наприклад, автори «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка в такій функції в пам'ятках XVI і наступних століть її не виявили. Лексема збереглася в карпатських діалектах, зокрема бойківському та гуцульському, але втратила темпоральне значення і нині має в них метеорологічну семантику (вживання темпоральних номенів на позначення погодних явищ — типове не тільки для слов'янських, але й інших мов — Кочерган 1966 59): *ве́ремня, ве́ремйа, ве́ремийи* «дощ, негода, сльота», «гарна погода» [Он. I 90], *ве́рем'я, ве́рем'є, верем́єнце* (здрібніло) «гарна погода» [Ж. 62; ЛАЗ I, № 2], *верє́м'я* [Гр. I 135; СУМ I 328].

Явним церковнослов'янізмом (з двома неповноголосними коренями) є діалектне слово *благоврем'я* «своєчасність» (а не «гарна погода» — Кочерган 1966 58), записане на Харківщині (Я. I. 37; пор. opportunitas *бл͡овременїє*, тобто «сприятливий випадок» — Слав 293; бл͡говреме(н)нѡ: в добры(й) ча(с), погодне — Бер 7), як і *уремня, урем'я* (Гр. I 350, пор. *уре́мення* «щастя, удача» — там же), *врем'я, вре́мнє* [Ж. 125] та ін. Можливо, *благоврем'я* ввійшло в українські говори через російську мову (рос *благовременье*). М. П. Кочерган висловив думку про те, що давній корінь *веремя* (через позначення поганої погоди) зберігається в специфічно українському (точніше — наддніпрянському) слові *веремій, веремія* (Кочерган, 1968, 159—164; 1966, 58] Така словоформа засвідчується пам'ятками з кінця XVII ст., З а к р у т ы в ъ *веремѣя* [К. З. 227], А якую ж ти тут, вашець, ч о в п е ш *веремѣю*. Чи не хочеш ти нас тилко вернуть на менѣю? [Інт. 100], Якую над нами к р у т и т ь *веремѣю*.. щоб мы іому на исповѣдѣ те слебезовали [Т 216]. Автори «Історичного словника українського язика» вокабулу *веремія* семантизують як «нісенітниця, дурниця» [Т. 216], а в контексті Хмельницкий з Ордою началъ около

них [поляків]... *веремѣя крутити* [Л. Вел. 39] — як фразеологізм *крутити веремѣя* «мандрувати» [Т. 216].

У новій українській літературі досліджуване слово засвідчується, починаючи від І. Котляревського, із значеннями «1. крик, галас із метушнею» — Хто мавъ къ чому яку кибету, Такого той шукавъ бенькету, Вси *веремію* пидняли [Котл. Ен. III 8], 2. «буря» — [Еней:] Пожаръ лишъ тилько погасить; Заверeдуйте по своему И будьте ласкавы, моему Зробите лыхови кинець. П у с т и т ь лиш з неба *веремію* И покажите чудасію, А я вам піднесу ралець.— Тутъ тилько ще перемолывся... Якъ-ось из неба дощь полився, Въ годыну весь пожаръ заливъ. Бурхнуло зъ неба мовъ изъ бочкы... (II 33). Ці та інші значення досліджуваного слова виділяють лексикографи XIX ст.: *веремія* «печальна пісня; іереміада; в жартівливому стилі: дурниця (нісенітниця, ахінея; чудна витівка» [Б.-Н. 72], *веремій, веремія* «дурниця, нісенітниця», «невгамовна людина, пустун, бешкетник (рос. колоброд)», «дощ, вихор, буря», *крутить веремія* «робити швидкі атаки; робити спритні маневри» [Піск. 31], *веремія* «завірюха», «сльота» (рос. слякоть) (Аф. 26].

«Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка подає тільки одне значення вокабули *веремій (веремія)* — «колотнеча (рос. кутерьма); сум'яття, метушня»— та пояснює сталі сполуки *крутити веремія, веремію* «робити швидкі напади, атаки, нападати то тут, то там», *крутити мізком веремію* «вигадувати, задумувати хитрощі», *сказати веремію* «сказати щось» [Гр. I 135]. Очевидно, в словнику мало бути виділене ще одне значення, адже на початку перекладної частини в книзі надруковано: 1).

У сучасній українській літературній мові лексеми *веремій, веремія,* котрі кваліфікуються як розмовні, виступають тільки з двома значеннями: 1. «сильний крик, галас із метушнею». 2. «вир, вихор, коловорот» (переносно «складні обставини з швидким розвитком подій»). Вони входять у склад фразеологічних сполук: *завда́ти веремії* «викликати замішання, зчинити колотнечу», *закрути́ти* (*зня́ти* і т. ін.) *веремію* «зчинити галас, крик, колотнечу», *крути́ти веремію* «кричати, галасувати, здіймати колотнечу» [СУМ I 328]. «Українсько-російський словник» вираз *почалася веремія* (!) з перекладом «пошла потеха» [УРС I 121] подає з позначками «переносне, розмовне».

У сучасних полтавських говірках назва *веремія* функціонує з семантикою «крик, галас»; Тут підняли вони таку *веремію,* що хоч вуха затуляй» [Ващенко 1962 12]. Нинішній ареал її — південнокиївські та полтавські говірки, Нижня Наддніпрянщина [Ващенко 1962 4, карта на с. 71]. Варіанти чоловічого

роду *веремій* і жіночого *веремія*, наголос на фіналях слів роблять надто сумнівним припущення про зв'язок цих лексем із давнім іменником середнього роду *верем'я*. Семантика «буря», «сльота», «завірюха», «віхола» ніби дозволяє пов'язувати старовинне *верем'я* і порівняно пізно зафіксоване *веремія*, адже, як відомо, номени на позначення загальних часових понять нерідко набувають темпоральної семантики. Однак такі колишні часові назви не створюють сталих сполук із дієсловами, в тому числі дієсловами руху *(крутити)* та мовлення *(човпти, сказати)*.

Про фразеологізм *веремія крутити* О. О. Потебня писав: «Хоч я не впевнений, що цей темний вираз відноситься сюди (до гнізда *вьрпсти, воропъ* і под.— *В. Н.*), наводжу його, через те що він являє деяку подібність до попередніх (тобто до *воропъ, наворопъ, воропай* та ін.— *В. Н.*) за звуками і значенням. «Скоро теди Поляки зъ своихъ висунулися окоповъ, заразъ Хмелницкий зъ ордою началъ около нихъ, якъ приказуютъ, *веремѣя крутити* и обозъ ихъ... ламати и мѣшати» Лѣт. С. Величка, I, 68 — нападати то тут, там... Якщо не помиляюся, це слово деякі зближують з *Веремій, Єремія* і відносять до імені відомого сучасника Хмельницького, ворога козаків, Єремії Вишневецького, якому, між іншим, доводилося не стільки нападати, скільки оборонятися. Цей здогад не кращий від наступного. Вище наведено форму *верепай*. Суфікси *-ѣй* та *-ай* споріднені й тотожні за значенням. Могла бути форма **верепѣй*. Зміна *п* в *м* (серб. *клапа*, польськ. kłam) не являє труднощів» [Потебня 1880 167]. У цій версії видатного вченого багато гіпотетичного щодо етимологічних зв'язків слова.

В. С. Ващенко вважає, що слово *веремія* «в дуже близьких взаєминах... перебуває з словами *верещати, вереск*, з якими тісно пов'язане як формально, так і семантично» [Ващенко 1962 13—14]. Доводиться констатувати, що формальна близькість їх надто проблематична. Натяк на етимологію слова *веремій, веремія* вперше зробив у середині минулого століття П. П. Білецький-Носенко, котрий основним значенням його вважав «сумна пісня, ієреміада» [Б.-Н. 72]. Очевидно, виходячи із цього пояснення, О. М. Гаркавець допускає, що *веремій, веремія* «може бути виведене від особової назви *(Веремія, Веремій)* як імені пророка Ієремії» [ЕСУМ I 353]. Автор не пояснює, яким чином ім'я біблійного пророка стало загальною назвою та ще й із такими різноманітними значеннями й фразеологічною продуктивністю.

Від імені старозавітного пророка Ієремії, поетичний «Плач» якого над зруйнуванням його рідного міста Єрусалима був у давнину широко відомий, походить слово *ієреміада* «слізна

скарга, ремствування, нарікання» [СУМ IV 13], запозичене з французької (у ній відоме з XVII ст.) багатьма мовами Європи [Ш. II/7 16—17].

Значення «печальна пісня, ієреміада» української назви *веремія* подає тільки П. Білецький-Носенко, тому існування її в живому мовленні нам здається проблематичним, хоч категорично заперечувати можливість такої семантики немає достатніх підстав.

В середовищі студентів Київського колегіуму, а пізніше семінаристів, які вивчали Біблію, народну форму імені *Єремія (Ієремія)* — *Веремій* — могли використати для емоційного позначення скарги, плачу, лементу, а після того як слово з цим значенням набуло поширення в народі, у лексеми могло розвинутися інше значення — «галас, колотнеча, метушня», а далі — «вихор, буря» та ін. Таким напрямом розвитку семантики досліджуваної лексеми можна б пояснювати виникнення відповідних фразеологізмів. Однак найбільш ранні фіксації слова виступають уже в складі фразеологізму в поєднанні з дієсловами *закрутити, крутити,* причому *крутити веремѣя* виступає і як фразеологізм, пов'язаний із військовою тактикою. Це наштовхує на думку, що не виключене виникнення досліджуваного виразу в козацькому середовищі. Дієслово *крутити,* маючи основне значення «обертати», з котрим пов'язують фразеологізм *крутити голову* «дурити, морочити; збивати з пантелику когось» [СУМ IV 374], у живому мовленні виступає з переносною семантикою — «хитрощами ухилятися від відвертої відповіді, розмови, прямої дії» [375], тому первісно у виразі могло йтися про військові хитрощі, тактику раптових нападів на противника там, де він не сподівався. Але це тільки припущення. Можливо, досліджуване слово пов'язане з невідомою особою, котра носила ім'я *Веремій.* Багато інших фразеологізмів та приказок мають у своєму складі власні імена людей (пор.: *як Пилип з конопель, Сидорова коза* тощо, рос. *по Сеньке шапка, Кузькина мать* тощо).

У російських говірках Вологодщини, Володимирщини та ін. деантропонімізоване слово *ерёма* (< *Ерема* < *Еремей* < *Иеримия*) має значення «нездогадлива, глупа людина, йолоп» (СРНГ XIII 368; пор. ще: *еремелица* «дурниця» — там же). Варто згадати українську народну жартівливу пісню про чудакуватого Ярему («Влітку я родився в полі при луні...» з приспівом: «Оце я, Ярема, уха-ха...»).

Якого ж *Веремія (Веремію)* збивало з пантелику, приводило в сум'яття, замішання й дезорганізовувало несподіваними нападами козацько-селянське військо? В добу антифеодальної боротьби напередодні і під час народно-визвольної війни

українського народу 1648—1654 рр. таке ім'я носив горезвісний магнат Ярема (Ієремія) Вишневецький, що володів величезними маєтками на Лівобережній Україні (з центром у Лубнах нинішньої Полтавської області). Він брав активну участь у придушенні народних повстань і відзначався особливою жорстокістю. Словосполука *крутити Веремія (Веремію)* фразеологізувалася, оскільки про носія імені забуто.

Деантропонізоване й деетимологізоване слово *веремія,* можливо, в свідомості мовців стало в ряд запозичень із класичних мов із фіналлю *-ія,* що набули в живому мовленні (імовірно, спочатку в студентському й семінаристському середовищі) емоційних жартівливих відтінків, та дериватів від українських слів, утворених за цим зразком, пор.: «*Катавласія* слово жартівливо видумане (з грецького *катавасія,* що значить сходження) києво-братськими бурсаками та семінаристами, на думку яких начебто це слово складене з малоруських *кат, катовать* і *власи,* тобто взяти за волосся й бити канчуком. *Катавасія* — сходження, через те, що обидва крилоси сходяться разом співати деякі ірмоси посеред церкви» (Б.-Н. 180; сучасне розмовне *катаваасія* «розгардіяш, гармидер, метушня» — СУМ IV 116), *чубація* «катавасія» [Б.-Н. 174], *чудасія.*

Імовірним видається виникнення фразеологізму у зв'язку з календарним днем Ієремії — 1 травня за старим стилем, коли в селян був звичай сіяти ярину. Про це М. Гатцук писав: [травень] «1. Прор. *Ѧреми* [Іéремії]. Сіўба *Ѧрини* по оранках, *Ѧки* піднѧті з осени на-зѧб» [Гат. 92]. При таких польових роботах у суху погоду вітер міг зняти пилюку стовбом, крутити нею в вихорах. І жартома казали, що *крутить Веремій (-ія), підняв пил Веремій (-ія).*

Отже, слово, *веремія, веремій* у досліджуваній сполуці, очевидно, ніколи не мало часової семантики.

В українській мові темпоральне слово *час,* витіснивши номен *верем'я,* стало єдиним засобом вираження загальної тривалості існування предметів і явищ, напр.: былъ есми великии *час* моляса [Т. 209], *ча(с)* мои б(ь)лиз(ь)ко есть [ПЄ 110 зв.], И гого (ж) *часу* та(м) зобралися [АЖ 126], времѧ: *часъ,* филѧ [Бер. 18], Зложили *часъ* радѣ юня [ЛСам. 74], Лѣтомъ о(т)грѣбаю(т) ногами, а в зымѣ брали (б) и рук(ами) да не буде(т) ч а с о м ъ того *часу* [К. З. 231], Прудко ест солнце, але прудшій *час* немало, *час* нѣколи, а солнце колись юж стояло [І. В 148] тощо Збереглося інше старовинне значення лексеми — «мить», трохи модифіковане — «сприятливий, потрібний момент» [СУМ XI 276]. У говірках назва *час* зберегла й семантику «година» (наприклад, у частині центральних східнозакарпатських говорів, у бойківському діалекті — Он. II 363). Вона фіксується і в староукраїнських тво-

рах: зегар цѣлый, содержащ в себѣ *часов* 24 [І. В. 59]. Лексема стала носієм і семи «пора»: а коли сѧ приближиль *ча(с)* плодѡ(м) послалъ слоугы свои к дѣлателемь [ПЄ 92 зв.]. Невеликий часовий проміжок — хвилину — позначає його дериват — демінутив із суфіксом *-ин(к)а*: *часин(к)а* [СУМ XI 276—277; Гр. IV 466].

У староукраїнській мові XVI—XVII ст. зустрічаються здрібнілі деривати *часець, часокъ,* очевидно, з цим же значенням: Поправа календара была потребна, то єсть якобы, над 365 дней и *часовъ* 6, еще штось м а л ы х ъ *часцов* или д р о б н и ц ъ въ каждомъ року збываючи отъ Никейского сѵноду до нынѣ, за 1270 лѣтъ прибыти мѣло дній 10 (Т. 827; пор. д.-р. *малъ часъ* «мить»), греши(м) *што часокъ* (Римша).

Усі давні значення зберігає лексема *вѣкъ* > *вік:* 1. «надзвичайно тривалий час, вічність» — въ безконечныа *вѣкы* [ССУМ І 228], в начале єсть слово как бы до вѣка и пережь *вѣка* [Т. 483]. aeuum *вѣкъ* [Слав. 74], 2. «час» — клятва в се(и) *вѣ(к)* и в боудоущеи [ССУМ І 228], 3. «тривалість життя людини від народження до певного часу, до смерті» — Абысте по долгом и щасливомъ *вѣку*... на том свѣтѣ... вѣчне царствовали; Тарквиниусъ... *вѣку* своего маючи лѣтъ 37 забитый; На науцѣ *вѣкъ* свой молодый стравилъ [Т. 484], 4. «століття, епоха, доба» — И мы въ нынѣшнемъ *вѣку* жиючи...; Сарматокозацкихъ продковъ... въ воинскихъ случаяхъ давних временъ и *вѣковъ* бившіе рицерскіе отваги [483], *вѣкъ* seculum, aeuum [Слав.— Кор. 438].

Іменник *годъ* в українській мові зберіг тільки одне з його давньоруських значень — «рік»: королеви помагати оль на *годъ* минеть дмитриевъ дн҃ь [Р. 14], ѡ(т)толе дръжи рѧдъ на в(ь)весь *годь* [ПЄ 476 зв.], лѣто: времѧ, рокъ, часъ. *годъ.* годище; лѣтъ: временъ, гѡдъ... [Бер. 60], ѡ дѣтехъ малы(х) остаючи(х)сѧ о(т) родичовъ свои(х) в *году́* єдном, или в дво(х) [К. З. 128]. Засвідчується також дериват *го́дище* «рік» [Бер. 60] — напевне, давнє утворення, адже воно виступає і в старо-російських пам'ятках із XIV—XV ст. [СлРя IV 57].

Нині континуант давнього — *годъ* «рік» — функціонує в різних наріччях української мови, в тому числі з закономірним переходом *о* в інші звуки: *гід, гїд, гуд* [ЛАЗ № 110], *гід* [Ж. 141; Гр. І 285], що фіксується принаймні з XVI ст.: на каждый *гудъ* приходивъ ангелъ [Укр. лекс. 69], подату дан даеш кождый *гуд* [Т. 626]. У літературній розмовній мові під впливом південно-східного діалектного оточення зрідка вживається варіант *год* «рік» [СУМ II 102]. В «Енеїді» І. Котляревського виступає тільки лексема *год* [Ващенко, Медведев, Петрова 36]. В інших творах назву *год* ужито 10 разів, а *рік* — 4 рази [Бурячок та ін. 11, 31].

У деяких говірках південної частини центрального Закарпаття наявний прислівник *всйжїд, сйжгїд, усйжгуд, усйжуд* «торік» [ЛАЗ II, № 259], *сйжїт*, який Й. О. Дзендзелівський виводить із *въ сьсь годъ* [там же, коментар до карти], а Г. П. Півторак — із *въ сьи ж(е) годъ (гід)* «рік тому в цей самий час», убачаючи в ньому закономірно ту ж структуру, що й у *тиждень* < *тъи же дьнь* [ЕСУМ I 434], але й його етимологія не бездоганна. Звук *и* в цих говірках можливий із *е* перед м'яким приголосним, отже, тут можна реконструювати *сис'* < *сьсь*. На ймовірність розвитку семантики *сйс' гїд* «цей рік» в «торік» вказують вживані тут конструкції *сйїі зймы, л'іта, йáре (-и), óсене (-и)* або *у йс'у зйму, л'іто* і т. д. «минулої зими, літа і т. д.»; *си(й)нóчи, сйїі нóчи* «минулої ночі»; пор. *сей, сес'* «цей, той» [Он II 209]; *сесь* «цей, той» [Укр. лекс. 327] і давні *лѣтось* «торік», *зимусь* «минулої зими». Допускають, що збереження *о* в діалектному *год* зумовлене впливом російської мови [ЕСУМ I 545], хоч не виключене прагнення зберегти основу за непрямими відмінками та називним множини, де склад відкритий (*год*, род. відм.— *году*, наз. мн. *годи*, здрібніло — *годок, годочок* — Гр. I 297). У південно-східних говорах зберігається старовинна форма родового множини, що також указує на питомість, незапозиченість терміна: сім *год* «сім років» [296]. Давнє слово сучасна писемно-літературна мова має в прислівнику *вряди́-годи́* «зрідка, деколи» [СУМ I 762].

Поодинокі дослідники вважають, що в текстах XVI ст. виступає ще й старовинна семантика *годъ — гудъ* — «термін»: Не ваше тото, што бы есте розумѣли часы и *годы*, што поставивъ отецъ у моци своюй [Укр. лекс. 69], хоч у цитаті це слово не вдається витлумачити однозначно.

Дериват *година* в українській мові утримав давні значення — 1. «пора, час»: [в церкві] м(ь)ножество люде(и) было... молѧщи(х)сѧ въ *годиноу*... покаж(ь)денїа ладаноу [ПЄ 205], О нещасливаѧ... *годино* наша; остави мене ... при лихой *годинѣ* [Т. 540] тощо; 2. «одна двадцять четверта частина доби»: а день маєть в собѣ *годинь* дванадесѧть [ПЄ 443 зв.], М(с)ць октѧбрь... дн҃ь має(т) в собѣ. *годинь* аї а но(ч) гї [448], На зеґарѣ бываєтъ индеѯъ, который *годины* и часъ иншый показуєтъ [Т. 541], часъ: *годи́на*, кд. дневнаѧ ча(ст); часецъ: *годи́нка* [Бер. 156] тощо. Друге значення поширене в більшості говорів і є нормативним. Після елізії прикметника сполуки *добра година* іменник *година* набув семантики «добра, сонячна погода», що засвідчується з XVIII ст. в різних кінцях України: Хлѣбъ... возить... *в годину*, а не в дощъ [Т. 541], ...оу дорогу ити... коли *година добра* [Урб. 53].

У молдавських грамотах двічі зафіксовано *година* із значенням «рік» [ССУМ I 246], проте це болгаризм (б. *година* «рік»), а не узус української літературної мови XV ст.

Із XVI ст. в українській мові фіксується назва на позначення приладу, який показує час,— *зеґаръ, дзиґарь(-ъ), дзиґарь(-ъ)* < *п.* zygar (старе), zegar < нім. Seiger [ЕСУМ II 59]; Были тамъ годинъ *зекгаровыхъ* болшъ пяти [Т. 541], Учинено з него *дзегаръ*; Грицко д з и г а р м и с т р ъ начиня мѣского до *дзигара,* належачого... мѣлъ [709] та ін. Вона залишилася в говірках — *дзигар* «дзигары» [Б.-Н. 115], *дзиґар, дзиґарок* [Гр. I 379], *дзиґар'* [Он. I 212].

У досліджених пам'ятках з XVII ст. фіксуються ще три назви приладу, що показує час,— часлосло(в): *годи(н)ни(к), зеґа(р)* [Бер. 156], horarium, horologium *ѡроло(й),* зеґа(р), *часи* [Слав. 219], clepsidra *ѡроло(й)* текущи(й), зе(к)га(р), *часы* [126], Зегар цѣлыи и *полузегарик* [I. В. 58], Дзигармистру... далъ до исправленя *часы* мои [Т. 709]. Нормативна нині назва *годинник* має повний відповідник у старопольській мові — godzinnik [R. 114], однак це не дає підстав говорити про запозичення, бо не виключається можливість утворення слова на українському ґрунті.

Назва *оролой* — латинського походження (horologium), Шляхи її засвоєння ще потрібно з'ясувати (пор. слц., ч. orloj «складний баштовий годинник», із ср.-в.-нім. orlai < лат. horologium — Mach. 417]. Слідів її в живому мовленні не виявлено.

Вторинна номінація — *часи (часы)* (називний відмінок множини від *час* «година»), що, мабуть, з'явилася під російським впливом, є нині діалектною [Ж. 1060]. Існують ще такі говіркові назви годинника на Закарпатті: *го́ди́нка, часівни́к (часу́ї́ни́к, часуни́к)* (Чоп. 55; ЛАЗ II № 227, пор. подібні деривати в інших слов'янських мовах; слц. hodiny, с.-х. б. *часовник,* а також рум. ceasornic).

Широко вживалося в староукраїнській діловій мові успадковане з давньоруської слово *рокъ* із старовинним значенням «термін» (у джерелах ССУМ 69 слововживань — II 301): заставилъ своє село... а *рокъ* о(т) сп҃сова дн҃е (Р. 31), жалоба... доложона єсть и *рокъ* ста(н)ю в середине ѡписа(н) [АЖ 74], за которы(м) по(з)во(м) и припо(з)во(м) зложи(л) є(с)ми *рокъ* (къ) ста(н)ю обею(м) сторона(м) на р о (ч) к и кгро(д)скиє киє(в)скиє припадаючиє в року теперешне(м), тисеча ше(ст)со(т) пято(м), м(с)ца априля, дав(д)ца(т) семого дня [ДМВН 93]. Рідко фіксується префіксальний дериват *срокъ:* та(к) єсмь оумолвилъ и договорилъ... и *срокъ* єсмь оучинилъ на розтво х(с)тово [ССУМ II 375]. Похідне значення — «сесія городського суду»— давнього *рокъ* (часто в формі множини — *роки*) та термін *рочки*

з тим же значенням (дедемінутив; для уникнення омонімії з *роки,* наз. мн. в д *рок* «рік»), очевидно, прийшли з польської мови: а кто на *рокъ* не станеть а ни вкажеть тот стратилъ [Р. 65], И тымъ *роки* земские розорва(л) и з све(т)лицы прочъ пошолъ [АЖ 72] тощо. В живому мовленні, ймовірно, частіше вживався давній варіант — *срок,* у якому між початковими приголосними розвинувся вставний *т* — *строк.* Проте в ньому, як і в інших назвах із цим коренем — *зарок* (поруч із *зарік), вирок, пророк, оброк,*— немає характерного українського переходу етимологічного *о* в *і* (та інші голосні в діалектах), що вказує на їх зв'язок із старолітературною (книжною) традицією, або помилковий асоціативний зв'язок фіналі з суфіксом *-ок.*

Уже в найдавніших українських пам'ятках XIV—XV ст. зрідка фіксується *рок* із значенням «період часу в дванадцять місяців» (у джерелах ССУМ 13 разів — II 301, пор. тут же *лѣто* — 989 разів — I 564): по два гроша... давати оу кнѧжю комороу давати на каждыи *рокъ* [Р. 24], але з XVI ст. через адміністративні установи слово з цією семантикою набуває величезного поширення, майже витіснивши в ділових актах інші терміни на позначення року, наприклад: М(с)ца ноя(б)ра... в то(м) же *року* [АЖ 39], *року* 1605, м(с)ца генвара, 6 дня [ДМВН 24], *Року* бжого тисяча семъсотъ ѡсмого [32]. Воно давно ввійшло в народне мовлення, на що вказує чергування в ньому *о* з *і* у сучасному номені *рік.* Здавна в українській мові використовується запозичений із латинської синонім *термін* — оустав...: постанове(н)є, *термѣ(н)*... [Бер. 141].

Давній вираз *мгновенїє ока* зустрічається в староукраїнських текстах, у яких відчутний зв'язок із книжною традицією: momen, momentum *мгновенїє ока* [Слав. 272]. У пам'ятках, близьких до живого мовлення, в першій частині засвідчується дериват цього ж кореня — *мгнéньє*: мааніє, мановенїє, ...маніє: ...*мгненьє* о к а ...часточка часу, м ѣ н у т а ... [Бер. 62], абымъ тебе на годно *мгненє* о к а ...видіти могла [Т. 541] — або композит, який виник через універбізацію: В *окомгновеню* мя провадитъ вѣкъ мой к старости [484]. Деетимологізований іменник *мгнінє* зазнав великих змін. Імовірно, в ньому відбулися дисиміляція *н — н* в *л — н,* відпадіння фіналі *-нє* та спрощення нехарактерної для української мови сполуки *мг* у *м — в мл'і óка, в мл'і* «умить», *млавíч* «моментально» [Он I 446] — або перенесення *г* через метатезу в кінець слова: *мліг óка* «мить» [Гр. II 436]. На скорочення слова, можливо, мало вплив синонімічне *миг* (історично того ж кореня, що й *мьгновєньє*). Співзвучна лексема *млі* (множина) «блискавка без грому» (*мл'і миґат* — Он. I 447] виникла в результаті

спрощення форми множини іншого слова — *момл'і* (однина — *мóмл'á)* < *мóўн'і (мóўн'á)* < *мълнью* < *мълниѥ* «блискавка з громом або без нього» [451]. З часових виразів цього типу вкажемо й на діалектний закарпатський *пуд кл'іпом бка* «вмить» (від *кліпати*). У південно-східних говірках і літературній мові функціонує дериват дієслова *мигтіти* «мелькати», «блискати» [пор. мжи́тъ въ óчахъ: *мигти́ть* або свербить — Бер. 63] — *ми́ть* < *ми́гть* (спрощення групи *гт* через випадіння *г*). З середини XVI ст. в пам'ятках виступає полонізм *хвиля* «момент» (п. chwila < д.-в.-н. hwīl, (h)wila «час, година — S. I 92): Але по малой *хвили,* якъ есмо до двора приехали [АЛ 50]. У досліджених матеріалах з XVII ст. фіксується латинізм *мѣнута* [Бер. 62].

У ранніх староукраїнських пам'ятках ще виступає повна словоформа іменника *мѣсто* в часовому значенні: ѡбѣчюємы... иже ѡ(т) т ы(х) мѣстъ... вѣрность... будемь держа(т) [Р. 41], д о т ы(х) *мѣстъ* маю тыи имѣна де(р)жати, покы... [СУМ XVI—XVII 129], та пізніше в таких сполуках він, будучи ненаголошеним, зазнав деструкції і від нього залишився тільки початковий приголосний. У досліджених матеріалах на початку XVIII ст. фіксується вже структура *поки-м* «поки» (пор. діал. *поки́міс', доким, заким)*. Імовірно, у досліджуваних конструкціях елемент *мѣсто* міг просто опускатися, бо уже в XVI ст. засвідчуються прислівники *поки, поты,* в яких сполуки прийменника з словоформами займенників повністю адвербіалізовані, тобто виступають як прислівники [детальніше див.: Бевзенко та ін. 367—369].

Діалектне часове значення прислівника *місцями* «іноді, часом» [Гр. II 433], мабуть, розвинулося з локального і не пов'язане з темпоральним вживанням іменника *місце* < *містце.*

Пам'ятки староукраїнської мови задокументовують у часовому значенні й назву *мѣра:* которая нива еще на то(т) ча(с) ѡблого(м) была а ѡ Сергею де (й) не ведаю если бы ѡ(н) пахати ме(л) с т ы (х) *ме(р)* [АЖ 1605 64 зв.]. Не виключено, що із старим часовим значенням іменника *міра* пов'язаний складений часовий сполучник *в (у) міру того як* «в той час як; у відповідності з тим як» [СУМ IV 745].

Давня конструкція *о къ чинъ* в ролі часового сполучника фіксується в українській мові ще в кінці XV ст.: ино погоды мы *окочинъ* они пришли отъ своихъ неприѧтеле(и) великую працоу мели есмо [ССУМ II 79]. Можливо, залишок сполуки *въ тъ чинъ* «в той час, тоді» зберігається в діалектному прислівнику *втóчи,* що виник унаслідок адвербіалізації давньої конструкції з наступною втратою кінцевого *н,* що стало можливим після повної деетимологізації прислівника (пор. також *вкочи*

«в який час, коли» < *въ къ чинъ* — В. Б. 78; пор. ще діалектне *втотчас* «тоді» — Он. I 151). Висловлене раніше припущення про виникнення *втóчи* через стягнення виразу *в той ч'ас* «у той час» [ЕСУМ I 435] менш імовірне незважаючи на те, що в так званому говорі батюків відомий перехід *'а* > *'е* після шиплячих [В. Б. 14], а ненаголошений *е* міг перейти в *и*.

Успадкований дериват *безвременье* «злигодні, лиха година» фіксується ще на початку XVI ст. [Т. 67], але в пізніших пам'ятках його не виявлено. Очевидно, його замінено синонімічним словом **безчасся*, яке злилося з паронімом *безщастя*, тому зникло.

З темпоральними іменниками в українській мові вживаються дієслова *минати* та *йти, ходити* (й деривати): на тумъ тыжни, што *минувъ* [Укр. лекс. 182], Минет... зима. *Минут* всѣ лѣта. *Минут* всѣ времена. А над все *минет* час покаянія [I. В. 64], ѡ(т) року тепе(р) *идучого*, тисеча пя(т)сотъ ѡсмъдеся(т) четве(р)того [АЖ, 109], року *прошлого* (75), року тепе(р) *идучого* 1605 [ДМВН 107], року тепе(р) *прошлого* 1604 [99] тощо. Континуантом дієслова *исходити* є сучасне дієслово *схóдити* (зійти) «проходити, закінчуватися, минати (про час)» [СУМ IX 895], пор. діал. *исход:* ніч на *исході* «ніч скоро закінчиться» [Ж. 325], *исхóд'а* або *(и)схóд'н'а (схóн'н'а)*, исхỳн'н'а міс'а'ац'а (міс'аце), тыжн'а «в кінці, в останніх числах місяця; в кінці тижня» [Німчук 1969 80].

Звичайно, прикметники *великий, малий, довгий, короткий, скорий* і ін. та їх похідні збереглися в конструкціях із часовими іменниками, напр.: Былъ есми *великий* час молася; Чему дн҃ь зѣмѣ *малый*, а лѣтѣ *великий?* [Т. 209], дол(ъ)годе(н)ствіе *дол(ъ)гїй* вѣкъ [Зиз. 44], долгоденствїе: *долгота* дній, *долгїй* вѣкъ [Бер. 31], Соуть некоторы(и) што(ж) имаю(т) именья на *до(л)гыи* ча(с) пожївана а оу *короткомоу* часоу страви(т) [ССУМ I 500].

Із закономірними звуковими змінами функціонують в українській мові такі назви частин доби, використовувані як засіб часової орієнтації: *день, вечір, ніч* (у старому правописі — *вечеръ, вечоръ, вечѣръ; ночъ, ночь, нѣчъ, нучъ*), часто виступаючи в адвербіалізованих сполуках, напр.: гора вансъ до нинейшого *дн҃я* везвана есть [Пов. 3], преминоулих часов алиж до сего *дне* оучиненыхъ [ССУМ I 294], року тисеча пя(т)сотъ ѡсмъдеся(т) четве(рт)ого, м(с)ца се(н)тебра с поправы кале(н)дару *дня* ѡсмона(д)ца(т)[ого] [АЖ 102], Из лѣса носитъ всякъ *день* костелѣ [М. А. 236], видѣле(м)... в рукавѣ того *вечора* грошѣ... і я тое чулъ того часу *у вечо(р)ъ*, та(к) те(ж) і на за(в)тре(ш)ни(й) *денъ* [ЛРК 158], Сторожи... кличуть *у ночи* на вежахъ, а *в день* дрова носять [Арх. ЮЗР 1/VII 81], даси

имъ ѣсти въ *вечерѣ* [Кн. 68], лише и у *нучъ* и у *день* служиме има(н)ю своєму [Укр. лекс. 217] та ін.

Протягом усієї історії української мови й нині в ній вживається давній південноруський дериват *днина:* вынѧлъ искалити... гро(ш)и... оу торговую *днин(оу)* [ССУМ I 303], Єднои *днїны* на небѣ будетъ хмарно [ВБС 38], *днину* на пансчинѣ отбувъ [Урб. 51].

У матеріалах , опрацьованих для «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», іменник *утро* не фіксується. В пам'ятках XVI—XVII ст. слово, очевидно, вже є книжним. П. Беринда ввів його (та похідні від нього) у реєстр свого «Лексикона» як церковнослов'янське, а Є. Славинецький поруч із ним на першому місці дає народну лексему.

Давнє значення *рано* зберігається і в староукраїнській мові: Слышишъ ютро *рано* нимъ конѧ моего напоишъ попрова(д) ѡного до ковалѧ [Розм. 41], mane *рано, утро;* manutin(us) *ра(н)ни(й), утрни(й),* manutium *рано, утро* [Слав. 264, пор. діал. *рано* «вранці» — Гр. IV 6, «ранок»— Чоп. 339]. Принаймні з XVI ст. виступає прислівник *порану* «вранці»: кто кръвлю плює(т) припу(т)ни(к) з вино(м) оуваривши *порансу* на(д)щесер(д)це піи [Трв. 2], кося(т)ъ... и в *порану* з росами [К. З. 273]. Відтоді фіксується дериват (очевидно, від згаданого прислівника) *поранокъ* «ранок»: дня вчорашнего почавши, ѡтъ *поранъку* а(ж) до вечера... пилъность чинилъ [АЖ 68], *утріє, утро: поранокъ* [Бер. 172], на ка(ж)дій *поранокъ* зажива(т) насѣня кропу [ЛГП 43] (пор. ще *утрній, заутрний: завтрѣ(ш)нїй* [День], *поранѣшнїй* [часъ]; заутра: *порану* — Бер. 142, а також ст.-рос. *порание* «ранок, ранній час» — Ср. II 1207). Засвідчується в XVI ст. похідний прислівник *узаранѣ* «раннім ранком»: найперво, коли устанешь *у заранѣ,* дай славу Богу [Укр. лекс. 111] та *заранокъ* «ранній ранок»: Як ходили жоны одного *заранка* ико гробови его [там же]. Відприслівникові деривати з коренем *ран-* функціонують у нинішніх говірках і розмовному мовленні: *порану* «рано, ранньої пори» [СУМ VII 248], *поранку* «вранці» [Гр. III 342], *поранок* «ранній ранок» [Ж. 707], «ранок» [Он. II 115; СУМ VII 248], *порання* «рання, ранкова пора», *поранковий* «ранковий» [247], *заранок* «ранішній час» [Гр. II 88], *заранок* «ранок», «досвіта» [Он. I 283].

Континуантом давньоруського *раньє* нині є рідкісний розмовний іменник *рання* «ранок» [СУМ VIII 450], сполуки *из раньа — зрання* «зранку» [III 700], давнього *зараньє* — сучасний рідковживаний *зарання* «ранній час» [СУМ III 288], сполуки *съ зараньа — зарання* < *із зарання* «рано-вранці» (пор. ще розм. *зарані,* заст. *зараннє* «рано-вранці»).

Від XVII ст. вже фіксуються адвербіалізовані сполуки

прийменника з іменником *ранокъ*, що став у новоукраїнський період писемно-нормативним: Колесо млиновоє аще и... вернется, а в вечеръ там, где и *вранцѣ* було [Т. 327], День был *зранку* холоден [Я. М. 204].

Сучасні прислівники *спозаранку* «дуже рано, на світанні, з раннього ранку», *спозарання* «спозаранку» справляють враження контамінацій структур *споранку* (пор. *споранку* до вечера — АПГУ І 143; того дня *з поранку* — Л. Вел. II 494; Цитваръ... Кто єго ис(т)ъ *спора(н)ку*... флаґму чистит — ЛГП 93) та *з заранку, з зарання* (пор. діал. *спозаранок* — Ж. 905; рос. розм. *спозаранку, спозаранок* — запозичення з української), а розмовний *спозарана* — поєднання прислівників *зарана* і **спорана* (та не виключений зворотний словотвір від *спозаранку*). Категорично твердити про такий шлях витворення названих структур не дозволяє наявність розмовних дериватів *спозадавна (спозадавня)* «здавна» [СУМ IX 560], «дуже давно» [Гр. IV 183], *спозаколишній* «дуже давній» [СУМ IX 560], які дозволяють виділити в усіх розглянутих структурах морфему *споза-*.

На українському грунті сталася повна універбізація давньоруських сполук *полъ* та іменників — назв частин доби, які виступають у формі називного відмінка — *південь, північ* [СУМ VI 379, 383], але збереглися також універбізовані структури, в котрих першою частиною є форма родового відмінка відповідного слова,— *полудень, полуніч* [VII 100, 103]. У сполуках із прийменниками вони нерідко адвербіалізуються. Це засвідчується старими текстами: умре 4-го часа *з полдня* [Я. М. 35], родился... год 2 *з полночѣ* [47], было праве *ѡпу(л)ночи* [АЖ 50], праве *ѡ по(л)ночи* [АЖ 1605 67 зв.], не лѣнуимоса в(ъ)ставати *ѡпувночи* [Гал. К. 43], не по(з)но до своєго дому и *ѡпо(л)ночи* [К. З. 235], поущаи *с полудни* [Лун. 63], пладне: *полудне* [Бер. 82], В вечеръ, рано, в *полуден* и в *полунощъ* чтѣте [І. В. 66], *ополудны* стался нам час велми трудный [Ф. П. 215], *ополуднѣ*... рѣчку Свидовецъ переправилъ [Л. Вел. І 95], Явился непріятел *о полуднѣ* [Я. М. 281]. У діалектах, особливо південно-західних, зберігаються універбізовані давні форми родового-місцевого відмінка, які виступають в ролі називного — meridies *полудне* [Слав. 268], *полудне (полуднє)* «полудень» [СУМ VII 101; Чоп. 281]. Пор. ще *пополудні*, діал. *пополудню* [Он. II 114], *пôпôлу́н'н'у* (закарп. діалект).

Повним продовженням давнього номена є сучасний діалектний *суморок* «сутінок, присмерк» [СУМ IX 841], що може виступати і в темпоральній сполуці.

Як і в давньоруській, в українській мові поняття «доба, 24 години» передавалося й передається іменником *день;* близь-

ке до значення «доба» зберігає сполука *день (і) ніч, ніч (і) день* (у старій орфографії — *ночь и день* і под.): має(т) [ис]тецъ ждати того человѣ[ка] другыѣ три дни [Р. 134], По два *днѣ* пощу кождого тыжня [Т. 649], гадають *нуч и день,* якъ обогатѣти [Укр. лекс. 76; див. ще Т. 694].

Іменник *доба* (праслов'янської давнини) засвідчується в староукраїнських пам'ятках із значенням «пора, час»: Давай ратунку ...в(ъ) мизерной *добѣ* [Тіт. 308, див. ще: Т. 730]. З такою семантикою виступає він у словнику П. Білецького-Носенка [Б.-Н. 119], «Абетці українській» М. Гатцука [Гат. 87], що відображає живу лексику першої половини XIX ст. Це значення досліджуваної лексеми притаманне й сучасній літературній мові [СУМ II 316]. Від другої половини XIX ст. лексикографічні праці подають й інше значення назви *доба* — «проміжок часу в 24 години» [Ж. 188; Чоп. 71; Гр. I 395], нині також нормативне. Воно характерне для нижньолужицької, польської, української й білоруської мов [ЭССЯ V 38]. Можливо, така семантика з'явилася завдяки контактам із польською мовою, але це довести важко. Рідковживане в літературній мові слово *сутки* «доба» [СУМ IX 860] виступає в пам'ятках десь від початку XVIII ст.: ѡт котрого сколотя въ тую ж пору, як и сколотъ, в *сутки* и помер [ДНРМ 112].

Вважається, що в структуру назви входять префікс *су-* й елемент **тъка,* пов'язаний із *тыкати,* тобто йдеться про стик дня й ночі. При цьому лексема порівнюється з рос. діал. *сýткú* «кути в хаті», укр. *суткú,* ч. soutka «вузький прохід» [Ф. III 811; Д. IV 365]. До цього варто додати укр. *суточки* — здрібніле від *сутки,* діал. *суточки* «обгороджені гірські стежки» [СУМ IX 961]. Основа часового номена *сутки* нагадує прикметникову — *сутий* (за походженням — ад'єктивований пасивний дієприкметник від дієслова *сути* «сипати»), пор.: *сутый* «чистий; цільний; повний»; *суто* «повно; сито; по вуха», *суто* напився «напився доп'яну» [Б.-Н. 345], *сут* «велика кількість», *сутий* «більш ніж достатній; багатий» [Ж. 937], п. suty «що виступає у великій, надмірній кількості, багатий», ст.-п. suty «обсипаний, посипаний» (перлами, коштовним камінням)». Але ймовірність того, що *сутки* — дериват названого прикметника,— дуже мала. У говірках на позначення доби використовується дериват *дниця* (від *день*) [Гат. 87].

Ніяких специфічних змін не зазнали назви пір року — *весна, літо, осінь, зима* (в старій орфографії — *лѣто, лето; осень, осѣнь*), вживані і в часовому значенні як адвербіалізовані форми, та в адвербіалізованих і вільних сполуках, наприклад: іще окромъ тыхъ уходовъ, што в *лете* а в *осень* ходять, приходять уходники *весною* на осетри [Арх. ЮЗР 1/VII 85], пролѣтіеі

весна [Бер. 101], Слнце... показоуетъ переходомъ всѣ четири части всего року: *зиму, весну, лѣто, всѣнь* [Т. 223], ver *весна* [Слав. 410], aestas *лѣто* [73], *лѣто* часть 4а года aestas [Слав. — Кор. 465], Бо зараз на *весну*... з Вязми выйшовши [Л Сам. 40], Лѣто на *гыму* робитъ [К. З. 231], Не тепе(р) по грыбы ходя(т), але *в*(ъ)*ѡсени* коли сѧ родятъ [239], *Весна, лѣто* и *осень*, и *зима* переходятъ [І. В. 66], якъ *у осени* время у ноябрѣ [Я. М. 120] і т. д.

Багатьом південно-східним говорам української мови притаманна форма *зіма*, у зв'язку з чим у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка вона подається як основна. Усі деривати кореня тут пропонуються з *і*: *зімівка* «диня, що пізно достигає», *зімівля, зімний — зімній, зімниця* «фрукт, що достигає пізно восени» та ін. [Гр. II 153]. Навряд чи перед нами відсутність переходу давнього *і* в передньо-середній *и*. Скоріше тут маємо вторинний *і*, що з'явився в результаті асиміляції *и* до наступного *і* різного походження: в дериватах *і* < *о* — *зимівля* > *зімівля; зимівка* > *зімівка;* збереженим давнім *і* у флексії м'якої групи прикметників — *зимній* > *зімній; і* < *ѣ* у колишній флексії — въ зимѣ > *узимі* > *узімі*. Прислівник *уз'імі* відбиває асимілятивний перехід *и* > *і* навіть у говірках, у яких зберігається в усіх інших словах корінь *зим-* (наприклад, закарпатських). Асимілятивна зміна *и* в *і* сталася досить давно, про що свідчить не тільки палаталізація *з*, але й досить давні написання кореня *зим-* як *зѣм-*: ca(e)ex *зѣмородокъ* птица [Слав. 108], halcion а(л)киянъ птица, *зѣмородокъ* [214].

Для деяких південно-східних говірок характерним є незакономірний звуковий варіант *вісна* [Гат. 89], де *і* на місці *е* з'явилося внаслідок аналогії до тих слів, у яких *е* > *і* в новозакритому складі. У частині цих же говорів спостерігається форма *вісінь* [Б.-Н. 79], що виникла на основі *восінь* (*в* — протетичний) з наступною асиміляцією *о* до *і* (як у *вісім* < *восім* < *осьмь*). Контамінацією форм *осень* і *вісінь*, напевне, є говірковий варіант *вісень* [Гат. 89; Гр. І 240].

У староукраїнській мові XVI—XVIII ст. фіксується не тільки давній східнослов'янський прикметник *вешный* «весняний», але й численні його деривати — *вешнина* «ярина», *вешнякъ* або *вешня* «водяний млин, що меле тільки весною», *вешняный* «весняний (про млин)» [Т. 229]. Найчастіше в пам'ятках зустрічається назва *вешнякъ:* млинъ *вешнякъ* о двохъ копахъ [АП 553], що зустрічається і в матеріалах XIX ст.: *вешнякъ (веснякъ)* «водяний млин, що меле тільки навесні, від прибулої води» [Б.-Н. 74], *вешняк* «водяний млин, що працює тільки в повінь» [Гр. І 144]. Як відомо, прикметник *вешний* «весняний» досі функціонує в російській мові. В українській Четьї

1489 р. засвідчується навіть закономірний перехід *е* > *і(ѣ)* в новозакритому складі: водамъ... ли они в ча(с) *вѣшнии*. великии рѣки испущаю(т) [Чет. 1489 157].

Номен *ярь* «весна» залишився тільки в частині південно-західних діалектів [Гр. IV 543], зокрема закарпатському [Чоп. 440], бойківському [Он. II 404]; вживається і в поезії [СУМ XI 647]. У староукраїнських пам'ятках він виступає в значенні «весняні посіви» (пор. діал. *ярь* «ярина» — Гр. IV 543), а дериват його — *ярина* «урожай з весняного посіву» [ССУМ II 585]. Численні деривати давнього кореня функціонують у сучасній літературній мові: *ярий, ярина* або *яровиц, яровина*. Діалектне значення *ярина* «городина, овочі» [СУМ XI 648] задокументовано в XVIII ст.: legumen... зелие, *ярина* [Слав. 252], *ярина* зелїе legumen, olera [Слав.— Кор. 540].

Як і в давньоруській мові, в українській у часових конструкціях вживаються назви сезонів, сезонних явищ, робіт і под.: *подъ часъ вечорниц* прийшолем [АПГУ I 101], греблѣ построѣни... для молотя *под час суши* [АП 91], як в *повѣтря*, по улицах... лежали [ЛЛьв. 108], *в росток ледный*... през рѣки... приѣхалисмо [Фил. 108], Цнота... грѣетъ без(ъ) кожуха у *морозъ* [К. З. 254], И косарѣ потре(б)ны... *в косовицю посре(д) лѣтнего часу* [273]; *У жнива* [Т. 935] тощо.

Номен *лѣто* на позначення року в давній українській писемності використовується дуже часто. У джерелах «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» виявлено 989 його вживань [ССУМ I 564] при 13 вживаннях синоніма *рокъ* [II 301]. Він виступає, але далеко рідше, при датуванні документів і в XVI ст., коли в текстах поруч із частіше вживаним *рокъ* зустрічається *лѣто (лєто): Лѣта* по нароженъю сна бжого тисяча пя(т)сотъ... [АЖ 66], Седѣлъ на патрїярществѣ... *лѣтъ* «10» [Хрон. 338], Року бо(ж)... Писанъ в Житомери, *лєта* по нароже(н)ю сына бо(ж)его тисеча пя(т)сотъ ѡсъмъдеся(т) четве(р)того [145], *Лѣта* бо(ж)єго нар(ж)... [1584]... И покладалъ пере(д) нами то(т) ли(ст) свои... [Листъ] Писа(нъ) в Де(д)ковцахъ *року* ѡ(т) нароже(н)я Христова тисеча пя(т)стъ ѡсъмдеся(т) четве(р)того [155]. В актових документах XVII — початку XVIII ст. [наприклад, АП, ДМВН, ЛРК тощо], за окремими винятками, функціонує термін *рокъ*, який на Лівобережжі приблизно з другої чверті XVIII ст. починає витісняти назва *годъ*: [1729] *году* януария ...[ПЛ 47], ѡкто(в) 26 д. 1737 го(ду) [81] тощо. Але жодна з лексем на позначення часового періоду в 12 місяців, у тому числі *рік*, не витіснила прадавньої *літо*. В однині на позначення року вона виступає рідко [СУМ IV 530]; досить часто вживається у формі множини *літа́*, але тільки в неофіційних стилях.

Номен *межень* із давньою семантикою нині притаманний тільки діалектному мовленню: *межень, меженина* «літня пора, коли луб відстає від дерева» [Б.-Н. 222], пор.: *мижанина* «час літній, коли в дерев відстає луб і кора, до половини червня», *у мижанину* «влітку» [223—224], *межень, межінь* «середина літа, літо» [Гр. II 415]. У писемно-літературній нормі *межень, межінь* — «низький рівень води в річці, озері (переважно влітку)» [СУМ IV 667].

Запозичений календарний термін *индиктъ* порівняно часто застосовувався при датуванні документів у XIV—XV ст. [ССУМ I 443]. Вживався він і пізніше: М(с)ць Септемврїє... Начало *Індікту* [Анф.], *індіктъ, -іонъ:* (новоє лѣто) пригласїє, или повеленїє. ѡ(т) реченїа. *індіко:* ѡповѣдаю, оуставую, се(п) ѿ (тобто 1 вересня.— *В. Н.*) [Бер. 212]. У церковному часочисленні, як свідчать конфесійні календарі, використовується й тепер.

У староукраїнській мові зберігався давній запозичений термін *висектъ (вісектъ)*, від якого було утворено прикметник *висектовый: вісектъ,* л(т), дісекто(с), є(л): дващи ше(ст), и(ж) *преступ(п)ный(й) ро(к)* [Бер. 195], Року... 1648... лѣто было *висектовоє* [Л. Вел. I 10]. Поруч функціонувала двочленна номінація з прикметником *преступный* (мабуть, і *переступный) рокъ, годъ, переступное лѣто:* bisextus *преступны(й)* го(д) [Слав. 103], *преступное лѣто* bisextus... a[n]n[u]s [Слав.— Кор. 493]. Подібне позначення поняття «високосний» характерне для польської (przestępny rok), чеської (přestupný rok) та сербськохорватської *(преступна година, преступ)* мов.

Очевидно, в основу такого називання покладено те, що в католицькому календарі у високосний рік відзначення дня апостола Матвія переноситься з 24 лютого на 25-те, тобто свято *переступає,* переходить із одного дня (дати) на інший; з цієї причини такий рік в угорській мові названо szökőév, буквально «рік, що скаче», в англійській — leap-year при leap «скакати» [MNETSz III 793]. З огляду на це вважаємо, що рідковживаний нині прикметник *переступний* «високосний» [СУМ VI 291; пор. діал. *переступний* — Ж. 625; Гр. III 139] є адаптованим до української фонетики запозиченням польського przestępny.

Ніколи повністю не виходив із ужитку прикметник *високосний* [Чоп. 31], нині нормативний.

Протягом історії не зазнав змін часовий номен *мѣсяць — місяць:* а по о(т)повѣдѣныи стояти миру за *мѣсяць* [Р. 6], року... тисєча пя(т)сотъ ѡсмъдєся(т) трєтєго, *м(с)ца* априля [АЖ 50], Року 1605, *м(с)ца* февраля, 6 дня [ДМВН 63], року а хпз [1687] *мца* сєптєв(р) шестогона(д)ца(т) дня [ЛРК 189],

Року 1718, *мсця* марта 21 дня [АП 514] тощо, mensis *мѣсяц(ъ)* [Слав. 267].

За традицією, що йде від давньоруських часів, в офіційних документах панівною була система запозичених назв місяців, наприклад: *генварь, генарій, генарь, генуарїи* [ССУМ I 241], *февраль, февроуарїи* [II 498], *мартъ, мартїи* [I 578], *априль, апрыль, апрѣль, април* [78], *маи* [571], *їоунїи, июнь, іюль, июл* [458], *августъ, аугоустъ* [64]; *сенътябрь, сентебрий, сентебръ, сентеврій, сентябръ, сентяврии* [II 338], *октябрь, октоврїи, октобръ* [80], *ноябрь, ноємврїи* [56, 57], *декабрь, декемврїи* [292], м(с)ца *ге(н)вара* [АЖ 70], м(с)ца *февраля* [78], м(с)ца *ма(р)та* [81], м(с)ца *апреля* [82], м(с)ца *мая* [83], м(с)ца *июня* [55], м(с)ца *июля* [85], м(с)ца *августа* [89], м(с)ца *се(н)тебра* [97], м(с)ца *ѡ(к)тебра* [117], м(с)ца *ноября* [127], м[с]ца *дека(б)ра* [45], м(с)ца *ге(н)вара* [ДМВН 57], м(с)ца *фе(в)раля* [59], м(с)ца *марта* [73], м(с)ца *ма(р)ца* [82], м(с)ца *априля* [101], мца *декабра* [180], мца *июня* [235], м(с)ца *іюля* [ЛРК 50], м(с)ца *авъгуста* [52], м(с)ца *ѡктобрꙗ, ноеврꙗ* [53], м(с)ца *декабря* [54] тощо. Серед фонетично-орфографічних варіантів привертає увагу полонізм *марець*.

В українське народне мовлення навіть там, де вживаються слов'янські менотерміни, міцно ввійшли два номени латинського походження: *марот* (така форма засвідчена ще в XIII ст.— Є Пут. 246) — *марець* та *май*. Звідси вони потрапляли в літературні джерела. Нині *марець* кваліфікується як застаріле слово [СУМ IV 626], а *май* — рідковживане й розмовне [597]. Поширенню й збереженню їх сприяли контакти з польською (marzec, maj) та російською (*май*) мовами. Форму *марець* А. П. Кочерган пояснює як утворення з суфіксом *-ець* на українському грунті [Кочерган 1967 54]. Проте структура й значення слова (відсутність додаткових відтінків в іменника з суфіксом *-ець*) безумовно вказують на запозичення його з польської мови (marzec), а польська форма запозичена з німецької (März < martius) через чеську (marec — Br. 324). Отже, в слові *марець* (*marzec, marec*) *-ець* — псевдосуфікс, що з'явився в західнослов'янських мовах унаслідок прирівняння лексеми до питомих слів із формантом *-ес*, у якому у відповідних позиціях *е* випадає. Така форма добре вписалася в місцеві терміни (пор. старовинні варіанти менотермінів *червець, липець*). Кінець кінцем із назвою місяця пов'язане діалектне найменування клечання, зелені — *май* [СУМ IV 597], запозичене, мабуть, із польської мови (maj), в яку ввійшло з німецької — Maie [Br. 318; Mach. 348]: на святи зеленыи на *май* и т р а в у выдалем [Арх. ЮЗР 1/XI 417]. Не виключений зв'язок із *май* «зелень» і деривата *розмай* «що-небудь

буйно розквітле, зелене (гай, ліс)» [СУМ VIII 734], а з ним — *розмаїтий* і похідних (навіть *різноманітний* < *розмаїт-(н)ий?*). Прикметник *розмаїтий* і под. О. Брюкнер етимологізує на основі дієслівного кореня *ма-* (*яти*) [Br. 465, 316, 318].

Засвідчені в давньоруських пам'ятках слов'янські найменування місяців у староукраїнському письменстві зустрічаються дуже рідко. У джерелах «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» не виявлено жодного такого номена. Проникнення слов'янських назв у писемність спостерігається в пам'ятках XVI—XVIII ст., хоч і не часто, наприклад: Писан 19 дня *листопада* (в) року тисеча пятсот шестдесят третим [АЛ 25], м(с)ца *грудня* року... тисѧча пятсот шестдесѧт ѡсмого тут в люблине заложили есмо [ГСБМ VII 182], крокодилѡвъ, которые в(ъ) той рѣцѣ тулѧлись, кро(м) м(с)ца *липца* и *серпна* [!] [Хрон. 167 зв.], Іраклїй цеса(р) двана(д)цатого дня *квѣтня* до самой Персїй в(ъ)йхал [338 зв.], Зима през *всѣ* дни *стычня* и *лютого* мѣсяца как теплая была, иж сады квитнули [Хрон. лит. 95], м(с)ци свои доро(ч)ныи личити починали въѡсени. и перши(й) быва(л) септеври(й): *вресень*, або за(й)мовалъ часть м(с)ца нїшого септеврия и ѡктоврїя [Кн. Рож. 35; пор.: жидове... мсцы свои дорочныи личить починали во осени, и першіи бывал септеврїи або *вересень* — ГСБМ III 118], Авъ: май м(с)ць, або *травень* [Бер. 170]; Вендіеосъ: *липец(ъ)*..., ю(л) [193], aprilis *цвѣте(н)*, априль м(с)цъ [Слав. 89], 1571. Месяца *лютого* згримело з блисканям великим; ... 1572. Месяца *липца* кроль Август умер... [ЛОстр. 210], 1576. *Кветня* 18 кроль Стефан уехал до Кракова...; 1577... Татаре под Жаславлем были *листопада* 2. Того ж року комета была в Кракове скоро по заходе солнца [211]. Форми *вресень, стычень* — це полонізми (wrzesień, styczeń). Повний перелік «простих» назв місяців зустрічаємо в так званій «Хронології» А. Римші, надрукованій в 1581 р. в Острозі: М(с)ца сентебра по гебреиску елюль просто *вресень;* М(с)ца октоврїа... просто *паздерникъ;* М(с)ца ноемврїѧ... просто *грудень;* ...декаврїа просто *просинецъ;* ...генуара... просто *стычень;* ...феврала... просто *лютыи;* ...марта... просто *марець;* ... априлѧ... *кветень;* ...маѧ... просто *май;* іюнѧ ...*чырвець;* іюлѧ... просто *липецъ;* ...августа... просто *серпень* [Римша 1—2]. Яскраві фонетичні (*вресень, чырвецъ, марецъ*) та лексичні (*стычень*, пор. неслов'янський *маи*) особливості цитованого матеріалу вказують на те, що як «прості» в А. Римші кваліфікуються і назви, вживані в польській мові того часу.

Спадковість у вживанні давньоруських і введення нових живомовних найменувань місяців спостерігається у київському «Анфологіоні» 1619 р., в друкуванні якого брав активну

участь видатний філолог П. Беринда: Мцъ февруарій сирѣчъ, *Лютый* [Анф. 714—715], Февруарій рекомы(й) *сѣченъ* [730—731, 732—733], Февруїріє или *Лютый* [734—735], Мартъ Рекомы(й) *Сухій* [748—749], Мартъ или *Березоѡлъ* [752—753], Мартъ или *Соухій* [758—759], М(с)цъ апрілліє *Бе́резень* [776—777], Апрілліа или *Березня* [778—779], Апрілліє Рекомы(й) *Березоѡлъ* [788—789], Апрілліа Рекома(г) *Березоѡлъ* [792—793], М(с)цъ май *травен* (795 навколо грав'юри), М(с)цъ *Тра́вень* [804], Іоуню сирѣ(ч) *Чрѣвца* [848—849, 862—863], Іоуліа сирѣ(ч) *Липца* [868—869], *Липца*, или Іоуліа [878—879], *Червня* или Іоулиа [884—885], *Чрѣвня*, рекома(г) Іоуліа [888—889], Іоуліа или *Чрѣвня* [892—893], Іоуліа Рекома(г) *Чрѣвня* [900—901], Іоулиє *Чрѣвень* или *Липецъ* [904—905], *Липца* или Іоулиа [910—911], *Срѣпня*, или Аvгоvста [920—921], *Зарéвъ*, или *Срѣпень* [948—949], Аvгуста, или *Зарéва* [986—987], Аvгустъ, или *Зарéвъ* [990—991], Аvгуста *Зарéва* [994—995], Мцъ Септемвріє. (Си)рѣчъ, Се(д)мый, Рекомый. *Вре́сень*, по древни(х) же *Роу́єнъ* [1], М(с)цъ ноєвріє. Си́рѣчъ Деватый. или *Груде(н)* [2], М(с)цъ декáвріє Си́рѣчъ, Десатый. Рекомый *Сту́день* [Там же].

Отже, номени *грудень, студень, сѣчень, лютий, березень — березозолъ, травень, червень, липець, серпень* відбивають живе українське мовлення кінця XVI — початку XVII ст. Привертають увагу генералізація суфікса *-ень*, за винятком дериватів *липець* та *червець* (виступає поряд із *червень*), а також факт, що на позначення третього *(березень, березозол)* і п'ятого *(травень)* місяців виступають терміни, яким у польському вжитку звичайно відповідали marzec та maj. Лише форма *вресень* відбиває вплив польської мови. Характерно, що деякі номени не повністю прив'язані до певних календарних місяців — *сѣчень* (II), *березозолъ, березень* (III—IV), *червень* (VI—VII). Можливо, це є наслідком неуважності складачів Києво-Печерської друкарні. На позначення *жовтня* не наведено народного відповідника.

Стабільнішими є найменування місяців у пізніших конфесійних друках. Так, львівський «Орологион, сирѣчь Часословъ» 1642 р. подає: м(с)цъ іаннуáрій... глаголéмы(й) *сѣчень* [Ор. 79], м(с)цъ февруарій... нарицаемый *березозóлъ* [116], м(с)цъ априлій... нарицаемы(й) *квѣтень*. з а н е в т о м ъ ц в ѣ т ы з е м л А испущае(т) [130], м(с)цъ *май* ѡ(т) вещи нарицаемы(й) [141 зв.], м(с)цъ їюній... нарицаемы(й) *червецъ* [159 зв.], м(с)цъ іюлій... нарицаемый *ли́пецъ* [175], м(с)цъ августъ... нарицаемы(й) *сéрпень* [197], м(с)цъ септеврій. сирѣчь седмый. рекомый *вресень*. По древни(х) же *Ру́єнь* (1 другого рахунку), м(с)цъ октѡврій. еже есть. осмый. именуемый

паздéрникъ [20 зв.], м(с)ць новемврій. еже есть девѧтый(й) рекомый *листопа(д)ъ* [40], м(с)ць декемврій. еже є(ст), десѧтый. нарицаемый *стýден(ь)*, или *грýдень* [58]. Тут позначається вплив польської календарної практики, що виявився насамперед у перенесенні найменування *грудень* із місяця листопада на наступний (хоч воно дається поруч із *студень*). Тут привертає увагу відсутність слов'янської назви травня.

Близька до цієї, але не тотожна їй система назв місяців виступає в київських церковних виданнях кінця XVII — початку XVIII ст.— «Полууставі» 1682 р., «Полууставі» 1690 р., «Орологіоні» 1713 р.: иануáрій... *сѣчень* [Полууст. 250], февруарый... *лютый* [262 зв.], мартъ... *березозóлъ* [!] [271 зв.], априль ...*квѣтень* з а н е в (ъ)т о м ъ Ц в ѣ т ы з е м л ѧ и с п у щ а є т (ъ) [277 зв.], май... *травень* [282 зв.], июнь... *черьвець* [292 зв.], июль... *лúпець* [300 зв.], августъ... *серьпень* [312 зв.], септемврій Рекóмый *Врéсень* [Полууст. 206], ѡктоврій... *паздѣ'рникъ* [19], новембрій... *листопáдь* (!) [29 зв.], декамврій... грýдень [39 зв.]; *сѣчень* [Полууст. 366], *лютый* [383], *березозóль* [398], *квѣтен(ь)* [412], *май* [422], *чéрвецъ* [436], *лúпецъ* [448], *сéрпень* [467], *врéсень* [279], *па(з)дéрни(к)* [315 зв.], *листопа(д)* [332 зв.], *стýден(ь)*, или *грýдень* [348], *сѣчень* [Орол. 260], *лютый* [275 зв.], *березозóль* [281 зв.], *квѣтень* [290 зв.], *травень* [297 зв.], *чéрвець* [307 зв.], *лúпецъ* [318 зв.], *сéрьпень* [334 зв.], *врéсень* [209 зв.], *паздѣ́рникъ* [221 зв.], *листопáдъ* [236 зв.], *грудень* [247 зв.]. Пор. ще в рукописному пролозі 1713 р.: Септемв. рек. *Руин*, Декемвр. рек. *Студинец*, Генвар рек. *Сѣчень*. Март. рек. *Сухій*, Априль рек. *Березень* та в недатованому Пролозі: М а р о т рекомий *Сухій, Марец;* Април рек. *Березень*. Май рек. *Травень*, Іюн рек. *Травень*, Іюл. рек. *Липец*, Август рек. *Зарень* [Головацкий 123, 124]. Назва *зарень* виникла внаслідок деетимологізації номена *заревъ* і зближення його, мабуть, із словом *заря* «зарево» та монономенами з суфіксом *-ень*.

З церковного письменства слов'янські назви місяців перейшли і у світські твори. У календарі, опублікованому в Києво-Печерській лаврі 1726 р., маємо: Генварь наріцаемыи *стічень* [Кал. 2 зв.], Февраль... *лютый* [3 зв.], *Мартъ* [4 зв.], Апрѣль... *квѣтень* [5 зв.], *Маіи* [6 зв.], Іуній... *червецъ* [7 зв..], Іулїи... *лїпецъ* [8 зв.], Аугустъ... *серпень* [9 зв.], Сентѧбрь... *вресень* [10 зв.], Октѧбрь... *паздернїкъ* [11 зв.], Нѧбрь... *лїстопадъ* [12 зв.], Декабрь... *грудень* [13 зв.]. У цій пам'ятці виявляється ще більший вплив польської мови (*сѣчень* дано у формі *стічень*) й системи місяців (для позначення *березня* й *травня* вжито латино-грецького походження номени *мартъ* і *маіи*). Польський вплив великою мірою йшов через польські календарі.

У переліку українських назв місяців І. Кульчинського (1733 р.) знову засвідчуються слов'янські найменування в усьому циклі: *Siczen, Luty, Berezozol, Kwiteń, Traven, Czerwec, Lipec, Serpeń, Wresen, Pazdernik, Listopad, Hruden* [Hołyńska-Baranowa 117]. Повний набір слов'янських назв спостерігається майже через сто років у граматиці Й. Левицького (1843 р.), який дотримувався книжної традиції: *сѣчень, лютый, березозо́ль, цвѣтень, тра́вень, че́рвецъ, ли́пецъ, се́рпень, вре́сень, паздѐрникъ, ли́стопадъ, сту́день — казидоро́га* [Hołynska-Baranowa 117]. Поєднання вже традиційних термінів та діалектних виявляється в граматиці І. Вагилевича (1845 р.): *сѣ́чень, казидорога, сухій, бе́резень, тра́вень, че́рвень, ко́сень, се́рпень, ки́вень, жо́лтень, листопа́день, гру́день* [там же 118]. Тут уперше зустрічається номен *жовтень* на позначення десятого місяця.

Чи не вперше велику групу народних і традиційних назв зібрав і 1847 р. опублікував Я. Головацький, у котрого відзначені: І. *січень (просимець)*, II. *лютий (казибрід, казидорога)*, III. *марот (марець)*, IV. *березень (цвітень)*, V. *май (травень)*, VI. *червень (червець, кедзень, бидзень)*, VII. *липень (косень, сінокос)*, VIII. *серпень*, IX. *маїк (сівень, вересень, бабске літо)*, X. *жовтень*, XI. *листопадень, падолистъ*, XII. *грудень (трусим, студень)* [Головацький 278—280].

Проте в календарях на західноукраїнських землях виявляється загалом стара практика найменувань. Так, у «Перемишлянині» (1850 р.) в календарі подано: януарь. *сѣчень*, февруарь. *лютый*, мартъ. *брезень*, апрілїй. *цвѣтень*, май. *травень*, јуній. *червень*, јулій. *липецъ* или *косень*, августъ. *серпень*, септеврїй. *вресень* или *рувенъ*, октоврій. *паздерникъ*, ноемврій. *листопадъ*, декемврій. *студень* [Перем. 41—47].

Старовинні мономени побутували в XIX ст. й на східноукраїнських землях. У першій половині XIX ст. П. Білецький-Носенко занотував такі номени (деякі — зі своїми етимологіями; їх, а також російські переклади залишаємо в прикладах): *Си́чень*. Месяц январь. По-польски тоже [Б.-Н. 328], *Лю́тый*. февраль месяц. «Вже лютый геть подризъ, кидай сани, бери визъ» [215], *Березози́лъ*. Март месяц. Получил название от зеленеющихся берез. *Березозильный*. Мартовский [58], *Кви́тець, кви́тень*. Апрель месяц [182], *Цвитень*. См. *Квитень* [380], *Тра́вень* Май месяц [356], *Че́рвецъ* 1. *Июль* месяц, 2. Малороссийская кошениль... род насекомых, дающих превосходную багровую краску [387], *Ли́пецъ* 1. Июль месяц, 2. Мед с запахом липовых цветов. Напиток из этого меду; белый мед [209], *Серпень* Месяц август. От серпа. Попольски тоже [325], *Вре́сень (ври́сень)*. Месяц сентябрь. От среднего глагола *вристати* (86; пор. *Вристати, уристати*.

вростать; покрываться травами, озимыми посевами), *Паздéрникъ*. Октябрь месяц. См. *Здернь* (269, пор. *Здернь, здерня*. Поле, покрытое остатками соломы после жнива. Отсюда месяц октябрь назван *паздéрникъ*. См. *Стерня. Паздерникъ* — 152), *Листопадъ*. Ноябрь месяц [209], *Грудень*. Декабрь месяц. См. *Стýдень* [108], *Стýдень*. Месяц декабрь. См. *Грудень* [343]. Мабуть, слова *вристати, здернь, здерня* придумав сам автор для підтвердження своїх етимологій та підкреслення їх питомості (незапозиченості) на українському грунті.

«Українська абетка» М. Гатцука, надрукована 1861 р. в Москві, містить такі назви: *січен(ь), люти(й), березол(ь) (березозол(ь)), квітен(ь), травен(ь), червец(ь), липец(ь), серпен(ь), вресен(ь), листопад (падерник), груден(ь) (листопад), студен(ь)* [Гат. 88—89, 90—99]. Традиція вживання слов'янських назв була така міцна, що вона виявилася навіть у публікаціях на Східній Україні другої половини XIX ст., зокрема «Календаре юго-западного края на 1873 г.», виданому в Києві: *сѣчень; лютый; березозоль; травень*, или *кветень; цвѣтень, червецъ; лыпецъ; серпень; вересень*, или *рувень; паздерныкъ; листопад(ъ); грудень* или *студень* [Кален. 3—27]; у місцевому відділі «Краткий народный календарь» так іменує місяці: *сичень; лютый; березень* а. *березотикъ; квитень; май (травень); червець; лыпецъ; серпень; жовтень; листопадъ; грудень; студень* [28—38; Hołyńska-Baranowa 118] У календарі немає жодного безсумнівного полонізму, а терміном *жовтень* позначено дев'ятий місяць *(вересень)*.

Поширені на інших українських землях, в основі народні, назви місяців вживають і закарпатські культурні діячі та укладачі календарів XIX — початку XX ст. В. Чопей у «Русько-мадярському словарі» (1883 р) подає: I. сѣчень [Чоп. 389], II. *лютий* [175], III. *марець, мартъ* [179, 180], IV. *березень, травень* [11, 396], V. *цвѣтень* [422], VI. *червень, червець* [462], VII. *липень, липець; косень* [169, 157], VIII. *серпень* [361], IX. *вересень* [28], X. *паздерникъ* [246], XI. *листопадъ* [170], XII. *грудень, студень, трусим* [61, 383, 398].

У церковному календарі, що вийшов у світ в Ужгороді 1905 р. (у нашому розпорядженні дефектний примірник) подано паралельно два переліки слов'янських номенів: III. *сухій — березозоль*, IV. *цвѣтень — дубень*; V. *травень — лѣтень*, VI. *червецъ — червень*, VII. *липень — сѣнокосъ*, VIII. *серпень — заревъ*, IX. *вересень — рубень*, X. *жолтень — паздерникъ*, XI. *студень — листопадъ*, XII. *грудень — ледень*. Тут немає якоїсь витриманої системи протиставлень. Перший ряд складають головним чином традиційні в українських місяцесловах назви, а також *жовтень*, що введена в календар у XIX ст.; тут і давній термін *сухий* «березень». Другий ряд

утворюють традиційні в українських місяцесловах і календарях найменування місяців чи їх варіанти. Тут є старовинне слово *заревъ* та кілька, очевидно, місцевих діалектних: *дубень, лѣтень, сѣнокосъ, рубень* (із *рувень* < *рюєнъ*, через втрату етимологічних зв'язків зближеного з *руб*-ати або утвореного від *рубати*), *ледень* (хоч пор. ч. leden «січень», duben «квітень»).

Отже, традиція вживання слов'янських найменувань місяців у нас не мала перерви. Сучасна місяцева номенклатура стабілізувалася в кінці XIX — на початку XX ст. Остаточно вона кодифікована в академічних російсько-українських словниках [РУС 1924—1932; РУС 1937]: *січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень.*

Давньоруською спадщиною є номени *січень, травень, червень, листопад, грудень.* Останні два найменування «пересунуто» на один місяць (згадаймо давньоруське *листопадъ* «жовтень», *грудень* «листопад») завдяки контактам із польською практикою.

У народному мовленні існує композит і з іншим порядком складових основ — *падолист.* Т. Голинська-Баранова заперечує народність цього варіанта і приписує його творчості Я. Головацького (який хотів таким чином відрізнити український термін від польського, бо питому українську назву *листопад* почали відчувати як полонізм) [Hołyńska-Baranowa 62, 69, 112] на тій підставі, що для живої мови не характерні складні слова з дієслівними основами в першій частині й сполучним елементом *-о-*. Та це не може бути аргументом, бо такі утворення, хоч і нечисленні, існують (пор. *скалозуб,* прізвище *Гризодуб* і т. д.) і структура *падолист* не ізольована. Очевидно, народний варіант виник унаслідок перестановки складових основ.

До збережених давньоруських відносяться також нормативний мономен *березень* та нині застарілий *березіль (березоль)* [СУМ I 160; Саб. 170], який розвинувся з давнього *березозоль* через гаплологію складів *-зозо-* (пор ще: діал. *березозол, березовень* — Ж. 24, *березінь, -зня* — Гр. I 51; можливо, контамінація *березень* і *березіль*) Те, що форма *березень* в українській мові старовинна, свідчить «Анфологіон» 1619 р.

Застарілою сьогодні є давня назва грудня *студень* [СУМ IX 800].

Гірше зберігалися старовинні номени, етимологія яких стала для мовців зовсім затемненою. Вони звичайно фіксуються у фонетично дуже зміненій формі: *просинець, просимець* «січень», «грудень» [Ж. 777; не виключено, що й діалектне слово *трусим* «грудень» — 989 — є деформованим континуан-

том *просинець, просимець,* зближеним із *трусити*], *зарень* «вересень» (Головацкий 123; із *зарев,* зближення з іменником *заря* «зарево» та дериватами з суфіксом *-ень*), *зарев* [Кал. Уж.], *руин* [Головацкий 123], *рувен, рувень* «вересень» (із *рюєнъ*) [Перем. та ін.].

Важко з'ясувати, чи були вони весь час у живому мовленні, чи зберігалися тільки в писемності й звідти увійшли в українські говори (що ймовірно відносно номенів *зарев, рувень*). Це саме стосується мононімена *сухий* «березень». Очевидно, з живого мовлення він вийшов, оскільки досить невиразно характеризував денотат: сухий, без дощу (що спричиняє й сухість грунту) може бути який завгодно весняний місяць.

Термін *лютий* має паралелі в білоруській *(люты)* і польській (luty) мовах. Імовірно, це спільна польсько-східнослов'янська номінація, яка вказує на люті морози в місяці. Засвідчений у говорах поруч із *лютий* термін *палютий* (з префіксом *па-*) «лютий» або «березень» [Ж. 598] вказує, що нині нормативна назва другого місяця не є запозиченою. Найменування місяця, в якому інтенсивно цвітуть дерева, кущі, трав'янисті рослини,— květьnь — праслов'янське [ЕСУМ II. 418]. Український його еквівалент *квітень* (діалектно — *цвітень*) не можна кваліфікувати як запозичення з польської на підставі наявності в слові початкової групи приголосних *кв* перед *ѣ* (пор. *цвіт* < *цвѣтъ* < *květъ*), бо *к* у *квет* зберігають багато російських говірок [СРНГ XIII 166—167].

Праслов'янською давниною відзначаються номени *липень* < *липьнь* < lirьnь — дериват назви медоносного дерева *липа* [S. V 275] — і, як відомо, *серпень* < *сьрпьнь* < sьrьnь, що утворений від найменування сільськогосподарського знаряддя *сьрпъ,* вживаного під час жнив.

Від назви медоносної рослини *верес,* що цвіте восени, походить місяцевий номен *вересень* [ЕСУМ I 354], відповідниками якого є сучасний білоруський *верасень,* польський wrzesień і старочеський vřes «місяць пори знаку зодіаку Лева» [Hołyńska-Baranowa 59]. М. П. Кочерган розглядає українську назву як запозичення з церковнослов'янської, покликаючись на вокабулу *врѣсень* (вресень) у словнику І. І. Срезневського [Кочерган 1967[a] 59].

Та вона не паспортизується вченим, тому не може бути свідченням давності її в східнослов'янському письменстві [пор. також Hołyńska-Baranowa 59]. Т. Голинська-Баранова назву місяця *вересень* в українській мові відносить до безсумнівних полонізмів, оскільки менотермін до середини XIX ст. фіксується тільки в неповноголосній формі *вресень,* а надійних доказів його праслов'янської давності немає [там же]. Повноголосна форма вперше фіксується у праці Я. Головацького

про українські назви місяців. У зв'язку з цим Т. Голинська-Баранова вважає, ніби саме він українізував польську форму [там же 127]. Звичайно, це не достатній аргумент. У Я. Головацького в переліку найменувань дев'ятого календарного місяця *вересень* стоїть на третьому місці (після *маїк, сівень* і перед номінацією *бабске літо*), отже, авторові не було потреби поповняти перелік словом, відсутнім у народному мовленні.

За спостереженнями Т. Голинської-Баранової на позначення десятого місяця в українських джерелах аж до виходу в світ граматики І. Вагилевича (1845 р.) фіксується мономен *паздерник* (рідко *паздѣрник*, з переходом *е* > *ѣ* в новозакритому складі, пор. *паздзірник* «жовтень» — Он. II 34), який здавна етимологізують на основі праслов'янського походження іменника *pazder-* (префікс *pa-* і корінь *dьrti* «здирати») «терміття, кострица» (пор. діал. *паздір, паздір'я* «кострица» — Гр. III 87, закарп. *паздерó* «шматочок терміття», *паз'дз'ір'а* «кострица, терміття», бойк. *паздерó, паздзірйа, -ра, -р'е* — Он. II 34) у зв'язку з тим, що в жовтні масово труть коноплі й льон [Hołyńska-Baranowa 65, хоч пор. рос. діал. *паздерник* «холодний північний вітер... що оголює дерева», «вітер північно-східний, особливо осінній, найхолодніший» — Д. III 8]. Назва засвідчена в українській й білоруській мовах характерна для польської номенклатури місяців (październik). Праслов'янська давність найменування не доведена, через це ставиться питання про запозичення менотерміна українською й білоруською мовами з польської [Hołyńska-Baranowa 6]. Проте для доказу запозиченості номена *паздерник* немає об'єктивних лінгвістичних критеріїв, тому його польське походження не вдається обгрунтовано ні підтвердити, ні заперечити. В ареалі тих південно-західних діалектів, де зберігається давнє утворення *паздеро — паздір'я* і под., назва могла існувати або сприйматися як незапозичена (пор. *паздзірник* із переходом *е* > *і* в новозакритому складі — Он. II 34). На більшості території поширення української мови лексема *паздеро* (*паздір'я* і под). вийшла із ужитку, тому термін *паздерник* став непрозорим (пор. спробу П. Білецького-Носенка пояснити походження назви місяця, очевидно, від неіснуючої назви *здерня* «стерня»). У зв'язку з цим у літературній мові він був швидко витіснений у другій половині XIX ст. іншим номеном, який уперше виступає в формі *жолтень* у І. Вагилевича та Я. Головацького [Hołyńska-Baranowa 62].

Т. Голинська-Баранова намагається довести, що найменування *жовтень* утворили І. Вагилевич і Я. Головацький під впливом етимології, котру запропонував М. М. Карамзін і пов'язував старовинний термін *рюєнъ* «вересень» із серб-

ським словом *руї* «рай-дерево, скумпія — Rhus cotinus» (рос. *желтинник*), з деревини якого добувають жовтий барвник, та виразом *руїно вино* «жовте вино» й писав, що слов'яни дали їм'я «жовтого» (рюена) вересневі за кольором листя дерев у цю пору [Карамзин 42]. На її погляд, назва *жовтень* — калька південнослов'янської за передумови, що rujenъ — «жовтий місяць». Оскільки для дев'ятого місяця було залишено, за її твердженням, польський українізований термін *вересень*, кальковану назву, оформлену за допомогою характерного для місяцевих номенів суфікса *-ень*, *жовтень* І. Вагилевич і Я. Головацький використали для заміни польського походження назви десятого місяця *(паздерник)*. Так, мовляв, виник вдалий новотвір, в «народність» і «стародавність» якого увірували всі лексикографи і дослідники [Hołyńska-Baranowa 63—64]. Насправді про авторські новотвори не може йтися хоча б тому, що Я. Головацький у розвідці «Поділ часу у русинів» виразно говорив саме про народну номенклатуру, яку він сам зібрав: «Імена місяців нашого народа, як звичайно народа господарського, хліборобного, всі брані з природи або з робіт, які робятся в котрий час і пр.» [Головацький 278], «Ми тут еще доложимо, що-сьмо в походженях наших по різних сторонах розвідалися у народа нашого...» [там же 281].

Назва *жовтень* вживалася й на позначення дев'ятого місяця, причому часто в наддніпрянських виданнях [Ж. 224; Гр. І 488], тому що в народі так називали різні місяці. Необхідно вказати, що у гуцульському діалекті, в якому *жовтень* — найменування дев'ятого місяця [Шухевич IV 2—3], існує гончарський термін із тотожною структурою — *жовтень* «жовта фарба для розмалювання посуду» [там же І 264].

Розглянуті та інші джерела [Hołyńska-Baranowa 9—75; Дзендзелівський 1955 129] показують, що жива народна номенклатура дуже багата на питомі, незапозичені назви. Проте вона фіксується дуже пізно, через це важко сказати, які елементи її, крім термінів, засвідчених в XI—XIII ст. або задокументованих пізніше, але праслов'янських за походженням, можуть сягати давньоруської доби. Деякі назви (наприклад, *казибродъ, казидорога, березотокъ, сѣчьнь* та ін.) могли бути успадковані з праслов'янської мови.

Місяцеві назви, що мають словотвірні структури, не характерні для праслов'янських номенів,— *лютовень* «лютий», *кивотень* «липень, серпень», *соковик* «березень», *красовик* «квітень» (останні дві — *сакавік, красавік* — нормативні в білоруській мові), *кивач* «липень», очевидно, не існували в давньоруських говірках, а утворені пізніше.

За народним повір'ям, колись повинен настати місяць *чернéць*: 1. «календарний місяць у 30 днів, перше й останнє число

якого прийдуться в піст; 2. «місяць (планета), перша й остання чверть якого прийдуться в піст», а тоді буде кінець світу: Як прийде місяць-*чернець*, то буде й світові кінець [Гр. IV 458]. Під час страшної епідемії 1769 р. серед охопленого панікою населення на Правобережній Україні ходила чутка про те, що настане місяць *чернéць* [Климишин, 257]. Історики хронології у згаданому повір'ї вбачають відголосок давньої календарної практики, орієнтованої на небесні місяці. Рік у такому численні складався з 12 місяців й 11 днів, а з них на четверте «літо» набирався 13-й місяць, як писав новгородський книжник Кирик близько 1136 р. Допускають, що вставка додаткового 13-го місяця здійснювалася без певної системи в різних місцевостях Русі. Виникала плутанина, через яку 13-й місяць люди не любили, а можливо, й боялися [там же]. Для лінгвіста важливо те, що назва, котра має корінь слова на означення кольору, є старовинною.

Історія української номенклатури місяців показує, що сучасна літературна система грунтується на народних найменуваннях праслов'янського походження, успадкованих через давньоруську мову, в пам'ятках якої більшість їх засвідчується. Народними й давніми є й ті терміни, котрі дістали дорогу в писемність тільки в XIX ст.

Т. Голинська-Баранова історію української літературної номенклатури місяців намагається інтерпретувати так, буцім її основу складали назви, вживані в староукраїнській «книжній» мові, які або походили з польської мови, або з церковних записів; «книжний» склад зазнав принципових змін завдяки «українізаційній» діяльності І. Вагилевича й Я. Головацького [Hołyńska-Baranowa 108—109, 118]. Виходить, що ніби в літературну мову впроваджено найменування, чужі народові. Така засада не була властива творцям нової літератури й мови. У тому, що зазначені діячі не внесли кардинальних змін в українську номенклатуру, можна легко переконатися, зіставивши перелік назв місяців І. Вагилевича (1. *січень*, 2. *казидорога*, 3. *сухий*, 4. *березень*, 5. *травень*, 6. *червень*, 7. *косень*, 8. *серпень*, 9. *кивень*, 10. *жолтень*, 11. *листопадень*, 12. *грудень*) та назви, які на перше місце поставив Я. Головацький (1. *січень*, 2. *лютий*, 3. *марот*, 4. *березень*, 5. *май*, 6. *червень*, 7. *липень*, 8. *серпень*, 9. *маїк*, 10. *жовтень*, 11. *листопадень*, 12. *грудень*), з нинішніми найменуваннями, хоч цим філологам календар завдячує виявлення живомовних номенотермінів *вересень* і *жовтень*.

Староукраїнський місяцеслов складався з назв, успадкованих із давньоруської мови, які збереглися в живому мовленні. Коли таких назв діячі української культури з якихось причин не знаходили в українських діалектах, вони викорис-

товували польські. Такими були форма *вресень* і, можливо, *паздерник*. Функціонування старовинної слов'янської місяцевої номенклатури в польській мові взагалі та (що найважливіше) вживання давніх назв в українській писемності стимулювало використання збереженої давньоруської спадщини в старій українській календарній практиці. В поширенні польського впливу значну роль відіграли польські календарі, які після грегоріанської реформи — 1582 р.— друкувалися в Польщі й для українців та білорусів [EWK 1090]. Особливо розповсюдженими з кінця XVII ст. були календарі Замойської академії (пор. «Kalendarz Polski y Ruski na rok Panski» 1761...), а з кінця XVIII ст.— бердичівські (пор. підзаголовок у календарі 1788 р. «Przyłączony w nim iest misiacosłow, syrycz Kalendarz Ruski, na lito hospodne...») [Лазаревський, 2—3, 9]. Завдяки старовинним місяцесловам українська досліджувана номенклатура має безперервну писемно-літературну традицію.

М. П. Кочерган, не наводячи жодних доказів, твердить, що в основу сучасної норми покладено західноукраїнський календар [Кочерган 1967 61; Кочерган 1967[a] 10]. Західноукраїнські культурні діячі багато зробили для збереження й впорядкування системи найменувань місяців, та в сучасній номенклатурі важко виявити щось специфічно західне (крім, можливо, назви *жовтень*). Не випадково виходець із наддніпрянських кріпаків Т. Г. Шевченко вживав терміни *березень* (лист 1838 р.) і *лютий* [СМШ I 24, 386]. Варто сказати, що в «Більшій книжці» Т. Шевченка, очевидно, рукою І. Лазаревського написано: 15 *стичня* 1860 р. [ШБКн. 290 зв.; пор. заст. *стичень* — СУМ IX 708]. Він знав їх не із західноукраїнських джерел та старовинних місяцесловів. Отже, давні найменування функціонували і в народному мовленні Наддніпрянщини, завдяки чому питома номенклатура місяців стала загальновизнаною літературною нормою.

Під впливом книжно-конфесійної календарної практики найменування *седмиця (седмица)* не тільки час від часу вживалося в староукраїнській літературній мові: hebdomas *се(д)мица* [Слав. 215], прошлой *седмици* [ДНРМ 42] тощо, а й увійшло (особливо через місяцеслови) в народне мовлення: *седмиця* [Чоп. 360; Ж. 589; Гр. IV 112]. Упродовж історії зберігається також значення «тиждень» у лексеми *неділя (недѣля)*: оу пѧтокъ пѧтоѣ *недѣлѣ* оу великомъ постѣ [Р. 94], а сесь чл҃вкъ всю *не(д)лю* не вкушае(т) (Чет. 1489 3; у джерелах ССУМ виявлено 34 вживання — II 35), и на сме(р)те(л)ной лежалъ двѣ *недѣлѣ* по(с)телѣ [ЛРК 177], не знаю, чи в т и ж д е н ь, чи в повтори *недѣлѣ* [ДНРМ 54] тощо. Вживання

слова *неділя* з семантикою «тиждень» нині характерне для розмовної мови [СУМ V 285].

Уже в XIV—XV ст. засвідчується часовий термін *тыждень* [ССУМ II 453]: а писанъ листъ оу коломыи оу *тыжьдн҃ь* по ст҃мь михаилѣ [Р. 57]. Згодом він фіксується дедалі частіше: Тому року *тыждень* минулъ [АЛ 65], до везе(н)я всади(л) и держа(л), де(и) *ты(ж)день* [АЖ 43], седмица: недѣлѧ; *тыждень* [Бер. 113]. Саме він *(тиждень)* є сьогодні нормативним. Назва відноситься до лексем із прадавньої спадщини, яка порівняно пізно потрапила в писемні тексти. Слово складається з двох основ: вказівного займенника tъ й іменника dьnь. П. Скок реконструює праслов'янське tydьnъ [!] [Sk. I 380], але не пояснює форм складових частин. Елемент ty- мають північнослов'янські мови (укр. *тиждень*, блр. *тыдзень*, ст.-ч. týžden, ч. týden, слц. tyždeň, п. tydzień тощо), а в західній частині південнослов'янських виступає елемент tje-, який виводять із форми знахідного відмінка множини займенника (х. tjedan, словен. teden, tjeden — Sk. I 380). В. Махек твердить, ніби це слово вживається тільки в католицьких слов'ян, куди прийшло з Великої Моравії (Mach. 663). Коли б це справді так, воно було б зафіксоване старослов'янськими пам'ятками, але цього немає (у них лише *недѣлꙗ* — SJStSl II 353). Про праслов'янський характер утворення свідчить наявність його в українській та білоруській мовах. Гадаємо, що праслов'янською основою лексеми була сполука tъjь že dьnь, де повнозначні частини мови мають форму знахідного відмінка однини, широковживану в старожитності для передачі часових відношень (пор. хоча б dьnь sь «сьогодні», lěto sь «минулого літа»; див. ще: Бевзенко та ін. 347, 354). Первісна семантика сполуки — «в той же день», «того ж дня», тобто в той же, однойменний день, який був сім діб тому або буде через сім діб (пор. Mach. 663; *тижден(ь)* [т и ж с а м и д н ї] — Гат. 87). Повна форма займенника *тъ* «той» — *тыи* засвідчується пам'ятками давньоруського й староукраїнського письменства: *Тыи* дн҃ь (пасхи) да хранѧть [Ср. III 1067], кто на *тыи* листъ посмотрить [Р. 5; ССУМ II 441]. Вона збереглася в окремих говірках української мови — *тий* «той» [Ж. 962; Гр. IV 260]. Сучасна літературна форма займенника *той* замість сподіваної *тий* виникла внаслідок підсилення давньої короткої форми *тъ* підсилювально-вказівною часткою *і* (*тъ і* > *той;* аналогічно с.-х. taj < tъ i — Sk. III 431). М. Ф. Наконечний пояснював форму *той* як результат контамінації членної *тый* і нечленної форми *то* < *тъ,* яка дозволила позбутися омонімічності форм чоловічого й жіночого роду [пор. ще Медведев 172]. В давнину відмінювалися обидві частини сполуки

(ст.-п. tegodnia — Br. 588, ст.-ч. téhodne, temudni — Mach. 663). Імовірно, часто вживалася форма родового відмінка в давній сполуці (за допомогою родового відмінка споконвіку виражалися часові відношення). Залишок такого вжитку її спостерігається в діалектній структурі *тигоде́нь, -дня́,* мн. *-дні* «тиждень» [Ж. 962; пор. ст.-п. tegodzień — R. 503], котру можна пояснювати як контамінацію з *тидень* (пор. *тидень* — Б.-Н. 351). Сучасна нормативна форма *тиждень* з'явилася внаслідок повної редукції звуків *й* та *е* в структурі *тыйжедень* < tъjь (tyjь) že dьnь. Дещо подібну словотвірну будову до *тиждень* убачаємо в структурі *зли́дні* — давня форма називного множини чоловічого роду прикметника — *зълъ* — *зъли* > *зли* (а не *злиї* — ЕСУМ II 266) та іменника *день*. Очевидно, колись у сполуці *zъlъ dьnь, *zъlъjь dьnь також відмінювалися обидва члени. Нинішній варіант *злигодні,* мабуть, виник у результаті контамінації повної форми родового відмінка *злого дня* й називного множини *злидни(-і),* пор. *тигодень* (в ЕСУМ II 266 *злигодень* виводиться з прикметника *злигодній,* який виник на базі сполуки **зълы(и) годъ* «поганий час (рік)», що малоймовірно).

Часом у пам'ятках староукраїнської мови трапляється варіант *тыдень:* ѡ дняхъ, *тыдняхъ* [Розм. 61], який загалом можна трактувати як полонізм (tydzień).

На позначення першого й другого днів тижня в староукраїнській писемно-літературній мові продовжують вживатися назви *понедѣл(ь)никъ* і *въторьникъ:* писано... оу *понедѣлникъ* [Р. 37], во *вторникъ*. наканунѣ. ржства. стыѧ. бцѧ [131] тощо. Проте вже від кінця XIV ст. виступають слова цих же коренів, але з суфіксами *-ок* < *-ъкъ*: п[и]сан... в *понедѣлок* [ССУМ II 193], писанъ листъ оу галичю оу *поньдѣлок* пьрьдъ матки бжиѣ ã днь(м) [Р. 74—75], не быль написань коне(ц), ни(д)ели. любо *пне(д)л(ь)коу* любо *вто(р)коу* [ПЄ 443], м(с)ца июня... в *понедело(к)* [АЖ 55], а писа(н)... во *вторни(к)* [ССУМ I 204], во лвови... во *въторокъ* [226], рокоу... ã хи во *(в)торо(к)* пре(д) святы(м) аньдрее(м) [АО 123], Въ *понеделокъ* рано, до дня... [ЛСам 145]. Ці структури були ще в праслов'янській мові — ponedělъkъ, vъtorъkъ (пор. ст.-сл. *въторъкъ,* с.-х. *понедељак,* род. відм. *понедељка, уторак,* словен. pon(e)deljek, vtorek, ч. діал. pondělek, úterek; слц. pondelok, útorok, п. poniedziałek, wtorek, а також *четвьртъкъ* «четвер», *пѧтъкъ* «п'ятниця» в давньоруських пам'ятках — Ср. II 1796).

Пам'ятки української мови починаючи з XVI ст. засвідчують форму *овторокъ (овъторокъ* навіть *олторокъ* з гіперистичним *л* на місці *в (у)*: сее ночи прошлое, з *овъторъка* на середу [АЖ 68], м(с)ца се(н)тебра, ѡсмогона(д)ца(т) дня в

о(л)торокъ (у публікації — [в] *волторок* з відновленим прийменником, але це не обов'язково) [103], месеца мая двадцат осъмого дня, у *волъторокъ* [Арх. ЮЗР 3/VIII 434], про(й)шло-(г)[о] *ѡвто(р)ка* S̃I инуария [ЛРК 171] тощо. У словнику І. І. Срезневського є вокабула *овъторьникъ, овторьникъ* «вторник» з покликанням на Лаврентіївський літопис під 6813 р. (1305 р.): Въ день *овторникъ* [Ср. II 595]. Цей приклад, використовують історики мови й етимологи [ЕСУМ І 389], однак в публікованому тексті читаємо інше: в днь в *вторни(к)* [ЛЛ 487]. Форма *овторникъ* «вівторок» фіксується з першої половини XVI ст. в російських пам'ятках [СлРЯ XII 228]. Вона характерна й для багатьох сучасних говірок усіх трьох наріч російської мови: *овторник* (СРНГ XII 305; пор. також *овторок* на Західній Брянщині — там же). Подібна до староукраїнської форма є нормативною білоруською — *аўторак*. Початковий *о* в досліджуваних словах виник унаслідок перерозкладу основи: *въ въторъкъ, -ьникъ, съ въторъка, -ьника* > *во второк, -ник; со вторка, зо вторка, со вторника* > *в овторок, -ник; с, з овторка, -ника* (пор. форму з гіперичним *л* на місці *в*: а назавтрее, в *олторокъ,* раненько — Арх. ЮЗР 3/VIII 388). Отже, *о* тут не приставний, як гадають декотрі фахівці: *въторъкъ* > *овъторок*... або *въ въторокъ* > *в овторок* [Безпалько 160]. Зайвим є зіставлення форми *овторок* із *олжа* < *лъжа* [ЕСУМ І 389], бо приставний голосний перед *л* після якого занепав *ъ* — явище іншого порядку. Приблизно з кінця XVI ст. засвідчується протетичний *в* у новій формі *вовторок:* с *понедилку* на *вовторок,* в ночи [Арх. ЮЗР 1/VI 224], ажъ у *вовторокъ* прийшли ку Днѣпру. А в середу притягли и оступили... [ЛСам. 145] тощо (пор. також прикметник *вовторковый* — Т. 280; пор. і ч. діал. vovtorek, слц. діал. vochterek, vofterek, volterek — Mach. 671). У результаті зміни в ній *о* на *і* за аналогією до слів, де *о* в новозакритому складі закономірно перейшов в *і* (пор. *вівця* < *овьца, вісім* < *осьмь* і т. п.) з'явилася сучасна нормативна форма *вівторок* (та діалектні *вўторок, (в)уторок* і т. д.). Варто згадати, що в літературній мові немає переходу етимологічного *о* в *і* в закритих складах при відмінюванні — *вівторок — вівторка* і т. д., але в діалектному мовленні спостерігається закономірне чергування *о — і: вівтірка* [Ж. 94], *вўтўрка, утўрка* (закарп. діалект).

Без модифікацій дійшов до нас термін *середа:* а дана грамо(т)... *в середу* [Р. 44], м(с)ца августа, аі дня, в *середу* [АЖ 57], в *середу* по святумъ *павлѣ* [АО 12]. Часом потрапляє в пам'ятки церковнослов'янсько-книжна неповноголосна форма *срѣда* (среда): вто(р)ку. либо *сре(д)* [ПЄ 443].

Тривалий час у називному та знахідному відмінках зберігався кінцевий приголосний назви *четвергъ:* то сѧ стало оу снѧтинѣ оу *четвергъ* [Р. 100], м(с)ца авгу(с)та, четве(р)того дня, в *че(т)ве(р)гъ* [АЖ 57]. Унаслідок спрощення нетипової кінцевої групи приголосних *рг* > *р,* тобто відпадіння *г,* з'явилася сучасна загальнопоширена форма *четвер,* фіксована з XVI ст.: недѣля понедѣлокъ, второкъ, середа, четверъ [Розм. 61]. Перед флексіями кінцевий *г* зберігається й нині [СУМ XI 318]: с *четверга* на *пятъницу* [АЖ 70]. У закарпатських говірках поруч функціонують форми з старою й новою основами *читвир'гà* й *читвир'а.* Зрідка в старовинних текстах зустрічається структура *четвертокъ:* сре(д) либо *че(т)р(ь)коу* [ПЄ 553], видѣлъ презъ сонъ з(ъ) *четвертка* на пѧтницу в(ъ)ночи [Гал. Кл. Чеп. 311]. Це — церковнослов'янізм (пор. ст.-сл. *четврътъкъ,* вживаний і в давньоруській писемності — *четвъртъкъ* — Ср. III 1510), підтримуваний, очевидно, й контактами з польською мовою (czwartek) (але пор. чистый *четвертокъ* — Б.-Н. 389).

Прямим продовженням давньоруського номена є український *п'ятниця:* w *piatnici* pered Pokrowom [ССУМ II 282], на завтриє, в *пя(т)ницу* [АЖ 59], четверъ, *пятница* [Розм. 61]. Проте зберігається літературна традиція вживання іменника *пяток* — продовження давньоруського книжного *пѧтъкъ* [Ср. II 1795], очевидно, запозиченого з старослов'янської мови *(пѧтъкъ),* вживання якого стимулювалося й польським впливом (п. piątek): по розтвѣ х(с)вѣ оу *пѧтокъ* [Р. 62], либо *че(т)р(ь)коу.* либо *пѧ(т)коу.* либо соуботѣ [ПЄ 443], в *пято(к)* пе(р)вши по святоу(м) петрѣ [АО 89] тощо. Не притаманні живому мовленню слова *четверток і пяток* не ввійшли в новоукраїнську літературну мову.

Найменування *субота* й *неділя* не зазнали специфічних модифікацій: оу *суботу* [Р. 28], в *суботу* [АЖ 63], а то сѧ доконало оу коломыи оу *недѣлю* [Р. 102], дня вчорашнего, в *недѣлю* [АЖ 126], *недѣля* [Розм. 61], kvрїаки: *недѣлѧ* [Бер. 216], sabbat[h]um *субота* [Слав. 358]. У діалектному середовищі зустрічається звуковий варіант *собота:* пятница, *собота* [Розм. 61], А где ж ти була *соботочко* моя [Д.-Х. 100], який виник через асиміляцію голосного *у* до наступного *о,* або внаслідок гіперистичного відштовхування від «укання». Не виключений і західнослов'янський вплив (п. sobota, слц. sobota).

Народна традиція зберегла старий язичницький теонім *Купало,* яким після прийняття християнства позначалося свято народження Іоанна Хрестителя (24 червня за старим стилем): а миръ ѡ(т) покрова бцѣ до ивана дне до *купалъ* [Р. 6], у волторок прошлый, на *Купала* [АЛ 124]. Назва дійшла до нашого часу, причому функціонує не тільки в давній формі *Купало.*

Вживається й модифікований варіант *Купайло* (*-айло* на місці *-ало* — наслідок зближення основи з формою наказового способу за аналогією до іменників із суфіксом *-и-ло,* сприйманих як слова з основою наказового способу). Використовується головним чином при описі звичаїв і повір'їв, пов'язаних із купальською ніччю (з 6-го на 7-ме липня за новим стилем). Уже в XIV ст. виступає і як іменник pluralia tantum.

Нам не вдалося виявити в обстежених текстах континуанта прадавньої назви *Корочюнъ* у темпоральній ролі. Деонімізоване ім'я давнього божества функціонує в карпатських діалектах — бойківському (*кра́чун, кричу́н, карачу́н, киричу́н, керичу́н, ґередж́ун, ґеречу́н, гериджу́н* 1. «великий різдвяний хліб», 2. «великий різдвяний пиріг, начинений різними стравами; пиріг, який обтикають зубцями часнику, їдять на Новий рік»; здрібніло — *киричуня́, крачунів брат* «менчий хліб», який печуть на Свят-вечір» — Он. I 386), закарпатському (*кере́чун* «різдвяний калач» — Митр. 230, *карачун, керечун* «різдвяний калач» — Чоп. 144, 147; «різдвяна паляниця, зверху якої у спеціальному заглибленні запечене найрізноманітніше насіння сільськогосподарських культур; на підстеленому сіні або отаві зберігається на столі протягом різдвяних свят, після котрих вирізане насіння дають худобі»). Важко сказати, чи пов'язаний із назвою язичницького божества іменник *карачу́н* «людина з вигнутими назовні ногами» [Палм, ...], вживаний на Житомирщині (бо пор. *карачкуватий* «кривоногий»). Оскільки найменування давно втратило етимологічні зв'язки, воно зазнало нерегулярних фонетичних модифікацій — одзвінчення *k* > *г*, *ч* > *дж*, зміни *о* на *а*, а потім *а* на *е* (*и* — спершу в ненаголошеній позиції). Аналогічне явище вбачаємо в таких утвореннях, як діал. *караки,* «місце, де стовбур дерева поділяється надвоє» [Гр. II 220], *карака́ти* «короткі чоботи» [Чоп. 144; Ж. 335; СУМ IV 100], *карака́тий* «незугарний на вигляд, кривоногий», *карачкува́тий, карячкува́тий* «який має криві, широко розставлені ноги», *кара́чки, каря́чки* «навпочіпки, рачки» (СУМ IV 114; пор. і *ра́чки,* можливо, із *кара́чки*), діал. закарп. *керека́тий* «кривоногий, з широко розставленими ногами» (усі пов'язані із праслов'янським коренем *korakъ «розставлені ноги», *korkъ «нога», пор. ЕСУМ II 284). Змінам, ймовірно, сприяли й контакти з сусідніми мовами — східнороманськими (рум. crăciun, молд. *крэчун,* уг. Karácsony «Різдво»), у яких це слово є запозиченням із слов'янських — СДЕЛМ 214; MNTESz II 371; Попович 144) та словацькою (kračun «Різдво»; звідси, можливо, походить український діалектний варіант *крачун*). Отже, немає підстав давньоруський номен *корочюнъ* кваліфікувати як північний діалектизм [Филин, 1972 596].

Протягом історії української мови функціонує найменування *Коляда* «Різдво, різдвяні свята» [Гр. II 274; Он. I 369]. Фіксується також із значенням «подарунок» (очевидно, одержаний за колядування): *коляда* strena [Слав.— Кор. 459]. Варто сказати, що автор «Синопсиса» (перше видання вийшло в Києві 1674 р.) ремствував, що «нѣціи памяти... бѣса *Коляды* и доселѣ не перестают отновляти, наченше от самаго рождества Христова, по вся святые дни собирающеся на богомерзскія игралища, пѣсни поют и в них, аще и о рождествѣ Христовом воспоминают, но зде же беззаконно и *Коляду*... присовокупляют» [ДЛ 335]. Пор. ст.-рос. *коляда* «старовинний різдвяний і новорічний обряд, що супроводжується обходом сусідів із піснями» [СлРЯ VII 259].

Успадкувала українська мова й назву *Русаля,* яким у деяких говірках Закарпаття позначають християнське свято Трійці [Митр. 645], а в бойківських — п'ятницю перед зеленими святами [Он. II 197]. Ширший ареал виявився у похідних прикметників. У західних діалектах *русальний (русальный), русаўний (росаўний:* гіперичне окання або зближення з *роса*) мають семантику «що стосується тижня або конкретних його днів перед Зеленими Святами» [Митр. 645; Он. II 197], у східних — «притаманний русалці» [Б.-Н. 318; СУМ VIII 911]. Як часовий орієнтир використовувалися сполуки *русальчин великдень* «четвер перед Зішестям Св. Духа; великдень у русалок» [Б.-Н. 318], *русалчин великдень, русальні розигри* «четвер перед Трійцею» [Гр. IV 85], *русальні, русальчини проводи* «перший понеділок після свята Трійці, коли, за повір'ям, проводжають піснями русалок, які відходять» [Гр. III 460, див. ще: Виноградова, 106—108].

Розглянуті назви *купало, карачун* і под., *русаля* (русальний) відійшли в коло рідковживаної лексики.

Язичницького походження звичай оздобляти житло (в деяких місцевостях і господарські будівлі) зеленим віттям й запашними травами (*клечанням*), приурочений до християнських свят Трійці та Зішестя Св. Духа, став мотивацією їх народної назви *Зелені Свята* [пор. рос. півд. *зеленые святки* — СРНГ XI 250], здавна використовуваної як часовий орієнтир: що ся було озимини оказало, то у *свята зеленії* мороз попсовал (ЛЛьв. 119), на *святи зеленыи* н а м а й и н а т р а в у выдалем з. I, гр. 13 [Арх. ЮЗР 1/XI 417].

До народних належить найменування *проводи (проводы)* «перша неділя після Великодня», «перший тиждень, після Великодня» (СУМ VIII 140; пор. діал. закарп. *опровўд, упровўд* й деетимологізоване *упрогўд* < *упроўд* < *опровўд* «похорон», тобто проводи покійного в останню путь). На християнський звичай справляння поминальної панахиди на могилах

у першу неділю після Великодня (або Фомину неділю) і цілий тиждень після неї, особливо у вівторок, перенесено назву народного звичаю поминання у цей час померлих на їхніх могилах.

Уже в найдавніших українських пам'ятках виступає дериват *громниця* «Стрітення (2 лютого за старим стилем)» (*громниця,* частіше в мн. *громниці, грімниця* «свято Стрітення» — Гр. І 330; блр. *грамніцы,* п. gromnice, ст.-ч. hromnicě): в Опатовѣ предъ *громницями* [ССУМ І 265], в пято(к) пре(д) *громьницами* [АО 95, див. ще: Т. 613—614]. Фіксуються й інші значення слова: *гримниця* «так ліниві жінки називають п'ятницю й страхають, що грім уб'є ту, яка прястиме в п'ятницю» [Б.-Н. 107], *грімниця* «свічка, що її запалюють у час грому (згідно з народним віруванням)» [Гр. І 327]. Назва запозичена з польської мови, адже саме в католицьких костьолах на Стрітення святять товсту воскову свічку, яку в народі запалюють для відвернення грому під час бурі, грози [S. I 349].

В українській мові зберігалася традиція часової орієнтації за допомогою назв християнських свят, особливо так званих нерухомих (нижче в лапках подаються дати за старим стилем), наприклад: а то сѧ дѣѧло оу недѣ(л) оу дь(н). стго *василиꙗ* [Р. 91] «1. січня»; писанъ листъ оу сочавѣ. оу нѣделю, на канунѣ *водохрщь* [ССУМ І 184] «5. січня»; *Рождество Хво, Боявлѣня* ...также *Благовѣщеня* и вербная недѣля [Т. 95] «25. грудня», «6. січня», «25. березня»; тие вмѣю(т) *на Ю(р)я* корова(м) ірти за(в)язова(т) [ЛРК 159] «23. квітня»; в середу пере(д) сты(м) *яно(м)* [АО 63], руку [!] ахві мѣ(с)ца июня числа кд. *на Ів[а]на предитечи*... бура великая була [К. З. 271] «24. червня»; Рокоу ахs в пято(к) *пре(д)* святы(м) *пе(т)ро(м)* [АО 111], писаним у два дни *по Петру* [АПГУ І 72] «29. червня»; а *до спсова дне* аже не выкупить [Р. 31] «6. серпня»; ро(к) бо(ж) ѧ ф п д в по(н)дело(к) *по матцѣ бо(ж)* [АО 78], в скором часѣ померлъ о *Успеніи Пресвятія Богородици* [ЛСам. 48] «15. серпня»; в м(с)цю сепътеврію 14 дни *о Воздвижении честнаго крста Гсдня* [АПГУ II 46]; оу тыжьднь *по стомъ михаилѣ* [Р. 58] «8. листопада»; ве (в)торо(к) *пре(д) святы(м) Аньдрее(м)* [АО 122] «13 листопада»; иж есмы дали дали... ше(с)тсо(т) золоты(х) дукато(в)... *на днь стого ап(с)ла петра* триста, а на *ро(жд)ство х(с)во* другаѧ триста [ССУМ II 296]; ро(к) бо(ж) ѧ.ф.пе во (в)торо(к) *пре(д) бо(ж) нарожене(м)* лѧцким [АО 78], О *Рождествѣ Христовомъ* приси-

лаетъ король... пословъ [ЛСам. 17], а мѣю отдат о *Нароженю Христовимъ* [АБ 86] «25. грудня».

Давньоруська форма календарної дати й назви свята *Рожьство Христово* успадкована українською мовою, причому вона вже в XIV ст. фіксується з асимілятивними змінами й спрощенням групи приголосних в першій її частині — *Розтво* < *Розство* > *Рожство: по розтвѣ. х(с)вѣ* оу пѧтокъ. оу канунъ ѡбрѣзаниѧ. хва [Р. 62; пор. ще: под *лѣты Розства Хрва* тисяча лѣтъ и чотыриста — П. 147]. Онімізований апелятив вживався й окремо. З плином часу в ньому сталася асиміляція — одзвінчення *т* у *д*. Пізні пам'ятки (XVIII ст.) відбивають також закономірний перехід *о* > *і*: Обо сим *Риздви* Вси у нови Убраны жупаны [ДЛ 534], пор. ще: Щоб нам диждать того *риздва* [Інт. 203]. Нині форма *Різдво* нормативна (закарп. діал. *Рїздвó, Руствó*).

Мабуть, уже в давньоруську епоху назва свята Богоявління (Хрещення) мала два варіанти, що зустрічаються в списках Київського літопису — *Водохрьщѣ* і *Водокрьщѣ* [пор. СДЯ I 454]. В основі другої частини композита — корінь *крьст*-ити. У формі *-хрьщѣ*, як і в *хрьстъ, хрьстити* (фіксуються в давньоруських текстах, особливо — в південних) відбивається вплив співзвучного слова *Христосъ* [Соболевский 1903]. Прямими закономірними континуантами їх є *Водохрищі* (пор. блр. *Водохрышчі*) та *Водохрещі (Водохреще)* [Гр. I 247], хоч остання позначена впливом іменника *хрестъ* < < *хрьстъ* < *крьстъ*. Континуантами первісної форми з *-крьщѣ* є південно-західні говіркові різновиди *Водорщі* [Ж. 115; випадіння *к*, а не «фонетичне скорочення форми водохрещі» — ЕСУМ I 415], *Водокщі* [Он. I 139; випадіння *р*], *Водощі* < *Водокщі* або *Водорщі* [Чоп. 33; випадіння *к* або *р* чи групи *кр*]. При цьому необхідно нагадати, що в дієслові *крьстити*, напевне, дуже давно сталося відпадіння початкового приголосного, на що вказують його континуанти в ареалі цих говорів *ирстити(ся)* «хрестити(ся)» [Гр. II 194; пор. ще *ирстини, ирщінє* «хрестини» — Он. I 326], *стúти(с'а)* «хрести(ся)», *пéрестúтис'а* «перехреститися», *шчéный* «хрещений» (Іршавський р-н, на Закарпатті); *щіня* «хрестини» [Чоп. 435; пор. у XVII ст. *Вудосты, Вудохресты* — СКП 66; рос. *кстины* «хрестини», *кстить* «хрестити», *кститься* «хреститися» та ін.— СРНГ XV 373]. Форма *щѣня* фіксується в пам'ятці XVI ст. (сп. XVIII ст.) [Укр. лекс. 415].

Використовувалося також датування або загальна орієнтація за допомогою назв днів і свят великоднього циклу, зокрема так званих «рухомих» свят, які залежать від Великодня, що не має постійної дати, наприклад: wo *czwetney polnyedyedok*

[ССУМ II 523], в пято(к) пре(д) неделею *квѣ(т)ною* [АО 148] «дні тижня перед Великоднем»: заплатити... о(т) сего *велика дни* за два рокы [Р. 77], в суботу *по велицѣ (д)ни* [АО 54], рокоу... ахз *в пято(к) великодьн(и)* [114], Тогды и мѣсяцъ ся мѣнилъ *на Великодне* [ЛХм. 79], якъ будут люде *на Великъ ден* паски нести [АПГУ I 152; пор. відмінювання обох частин назви в східних говірках закарпатського діалекту: *по Вили́ц'і-дни* «після Великодня»), в пято(к) *пред вознесение(м) гос-по(д)не(м)* [АО 109], ехалъ з ярмарку Миргородского *о Вознесеніи* Хвмъ [АПГУ I 32] «через 40 днів після Великодня» (пор. діал. *Знис'ін'а́* < *Узнес'ін'а* < *Възнесеньє* в закарпатському та бойківськвму діалектах — Он. I 316), а дана грамо(т)... оу понедѣлни(к) *по с(т)мъ дсѣ* [Р. 41], в по(н)дело(к) *по сту(м) дсѣ* [АО 75] «через 50 днів після Великодня».

Назва *Цвітна неділя* відійшла на діалектну периферію (*цвѣтна недѣля* — Чоп. 422; Гр. II 425). На більшості території вона витіснена словосполукою *Вербна неділя*, яка виразно пов'язується із звичаєм освячення *верби* в церкві в неділю перед Великоднем. Найменування *паска* в сучасній мові вживається тільки на позначення спеціального хліба, що освячується на Великдень. У значенні «Великдень» лексема *па́ска* зустрічається в розмовній мові [СУМ VI 87].

У закарпатському та бойківському діалектах спостерігається перехід деяких назв релігійних свят, уживаних у темпоральних конструкціях, у розряд множинних (pluralia tantum): «*Ники* мн. день св. Миколи. Від Йи́л'а аниж до *Ників* ...аж до самих *Ників*» (Он. I 489; подана М. Й. Онишкевичем вихідна форма *Ники* фіктивна, виведена, напевне, із форми, що нагадує родовий відмінок, але в поданих прикладах насправді наявна нульова флексія; кінцевий *в* тут — явище діалектного переходу *л* в *ў*; вихідна форма — називний множини *Николи*, а *Ників* < *Никіл*, пор. закарпатське до *Микўл*, *Микўл*), «Пе́три, місц. відм. у *Пе́тріх* на день св. Петра» [II 58], в *Спасіх* «коло Преображення» [240], по *Здвизіх*, по *Здвигах* «після Воздвиження» [I 305], *Мико́лы* (род. відм. *Микўл*, знах. відм. *на Ми́колы*, місц. відм. *у Мико́л'іх*) «день св. Миколи»; *Пе́тра (на Пе́тра, до Пи́трўў, у Пи́тр'іх)* «день св. Петра», *Покро́вы (до По́крўў, по По́кро́віх)* «свято Покрови»; *Здви́гы (до Здви́г, по́ Здвіз'іх)* «Воздвиження» (Закарпаття). Зрозуміло, що спочатку множинності набули назви-антропоніми.

І. Панькевич досліджуване явище виявив тільки в одній назві й писав: «Назва свята двох святих Петра і Павла... контамінується так, що уживається лиш Petro в множині:

u Pétrax (Теребля) або I Pétrich (Заріча), очевидно, тут психологічно думається на двох» [Панькевич 212]. Гадаємо, це явище розвинулося після елізії іменника *день* у сполуках *день Миколи* (*-ы*), *день Петра*. Форми родового відмінка *Миколи* (*-ы*), *Петра* стали сприйматися як форми називного множини, тобто *Миколи* (*-ы*) — це свято, коли іменниками є носії антропоніма *Микола* (тобто день їх тезоіменитства). Перехід у категорію множинних іменників — плюраліатантизація — спостерігається в інших панегіронімах (гр. *πανήγυρις* «всенародне свято») — *Купала*, род. *Купал*, *Коляди* «Різдво». Тут варто згадати перехід лексеми чоловічого роду *покровъ* «покривало» складової частини назви свята *Покровъ Вогородицѣ*, котре відзначається церквою 1 жовтня за старим стилем [пор.: а миръ ѡ(т) *покрова бцѣ* до ивана дне — Р. 6], в категорію жіночого — *покрова* [СУМ VII 51]: У року 1664, на святои *Покрови* заплатилем [Арх. ЮЗР 1/XI 479] — унаслідок усвідомлення форми родового відмінка однини іменника другої відміни у виразах типу *завтра свято Покрова* і под. як форми називного однини першої відміни.

З давніх панегіронімів із компонентом *день* < *дьнь* у староукраїнських грамотах засвідчено *Івань день* «день народження св. Івана (Іоанна) — 24.06 за старим стилем»: а миръ ѡ(т) покрова бцѣ до *ивана дне* до купалъ. а ѡ(т) *ивана дне* за. в. лѣ(т) [Р 6], що в закарпатських говірках функціонує й тепер: *Ива́ндень* [Чоп. 128], *Ива́ндил'* < *Иван'дин'* (дисиміляція *н' — н'* у *н — л'*).

Для орієнтації в часі у межах року в українській мові традиційно використовувалися також назви постів, зокрема *піст* (*постъ*) *великий* та *різдвяний*, або *Пилипів*; *Петрів* (перед святом апостолів Петра й Павла, яке відзначається церквою 29 червня за старим стилем), *успенський* (перед святом Успіння, що відзначається церквою 15 серпня за старим стилем; починався 1 серпня): оу пѧтокъ пѧтоѣ недѣлѣ *оу великомъ постѣ* [Р. 94], в пне(д)ло(к) в не(д) *великого поста* [АО 87], в пято(к) вторѣ неделѣ святого *великого по(с)ту* [105], и у *постъ великій*... третои недели [ЛВел. I 365], въ *Пилиповъ постъ* продали бы и есмо [ССУМ II 145], позабивали на першомъ тижню *петрова посту* [ЛСам. 100], Того жъ року у *спасовъ постъ*... пошолъ [89] і т. д. У народній мові було утворено однослівні номени — *петровиця*, або *петрівка*, *пилипівка* (діал. закарп. *пили́повиц'*), *спасівка* «успенський піст» (від Спаса — народного найменування Преображення, яке відзначається церквою 6 серпня за старим стилем, у період *успенського посту*): коня отдал... *у Петровицю* [АБ 59], уводили аж до *Петрова посту*... Того жъ лѣта рада... была у

петровицю [Л. Сам. 62], Того жъ року солнце... мѣнилось у середу у *спасовку* першои недели [39], Хлѣб на *петровку* ощажа(и) (К. З. 265; пор. щодо структури *великóдниця* «три дні суворого посту перед *Великоднем*» — Ж. 61; *федоровиця* «перший тиждень великого поста» — Он. II 329; від імені Федора Тирона, день якого відзначається церквою в першу суботу великого посту).

У прикметнику успадкованої давньої сполуки *масльная недѣля* в українській мові сталося спрощення групи приголосних *слн* > *сн:* в по(н)дело(к) *масноѣ не(д)лѣ* [АО 80; пор. діал. *масна неділя* — Гр. II 408]. Цей прикметник є мотивуючою основою нормативного іменника *масниця* «тиждень перед великим постом» [СУМ IV 641]. Зрідка вживається в цьому значенні субстантивований прикметник *масляна* та його дериват *масляниця* [640]: *масляниця* [ЛСам. 183]. Перелічені слова в останні десятиріччя набувають нової семантики — «народне гуляння перед наближенням весни; проводи зими».

Старовинні терміни *м'ясопуст* і *сиропуст* [СУМ IX 201] не прищепилися в народній мові й залишалися в церковно-книжному вжитку. Можливо, вже в пізній давньоруський період вони були замінені одноосновним дериватом *запусты (запускы)* (корінь *пуст*-ити, *пуск*-ати, що виражає поняття «залишати», бо після м'ясопусту церквою забороняється споживати м'ясні страви, а після сиропусту — молочні; пор. *запущати мяс* «заговлятися» — СлРЯ V 283], що вживався в сполуці з відповідними прикметниками *сырьныи, мѣсьныи* і под.): и не успе къ *запуску сырному* [281]. Нерідко вживався термін *запусты (-и)* в часових конструкціях староукраїнської мови: передъ нами стати на *запусты великіи;* на *мясные запоусты великого поста* [ССУМ I 385, 630], на *запусты Петрова поста* [АЛ 116], По том сейму, *на маснії запусти,* дуга великая вказалася на заход солнца [ЛЛьв. 114], повернулъ на Украину... предъ *Филиповскими запустами* [ЛВел. I 220]. Нині лексема *запусти (запуст)* у літературній мові кваліфікується як застаріла [СУМ III 284; діал. *запуски* — Гр. I 87]. Аналогічні слова представлені в польській мові (zapusty «останні дні карнавалу») та словацьких говірках (zapustok «вечеря в вівторок масниці» — Kał. 842). Дієслово *пустити* є мотивуючим і для поширеної назви *пýщання (пýщення)* «останній день вживання скоромної їжі перед постом» [СУМ VIII 413], відомої з середини XVI ст.: Перед *пущаньемъ* великихъ мясниць [АЛ 427].

Стародавня назва *говіння (говінє)* < *говѣньѥ* «утримання від скоромини; піст» залишилася в деяких південно-західних українських говорах, у тому числі карпатських [Гр. I 296].

У закарпатському діалекті розрізняються *велúкойе говін'а* «великий піст» і *малóйе гôвін'а* «різдвяний піст» [Чоп. 55]. Дієслово *говіти* «постити, утримуватися від скоромної їжі» [СУМ II 100; пор.: А щоб стари и мали дощенцю *говѣли,* От пятницѣ до субботы ничого не ѣли — Інт. 203] стало мотивуючим для застарілого іменника *зáговини* [СУМ III 82, діал. *зáговіни* — Гр. II 28] «останній день перед постом», структура якого нагадує утворення *запусти,* та деривата *розговлятися* «споживати скоромну їжу в перший день після посту» й похідних від нього — *розговини, розговіння* [СУМ VIII 650, 651].

За нічним співанням півнів люди орієнтувалися в часі дуже довго (у сільському середовищі — до XX ст.). На позначення цього явища вживалися сполуки з давнім найменуванням півня — *кур* або тільки сам орнітономен (унаслідок еліпса інших членів сполуки): люди што тамъ ѡколо тое змли живу(т) чоуваю(т) голосы конске ржа(т) и коли *коуры поють* да по реце которая чере(с) тоую змлю идеть приплываеть солома [Пов. 79], в року прошлом осмъдесят втором, з недели на понеделокъ, *о курехъ* приехал посланец панее Борисовое Охлоповское до Горухова; месеца марта осмогонадцат дня, з недѣли на понеделокъ, в ночи, о *курех...* прибег до мене посланец [Арх. ЮЗР 8/III 398, 399], патлоглашеніе: ѡ *курѣхъ,* пѣвнево пѣньє [Бер. 104], в лягоми перед *кури* сталося [АПГУ I 53], разъ, коли *кури* першіи спѣваютъ [Кн. 67], пор. ще: Мѣвъ хто(с) іны(и) родитиса, да *куры* запѣли [К. З. 233], Піють *кури* першиї, Піють *кури* другиї, Піють *кури* третії. *В першиї кури* після ідуть, *В другиї кури* — нагайка, *В третії кури* — сам нелюб [Д.-Х., 96—97], *о курях* «у час співання півнів» [Гр. II 328].

У зв'язку з тим, що словоформа *кури,* яка первісно була називним множини від *куръ* «півень», з плином часу набула значення називного збірної множини до *курка, куриця* (пор. *кури* навіть у тих карпатських говорах, де зберігся *ы,* рос. *кури,* отже, йдеться про стару форму від *куръ,* а не *кура*), з'явилася суперечність між формою-словом (*кури* не співають) і позначуваним явищем, тому в більшості говорів поширилися вирази, у склад яких входять інші назви — *півень, когут:* У селі час уночі визначається за співанням *півнів: перші півні* приблизно о десятій годині вечора, *другі* — о дванадцятій; *треті* — о другій ночі. *О півнях* «на світанку» [Гр. III 156], *до других (третіх) півнів, до (перших) півнів* «до першого співу півнів уночі; до півночі» [СУМ VI 380]. Пор.: Ще *треті півні* не співали, ніхто ніде не гомонів (Т. Шевченко), *Піють півні, піють другі,* а я в корчмі п'ю (нар. пісня), прийшóў *по трúт'ых кôгутáх* (Іршавщина Закарпатської обл.).

Старовинний віддієприкметниковий прислівник *вълягомо* ще в XVI ст. засвідчується в цій формі: В ночи *в-лягомо* [Т. 272], але під впливом інших прислівників, зокрема структур на *-ома,* з XVII ст. набрав вигляду *улягома:* прийшовши позно, як би *у лягома* [АП 140], Кгди ночная пора приспѣла... и гараздъ *улягома* стало [Т. 272]. В українських говірках з'явилися численні варіанти (в тому числі деетимологізовані): *лягова, лягома, лягмо, лягови, улягова, улягома* [Гр. II 390; IV 336]. Здавна (від XVII ст.) перед прислівником виступають різні уточнюючі прийменники: Пъючи *долягома,* тамъ и заночувавъ Петро [Т. 776], *позавлаги (-гы), впривл'аги, вавльиги, на заулеги* [Дзендзелівський 1955 133].

Для вираження часових відносин в українській мові протягом її історії розвинувся величезний арсенал прислівникових і синтаксичних засобів [Бевзенко та ін. 381—382, 389—390, 397, 401, 403, 405 та ін.; Арполенко та ін. 144—145, 182 та ін.], які тут не розглядаємо. Вкажемо тільки, що темпоральні прислівники з часткою *що,* яка вказує на частотність, фіксуються вже з 1581 р.: греши(м) *што часокъ* ни сѧ страхо(м) трвожи(м) [Римша].

Розділ II

ЗЕМЛЯ: НЕЖИВА ПРИРОДА

Географічна термінологія

Давньоруська географічна номенклатура дуже близька до праслов'янської, адже східні слов'яни жили на слов'янській прабатьківщині.

Тверда поверхня землі, на противагу водним об'єктам і болотам, іменувалася *суша* < suša, *сухо* (субстантивована коротка форма прикметника *сухъ* < suxъ «сухий»), *земля* < zemja: и *соушю* и водныя съставы [ХА 65], стоѧщимъ... въ водѣ. дондеже сташа на *сусѣ* [ЛГВ 775], Ефесъ же градъ есть на *сусѣ*, отъ моря вдалѣ [ХД 4], на нбси и на *земли*. в мори [ЛК 279], пор. ще: аще будеть по всеи земли роса. а на рѣнѣ *суша* [ПВЛ 105]. Континуанти обох термінів зберегла й українська мова: *суша* «земля, материк», *сухе* (у значенні іменника) «сухе місце» [СУМ IX 873, 865, пор. діал. *на сусі* «на сухому місці» — Он. II 268], *земля* «суша» [СУМ III 558]: з рєчъки Ивъницы вышедши на *сухо* [АКПС 47], Не на *сусѣ* то(й)... сѣдитъ [К. З. 236], сѣсти на *земли* [ПЄ 71 зв.], terra *зе(м)ля* [Слав. 395].

Різновиди рівнинного рельєфу позначалися лексемами *долъ* < dolъ, *долина* < dolina, *удолъ* < udolъ «низовина, рівнина», *ровьнь* < *orvьnь, *низина* < nizina: отъ Василковского Мочища *доломъ* да по два озерца [Ср. I 696], По *долинамъ* [694], стоящим же симь на горѣ и симъ на *оудолъ* [ЛГВ 769], идоущоу емоу по *ровни* Данилови же... съехати бѣ со высокихъ горъ [767]. Путь на *низину* [Ср. II 447].

У закономірних звукових формах збереглися в українській мові та є нормативними *земля, діл* (род. відм. *долу*), *долина, низина* (іноді словотвірний варіант *низовина*): имѣла ис полемъ и *землею* и сѣножатьми ис рѣками ис болоты [Р. 89], о(т) могилы... та прости на *долъ* [ССУМ I 316], стоить на брегъ *долины* простѣ на дубъ [Р. 68], ровъ: *долъ*, рувъ [Бер. 166], разлой: *долина* [105], Оудолїє, или удоль: *долина* [137], *низина́* demissa loca, depresior locus [Слав.— Кор. 477], пор. ще: имѣла ис полемъ и *землью* и сѣножатьми ис рѣками ис болоты [Р. 89].

Давній дериват *ровьнѧ* як географічний термін представлений у південно-західних діалектах — *рівня* «рівнина» [Ж. 805], *рýн'á* «долина на горі, невелике плато» (закарп. говірки): черес *ровню*... на берег Бръла́да [ССУМ II 294]. Пор. і дериват *рівнява* «рівнина» [СУМ VIII 552]. Можливо, західним регіоналізмом географічний номен *ровьнѧ* був ще в південних давньоруських говорах. Тепер широко розповсюджений в українських діалектах — західних [Ж. 809; Он. II 179] і східних [Гр. IV 26; Чер. 195] — старовинний термін *ровень, ровінь* «долина, невелика долина; рівне поле»: *равень, ровнина* planities [Слав.—Кор. 499], пор. також: *равень* земнаѧ: выровна(н)е землѣ [Бер. 104]. В українських говорах виявлено також живомовні континуанти географічного терміна *удолъ — уділ* (похідні — *удолля, удолина*): convallis *удолъ, ра(з)долїє* [Слав. 142].

П. Білецький-Носенко в реєстр свого словника ввів вокабулу *удоль* (чоловічого роду) з російським перекладом «долина, юдоль» [Б.-Н. 363]. Очевидно, тут йдеться про книжне слово, яке було запозичене із старослов'янської мови ще в давньоруську епоху (воно часто фіксується в текстах XI—XIII ст. південнослов'янського походження). Лексема жіночого роду *удоль* «долина» представлена й у відомому творі про подорож до Палестини ігумена Данила, який, описуючи околиці Єрусалима, занотував: Лавра же Савы есть на дебри Асафатовѣ во *удоли* плачевнѣи [Ср. III 1153]. Цей термін у пам'ятках-списках із старослов'янських текстів виступає в південнослов'янській формі з початковим *й — юдоль* (*ѭдоль*): Завѣшта въ *ѭдоли* плачевьнѣи. Ѭдоль же п л а ч а образьно же мѣсто, на немь же ювльсѧ, анггелъ безаконие людии обличи и на плъчь народы пооусти [Ср. III 1625]. Долина плачу згадується в Псалтирі (псалом 84 (83), вірш 7). Очевидно, її в християнській традиції пов'язували з Йосафатовою долиною — точно не ідентифікованим географічним об'єктом біля Єрусалима. Про неї старозавітний Йоіл пророкував: и соберу всѧ языки, и сведу ѧ на *юдоль* іѡсафатову, и разсуждусѧ съ ними ту ѡ людехъ моихъ (гл. IV вірш 2), Да востанутъ и взыдутъ вси языцы на *юдоль* іѡсафатову якѡ тако сѧду разсудити всѧ языки яже ѡкрестъ (гл. IV вірш 12). З огляду на це під Йосафатовою долиною розуміли місце, де має відбутися страшний суд [ЭСБ XIII «А» 755—756]. У релігійній традиції, мабуть, Йосафатову долину пророка Йоіла ототожнювали з долиною плачу царя-пророка Давида. Ця легенда відома була й на східнослов'янських землях: Пошла та *удоль плачевная* подъ лавру святого Савы... и тою *удолию плачевъною* потечеть река огненая въ день страшнаго Христова пришествия [Ср. III 1153], (Рѣка) станетъ моремъ ѡгнистымъ, сѣркою кипячею

и потече *долиною,* албо *дебромъ Ісавовим* [Т: 685]. У середовищі книжників сполука *юдоль плачевная* зазнала елізії прикметника, а слово *юдоль* набуло семантики «місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки, злигодні», з якою зрідка (як книжний, застарілий елемент) зустрічається й у сучасній художній літературі (СУМ XI 612, пор. і рос. *юдоль* у цьому значенні). Часом у художніх стилях зустрічається фразеологічна сполука, де *юдоль* замінено українським словом *паділ* (пряме значення — «невелика долина», пор. дебрь: *падолъ* зарослый — Бер., 29) — *земнйй паділ* «земля як місце проживання людини з її турботами, стражданнями і т. ін.» (СУМ VI 13, пор. і рос. *юдоль земная* — урочисто, жартівливо; п. padół płaczu, łez; padół ziemski «земля, світ»). Вона фіксується українськими пам'ятками принаймні з XVII ст.: Самъ ся ѡсуждаю в(ъ) томъ земно(м) *падолѣ* [Явор. 52], На томъ оплаканомъ *падолѣ плачу;* Тебе с *плачливого падола* выводитъ [Тимч. 558 зв.]. З давньою легендою пов'язані фразеологічні сполуки *юдоль (паділ, долина) смутку (плачу)* [РУС III 718]. Церковнослов'янський характер слова *удоль, юдоль* (жіночого роду) усвідомлювали староукраїнські лексикографи — *удолїе, ѹдоль:* долина [Бер. 137], *юдоль:* долина [159], valles *юдо(л)* [Слав. 407]. Старовинний вираз *юдоль - плачевная* вживався в російській мові XIX ст. [ССРЛЯ XVII 1977].

Конкретні різновиди рівнинного рельєфу в давньоруській мові позначалися словами *подолъ (подолье)* «рівнина під горою, підвищенням», *лугъ* < lǫgъ, *лука* < lǫka (первісно — вигин ріки, лука): бѣ бо тогда вода текущи въздолѣ горы Киевьския и на *подольи* не сѣдяху людье [ПВЛ 55; на *Подолѣ* — ЛІ 44], на Сверковыхъ *лукахъ* сѣножати [РГ 6]. Номени *поділ, луг, лука* незмінно функціонують як назви рельєфу і в українській мові (пор. також *Поділ* — назва району Києва). Дериваційний варіант першого слова — *поділля* — має розмовний характер [СУМ VI 746]: до улицы, которая идетъ зъ улицы Замковое ку *Подолю* [ССУМ II 167], стражъ въ *подолѣ* стояла тихо (літопис Боболинського.— Тимч. 620 зв.), и сѣножатьми ис *лугомъ,* из болонъемь [Р. 45], ис полемъ и земелею ис луками ис водами ис рѣками ис *луги* [89], *лука* на (Д)неп рѣ рецѣ [АКПС 76], уз *лу(г)* Норины [102 зв.], село: ...*лука,* сѣножать [Бер. 113].

Очевидно, випадково в давньоруські тексти не потрапив термін *ровьнина* > *рівнина,* який фіксується в українській мові з XV ст.: черес *ровнину* прости оу... садъ [ССУМ II 294], Cava: *ровнина* и поле царево [Бер. 230], planities... лядина, *равнина* [Слав. 318].

До специфічних південно-західних давньоруських регіоналізмів дослідники [Филин 1972 524] відносять географічний

апелятив *болоньє, болонь* < *bolnь, *bolnьje: [Иорданъ] *болоньє* имать яко Сновь рѣка [ХД 33], поиде полки къ Киеву. и... сташа на *болоньи* в лозах противу Дорогожичю [ЛК 515], поиде вода изъ Днѣстра велика в *болонье* [ЛГВ 524], у Плѣсньска на *болони* [СПІ 23]. Прямі континуанти форм, засвідчених у XII—XIII ст., характерні для українських діалектів — *болонє* «рівнина, пасовище», *болоннє* «плесо», *болоння, болонь* «лугова низовина» [Мар. 217], *болоння* «заливний луг» [Чер. 31], *Болоня* [Петров, 51] (урочище в с. Вишні Ремета Берегівського р-ну Закарпатської обл.). Вони вживалися в староукраїнській мові — *болон(ь)є* [Т. 120]: в Луцьку на *болоню*... коней покрадено [Арх. ЮЗР 3/VIII 410], я сам узяв, на *болоню* под мѣстом [АБ 59]. Для частини говорів та літературної мови характерні дериваційні варіанти з початковим *о-*: *оболоння, оболоня, оболонь* [СУМ V 550; Мар. 238; Чер. 145], *оболона* «широка низина біля ріки, яку весною заливає вода», *оболотня* «злегка заболочена низовина» [Чер. 145; зближення з назвою *болото*], що з'явилися, можливо, під впливом лексеми *озеро* (хоч не виключений вплив етимологічно спорідненого з ним, але тепер діалектного за значенням *оболона* < *oboln*a: «оболонка»). В обстежених пам'ятках фіксується з 1605 р: его выпровадили за мѣсто на *оболонє* поймавши, утопили [Пер, 41]. На згаданому в Київському літопису *болоньи,* що було навпроти Дорогожич, розташований нині київський житловий масив *Оболонь*.

Ф. П. Філін до давньоруських діалектизмів новгородської групи відносить термін *рьль* «заливний луг, підвищення серед низовини та ін.» [Филин, 1972 546—547]: ручьемъ ввьрхъ подълѣ княжую *рель* до Юрьевского межьника [ГНП 141]. Оскільки слово *реля (орель)* в українській мові вживається лише із значенням «гойдалка» [СУМ V 743; VIII 499, пор. щеі *ареля, гуреля* — Лис. 26], важко ідентифікувати *рьль* у Галицько-Волинському літописі — воехавшоу емоу во Браневича ве *рьли* [ЛГВ 762], однак не виключено, що йдеться в ньому про назву рельєфу. Слово *рьль (рель)* не має певної етимології. Існує думка, що значення рельєфу в цієї лексеми — вторинне (пор. *хребет, бедро* та ін.— Ф. III 466). Можливо, й у південноруських говорах *рьль* виступало як географічний термін, але рідше, ніж у північних.

До давньоруських термінів, пов'язаних із орорельєфом, належали *гора* < gora, *възгорьє* < vъzgorьje, *пригорьє* < prigorьje, *хълмъ* < xolmъ, *вьрхъ* < vьгхъ, *увозъ* < *qvozъ (корінь *воз*-ити; первісно — «дорога в заглибленні, яке виникло від частої їзди та дії дощових вод» — Mach. 688) та ін.: едва взидохомъ на самый *верхъ горы*... И есть же на самом *версѣ горы* тоя мѣсто высоко... аки *горка*... мала *островерха* [ХД 54];

есть... мѣсто на *взгоріи* [37], ту есть мѣсто на *пригоріи* [12], на *холмѣ*. идеже стояше кумиръ Перунъ [ПВЛ 118], сидяще Кии на *горѣ*. гдѣже ныне *оувозъ* Боричевъ [9].

Без специфічних змін в українській мові залишилися номени *гора, узгір'я (згір'я), верх* «вершина» [СУМ I 334]. Континуантів структури *пригорьѥ* в обстежених матеріалах не виявлено. У сучасній літературній мові їй відповідають інші утворення: *пригір, пригірок* [VII 588], можливо, теж дуже давні. Наприклад: дали есмо ...съ *горами* съ малыми *горками* [Р. 100], Аѳонъ: *гора... горы* са́мы(й) *верх(ъ)* [Бер. 173], Виссаріонъ: полный, *гористый* [195]. Пор. ще: в долину стѣшкою просто на *взгорокъ* [ССУМ I 171], холмъ: *пагорокъ* [Бер. 144].

Прямим континуантом терміна *увозъ* є рідкісний діалектний *увіз* «дорога в улоговині, балці» [Мар. 252]: а сеножать ω(т) колодАзА по *оувозищѣ* по ДобрАньский путь, а по кринице под(ъ) *оувозищемъ* (Р. 145; тут, імовірно, «місце, яким проходила дорога»). У більшості говорів [Мар. 252] та літературній мові функціонує варіант *узвіз* «крутий підйом; вулиця, дорога, що мають підйом» [СУМ X 405], який, напевне, є продовженням давнього **възвозъ* (щодо структури пор. *възгорьѥ*): Пляцъ подлѣ *взвозу* Неводницкого [Т. 516], Зъ Густинѣ въ бродъ... на берегъ вышедши, *узвозомъ* на дуброву дорогою [Тимч. 923].

Незважаючи на те що в старовинних писемних пам'ятках час від часу зустрічається оротермін *холмъ*, з контекстів, особливо глос, видно, що він архаїзувався й виходив із широкого вжитку: пагорокъ (и *хол(ь)мь*) смирит(ь)сА [ПЄ 30], Аѳины: Без *холма*, бе(з)пагорка [Бер. 173], collis, colliculus *хо(л)мъ хо(л)микъ* [Слав. 129], verruca *хо(л)мъ* г о р и, брадавка [410], *Холмъ* есть мѣсто... названоє (ω)т *холму*, то есть ω(т) п а г о р к у [Гал. Кл. Чеп. 295]. Як маловживаний або не скрізь відомий цей термін вводиться в реєстри українських лексиконів XVI—XVII ст.: *хо(л)мъ* п а г о р к и [Лекс. пр. 193], *холмъ:* п а г о р о к ъ [Бер. 144], пор. ще: *холмъ* п а г о р о к ъ collis, colliculus [Слав.— Кор. 526], Гори, *холми* и морА [Бг. № 21]. У фонетично закономірній українській формі **ховм* континуанта давньоруського *хълмъ* виявити не вдалося. Ймовірно, поліське слово *хом* «невелике підвищення, пагорок» [Чер. 232] — результат спрощення приголосних у формі **хоўм* (пор. також: *хомевка, хомелка, хомівка, комля* «кибалка, жіночий головний убір» — Ж. 1043; Гр. IV 409). Пор. оронім *Захомець* [Ж. 279], ойконім *Хомці* (Закарпатська обл.). Продовженням старовинного *хълмъ* може бути закарпатський номен *гомо́к* «пагорбок, купа землі» (початковий *г* — вплив термінів *горбок, гїрка;* в ЕСУМ I 559

лексема трактується як запозичення угорського homok «пісок», але якщо було б так, то відповідно до закономірності фонетичного засвоєння мадяризмів український географічний термін мав би вигляд *гóмок).

Форми із *л — холмовина, холм* [Ж. 1043], *холм* [Чоп. 419] «пагорб» у писемних джерелах, особливо лексикографічних, зустрічаються до 20-х років XX століття [Чучка 15—16]. Вони були даниною книжній традиції. Однак давню форму виявлено й у західноукраїнській пісенній творчості в записі XIX ст.: Розступьтеся воды, *Холмы* побѣгните, Мои млады лѣта, Ко мнѣ привернѣте [Голов. 570], в сучасних діалектних матеріалах [Чер. 232]. Етимологічно непрозорий термін *холм (*ховм)* не витримав конкуренції з ясним і образним номеном *горб* (та його дериватом *пагорбок)*, що є продовженням давньоруського *гърбъ* (метонімія, можливо, праслов'янського періоду з *гърбъ* «патологічний наріст на спині або грудях»): Вторая (гора) же нарицаеться Краи, на неи же создан град Долнии, на дву *горбу* [И. Ф. 367], який був активним протягом усього староукраїнського періоду [Т. 566]. Семантично до нього дуже близькі власне українські терміни *пагорб* (*па-* модифікує лексему і ліквідує омонімічність двох термінів — географічного та анатомічного) та *пагорок* (відомий принаймні з другої половини XVI ст.— Лекс. пр. 193). Привертає увагу дериват *пригорбок:* Между ярами и *пригорбками* [Я. М. I 327].

Успадкований із праслов'янської мови термін *дѣлъ* < dělъ «гірський хребет, вододільний хребет» (корінь *дѣли*-ти), мабуть, функціонував лише в районі Карпат у південних давньоруських говорах: бѣжа во Оугры. поутемь имже идяше. на Борьсоуко(в) *дѣлъ* [ЛГВ 778]. До давніх карпатських термінів відносимо й *полонина* < *polnina «полонина, гора». На жаль, давній контекст із цим словом не дає однозначної ідентифікації його: иде Воишелкъ до Галича... тоже потомъ иде в *Полонину*. ко Григорьеви в манастырь (ЛГВ 895; Галич був недалеко від відрогів Карпат), пор. ще в неповноголосній формі: Батыю же ко Угорьским *планинамъ* бѣжащу [Ср. II 952]. Лексема *дѣлъ* часто фіксується в староукраїнських пам'ятках із цього регіону [ССУМ I 337, 426; пор. і прикметник *дѣлский* — Т. 860], але й понині залишилася діалектизмом — *діл* (род. відм *ділá*) «гірський хребет», «вершина гори», «гора, що ділить два села, долини», «вододіл» [Мар. 221]. У Карпатах вживався [ССУМ II 184] і широко вживається й оротермін *полонúнá* «гірська рівнина, пасовисько», «крута гора» [Мар. 243], «високогірне пасовисько» (Закарпаття), але як слово на позначення специфічного рельєфу воно набуло загальноукраїнського поширення (пор.: [Влади-

славъ] догонилъ єго [Ѣатия] у *полонинъ* угорскихъ — Хрон. 470) і є нормативним — *полонина* «безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокосу» [СУМ VII 94].

Давньоруськими новотворами в оролексиці були слова *буи* (та похідні *буевище, буянъ*) «підвищене відкрите місце» (етимологія не з'ясована, але не виключений зв'язок із *буй, буиныи* — Ф. І 234), *шеломя* (род. відм. *шеломене*) «пагорб, низка пагорбів» (вважається похідним від *шеломъ* < *šelmъ «шолом»; не виключаються етимологічні зв'язки з *хълмъ* — IV 424): повелѣлъ есмь... о(т)дати *буищѣ* стмоу георгиеви [МГ 33], А *буевище* Петрятино [Вс. Г. 5], Дивіа за *буяном* кони пастивити [Д. З. 18], перешедше Хоролъ взиидоша на *шоломя* [ЛК 635], Коньчакъ же стоялъ оу лоузѣ. єго же ѣдоуще по *шоломени* оминуша [636]. Ф. П. Філін уважає термін *буи* і похідні особливими словами давніх північних діалектів давньоруської мови, звідки вони невідомо коли поширилися і в калузько-тульських говорах [Филин 1972, 524—525]. Та, можливо, слово *буи* не було чуже й південним говорам, адже тепер воно функціонує в українській (*буй* у виразі *на буї* «на відкритому місці, доступному вітрам» — Гр. І 108, пор. *буяч, буяш* «байрак» — Лис. 38) та білоруській (*буй* «місце відкрите для вітрів» — Бял. 94) мовах. Прямих слідів географічного терміна *шеломя* в українській мові поки що не виявлено.

Назви природних (і штучних) заглиблень, западин фіксуються в меншій кількості, ніж назви підвищень і рівнин,— *яма* < jama, *ровъ* < rovъ (споріднене з *рыти*): повелѣ ископати *яму*. велику и глубоку [ПВЛ 56], жито въ *ямѣ* [ПР 135], [Володимеръ] обрывся на Дорогожичи... и есть *ровъ* и до сего дне [ПВЛ 76], на поли потчеся конь в *рвѣ* [135]. Специфічним давньоруським словом цієї мікрогрупи виступає термін *логъ* «лощина, видолинок» (споріднене з *ложити* — *лежати* — Ф. II 509): возлѣ ораницу... да направо въ *логъ, логомъ*... внизъ [ГНП 141] Продовженням відповідних старовинних номенів є українські нормативні *яма, рів:* где єст *яма* копана [ССУМ II 584], от Пропастищъ до Демидова *рова* [I 293], язвина: *яма,* або яскина лики(х) свѣратъ [Бер. 160], нырище:... *ямка* [79], ровенникъ...: *долъ* выкопаный. *Ровъ,* студна [109], fossa *ровъ, яма,* прекопъ; fossatum ѡкопъ, *ровъ* [Слав. 201]. знашли... *ровъ* барзо глубокій и в(ъ) *ровѣ* воду [Гал. Кл. Чеп. 336].

Безпосереднім континуантом терміна *логъ* виступають поліські слова *лог* «виїмка в рельєфі», «яр із порослими пологими схилами», «широка низовина», «широка заболочена низовина» [Чер 125], *логовина (логвина)* «низина з пологими

схилами», «долина між двома горами», *ложок* «низовина з пологими схилами». [126]. З ними споріднений нормативний термін *улоговина*.

Напевно, переважно південно-західним давньоруським діалектизмом був термін *яруга*, який існував уже в праслов'янській мові — jaruga [Bez. I 220], де його відносять до тюркізмів; вихідна форма типу jar-yq «розщілина, тріщина» [Менгес 189]: притопта хлъми и *яругы* [СПІ 21]. Про давність його свідчить й ареал поширення — він розповсюджений і в крайньому західному (закарпатському) діалекті української мови. Крім *яруга*, в сучасній українській мові функціонує географічний номен *яр*, що фіксується на східнослов'янській території з XV ст.: И изъ стѣнъками и *ярами* Долинами [Р. 171], въ такъ *яроватомъ* и весма пропасномъ мѣстцу обозомъ постановилися [ЛВел. IV 26]. Він також вважається тюркізмом (jar «крутий берег, безодня, стрімка скеля» — Ф. IV 559). Термін зафіксований аж у бойківському діалекті [Он. II 405]. На Закарпаття назва не поширилася, але там побутує іменник *йáрок* «рівчак», котрий має паралелі в словацькій (jarok), сербохорватській (jarak) та словенській (jarek) мовах і співвідноситься з *яруга, яр*. Окремі етимологи допускають існування праслов'янського апелятива *jarъkъ [Bez. I 220]. Та проблема ускладнюється тим, що угорська мова також має тюркське запозичення arok «рівчак» [MNTESz I 179]. Не виключено, що словацьке, сербохорватське, словенське [Mach. 216] і закарпатоукраїнське слова [Менгес 190] є мадяризмами (хоч пор. *йарок* «рівець, виритий водою», «малий яр» на Бойківщині — Он. II 404).

На позначення порожнини (природної чи штучної) всередині земної поверхні з виходом назовні виступають слова *печера* *pektera (споріднене з *печь;* варіант *пещера* — старослов'янізм), *вьртьпъ* «печера» (його відносять до старослов'янізмів), *язвина* «нора», «ущелина»: придоста дну в *печеру* [ПВЛ 211], иде в гору и ископа *печеру* [158], придохомъ... в Сугубую *пещеру* [ХД 37], влѣзучи въ *вертепъ* [31], въ *язвинахъ*... или въ лоузѣхъ [Ср. III 1644]. Іноді така штучна порожнина іменується *скважина* «яма, печера» (корінь той же, що в *сквозѣ* «крізь», на що вказує варіант *сквожьнь* «яма, печера»): посреди камени того... высѣчена, есть *скважня* лакти во глубле [ХД 11]. Звичайним в українській мові є термін *печера:* поклонихом сѧ... стыхъ старцевъ гробо(м) въ *печерѣ* [Р. 154], была... та(м) *печера* [ПЄ 397], врътепъ: *печера* [Бер. 15], *вертеп* «печера» лексикографи відносять до архаїзмів [СУМ I 332]. Мабуть, у багатьох говірках слово архаїзувалося вже в XVI ст., тому вимагало пояснення: *ве(р)тепъ* роспалина земленая или каменная [Лекс. пр. 180]. У староукраїнській мові лексема *вертеп* засвідчується переважно творами

на релігійні теми. За євангельською оповіддю Ісус Христос народився в вертепі—печері. Оповідь про народження Христа під час різдвяних свят ілюстрували в ляльковому народному театрі, відомому з XVII ст. У зв'язку з цим вертепом було названо народний пересувний ляльковий театр, у якому відбувалися вистави не тільки з релігійними, але й світськими сюжетами.

У сучасній народній мові континуанти давнього *вьртьпъ* характеризуються різноманітністю фонетики й семантики — *вертеп, вертіп, вертиб, вертепа, вертеба* та ін. [Клепикова 1972 52—65; Он. I 91; Чер. 40] «печера», «глибока важкопрохідна вузька ущелина» та ін. (фіксується з XVII ст.— Т. 218), а це вказує на питомість в українській мові географічного терміна [ЕСУМ I 358]. Номен *язвина* «нора, ущелина, балка» залишився в діалектах [Ж. 1112; Гр. IV 536]: [Турчин] повернулъ... до своихъ, змінныхъ *язвинъ* и жилищъ на зиму [Л Вел. II 355]. Як архаїчне слово *язвина* П. Беринда ввів у реєстр свого «Лексикона» з перекладом: яма або яскиня дики(х) sвѣрѧтъ [160]. Відповідник давньоруського слова виявлено в східнополіському діалекті — *скважина* «місце, де вода йде під землю» [Черн. 204]. У староукраїнських пам'ятках споріднене з ним утворення *скважня* вживалося здебільшого із семантикою «щілина, дір(к)а»: rima [*скважня*], д и р а [Слав. 355], *скважни* в(ъ)мѣсто ушей мають [Хрон. 11]. Але слово давно вже архаїзувалося, тому потрапило в церковнослов'янсько-книжні реєстри наших старовинних словників: *с[к]вожня* росчѣлина [Лекс. пр. 190], *скважня:* щѣлина, рощѣлина, роспалина, дира [Бер. 114].

Різновиди великих западин, проваль тощо позначалися словами *дьбрь* < dьbrь, *пропасть* < prоpastь, *бездъна* < < bezdъna, *стръмьнина, розпалина* «розпадина» та ін.: суть разбои мнози... в горах тѣхъ и въ *дебрехъ* страшныхъ [ХД 21], поча ходити по *дебремъ* и по горамъ [ПВЛ 156], спехнуша Ольга с мосту в *дебрь* [74], есть же путь до горъ тѣхъ непроходи(м) *пропастьми* [235], какыи то бъ сѣдя в *безднѣ* [177], на земли. в мори въ всихъ *безнахъ* [Л I 279], Оудоліе, глубоко въ *стромнинахъ* [Ср. III 562], оузрѣ *распалиноу* калну сущю [ЖФ 84], пор. ще: *розсѣлина* «розколина, тріщина»: камень просѣдеся... и того *разсѣлиною* сниде кровь и вода [ХД 11].

Континуантом давньоруського терміна *дьбрь* є українські *дебр, дебрь, дебра* (вплив іменників першої відміни), вживані здебільшого у множині: *дебрі* «зарослі непрохідним лісом, чагарником місця», «малоприступна місцевість» [СУМ II 228], «глибокий яр, зарослий лісом», «густий ліс» [Мар. 225]: *лѣсы: дебрѣ* [Бер. 60], с т р е м н и н а, низбрегъ мѣстце прикрое,

прикрый берегъ... или *дебрѧ*, завѣсистое мѣстце [122], и не било на поли том(ъ) ни *дебри* ни лѣса [Ізм. 6; див. ще: Т. 685]. Давня форма *бездна, безна* (спрощення *здн* > > *зн*), *безно* (вплив *дно*) залишилася тільки в говірках різних місцевостей України [Мар. 215], а нині літературна *безодня* «прірва» виникла на основі старовинної *бездна:* abyssus *бе(з)дна,* пучина [Слав. 64], vorago *бездна*, глубина [418]; імовірно, під впливом *провалля* фіксується з XVII ст. *бездна: безо́днѧ, пропасть* [Бер. 6]. Номен *пропасть* функціонував у староукраїнській мові, але залишився поза сучасною літературною нормою незважаючи на те, що поширений по всій Україні [Мар. 246], преисподнѧѧ: *пропасть* [Бер. 94], адъ:... мѣстце *пропастное* або пекло [172], barathrum пучина, *пропа(ст),* без(д)на [Слав. 100], Въ такъ яроватомъ и весма *пропастномъ* мѣстцу [ЛВел. IV 26]. В староукраїнській мові задокументовується й специфічний термін *прірва* < **проръва* (від *про-ръвати;* пор. діал. *прірвати* «прорвати») — *хлябъ:* ґвалтовнаѧ вода *про́рва*... мѣсце урваное в(ъ) рѣцѣ, где вода рачей ллѧ(т)сѧ а не течетъ... [Бер. 143], стромнителенъ:... *прорвистый,* скалистый [123]. Давнє утворення *стремина* [Слав. 116] функціонувало в староукраїнську добу. Близькими до давнього *стръмьнина* є нормативні *стромина, стромовина* «провалля» (пор. діал. *строма* — Мар. 250), що мають відмінності в суфіксальній частині. Надбанням українських говірок стали номени *розпалина* «розпадина», *розсілина* «розколина, тріщина» [СУМ VIII 756, 808]: ве(р)тепъ *роспалина*... [Лекс. пр. 180], врътепъ: ...*розпалина, розсѣлина* земнаа, а(л)бо каменнаа [Бер. 15], fissio щѣл(ь), *разсѣлина* [Слав. 198], пор. *розсѣстися* > *розсістися* «луснути, лопнути».

До специфічних давньоруських географічних термінів можна віднести *круча* (корінь *крут*-ыи): метахуся с берега в *кручю* [СлРЯ VIII 90], континуантом якого є й український *круча* «крутий схил», хоча в говірках існує й *круча* зі значенням «вир» [Ник. 41].

Рельєфи, утворювані кам'яними породами, позначалися термінами праслов'янського походження *скала* < skala, *слуды* (род. відм. *слудъве*) < sludy, *стѣна* < stěna: подъ *скалою* каменою суть ясли [Ср. III 363], побѣже Игорь и Стославъ въ *слоудовы* Дорогожьчьскиѥ [ЛК 326], едва и съ *стины* сринетъ [Ср. III 588]. Варіант *скала* успадкувала староукраїнська мова: стремнина... прикрый берегъ албо *скала* [Бер. 122], rupes камен(ь), *скала* [Слав. 358], пасучимъ на горѣ близько тоеи *скалы* [Гал. Кл. Чеп. 310] тощо. Він притаманний багатьом сучасним діалектам [Мар. 249] і літературній мові, але в ній термін відноситься до застарілих [СУМ IX 245]. Дуже поширеною в українських діалектах [Мар. 249] і норма-

тивною є форма *скеля* (рос. діал. *скель, скелья*), котру М. Фасмер [IV 638] вважає можливим виводити із **скъль, *скъля,* де ъ був асимільований до наступного *ь*. Більш імовірним здається виникнення *скеля* під впливом збірної форми *скалля* (*скаля;* пор. *скалля, скелля* «велике каміння» — Мар. 294) із переходом *а* > *е* перед м'яким *л* (не виключений вплив іменника з такою ж фіналлю *пустеля*). У значеннях «осколок», «тонка тріска» в дедемінутиві *скалка* зберігається давній кореневий вокалізм.

Надбанням української мови став і географічний термін *слудва:* saxum к а м е (н), с к а л а, *слу(д)ва* [Слав. 362], який відійшов на діалектну периферію: *слудва* «скеля», «сталактит», *слудване* «велике каміння» [Мар. 249]. Деякі етимологи зближують із цим коренем і назву шаруватого мінералу *слюда́*, яка фіксується лише з XVII ст. у формі *слю́да:* камень московскій, *слю́да* ph[e]ngites, specularis lapis, sphistus lapis [Слав.—Кор. 456].

Іменник *стіна* в літературній мові, крім інших значень, має семантику «прямовисна бічна поверхня чогось» [СУМ IX 715], особливо географічних об'єктів. У говірках лексема також функціонує із значеннями «крутий схил гори», «крутий прямовисний берег» [Мар. 250].

Характерною південноруською лексемою [Филин 1972 532—533] на позначення кам'янистого рельєфу, який утворюється біля річок або на річках, є термін *рѣнь* (споріднене з *рѣка, ринути;* за межами східнослов'янської території не відоме — Ф III 470): [дерев'яна статуя Перуна] проиде сквозѣ порогы. изверже и вѣтръ на *рѣцѣ* (ін. сп.— *рѣнь*) и о(т)толѣ прослу Перуняна *Рѣнь* [ПВЛ 117]. Ця назва стала специфічним географічним номеном української мови,давши низку похідних — *рінь (ринь)* «крупний пісок, гравій, галька і т. ін.», *рінистий, рінявий, ріння* [СУМ IX 575; Мар. 246, 247], діалектні *зарінок* «пологий берег річки, виритий рінню» [СУМ III 292; Мар. 229; Он. I 284], «низовина біля ріки» [Он. I 284], *зарінити* «нанести ріні (про річку)» (Закарпаття, попередній іменник — дериват цього дієслова). Можливо, видозмінене старовинне *рѣнь,* яке давно втратило етимологічні зв'язки, в деяких північноукраїнських говорах набуло форми *рим* «яма, яр, наповнені водою» [Чер. 191].

Давньоруські назви земельних ділянок залежно від характеру рослинності на них в абсолютній більшості — праслов'янського походження — *лѣсъ* < lěsъ, *боръ* < borъ, *пуща* < *pustja (корінь *пуст*-ыи), *гаи* < gajь (засвідчується як топонім), *дуброва (дубрава)* < dǫbrova (dǫbrava), *поле* < pole «поле, степ, пасовисько»: и водоу нося и дръва из *лѣса* [ЖФ 87], за городомъ первыи *лѣсъ* [ЛК 411], ставшимъ имъ

оу Ратьмирѣ *дубровы* [291], древеса... суть всяка... яко *дубравы,* яко *лѣси* [ХД 46] [біля Києва] бяше... *сѣсъ* (ін. сп.— *лѣсъ*) и *боръ* великъ и бяху ловяща звѣрь [ПВЛ 9], конь дики(х) своима рукама связалъ есмь. въ *пуща(х)* .і. [МП 251], не соущоу тоу но близъ города. нѣкоемь мѣстѣ. именемь в *Гаи* [ЛГВ 908], срѣтошася на *поли* [ПВЛ 270], Аже крадеть скотъ на *поли* [ПР 126], [Ігор] хотѣ же ѣхати *полемь* перекъ. возлѣ Соулоу [ЛК 637], поидоша в *поле* Половецкое [ЛГВ 742]. Слова *пуща* і *гаи* відносяться до назв, характерних для південно-західних давньоруських говорів [Филин 1972 532, 527]. У південноруських текстах засвідчується лексема *рощєньє* «зарості», а в північних — *роща* «гай, ліс» (в обох — корінь *рост-*и): за звѣринцемъ оу *рощения* [ЛК 379], егда... выбѣгняше заяць на поле в лѣсъ [,] *рощѣния* не вохржаше... и не смѣяше ни розгы оуломити [ЛГВ 817], поперегъ болотца къ Романовской *рощѣ* [Ср. III 179].

Закономірним продовженням названих лексем є українські *ліс, бір, пуща, гай, поле,* які в старовинних текстах виступають у традиційних етимологічних написаннях: а о(т) дуба поперек *лѣса* простѣ [Р. 68], svlva *лѣсъ* дубрава [Слав. 391], У *лѣсѣ* родився ничого не знає(т) [К. З. 250], далъ бой от *поля,* з тоеи сторони от *бору* [ЛСам 66], далъ село свое... зъ *пусчами,* зъ *лесы* и болоты подъ *лесом* [ССУМ II 278], Хѡривъ: *пуща* [Бер. 241], оуздала есть... со всѣми границами. и землею... и зъ *гаими* и зъ *дубровами* [Р. 26], platanetum репинови(й) *гай* [Слав. 318], ишолъ до *гаю* [Гал. Кл. Чеп. 259], на *пущи* [295], дали есмы ему... *поле*... то *поле* пустыня [Р. 24], *село:* мешка(н)є... або *поле,* фолварокъ, лука, сѣножать [Бер. 113], Виссаріѡнъ: *пóлный,* гористый... [195] і т. д. Із старовинних дериватів кореня *лѣс-* варто вказати на *узлісся* < < възлѣсьє: указовали рубежи старые... на *у(з)лє(с)и* [АКПС 10].

Давня форма *дуброва (дубрава)* була панівною впродовж усього староукраїнського періоду [Т. 834] і залишилася в діалектах (переважно західних і північних — АУМ II № 61; АУМ I № 85). Лексема *дуброва* виявила тенденцію до деетимологізації, тому рано на місці ненаголошеного *у* в ній з'явився *о:* а *доброва* вся ис нашими ловы [Р. 150; див. ще ССУМ I 329; Т. 734]. Приблизно в XVII ст. *о* в закритому складі замінено на *і* (за аналогією до інших слів, де *і* < *о* споконвічного), що фіксується у XVIII ст.: по лѣсах *дибровахъ* [Т. 710]. Варіант *дубрава* — тепер діалектний [Чер. 74] — засвідчується до XVIII ст. [Т. 836]. Прямий зв'язок сучасного діалектного *ріща* «сушняк, хмиз» [Он. II 178] із старовинним *роща,* напевно, проблематичний, бо говіркова назва переконливіше етимологізується на основі *розка* < *розга.* Діа-

лектне закарпатське *рушча (рушча)* «молодий густий ліс, у якому багато хмизу, сушняку» — мабуть, результат семантичного розвитку *рушча* «хмиз». Північноукраїнський термін *роща (рощиця)* «невеликий рідкий (листяний) ліс» [Чер. 199] з огляду на збереження наголошеного *о* можна пояснювати як запозичення з російської мови.

Стосовно лісу (і гілля) ознака «густий» передавалася в давньоруській мові прикметником *частыи* < čęstъ(jь), від якого утворено й іменник *чаща* < čęšča < *čęstja (очевидно, давній східнослов'янський новотвір, пор. ЭССЯ IV 109), а сема «поле без дерев, кущів» — прикметником *чистыи* < čistъ(jь): лѣсъ на той великъ и *частъ* [ХД 33], [д]убъ тъ... *частъ* вѣтми [34], ту внесе его мска в *чащю* лѣса [33], проидоша валъ на *ч(и)(с)тое* поле [ЛК 435]. Прикметники свої форму й семантику зберегли повністю (*частий* вживається і стосовно інших предметів з ознакою «який складається з густо розташованих один біля одного однорідних предметів» — СУМ XI 278): densus *части(й)*, г у с т и (й); densesco *ча(ст) бываю*, густѣю; densitas *частость*, г у с т о (с т) (в одному із списків — *чаща*) [Слав. 158], ходилъ на п о л ѣ *чистѣ*, и не било на поли том(ъ) ни дебра ни лѣса [Ізм. 6], *чистий* «який має вільну, нічим не зайняту поверхню» [СУМ XI 332; пор. *чистъ путь* «вільний проїзд» — ССУМ II 278].

Очевидно, ще в праслов'янський період прикметник gǫstъ(jь) > *густыи* означав не тільки консистенцію предметів (на противагу до *рѣдъкыи* < rědъkъ(jь)), але й указував на те, що об'єкт складається з великої кількості однорідних елементів, близько розташованих один біля одного [пор. ЭССЯ VII 87]. Таку особливість семантики лексеми і її дериватів успадкувала давньоруська мова: Русъ, *густовласъ*; *Густыми* лѣсы остѣняемо [Ср. I 611], а від неї — українська: ч а щ ъ *гуща*, лѣсъ *густый* [Зиз. 88], *густый* densus, confertus; *густость мягки(х) вещей* spissitudo; *густость зелій, древ* densitas [Слав.—Кор. 442; див. ще Т. 632—633]. Пор. ще нинішню семантичну тавтологію *часто-густо*. У частині говорів української мови, особливо деяких західних, прикметник *частий* у значенні «густий» у староукраїнський період почав виходити з ужитку. На це вказує той факт, що П. Беринда вводить у свій «Лексикон» вокабулу *частость* із перекладом *густость* [Бер. 156].

Утворення *чаща* «густий ліс, хащі, нетрі» виступає в ранніх староукраїнських текстах: дали. есмо... съ лѣсы. съ гаи. сь дубровами. сь *чащи*. сь дубники... [Р. 100]. Проте вже в середині XVI ст. номен став архаїзмом, тому у видозміненій формі потрапив у реєстри старовинних лексиконів: долиною Перето(ц)кою *часчемь* [АКПС 15]; *чащь*, гуща лѣсъ густой

[Лекс. пр. 194], *чящь:* гущѧ, густвина лѣснаѧ, або густый лѣсъ [Бер. 157]. У цей же час засвідчується назва *хащъ* «густий ліс, гущавина»: у великого *хаща* Улинову долину затопило [АЛ 78], а в XVIII ст.— й похідна від неї *хащникъ* «чагарник»: въ верхъ сухой Оржицѣ... где молодий *хащникъ* пустился [Я. М. II 152]. Грамота 1431 р. містить найменування *Хачищи*, очевидно, відапелятивний топонім, первісна форма якого могла бути **Хащищи* [ССУМ II 506]. На дуже велику давність слів із *хащ-* указує й те, що вони охоплюють майже увесь ареал української мови від крайнього заходу до крайнього сходу: *хаща*, частіше в множині — *хащі* «густий, непрохідний ліс, чагарник», *хащуватий* «укритий хащами», діал. *хащина* «хащі» [СУМ XI 32], *хащі* «густий чагарник» [Ж. 1035], *хащ* «хмиз», «хащі», *хащник* «дрібний хворост, зв'язаний у пучки» [Гр. IV 389], *хащ* «хмиз», *хащі* (мн.) «кущі», «лісок недорід» [Он. II 338], *хашча* «ліс» (Закарпаття; форма місцевого множини у *хашчо́х* указує, що раніше й тут була відома форма *хашч*). Подібні слова виявлено в білоруських говірках, суміжних із українськими *хашч, хашча, хашчага, хашчоўнік, хошчоўнік* «нетрі, хащі» [ТС V 231], та деяких польських (chaszcze, chaszce «зарості, гущавина», chasce «зарості» — S. I 61). О. Брюкнер пов'язував досліджувані лексеми з польською діалектною назвою chęchy «пустище», «бур'ян» [Br. 676]. Ф. Славський вважає, що утворення chaszcze етимологічно споріднене з праслов'янським іменником *xvorstъ «хворост» або польським chwast «бур'ян» [S. I 61]. Гадаємо, що назва *хаща (хащь)* невіддільна від давно засвідченої *чаща (чащь)*. Форма *хаща (хащь)* виникла з *чаща (чащь)* або унаслідок дисиміляції трьох шиплячих у двоскладовому слові *(ч—ш—ч)*, або впливу якихось семантично близьких слів, що починаються на *х-*, наприклад *харящ* (очевидно, споріднене з *захаращувати*, пор. прасл. *xorstivъjь — ЭССЯ VIII 83) «чагарник, зарості», *хабаз* «зарості бур'яну, дрібного чагарника», *хабник* (давній корінь *хаб*-ити «залишити»), *хамник* (< *хабник*, вплив *хама* «хомут»), *хабоття* «хлам, лахміття» (очевидно, корінь *хаб*-ити) [Гр. IV 382, 385, 388; СУМ XI 7].

Суходільні рельєфи, що межують із водними, в давньоруській мові позначалися словами, успадкованими з праслов'янської,— *берегъ* < *bergъ, *островъ* < ostrovъ (споріднене із *струя), поморьв* < pomorьje,— та, мабуть, новотвором *убережь* «побережжя» (із *у* «біля» та *берегъ*): придоша на *берегъ* надъ рѣчку надъ Оушю [ЛК 411], стояше Изяславъ противоу стому Михаилѣ оу Выдобыча въ *островѣ* [372], Тое же зимы воеваша Половци. по *Оубережи* поимаша Торкы [679], отъ Декаполя и *поморіа* Тирьскаго [ХД 52], пор. ще: Рогъволодъ пришелъ и(з) *заморья* [ІІВЛ 76]. Усі терміни продовжу-

ють своє функціонування в українській мові — *берег* (у західних діалектах має також старовинне значення «невелика гора, підвищення»— Мар. 216), *острів, помор'я* [СУМ VII 135], *замор'я* [III 221]: з обема *береги* обаполъ бугу [Р. 22], стремнина... прикрый *берегъ*... завѣсистое мѣстце [Бер. 122], поморії: *берегъ* морскїй [87], *берегъ* брегъ [Син. 99], придаль есми... *ѡстровь* [Р. 142], *ѡтокъ* морскїй: ѡ(т)нога ...лиманъ. або *ѡстровъ*, выспа [Бер. 154], ухватилъсѧ за дошку и выплынулъ на *берегъ* живый [Гал. Кл. Чеп. 297].

Континуантом відповідного номена є діалектний український *убереже* «берег» [Ж. 999]. У літературній мові маємо споріднений із ним *узбережжя* < **възбєрежьє:* Продалисмо... грунътъ нашъ *взбереже* [Т. 231; тут — «побережна смуга землі»]. Пор. також: А от тое речки Лютицы ехали есмо *узречемъ* [АЛ 148].

Давні деривати *побережьникъ, побережьскыи* [Ср. II 984] указують на можливість існування в XI—XIII ст. іменника **побєрвжьє*, успадкованого й українською мовою — *побережжя*. Щоправда, в обстежених текстах виявлено тільки похідні прикметники: riparenses вои *побережнии* [Слав. 355], Кіевъ мало не въвесь, кромѣ коллегіума да *побережныхъ* дворовъ, погорѣлъ [Я. М. I 7]. Пор. ще: marinus, maritimus мо(р)ски(й), *примо(р)ски(й)* [Слав. 263].

На ознаки суходільних рельєфів у давньоруській мові вказували прикметники *ровьныи* < *orvnъ(jь), *пологыи* (мабуть, специфічно східнослов'янське утворення; корінь *лог-*, як у *ложити,*— Ф. III 313), *крутыи* < krǫtъ(jь), *прикрутъ* «не дуже крутий», *острыи* < ostrъ(jь), *бережистыи* (імовірно, давньоруська інновація; ЭССЯ I 209—210 та ін.): Сіонъ же гора... высока есть.., а отъ Іерусалима *пологa* и *равна* [ХД 28], Іордань... бреги же имать обонъ полъ *прикрутъ*, а отсуду *пологы* [22], аки горка мала *островерха* [54], бѣ бо рѣка та... *бережиста* Соуждалци. стоюхоу на гора(х) [ЛК 618].

У давньоруських пам'ятках старослов'янського походження зустрічається назва *отокъ* «острів» [Ср. II 759]. Проте цей номен не був чужий і живому мовленню Русі XI—XIII ст., адже континуанти його функціонують і в українських — *отік* [Jurkowski, 125], *отока* «острів на річці» [Дзендзелівський 1965 25],— і в російських — *оток* «річковий острів» [Маштаков 74] — діалектах.

Усі перелічені ад'єктиви вживалися й функціонують в українській мові — *рівний* (ст.-укр. *ровний*, діал. закарп. *ру́ный*), *пологий, гострий* (ст.-укр. *острый*, діал. *острий*), *крутий, бережистий* «який має високі або розлогі береги» [Гр. I 51; СУМ I 158]: acutus изощре(н), *остръ* [Слав. 67], а за рекою по *крутыи* берегъ [ССУМ I 518] тощо, пор.: сѣно на

пологахъ отеческихъ... косить (А Пер. 32; *пологи* «низинна рівнина на лівих берегах рік» — Гр. III 286, «степова рівнина, низовина, що полого, поступово спускається до берега ріки»— СУМ VII 90). Прикметника *прикрутий* у досліджених староукраїнських текстах не виявлено, але структурно-семантичний тип ад'єктивів із префіксом *при-*, що вказує на неповноту ознаки, досить широко представлений у пам'ятках староукраїнської мови: acutulus *приостръ* [Слав. 67], epimelas бисе(р) *приче(р)ны(й)*, бѣлочорны(й) [181], grandiusculus *привеликъ* [211], luteus, luteolus жо(л)тавый, *прижо(л)тий* [259], rufus *пририжъ*, жо(л)тави(й) [357], subacidus *приква(с)ни(й)*, subalbidus прибѣлый, subgrauis *притяжокъ*, subcaeruleus *присини(й)* [282], subhorridus *пристрашни(й)* [383], subluridus *приблѣдъ*, subriguus *примокрий* [384], subuiridis *призелений* [385] та багато інших.

Цей тип прикметників в сучасній літературній мові представлений небагатьма дериватами: *приглухий*. Частіше прикметники, що вказують на неповну міру вияву ознаки, творяться за допомогою префікса *при-* й суфікса *-(к)уватий*: *приглухуватий, присліпуватий, пристаркуватий* тощо.

Вигин водного об'єкта в давньоруській мові називався *лука* < lǫka, причому стосовно моря вживалася стала сполука *лука моря* з відмінюваним тільки першим членом, але спостерігається вже й універбізація її — *лукоморье*: Отъ Царя града по *лукоморію* итти 300 версть [ХД 3], суть горы заидуче *луку моря* [ПВЛ 235], в *луцѣ моря* бяхуся [ЛК 558]. Українська мова зберегла ці терміни — *лука* «дугоподібний вигин русла або берега річки», *лукомор'я* [СУМ IV 553; Чер. 129; Ник. 35]. Водний об'єкт із меандрами мав атрибут *лукорꙗвыи, лукавыи*: [Иорданъ]... *лукаво* (варіанти — *лукорꙗво, лукарево*) течетъ и быстро [ХД 22; СлРЯ VIII 301]. Прикметник *лукавый* у цьому значенні вийшов із вжитку, бо був омонімом *лукавий* «хитрий, нещирий», але частина його дериватів залишилася, напевне, серед гідронімів *Лукава, Лукавець, Лукавиця* та ін. [СГУ 329—330]. Мабуть, прикметник *лукарꙗвъ* був південнорусизмом. Його корінь зберігся в київському мікрогідронімі *Лукарець* [там же 330].

Давньоруський географічний термін *пустыня* < pustyni (корінь *пустыи* «незаселений; порожній») виступає з двома значеннями — «незаселене місце»: прибѣже в *пустыню* межи чехы и люхы [ЖБГ 54], «пустеля»: въ *поустыни*... хлѣбъ ꙋнбсьныи ѡдъжди [ЖФ 109]. Вони наявні в українському *пустиня* [СУМ VIII 399]: дали есмы. ему годлѣ поле... то поле *пустыня* [Р. 24], шли чере(с)... *пустыне* горы и падолы [Пов. 20], eremus *пустиня* [Слав. 182]. У сучасній літературній мові простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинного

покриття звичайно іменується *пустеля*. Термін має в своєму складі суфікс *-еля*, який відносять до праслов'янських [Sławski 109]. Дериват із цією основою *пустельник* «людина, що з релігійних міркувань оселилася у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми, самітник» [СУМ VIII 398], за нашими матеріалами, виступає з XVII ст.: пришолъ до него єденъ *пустелникъ* побожный [Гал. Г. 27]. Тотожне утворення властиве й польській мові — pustelnik (ст.-п. pustelny «лісовий» відоме з кінця XVI ст.— Br. 448). Навність у ньому *t*, а не *c* перед *e* наче вказує на запозиченість його. Немає переходу *т* > *ц* й у білоруському терміні *пустэльня* «пустеля», співвідносному з польським утворенням pustelnia «житло пустельника». Історію зазначених утворень у східнослов'янських і польській мовах потрібно дослідити детальніше. При цьому варто згадати чеський дериват poustevnik «пустельник» (від poustevna < *pústъv — ьna < *pusty, род. відм. pust-ъv-e «житло пустельника» — Hol.-K. 289]. Існують дві можливості походження іменника *пустельник* — pustelnik: або польське слово — запозичення з української,— або, навпаки, українське польського походження (в такому разі є підстави польське pustelnik трактувати як запозичення з чеської мови з гіперичною заміною *t* на *l*). Та безвідносно до цього український термін *пустеля* — оригінальне утворення. Один із шляхів його виникнення — зміна структури *пустиня* під впливом *пустельник*.

Необхідно згадати також давньоруську назву *лядо* < lędo «поле, нива, порослі чагарником, молодим лісом», пор. *лядина* «рослинність на ділянці, що перестала культивуватися»: и пожни, *ляда* же и старины [СлРЯ XII 349], Села на (ш) *лядиною* поростоша [Ср. II 99]. Пор. ще *одядѣти* [Ср. II 665]. Слово давно архаїзувалося: П. Беринда цю лексему й похідні від неї утворення вводить як вокабули в свій «Лексикон» — *лядина:* поле [61], *ѡледенѣваю:* заростую хворосто(м) [151], *ѡлядѣвший* страстьми: заглушеный наметностями [152]. Нині функціонує в окремих говірках: *лядо* «пагорб у лісі, порослий травою» [Мар. 236], *л'адо* «невелика (переважно кругла) площа серед лісу, вільна від дерев» [Ник. 98]. Мабуть, від старовинної основи утворено діалектну назву одного виду грибів — *лядни́к* [Ж. 420]. Немає впевненості, чи живомовний елемент засвідчив у «Лексиконі латинському» Є. Славинецький: planities, planitudo *лядина,* равнина [318].

У текстах XI—XIII ст. старослов'янського походження зустрічається слово *лѣха* < lěха «нерозорана смуга поля»: ...едину браздоу тѧжаща. и азъ на *лѣсѣ* падаю [Усп. зб. 193]. Очевидно, в багатьох південноруських говорах назва архаїзувалася, тому в східнослов'янській редакції Євангелія

в XII ст. замість *лѣха* вводиться *околъ* [Ср. II 647—648; пор. възлегоша на *околы* — ЄМ 102] в розумінні «ряд». П. Беринда вводить у свій лексикон статтю *лѣхъ, -а:* мурава, плѧц(ъ) порожні(й) травою ѡброслы(й) четверогра́нны(й), якъ бывают(ъ) городы, грѧды [60]. Континуант праслов'янського *лѣха* — *ліха* «весняна проталина на полі» існує у волинських говірках [Корз. 155]. У поліських говорах функціонує дериват старовинної назви — *ляшка* «грядка» [Лис. 119; Гр. II 394; вплив *лядо*], пор. і *ляшити* «розбити город на грядки» [Гр. II 394].

Натомість успадковане слово *окіл* (род. *околу*) збереглося на більшості українського ареалу і є нормативним, хоч значення його модифікувалося (найближче до давнього — «навколишня місцевість» — СУМ V 663).

Давнє слово *вода* < voda в XI—XIII ст. відоме в трьох основних значеннях: 1. «природна волога рідина»: ѡблѣютсѧ *водою* студеною [ПВЛ 8]; 2. «водяний простір (річка, море, озеро і т. п.)»; паде метыль густъ по земли и по *водѣ* [ЛН 21]; 3. «проточна вода (річка, потік)»: *вода* текущи вздолѣ горы Киевьскыѩ [ПВЛ 55], бѣ бо городъ ѡбишла *вода* [ЛГВ 755]. У всіх старовинних функціях лексема виступає в українській мові: 1. *Водою* теплою мыюще [Т. 281], 2. с *водою,* и съ зѣмлею [Р. 54], 3. та о(т)толѣ на краи ли(с)а... та до *води* [ССУМ I 183], шли чере(с) *воды* и поустыне падолы, луги [Пов. 20]. Сучасна літературна мова зберігає тільки перші два значення — «безбарвна рідина (сполука водню й кисню)»; «водна маса джерел, озер і т. п.» [СУМ I 716]. Значення «річка» залишилося в південно-західних говірках [Он. I 139; Закарпаття].

Джерельна й проточна вода, особливо придатна для пиття, в давньоруську добу йменувалася *животьнаѧ вода: воды* имѣющи *животныи* [СлРЯ II 250]. Така сполука у староукраїнських пам'ятках виступає із семантикою «цілюща вода, вода, що дає життя»: напоити людей *водою животною* [Т. 925], а зі значенням «джерельна проточна вода» засвідчується сполука *жива(я) вода:* криница се *живои воды* указала; Въ ныхъ *вода* зъ дожду, а *живои води* немать [928]; пор. і *жива вода* «цілюща вода, казкова вода, що дає життя» [там же]. У північних говірках вживається номінація *жива криница* «упорядковане джерело, з якого беруть воду для пиття» [Лис. 73].

Поширеним був у давньоруській мові дериват *водьныи* < vodьnъ(jь): людье изнемогоша *водною* жажею [ПВЛ 109]. Староукраїнські пам'ятки його континуант *водный (-ий)* фіксують дуже часто [Т. 282]. Ця його форма й тепер нормативна [СУМ I 718], хоч слід було очікувати в ній *і* < *о* в новозакритому складі (пор.: *безвіддя — безводдя;* діал. *відни́к* «посудина

для води» — Гр. I 221). Очевидно, збереженню кореневого голосного сприяв синонім *водяний* [СУМ I 723]. Він зустрічається в писемності XVIII ст.: потопъ... *водяный* [Т. 283], але прикметник відноситься до старовинних утворень. Не виключено, що основа його криється в формі *воденный* (ненаголошений 'а > 'е > е?), котра потрапила в пам'ятки XVII ст.: Сухимъ путемъ або *воденнымъ* [281].

Назви майже всіх понять, пов'язаних із проточними водами, в давньоруській мові мають праслов'янське походження — *рѣка* (*рѣчька,* здріб.) < rěka (rěčьka), *вода* < voda, *потокъ* < potokъ (споріднене з *тек-у*), *ручаи (ручьи)* < ručajь (ručьjь), *теплица* < teplica «тепле джерело, теплий потік», *струя* < struja «хвиля, струмінь, течія, потік», *жерело* < *žerdlo (споріднене з *жьрти*), *устьє* < ustьje (дериват від *уста* «рот») та ін.: обаполъ *рѣкы.* Буга [ПВЛ 143], *рѣчьки* ради... имянемъ Полота [6], падоша... на *потоци* [ЛК 267], в цркви... яже есть надъ *ручаємъ* [ПВЛ 54], Амаусъ же наричется тѣплота, зане *теплици* в немь суть, им же вси лѣкуются [И. Ф. 320], ꙗко *строуꙗ* на низъ текущи [Пч. 2], по *вьрховью* Мячина [СлРЯ II 105], Волга... вътечеть семьюдесять *жерелъ* в море Хвалисьское [ПВЛ 7], Днѣпръ втечеть в Понетьское море *жереломъ* [7], зимовати въ *устьи* Днѣпра [51], бѣжа на *оустье* Десны за Днѣпръ [ЛК 327], пор. ще: [въ печерѣ] ѡ(т)копаше кде бѣ загражено *устьє* [ПВЛ 193] «вхід».

Органічним продовженням давньоруських є сучасні нормативні номени *ріка (річка), потік, ручай, верхів'я* «верхня течія річки та територія, що до неї прилягає»; купилъ... и сь лѣсомь и з бортъми... за *рѣкою* [Р. 12]; flumen, fluuius *рѣка* [Слав. 199], в(ъ) землѣ Руской есть надъ *рѣкою* Бугомъ [Гал. Кл. Чеп. 299], riuus *потокъ, рѣка* [356], с *реками* с крыницами с *потоки* [Р. 127]. У староукраїнській мові чітко диференціювалися за значенням *рѣка* «велика водна артерія», *рѣчка* «невелика ріка», але в сучасній літературній мові семантична різниця між цими словами втрачена, і *річка* може позначати об'єкт незалежно від його величини [Чучка 13]. У діалектах, зокрема карпатських, давня диференціація *ріка — річка* зберігається. Варто згадати, що в українських грамотах із різних територій уже в XV ст. сема «верхів'я річки» передається дериватом, спорідненим із старовинним *верховьѥ — верховина:* На(д) рѣчъкою Каменицею И ѡ(т) *веръховины* се Котораѧ Впадаетъ В днѣстръ [Р. 171; див. ще Т. 219], яке в сучасній мові позначає 1. «верхня, найвища частина чогонебудь (переважно гори, дерева)». 2. «високогірна місцевість у межах Українських Карпат» (СУМ I 336; це тлумачення не точне, бо *верховина* — гірська місцевість узагалі); пор. також:

явленїе: ѡказа(н)е, ...позверхность яковои речы, *верховинны*, высокость [Бер. 160]. Останнє значення задокументоване на Закарпатті в другій половині XVII ст. [Винник та ін. 183].

Стародавнє значення «річка» номена *вода* через староукраїнський період [ССУМ I 183] дійшло до наших днів і зберігається в карпатських діалектах, зокрема бойківському [Он. I 139] та закарпатському.

Термін *теплица* функціонував у староукраїнській мові — Ѳермы: *теплицы* [Бер. 210], therma(e) *теплици* [Слав. 397], але, як бачимо, означав «теплий купіль». У сучасній мові *теплиця* — «засклене опалюване приміщення для вирощування ранніх овочів або південних рослин». Давню семантику *теплиця* — «тепле джерело, потік» — зберігає в західних діалектах [Ж. 957], в тому числі закарпатському (пор. ще: *теплíчина* «місце в водоймі, де вода ніколи не замерзає» — Он. II 284), пор. *топлица* «теплий потік» [ССУМ II 437] із південнослов'янським вокалізмом початку слова. Від апелятива походить помітна кількість гідронімів: *Теплиці, Теплиця, Теплíчина* [СГУ 557—558]. Давній номен *струя* «хвиля, течія» також зберігся у говірках [Ж. 930]. У староукраїнських пам'ятках виступає й інше давнє значення лексеми — «потічок»; riuulus *струя*, и(с)то(ч)никъ [Слав. 356]. Більш живучим виявився праслов'янської давнини термін *струмінь* < *струмень* < *струмы*, *-мене* < strumy (род. відм. strumene) — Кедрѡнъ потокъı *струмѣнь* затмѣньѧ... [Бер. 215] — та споріднений із ним *струмок*.

Як географічний термін *жерело* «рукав річки біля гирла; гирло», очевидно, був характерний для південних і західних давньоруських діалектів. Слово широко функціонує в українській мові, але з праслов'янською семантикою — «потік води, який утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі», що в пам'ятках задокументовано тільки в XVI ст.: до озера Миничова и до *жерела* Миничевского; вода... одмѣняєтсѧ... презъ *жерела* и дѣры земные [Т. 919]. Африкативація початкового приголосного в слові — перехід у *дж*, тобто нині нормативна форма *джерело*,— задокументована з другої половини XVII ст.: *джерело*... в тих урочищах будучое; Слезы... як з двохъ *джерел* истѣкали [Т. 707]. Давній термін *устя*, успадкований українською мовою: где оупадоуеть в ню *устьем* пото(к) [Р. 83], рєчка Кра(с)ная, почав з *устья* своєго [АКПС 89 зв.]; у ву(ст)ѧ рєчки И(в)ницы [21]; нині в літературній мові вживається рідко [СУМ X 503]. Починаючи з XV ст. в українській мові засвідчується східнороманізм *гирло* (*гырло*) < ghîrlă < б. *гърло* [ЕСУМ I 509] — нині нормативна лексема: половина озера... половина *гырло* [ССУМ I 270],

форма середн. р., гортанний *г* вказують на можливість контамінації запозиченого слова з давніми *жерело* та *горло*.

Із контекстів важко встановити точне значення давньоруського географічного терміна *струга:* онѣмь же притекшимъ. соупротивъ ко *струзѣ*... они же сѣкоуще и бодоуще вогнаша а во озеро [ЛГВ 839—840], Стугна... пожръши чужи ручьи и *стругы* [СПІ 42]. Успадкований давньоруськими говірками термін *стру́га* має семантику «потік, струмок із швидкою течією» [СУМ IX 788], «ручай, струмінь» [Гр. IV 219; Чер. 212], «центральна течія ріки», «затока» [Чер. 212], «проточний або непроточний рукав річки» [Ник. 36, 38]. Староукраїнський його континуант *струга* виступає з семантикою «потік, струмок»: съ млини... и *стругами* [ССУМ II 395], *Струга* Дубенская и Видій боръ [АЮЗР I 31], тою жъ *стру́гою* ажъ до рѣкы Пины [II 85], на(д) речъкою албо *стру(ж)кою*, которая... на(з)ваная Малюже(н)ка [АКПС 79].

Специфічним давньоруським семантичним неологізмом вважаємо *порогъ* (переважно у множині) «поріг на ріці» (первісно — поріг, що стосується житла): приде Стославъ къ *порогомъ* и не бѣ льзѣ проити *порогъ* [ПВЛ 73], идоша в рѣку Узъерву и срубиша городъ новъ на *порозѣ* [ЛН 333], який функціонує і в сучасній українській термінології, переважно у формі множини — *пороги*. До можливих південноруських діалектизмів Ф. П. Філін [Филин 1972 539] відносить термін із цієї мікрогрупи *криница* < krinica [S. III 200], який уперше фіксується як топонім у Київському літописі: ста оу Стославли *Криницѣ* [ЛК 412]. Пор. ще: *Криница* истиннаа кні(г) си(х) [ХА 3] «зміст». Ця форма панівна в ареалі української мови і є нормативною *(криниця):* источникъ: здрой, жрудло або *крыниця* [Бер. 51], Пугасій: *криничны(й)*, жерелов[ный] [227]. Його дериват — *криничовина* «сукупність джерел» [СУМ IV 348]. Цю семантику в староукраїнській мові передає структура *криничина:* повыше манастыра... през *криничину* [Р. 68]. У південно-західних говорах поширений фонетичний варіант *кирни́ц'а (керни́ц'а, кырни́ц'а)* [АУМ II № 71], відомий із XIV ст. (орфографічно — *кръница, -ця* — ССУМ I 519). Діалектну форму можна пояснювати як результат метатези *и: криниця — кирниця (кырниця)*. Однак не виключається ймовірність того, що в давньоруських говорах функціонував праслов'янський варіант лексеми krinica — krъnica, на існування якого вказують сербохорватське діалектне krnica «миска» [Sk. II 196], словенське krnica «водяний вир», «дерев'яна видовбана посудина» [Bez. II 97]. На його підставі легко пояснюються обидва українські варіанти (пор. східноукраїнську форму *кривавий* та західноукраїнську *кирвавий* <

< krъvavъ). У такому разі значення «колодязь», «джерело» в російській (*криница*) та польській (krynica — S. III 200), очевидно, є результатом впливу української або білоруської.

До давньоруських географічних апелятивів відносять *протълчь* «стиснуте річкове русло, бистрина» [Ср. II 1599]. Лексема фіксується тільки у зв'язку з Хортицею і дніпровськими порогами: придоша ниже порогъ и сташа в *протолче(х)* (в ін. сп.— *проторчехъ*) в Хортиче(м) островѣ [ПВЛ 177—178], сташа оу рѣкы Хорьтицѣ. на бродоу оу *Протолчи* [ЛГВ 742]. Важко тепер з'ясувати, йдеться тут про географічний термін чи топонім, в якому можна виділити корінь *тълк*-нути, «штовхнути». У староукраїнський період (під 1552 р.) досліджуване слово задокументоване як назва території: Уходъ *Протолчъ*... З уходовъ въ верху писаныхъ пять, то есть: Дубослей, Еланьский, *Протолчъ*, Ненасытецъ [Арх. ЮЗР VII/1 84—85]. На Дніпропетровщині цю назву має річка — *Прото́вч* [СГУ 450].

Запозиченими термінами із старослов'янської мови були слова *изтокъ* «витік ріки», *източьникъ* «джерело, потік» (на запозиченість указує префікс *из*- замість *вы*-), які в оригінальних світських текстах XI—XIII ст. виступають не дуже часто: *истокы* рѣчьные истичуть [СлРЯ VI 326], Безводно мѣсто то есть; ни рѣки... ни *источника* нѣсть [ХД 20]. Вони вживалися й у староукраїнській літературній мові [ССУМ I 452; Слав. 200], але книжність їх усвідомлювалася (в «Лексиконі» П. Беринди вокабулу *источникъ* введено в реєстр як церковнослов'янську — 51).

Запозичений давньоруською мовою із грецької термін *океанъ (окианъ)* < ὠκεανός: Ѡбитѣкаа великыи *окианъ* всю землю [Ср. II 641] став надбанням української писемної мови старого і нового періодів — *Ѡкеанъ:* всесвѣтнеє море [Бер. 242].

З давньоруських дієслів, пов'язаних із рухом проточних вод, назвемо *(по)тєчи* «витікати», *вътєчи, вънити* «вливатися, впадати», *съимати сѧ (съѩти сѧ)* «зливатися»: рѣка Днѣпръ бо *потече* (ін. сп.— *течє*) из Оковьскаго лѣса... а Двина ис того же лѣса *потече*... и внидеть в море Варяжьское [ПВЛ 7], рѣчьки ради яже *втечеть* въ Двину имянемъ Полота [6], пойдета рѣцѣ тѣ разно себѣ мало... а потомъ *соиметася* обѣ рѣцѣ въ едину рѣку [ХД 48].

Старовинну семантику зберігає повністю українське дієслово *текти* (діал. *течи*) «рухатися (про водну артерію)», «впадати» [СУМ X 58], «витікати»: *Тече* вода з-під явора Яром на долину (Т. Шевченко).

Прямим нащадком давньоруського *вътечи* є сучасне українське *втікати* «впадати» [СУМ I 774]. Давньоруське *съимати* сѧ мало семантику «сходитися, збиратися» [Ср. III 775].

Із значенням «зливатися» в українській мові континуант слова не вживається, але його заміняє давній еквівалент *съходитися* «збиратися разом» — *сходитися* [СУМ IX 896—897]; пор. ойконім *Сойми* в Міжгірському районі на Закарпатті: село розташоване на території, де в річку Ріка впадає Рипинка.

Із праслов'янської мови успадковано назви, пов'язані із стоячими водоймами — географічні терміни *озеро* < *ezero, *море* < more й нетермінологічні *лужа* < luža, *вапа* < vapa та їх деривати: Стополкъ стояше межи двѣма *озерома*... и не бѣ лзѣ *озеромь* Печенѣгомъ помагати [ПВЛ 142], Днѣпръ вътечеть в Понетьское *море* жереломъ еже *море* словеть Руское, [7], Налѣзаше *лужу* кальну, отъ дожда бывшу [Ср. II 50], *вапы* и *луже* или *езера* присно... стоеща [17]. Загальноукраїнськими були й тепер є тільки *озеро* і *море: озера* рыбнаѧ за днѣстромъ [Р. 3], Поминувши *озерце* [АЛ 11 зв.], Мріа...: ...Горкости *море*... Пани морска(а) [Бер. 222], Понтъ: *Море*... [228], mare море [Слав. 263], бурѧ на *морѣ* встала [Гал. Кл. Чеп. 316] тощо; а номени *лужа* «калюжа» [Ж. 415], «низовина з водою, що залишилася після весняного розливу» [Чер. 129], «невелика заглибина, наповнена водою і гряззю» [Ник. 49] тощо і *вáпа* «місце, де стоїть вода; грузьке місце» (закарп. говірки) залишилися в діалектах.

Давньою є назва *калужа* < kaluža — *калъ, тина:* пропасть, *калужа,* болото, грѧзь [Бер. 52]. Її форма наче промовляє на користь думки про те, що структура *калужа* — префіксальний *(ка-)* дериват основи *лужа.* Варіант *калюжа* — palus *калужа* [в ін. сп.— *калюжа*; Слав. 298]; В *калюжи* валяется; [Пяници] суть подобни смердячой *калюжѣ* [Тимч. 310]; взѧвши оный трупъ, вкинули... в(ъ) *калюжу* [Гал. Кл. Чеп. 273] — дозволяє пояснити слово як утворення за допомогою суфікса -'uga від кореня kalъ [ЭССЯ IX 126—127]. Гадаємо, що у формі *калюжа* можна вбачати контамінацію нині діалектних слів *калоґа* «калюжа» [Ж. 331; дериват від *кал*] або *калюка* — збільшувальне до *кал* «бруд, болото, грязь» [СУМ IV 73] — та *калужа* «місце, де після дощу стоїть вода», «намул, нанесений водою» [Он. I 336], «калюжа» [Ж. 331].

Слово *пучина,* котре має відповідники тільки в південнослов'янських мовах, наневне, ввійшло в давньоруську літературну мову із старослов'янської: Оньдрѣятиньская *пучина* имать же и остр(о)вы [ПВЛ 3], але функціонувало і в староукраїнській писемності, хоч ненародність його добре відчувалася. П. Беринда його тлумачить — *пучúна:* глубóкост(ь) морскаѧ... или широкость морскихъ водъ, и вмѣсто мóрѧ глаголéтъсѧ [104]. Його зберегла й нова літературна мова — *пучúна* «морська глибінь, безодня» [СУМ VIII 410].

Літописець Нестор твердив, що три великі східнослов'янські ріки витікають із одного лісу. У «Повісті временних літ» за Лаврентіївським, Троїцьким і Хлебниковським списками він іменується *Оковьскыи:* рѣка Днѣпръ бо потече из *Оковьскаго лѣ*[*са*]... а Двина ис того же лѣса потече... ис того же лѣса потече Волга [ЛЛ 7; ЛІ 6]. В Академічному та Іпатіївському списках маємо початковий *в* у топонімі: Днѣпръ бо течеть из *Воковьского* лѣса [там же], а в Радзивіловському — іншу основу: из *Волковьскаго* [ЛЛ 7—8]. Нині цей ліс іменують *Волковиский* [там же], в XVI ст. його називали *Волконский* [Алексеев 8], але такі форми можуть бути пізнішою народноетимологічною модифікацією давньої структури, яка засвідчується принаймні п'ятьма списками Несторового твору. Є підстави вбачати в основі давнього топоніма праслов'янський географічний номен *око* — метонімічний переніс назви органа зору (пор. словен. oko «болото з джерелами з боків або на дні» — Bez. II 246, с.-х. *око* «джерело», «місце на воді, де поверхня має інший відтінок забарвлення», укр. діал. *око* «бездонна глибина» — Ж. 564; «глибоке місце в озері» — Вор. 64, 398; *воко* «заглиблення в скелі, з якого тече вода», с. Новосілки Львівської обл.— Мар. 222; *глаз* «водна поверхня серед болотної драговини» — Чер. 58; див. ще: Толстой 1969 207—208).

У зв'язку з цим до дуже давніх географічних термінів відносимо вживану на Закарпатті сполуку *мýр'с'койе (мýр'с'койе, мір'с'койе) óко,* що має значення «невелике озеро на горі».

Оскільки такі географічні об'єкти зустрічаються нечасто, їх інколи трактують як власні назви. *Морським оком* називають відоме Синевирське озеро на Міжгірщині, пор. також топонім *Морьское око* в Імстичеві Іршавського р-ну [Пет. 43]; и на Клôбуц'і йе *мýр'с'койе óко* и ў Син'аку // л'ýде мір'али / дýже глубóкі // водá ў них твéрдо студéна (с. Довге Іршавського р-ну). Пор. ще *мóрск'э óко* «трясовина» у с. Кваси Закарпатської обл. [Толстой 1969 209]. Аналогічно гірські озера називаються в Словаччині — morské oko (звідси ч. mořské oko — Mach. 411). Найбільше озеро в польських Високих Татрах іменується Morskie Oko (інша назва — Rybie Jezioro) [глибина до 50,8 м — МЕР 673]. В. Махек твердить, що *око* означало чисте незаросле місце з досить глибокою водою серед трясовини, озерце посередині зарослого багна — те саме, що й рос. *окно,* укр. *вікно* (як географічні терміни). У зв'язку з цим він вважає, що в давній сполуці слово *око* споріднене з лат. aqua «вода», зближене народною етимологією з назвою частини тіла або з *вікно (окно)* [Mach. 411—412].

Існує погляд, що у досліджуваній сполуці *море* первісно мало значення «озеро», оскільки слов'яни із справжнім морем познайомились досить пізно [Езиковедски изследвания 314—315]. З такою думкою не можна погодитися. Високогірні озера «морськими оками» називають і деякі неслов'янські народи [пор. *Тутковский* 33—34].

Дериват лексеми *око* — *(в)окно* < *окъно* — вже в пам'ятках української мови XIV ст. виступає із значенням «соляна шахта»: А дали есми... села... с полем, и с лѣсомъ, и с *вокном* и с рѣками [ССУМ I 189], изниже ты(х) врочищь. лѣсь и балина *вокно солноє* и поле [Р. 83]. Очевидно, копальня називалася *окъно* ще в праслов'яській мові, адже термін із цим значенням поширений на території сербохорватської мови — *окно* «шахта». Він запозичений угорською мовою — *akna* «шахта, стовбур шахти», причому в угорських грамотах соляна копальня так названа вже в документі 1222 р.: Salifodinas ...que *Acana* vocantur [MNTESz I 117]. Слов'янське слово ввійшло у східнороманські мови: рум. оснă, молд. *окнэ* «рудник», «соляна копальня» [СДЕЛМ 289; не виключається угорське посередництво — DLRM 557].

У староукраїнській мові назву *окно,* очевидно, носило солоне озерце або солоне джерело — Слатина: росулъ, *окнб* где вода солонаѧ, съ котрои сѧ сол(ь) родитъ... [Бер. 116], salina слатина *ѡкно,* где вода солоная (Слав. 359; пор. слатина *росу(л) вода солянаѧ, с которои сѧ соль родитъ* — Зиз. 78). Нині в літературній мові *вікно* як географічний номен має семантику «невеличке озерце», «заглиблення в драговині, болоті» (СУМ I 671; пор. рос. *окно, окошко* «відкритий водний простір у трясовині»— Д. II 663; пор. ще *вікнина* «не заросле водоростями місце на болоті» — Гр. I 237, словен. okno «болото» — Bez. II 246, рум. ochi «воронка в вирі»).

Варто згадати про діалектні структури, похідні від основи *вікно* — *вікнина* «не заросле водоростями місце на болоті», «воронка в вирі» [Гр. I 237], *вікнище* «вир», «глибінь» [Он. I 126, 47], пор. *хлѧбъ:* ґвалтовнаѧ вода, про(р)в(а), *окниско,* мѣстце оурваноє в(ъ) рѣцѣ, где вода рачей ллѧ(т)сѧ а не течетъ... [Бер. 143], бездна, безодня... глубокость, мнѡзство мнѡгоє вѡдъ, *окнина* [6].

Від відповідних географічних термінів, мабуть, походять такі назви поселень на Україні: *Вікнина, Вікняне* Кіровоградської обл., *Вікнине* Харківської, Черкаської обл., *Вікнини* Хмельницької обл., *Вікно* Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької областей (у пам'ятках топоніми фіксуються з початковим *О-*).

Вузька затока позначалася давньоруським словом *узмень,* а взагалі затока — *пристанище:* Тог(д)а бо *оузьмень,* глемыи

Соу(д), всѣ пожгоша [Ср. III 1171], зовется *пристанище* то муро моряное (II 1461). Запозичений із грецької мови апелятив *лимєнь* < λιμήν «затока» — ста Володимеръ об онъ полъ города в *лимєни* [ПВЛ 109], островъ на... мори; и ту есть *лимєнь* добръ [ХД 3]. Ф. П. Філін відносить назву *лимєнь* до характерних південноруських діалектизмів. Проте надбанням української мови стала форма *лиман:* ѡтокъ морскїй і *лима(н)* або ѡстровъ... [Бер. 154], запозичена з турецької або кримськотатарської мови (тур. liman, запозичене з гр.; пор. Sk I 303). Термін *узъмень* є, очевидно, архаїчним утворенням. Первісно тут передбачаються корінь ǫz-ъkъ «вузький» і суфікс -mę < -men (тобто *ǫzmę, род. відм. ǫzmene; пор. прасл. *golmę від golъ «голий», д.-р. *голомѧ* «стовбур дерева без гілля», укр. діал. *голомен, голомено* «частина поверхні водоймища, вільна від водоростей» — Ник. 46 тощо, див. ще: Sławski 1974 126—127; пор. також *сухмень* «суха погода, посуха» — Ср. III 631). Континуантів старовинного деривата *узмень* в інших східнослов'янських мовах не виявлено, тому допускаємо, що в «Повісті временних літ» представлений південнорусизм, який живе нині в українській мові: *ýзьмінь, óзьмінь* «найглибше місце в річці з бистрою течією, що не замерзає» [Ж. 1006; Гр. II 46; IV 325], *вузьмина* «мілка, вузька частина річки» (СУМ I 485; на зв'язок із давньоруським словом указує елемент *-м-*). Давньоруське слово *пристанище* мало також значення «притулок» [Ср. II 461], яке й залишилося в сучасному українському *пристанище (пристановище),* а семантика «затока» втратилася.

Семантику слова *мутъвь* (*мутъва;* можлива вихідна форма *муты* < *mǫty, род. відм. *мутъвє*), що є гапаксом у давньоруській писемності, вжитим у складі порівняння, встановити нелегко: кнѧзи изимани и дроужина изымана избита и мѧтахоутьсѧ (в ін. сп.— метахус) акы в *мутви* [ЛК 645—646; літера *у* виправлена з *о*; в ін. сп.— *моутви*]. Автори «Словаря русского языка XI—XVII вв.» [IX 316] вважають, що «*мутовь (мутвь)*» — це «колотівка, збивачка» (рос. *мутовка*), «водяний млин, що має горизонтальне колесо з лопатками», але таке тлумачення явно не підходить до описаної в пам'ятці ситуації. В говорах української мови *мýтва* — «штовханина, метушня» [Ж. 459], але при корені *мут-*ити «каламутити» така семантика вторинна. На нашу думку, найближче до зафіксованого в XII ст. *мутъвь* (*-а*) стоїть бойківський номен *мутівець* «стояча брудна вода» [Он. I 458; пор. ще *мýтин* «зона розливу» — Чер. 138]. На зв'язок давньоруського апелятива з географічною термінологією, очевидно, вказують численні гідроніми з основою *мутъв-: Мутвиця* [8 річок басейну Прип'яті — СГУ 380], *Мутв'янка, Мутова, Мутовиця* [там же], пор. ще:

ѡ(т) *мутвичьного* потока [Р. 3; Перемишльська земля]. Очевидно, *мутъва* було південним давньоруським словом.

Деякі дослідники [Нерознак 52] назву давньоруського міста *Вырь:* и к *Выреви* бѧху пришли [МП 250], и придоша къ *Выры* (ін. сп.— *Выру*) [ЛК 276] пов'язують із гідрономеном *виръ* < virъ (корінь *вьр*-ѣти «кипіти», «бити джерелом» — *вир*-ати; пор. Ф. I 318; або *ви-ти* — Mach. 690; пор. *Вьручьи* «Овруч»), хоч проти такого тлумачення говорить вокалізм основи (*ы* замість етимологічного *и*). Щоправда, можна допускати деетимологізацію назви вже в старовину. Географічний термін *вир* зберегла українська мова на всьому ареалі її вживання — съпреѡбращенїе: *виръ* в(ъ) водѣ, и те(ж) вихоръ, и *виръ* та(к) вѣтр(ъ)ный, якъ и водный [Бер. 167]. У говірках Закарпаття маємо вторинну м'якість кінцевого *р* — *вир'* (можливо, під впливом *вир'х* < *вьрхъ* «верх»).

Загальнопоширеним давньоруським номеном було слово *болото* < *bolto: ведро бяше... борове възгарахуся сами и *болота* [ПВЛ 215], Игоря... емше в *болотѣ* [ЛК 327]. Як свідчить давньоруський племінний етнонім *дреговичи,* в південно-західних говорах давньоруської мови функціонував характерний для них термін *дреговина* (*дрегъва* < *drągy) «драговина, дряговина, грузьке, болотисте місце». Континуантами старожитніх виступають українські нормативні терміни *болото, драговина, дряговина* «грузьке багно, болотисте місце» [СУМ II 404], діалектні *драга, драгва, драговина́, драглина́* та ін. [Ник. 81], *дрягва* [Гр. I 450]. Назва *болото* з нинішнім значенням увесь час фіксується в староукраїнську добу: оуздала єсть... и з *болоты* и сь рѣками [Р. 26], тина, *болото* груз(ъ)кое [Зиз. 81] тощо. Але в українській мові це слово зберігає ще одне старовинне значення — «розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.» [СУМ I 215]: тимѣнѥ: грѧзь, *болото;* тина: *болото,* калъ... грузкость; тинѧвый: *болотный* [Бер. 132; див. ще: Т. 121]. У закарпатському діалекті *боло́то* (збірне — *бо̂лвт'а́*) має не тільки значення «мочар», але й «калюжа» [Чоп. 16].

Гапаксом у давньоруському письменстві є лексема *держаждьѥ*: кр(с)тьѩномъ. пространьство есть крѣпость. поганы(м) же тѣснота. *держаждьѥ* [ЛГВ 812]. Допускається, що вона мала семантику «завал із хмизу, чагарника» [СлРЯ IV 231]. Можливо, це спотворена або церковнослов'янізована форма слова *дряга* — **дряжиѥ* (але пор. гідронім на Сумщині *Деражня* — СГУ 168).

Варто згадати, що праслов'янського походження слово *багно* < bagno, ймовірно, було притаманне південним і західним давньоруським діалектам, хоча фіксується тільки в XV ст.: з реками с потоки и з *багны* [ССУМ I 83].

Пам'ятки давньоруської мови засвідчили ряд слів, що стосуються різних типів гідрооб'єктів: *вълна* < vъlna, *валъ* < valъ, *бродъ* < brodъ, *дъно* < dъno < *dъbno, *мѣль* < mělь: буря въста с вѣтромъ и *волнамъ*... въставшемъ... корабль... к берегу приверже [ПВЛ 21—22], Окианъ въ пучину вливаа *валъ* великъ... твораше [Ср. I 225], изходитъ бо изъ *дна* моря... смола черная верху воды [ХД 27], на Трубеши н[а] *бродѣ* [ПВЛ 122], на *мѣляхъ* погыбоша [Ср. II 240], органічним продовженням яких є українські *дно, міль* (увиразнено суфіксом — *мілина*), *брід* (пор. breuia *бродъ, мѣлкость* — Слав. 104), *вал* «висока хвиля» [СУМ I 283]. У староукраїнській мові функціонував номен *волна:* треволненіє: трохъ *волнъ* въ єдиноу купу зестрє [Бер. 133], *Волна* морьская [Т. 295], але згодом він зберігся тільки в говірках — *вовна́* [Ж. 113], а по Днѣстру бют *воўноньки* В крутім береженьку [Р. Д. 81]. Оскільки лексема збігалася з назвою овечої шерсті (сучасне *вовна),* з метою уникнення омонімії вона почала витіснятись іншими лексемами. Наприклад, уже на початку XVII ст. П. Беринда пояснює волнéнїє: *влъна́*, забуре(н)є водноє... *фаля* на водѣ *навалность* [Бер. 20]. Через польську мову запозичено германізм *фаля* < п. fala < нім. Welle, який у цій формі зберігся в деяких говірках [Ж. 1025]. У більшості діалектів, у тому числі середньонаддніпрянському, номен *фаля,* котрий вимовлявся *хваля* (може, з метою уникнення асоціації з іменником *хвала́*) під впливом іншого полонізму германського походження — *хвиля* «мить» < chwila < ст.-герм. hwila, (h)wīla [S. I 217] набув форми *хвиля.* У зв'язку з цим *хвиля* «момент» було увиразнено здрібнілими суфіксами — *хвилина, хвилька.* Нині велика водна хвиля, як і в староукраїнській мові, іменується *вал* — влъна: *валъ* на водѣ... [Бер. 162; див. ще: Т. 183—184].

Із різних сторін гідрооб'єкти характеризуються антонімними прикметниковими парами: *чистыи* < čistъ(jь) — *мутьныи* < mǫtьnъ(jь), *солодъкыи* <*soldъkъ(jь) (часто в ст.-сл. формі *сладъкъ*) — *солоныи* < *solnъ(jь), *быстрыи* < bystrъ(jь) — *тихыи* < tixъ(jь), *глубокыи* < glǫbokъ(jь) — *мѣлъкыи* — mělъkъ(jь): вода [в Йордані] же *мутна* велми и *сладка* пити [ХД 22], А бояринъ щедръ, аки кладяз *сладокъ* при пути... а бояринъ скупъ, аки кладязъ *сланъ* (ін. сп.— *солонъ*) [Д. З. 20], на брезѣ *быстрои* Каялы [СПІ 18], видѣ рѣку... великыми струями *быстру* [И. Ф. 443], князь бо милостивъ, яко источникъ *тих* [Д. З. 67], рѣка *мѣлка* [ЛС 311].

Усі перелічені прикметники зберегла українська мова — *чистий — мутний* (розмовне — СУМ IV 832), *солодкий* «позбавлений солоного смаку (про воду та ін.)» [IX 446] — *солоний, бистрий — тихий, глибокий* (діал. *глубокий) — мілкий*

«що має невелику глибину [IV 437]: purus *чи(с)ты(й)* [Слав. 339], слатина: ...вода *солонаѧ*... [Бер. 116], Станула вода вся *солодкая* [Хрон. 43], Рѣка... єсть велика *глубиною* и *быстра* [Ал. 51]. Поширеність на всій українській території прикметника *каламутний* (блр. *каламутны*), а також повна деетимологізація його в окремих говірках — *коломітний* [Гр. II 272], *коломытный* [Б.-Н. 189] — указують на те, що це давнє утворення (із *калъ* «грязь» і *мутьныи*, отже, первісно — *каломутний* — Гр. II 211). Нормативне *каламутний* у свідомості мовців також великою мірою втратило етимологічні зв'язки, тому сполучний *о* асимілювався до голосного першого кореня *кал-*.

Частина апелятивів, зокрема *подгорьє, понизьє, полѣсьє*, уже в давню добу топонімізувалася і вживалася насамперед на позначення певних територій: Соудиславъ шелъ есть во *Понизье*. а королевичь в Галичи Доброславъ... выше(д) во Бакотоу все *Понизье* прия [ЛГВ 789], дворьскии же Ондрѣи по Сяноу. а Вышата воева *Подъгорье* [796], Мьстиславъ же бяшеть не притяглъ. но шелъ бяшеть о(т) Копыля воюя по *Полѣсью* [873]. Та найбільшою стабільністю відзначається останнє слово, що й тепер позначає певну східнослов'янську територію — Полісся.

Багато давньоруських географічних номенів праслов'янської спадщини не знайшло відбиття в текстах XI—XIII ст. За підрахунками деяких дослідників, у давньому східнослов'янському ареалі функціонувало не менше 180 лексем із географічним значенням [Чучка 6].

Розглянемо ще одне слово, котре якщо і прямо не входить в географічну термінологію, але примикає до неї.

У «Поученії» В. Мономаха вперше засвідчується характерне давнє південно-західноруське слово [Филин 1972 529—530] *ирии (ирьи)* < *jьгьjь*: и сему сѧ подивуемы како птица нб(с)ныю. изъ *ирьюа* [МП 244]. Найближчі до давньоруської форми наявні в українських діалектах — *ирéй, ирій* [Ж. 324], *ирій* [Гр. II 194], *ирье* [Б.-Н. 170]. Літературна форма *вирій* «теплі південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи» та говіркові *вирей* [Ж. 84], *вирье, вирій* [Б.-Н. 78] мають початковий приголосний — результат злиття прийменника *в* з іменником: *в ірій* (куди?) — *вирій* [ЕСУМ I 380], на що вже натякав П. Білецький-Носенко: *в' ирье, в' ирій, в' вирій* [78]. Варіант *вирій* відомий уже в XVIII ст.: Синицѣ... жиють в(ъ) мирѣ, а не идуть оу *вирій* [Явор. 51]. Щоправда, тут, можливо, не обійшлося без впливу іменника *вир* (пор. діал. *вир* «вирій» — ЭССЯ VIII 237, *вирій* «вир» — Ник. 41). У деяких говірках давнє деетимологізоване слово було зближене з назвою *рай* і модифіковане у *вирáй, ирáй* [ЕСУМ I 380].

Висловлено думку про те, що у формі *вирай* протеза *в* < ц — прадавня [Мартынов 131], що малоймовірно. Протетичний *г* спостерігається у варіантах *гирі:* Всі пташечки сивенькії На *гирі*[*й*] полетіли, Іно єдна нам ся позістала [Д.-Х. 188], *гирей* [ЭССЯ VIII 237]. Імовірно, давньоруське слово збереглося і в закарпатському фразеологізмі *збират'ц'а* йак сорóка *нир'* (Іршавщина; як відомо, сороки не відлітають у вирій; пор.: Живи (з) с о р о к а м и з воронами що в *ирои* н е х о д я т — К. З. 224), де *нир'* пояснюється перерозкладом сполуки **вън ирь* > **въ ниръ* (щодо давнього *jьгь, пор. словен. ir «вир, безодня»). Щоправда, в деяких говірках карпатського діалекту форму *Нир'* має хоронім Nyír — назва території в Угорщині, куди в XIX — на початку XX ст. ходили на заробітки у жнива. З досліджуваним словом споріднене *ирица* «тварина, що водиться у воді, зокрема Triton», «пташка, яка повертається з зимового відлету», «дуже стара жінка, стара відьма» [Ж. 324; Гр. II, 193—194; МСБГ III 81]. У давнину існувало повір'я, ніби перелітні птахи зимують під водою [Bez. I 212; пор. ще: *теплі води* «вирій» — Гр. I 246]. В ЕСУМ [II 317] біологічний номен чомусь кваліфікується як неясний і припускається походження його від гіпотетичного **вириця* (від *вир*).

Прослідкуємо також долю найменувань окремих антропогенних географічних об'єктів.

З назв антропогенних підвищених рельєфів насамперед укажемо на *валъ* < valъ < лат. vallum (не виключене німецьке посередництво; пор. Ф. I 268; ЕСУМ I 323), *могыла* < mogyla (допускається, що первісна семантика — «пагорб» — Ф. II 634): нашимь же ставшимъ межи *валомъ* (ін. сп.— *валома*) ...и Половци пришедше к *валови* [ПВЛ 220], на тои *могилѣ* поставилъ цр҃квь [23]. Вони протягом історії не зазнали ніяких змін — *вал, могила:* а хотарь имъ... дѣломъ доловь до *валу* [ССУМ I 151], а ту исыпали *могилу* межи дубо(м)ъ. а межи буко(м)ъ [Р. 68], стѣна: муръ, обламокъ, *валъ,* ѡстрогъ [Бер. 124; див. ще: Т. 183]. Могила в давньоруській мові позначалася також словом *гробъ* < grobъ (корінь той же, що й у *grebti): и погребенъ бы(с) Игорь. [и] єсть могила єго оу Искоростѣнѧ гра(д)... Ѡльга же... приде къ *гробу* єго. [и] плакаса по мужи своємъ [ПВЛ 55, 57]. Слово збереглося в українській мові: до стежки где *гроб* Алексии оу шипот [ССУМ I 265], sepulcrum *гробъ* [Слав. 369; див. ще: Т. 610]. Нині лексема *гріб, гроб* «могила» (*о* — книжний вплив) зрідка вживається в розмовній літературній мові (іноді виступає із значенням «труна» — СУМ II 168). Досить поширена вона в діалектах: *гріб* [Ж. 159; Чоп. 60; Гр. I 327; Он. I 193].

Одним із найдавніших термінів мікрогрупи слів на позна-

чення шляхів сполучення є *путь* < pǫtь, в якому розвинулося кілька значень: **1.** «місце, яким постійно пересуваються, шлях, дорога, путь» — бѣ *путь* изъ Варѧгъ въ Греки. и изъ Грекъ по Днѣпру [ПВЛ 7], [половці] а оуже оу на(с) и Гречьскии *путь* изъω(т)тимають. и Солоныи и Залозныи [ЛК 538], оукажеть ѥмоу *путь* [ПР 133]; **2.** «подорож, дорога, путь» — мнози бо ходивше... Іерусалима, пойдуть опять... а сего *пути* нелзѣ вскорѣ сотворити [ХД 2], **3.** «похід» — се есмы *поуть* замыслили великъ... а извѣстимсѧ ... ако на семъ *пути.* ни тѧжи имѣти... во правдоу сии *путь* сходити. и с противными сѧ бити [ЛК 345], **4.** «прохід» — ω(т) смолѣнска чистыи *поуть* до ригы [СГ 12], **5.** «напрямок, путь» — посла... Мьстиславъ съ братьею своєю многы Кривичи четырьми *путьми* [ЛК 292] [1], пор. ще фразеологізм: все взѧша лѧхове оу него. *показавше* ѥму *путь* ω(т) себе [ПВЛ 183], брата нашего Романа вывелъ еси ись Кыева. а намъ *путь кажеши* и изъ Руськои земли [ЛК 570] «вигнати, прогнати, показати дорогу».

Конкретні значення має лексема *дорога* < *dorga: **1.** «дорога, шлях» — кони мои не могоуть. аже ми боудеть нынѣ поѣхати то толико ми боудеть на *дорозѣ* стати [640], **2.** «маршрут, дорога» — поиде Изѧславъ ω(т) Володимера с полкы своими по королеви *дорозѣ.* ѥюже бѧшеть приѣхалъ [447].

Із праслов'янських часів успадковано й терміни *гостиньць* (південнорусизм) < півн. gostinьcь «великий шлях», похідний від *гость* «купець»: аже погубѧть слѣдъ на *гостинци* на велицѣ [ПР 131], стьзю < *stega «стежка, стезя (заст.), прохід»: токмо оставише *стезю* едину на вход самодержца [И. Ф. 445], *тропа* < півн. trora (-ъ): рища в *тропу* Трояню чресъ поля [СПІ 6].

Місце, де, заходячи або заїжджаючи у воду, долали річкову перешкоду, іменувалося з праслов'янських часів *бродъ* < brodъ (похідне від *бродити — брести*): бѧхутьсѧ... в насаде(х) ω *бродъ* [ЛК 424], пор. ще: тоу *перебредоста* Днѣпръ [378].

Успадковані українською мовою назви шляхів сполучення не зазнали специфічних змін — *путь, дорога, гостинець, тропа, брід:* границю... по перехрестныи *путь* [Р. 90], а по старымъ *дорогамъ* гостемъ поити куда хочеть [83], *дорога* путь [Син. 111], via *дорога,* п у т ь [Слав. 412]; а по *путь*... а по *гостиньць* по колъбаєвьскыи [Р. 3], Мы... правымъ и простымъ оуторованымъ *гостинцемъ*... вернѣмося;

---

[1] Це значення фіксується найрідше, і твердження, що літописний термін «путь» звичайно позначав лише «напрямок, яким цілиною полів і лісів ішли походи» [Воронин 307],— явна гіпербола, вжита для обгрунтування погляду, ніби в XI—XIII ст. «постійні сухопутні дороги були надто рідкісні» [308], проти чого свідчить увесь лексичний матеріал.

Другая мудрость: *гостинца* николи не опускай для стежки простои [Т. 589—590], ...оуказали старую границю... ω(т) потока. ω(т) *бродоу. дорогою.* што идеть ω(т) зоудечева [Р. 116], breuia бро(д), мѣлко(ст) [Слав. 104; див. ще: Т. 143]. Протягом усієї історії слово *путь* виступало як іменник чоловічого роду, нині таке вживання його вважається застарілим [СУМ VIII 405]. Під впливом *дорога, стежка* лексема *путь* у багатьох діалектах стала словом жіночого роду (нині це літературна норма). У деяких говірках, наприклад закарпатських, *путь* функціонує тільки як лексема чоловічого роду із семантикою «смуга землі, призначена для ходіння, їзди». В сучасній літературній мові слово *путь* використовується рідше, ніж у давньоруській та староукраїнській мовах. Інші старожитні значення, крім «похід», нині досить широко вживаються [СУМ VIII 405—406]. Активніше, ніж у давнину, використовується тепер найменування *дорога,* в тому числі для передачі поняття «смуга землі, призначена для пересування по ній людей, тварин, транспорту» (пор. фразеологізм *показати дорогу,* діал. закарп. *указáти пут'*).

Уже 1506 р. фіксується запозичена з польської мови назва *шлях:* мешкаетъ на *шляху* татарском (АЗР I 368; п. szlach походить від середньо-верхньонімецького slag, slac «колія, слід, дорога», пор. нім. Schlag «удар» — Ф. IV 457), яка нині активно функціонує в літературній мові, взявши на себе ряд функцій давніх *путь, дорога* [СУМ XI 493—495].

Номен *стезя* вже у пам'ятках української мови XV ст. не фіксується. Очевидно, в живому мовленні він витіснений його дериватом *стежка* < *стежька:* долыною и *стежкою;* в долину *стѣшкою* просто на взгорокъ [ССУМ II 386]. П. Беринда форму *стезя* вводить у реєстр свого «Лексикона» як невластиву живому мовленню — *стезя: стежка* (Бер. 121; пор. *стежка, стезя,* путь — Син. 159). У пам'ятках, позначених церковнослов'янським впливом, зустрічається й старовинна форма callis *стезя* [Слав. 109], semita *стезя* [368]. У сучасній мові *стезя* — книжне слово, що вживається в значенні «життєвий шлях, напрям діяльності, розвитку кого-небудь, чого-небудь». Виділена в СУМі семантика «стежка» [IX 681] не ілюструється, бо в цій формі слово тепер практично не функціонує.

В окремих карпатських говорах зустрічається іменник чоловічого роду *тріп* «вузька гірська стежка» [Он. II 302] й похідний від нього *тропок* «стежечка» (СУМ X 284; пор. також *тріп,* род. відм. *тропу* «правильна думка про щось» — Корз. 241). Форми *тропа* в обстежених памятках не виявлено. Вихідну форму іменника, що лежить в основі прислівника *утропі* «слідом» [Гр. IV 366], визначити важко.

Назви складників земної кори, надр землі, хімічних речовин

Верхній ґрунтовий шар у давньоруській мові позначався загальним словом *земля* < zemja: Есть же около Іерихона *земля* добра и многоплодна [ХД 25]. Конкретніше значення мали лексеми праслов'янського походження *пьрсть* < pьrstь «вийнятий, викопаний ґрунт, порох», *илъ* < jьlъ «глина», *глина* < glina, *порохъ* < *porxъ: *перьсть*... сыплюще посредѣ града [ПВЛ 109], взимають... *персть* ту... на исцѣленіе... недуга [ХД 4], *илъ* ничьто же бѣаше имъ [Ср. I 1091], *глиньноу* съсоудоу [Кир. 23], Часть едина желѣзо, а другая *глина* [СлРЯ IV 32], водоу... *пороха* нападъшѫ [Ізб. 1076, 231], церковь дьржи чисто, бе *пороха* [ПС 105].

Лексеми *земля* «верхній шар земної кори» [СУМ III 557], *порох, глина* не зазнали в українській мові суттєвих семантичних змін (щоправда, остання в окремих говірках закарпатського діалекту має також значення «ґрунт, земля»): mecza ziemliu, nohamy toptati [ССУМ I 395], *земля* terra, humus, tellus [Слав.— Кор. 452], пръсть, прахъ: *порохъ* [Бер. 81], *поро(х)* бѫкви(ч)ныи [Трв. 53], Такъ люби(т) якъ *поро(х)* у ѡцѣ [К. З. 249; пор. і *порохъ* для стрільби з XV ст.— ССУМ II 198], А *глинарюмъ* што лѣпѣли около дому [Р. 35], бреніє *глина,* болото [Зиз. 28; див. ще: Т. 527].

Континуант відповідного давньоруського слова *персть* «земля, викопаний ґрунт» зберігся в українських діалектах [Гр. III 147; КТ 70] і писемно-літературній мові, однак у ній назва архаїзувалася, стала стилістично маркованою (урочистою) [СУМ VI 333].

Із прямим значенням старовинне слово *илъ* живе в окремих діалектах — *ил* «глина, мул, баговиння» [Ж. 322], *іл* «розріджений водою чорний донний ґрунт» [Ник. 45]. Привертає увагу говірковий номен *йловачка* «грязь, болото» [Он. I 324] — старовинний дериват, який має паралель у сербохорватській мові (*иловача* «грязь», пор. ще: *иловина* «глина» — Ж. 322). Давній корінь спостерігається в гідронімах *Іловець, Іловиця* [СГУ 221]. Слово *іл (ил)* на більшості ареалу української мови витіснене іншою назвою праслов'янського походження — *мул* < mulъ (та дериватом *намул* < *на-мулити;* діал. деетимологізоване *немола* — Ж. 515), не засвідченою давньоруськими й ранніми українськими джерелами. Пор. Асіа: калиста(а) *му*[*листаа*], болотиста(а), болотна(а) [Бер. 182]. Здається, прастарий корінь *илъ* має також говірковий прикметник *илкий* «згірклий (про олію)», «їдкий (про луг)» [Гр. II 192], *ѐлкий, їлкий* «згірклий, затхлий» [Ж. 327]. Такі деривати є в інших слов'янських мовах: рос. *ёлкий* «гіркий,

згірклий», *ёлкое масло* (СРНГ VIII 343; Д. I 518; зустрічається в північно-західних й південних говорах), блр. *елкі* «згірклий (про жири)», п. jełki, iłki «згірклий (про жири)», ч. łeknouti, zełknouti, zliknut' «гіркнути, засмердітися (про рибу, жир та ін.)». Різний вокалізм початку кореня спонукав дослідників шукати в прикметнику інші етимології без зв'язку з *илъ* [S. I 559; Ф. II 16; Mach. 729; ЭСБМ III186—187; ЕСУМ II 324]. Запропонована Коржінком вихідна праслов'янська форма *jьlъkъ та В. Махком — jьlъkъ, jelъkъ [див. S. I 559; Mach. 729] справді дозволяє зближувати суфіксальне *jьl*-ъkъ, *jel*-ъkъ з безсуфіксним jьlъ. Лексеми споріднені й семантично: намул має неприємний, гнилісний запах; зіпсований потемнілий жир також чимось нагадує намул.

Із праслов'янської мови успадковано і давньоруські назви гірських порід — *пѣсъкъ* < pěsъkъ, *камы* (род. відм. *камєнє*) < kamy, *крємы* (род. відм. *крємєнє*) < kremy, *глазъ* (*глазъкъ* здріб.) < glazъ «відшліфована кулька»: вѣтри внѣ рѣкы соущоу *пѣскоу* в рѣку влекше [ХА 455], на *пѣсцѣхъ* бьяхоутся [ЛК 432], ити... подлѣ море по *пѣскомъ* [ХД 58], *камение* метаху [ЛК 390], *кремне* твьржии [Ср. I 1320], нахо(д)[я]ть дѣти наши *глазкы стеклянныи*... провертаны [ЛК 277].

Без специфічних модифікацій в українській мові залишилася назва *пісок*, а внаслідок вирівнювання основи за формами непрямих відмінків старовинні *камы, кремы* набули форм *камінь* < *камень, кремінь* < *кремень*: по *пѣсчаныи* бродъ [Р. 14], села... на иткилѣ... пониже где *камень* стоить [ССУМ I 468], нырише: съ *пѣску* домокъ, ямка [Лекс. пр. 187], *пѣсокъ* arena [Слав.—Кор. 498], камень: *камѣнь; камене(ц)*, опока, скала [Бер. 52], silex *каме(н), креме(н)* [Слав. 372], великое *камѣньє*... выпадало [Гал. Кл. Чеп. 299]. Давній *глазъкъ* функціонує в діалектному мовленні — *глазки* «залізні грузила в невода» [Гр. I 288], пор. також *лазо́к* «грузило металеве на мережах» (II 341; деетимологізація, втрата початкового *г*).

Праслов'янськими за походженням є давньоруські назви речовин (у тому числі металів), засвідчені пам'ятками XI—XIII ст.— *сѣра* < sěra, *соль* < solь, *смола* < smola «дерев'яна смола; асфальт»; *желѣзо* < želězo, *золото* < *zolto, *сьрєбро* < sьrebro (варіант — *сврєбро*, асиміляція *ь* до *е* — Ф. III 606), *мѣдь* < mědь, *олово* < olovo (споріднене з *лити*), *свиньць* < svinьcь «свинець», *рътуть* < rъtǫtь, *руда* < ruda, *ръжа* < *rъdja [див. ще: Иванов 100—106]: кипить *сѣрою* горящею; и ту *сѣру* варяче продають [ХД 5], а Коломыискюю [!] *соль* о(т)лучите на мя [ЛГВ 789], кому Бѣло озеро, а мнѣ чернѣи *смолы* [Д. З. 8], изходить бо изъ дна моря того *смола* черная верху воды [ХД 27], бѣ же ту... товара. всякого до *желѣза* и до мѣди [ЛК 333], да окоуєть *сребръмь* и *золотъмь*

[Чуд. РД 68], далъ ѥсмь блюдо *сєрєбрьно*. въ. д. грвнъ *сєрєбра* [МГ 33], покрыта же есть вся *оловомъ* церкви та [ХД 31], архиепископъ Нифонтъ поби святую Софию *свинцемъ* [ЛН 29], Не видїши ли *рътоути*... тако сѧ разлетить на многы поуговицѧ [Ср. III 206], на копаниѥ... *роуды* [187], *Злато* огнежьгомо ѡ(т) лагаѥть *ръжю* [203]. Всі перелічені терміни є надбанням української мови. Більшість із них функціонує в закономірних звукових формах: *сіль, смола, золото, мідь, олово, свинець, ртуть* (діал. *ортуть* — Ж. 576; приставний *о* на початку слова перед плавним, після якого занепав *ъ*, пор. *олжа* < *лъжа*), *руда, іржа* (приставний *і* перед плавним, після котрого занепав *ь*): по пяти головажень *соли* [ССУМ II 368], *со(л)* ворогамъ у ѡчи [К. З. 246], сто(л)ци мало *съли* [Трв. 53], пекло: *смола* або неугасаючій огень [Бер. 81], pison *смола* [Слав. 317], заплатить гривну *золота* [Р. 16], злато: *золото,* крушецъ щирого *золота* [Бер. 43], конобъ: горшокъ *мѣдяный* [Лекс. пр. 184], aes *мѣ(д),* пѣня(з) [Слав. 73], *мѣднѣ* кварты [К. З. 275], molybdaena *головная* жила (ін. сп.— *ѡловная* жила), *руда* [Слав. 270], plumbum *ѡлово* [319], град... як полтора фунта *олова* [Лльв. 116], моливдос: *свинецъ* [Бер. 223], rubigo *ржа,* плѣсн(ъ) жита [Слав. 357], ferrugo *ржа* [196]. Для диференціації від форм жіночого роду прикметника *сірий* — *сіра* давній термін *сіра* [ст.-укр. *сѣра* — Бер. 38], збережений у діалектах [Гр. III 127—128], увиразнено здрібніло-пестливим суфіксом *-к-* — *сірка.* Але вже у староукраїнській мові слово дедемінутивовалося — жупель *сѣ(р)ка* [Зиз. 47], жупель: *сѣра, сѣрка* [Бер. 38], по(д) ихъ порохъ з(ъ) *сѣркою* по(д)ложили [Гал. Кл. Чеп. 269], с ѣ р к у з огнем [ЖО 185].

У староукраїнських пам'ятках зустрічаються обидва давньоруські варіанти назви срібла, але «неповноголосна» форма у XVI—XVIII ст. виступає панівною: за с гривенъ *серебра* [Р. 15], гривеньце золоты(х), а іа *серебряны(х)* [114], а далъ имъ всѣмъ тремъ то *срѣбро* посполною рукою [18], ланъцушок(ъ) *сребрены(и)* [АЖ 65], *сребръникъ:* по нѣки(х) талѧ(р) *срѣбръны(й)* грошъ а(л)бо *срѣ(б)наѧ* монета; среброискусникъ: тотъ що пробує(т) *срѣбро* [Бер. 120], І не ви(д)но [в сосудах] в цѣновы(х) в желѣзны(х) и в мѣдны(х)... и *срѣбны(х)* [К. З. 142], І шаблѣ драгоцѣнно *срѣбром* осажають; І поясы дѣлаю(т) *срѣбрныє* [69] тощо. Із форми срѣбро (ѣ < е) внаслідок дисиміляції двох *р* виникла сучасна *срібло* [діал. *сребло́* — Гр. IV 193]. Відповідна прикметникова форма *срібний* [діал. *срімний* — Он. II 247) виникла через спрощення групи приголосних *брн* > *бн* ще до такої дисиміляції, як бачимо з цитованих джерел (пор. інше спрощення в бойківських говір-

ках: *сріблий* — Он. II 247). Варіант *серебро* нині відноситься до застарілих [СУМ IX 133]. Необхідно зауважити, що в староукраїнській мові поширилася калька латинської назви ртуті argentum vivum — *живоє сребро:* argentum uiuum *сребро живоє;* hydragirum *живоє сребро* [Слав. 91, 221], дано в пивѣ *срѣбра живого; живого срѣбра...* розтерши [Т. 928], що в розмовній мові функціонує й нині: *живе срібло* [СУМ II 524].

Старовинна форма *желѣзо* тривалий час функціонувала і в українській мові [ССУМ I 357; Слав. 196; див. ще: Т. 915]. Збереглася в діалектах — *желізо* [Ж. 219]. В говірках південно-східного наріччя в назві *желізо* відбувся перехід ненаголошеного *е* > *а* після шиплячого — *жалізо* [Гр. I 472] — і сталася асиміляція *ж* до наступного *з* — *залізо* (тепер нормативна форма).

У давньоруській мові назва *магнитъ* засвідчується в сполуці з *камы (камень)* і є калькою гр. λίθος Μαγνῆτις «камінь із м. Магнезії»: Тоу... преоугодна воня и *магнитъ камен* [Ср. II 100]. Староукраїнська мова успадкувала цю лексему — magnes, -tis *магнитъ* [Слав. 261], яка збереглася і в сучасній мові — *магніт* [діал. *маґнит* — Ж. 422]. В староукраїнську добу зазначена лексема вживалася і у латинській формі *маґнесъ (маґнисъ):* каме(н) притагаючі(й) желѣзо до себе з(ъ)далека [Бер. 221], відомий і в сучасних говірках — *маґнес* (Ж. 422; у закарпатських — в угорському оформленні — *маґнеш*).

Із давньоруських назв речовин, які одержували за допомогою термічної обробки природних порід, згадаємо *вапьно* < vapьno, *стькло* < stьklo, а також запозичену з грецької мови *известь* < ἄσβεστι(ον) «негашене вапно»: ѡкъна г. украшена *стеклы* Римьскими... помостъ бѣ слитъ ѡ(т) мѣди. и ѡ(т) *ѡлова* ч(с)та [ЛГВ 843—844]; смолоу и *вапьно* и воскъ разварити [Усп. зб. 214], цркꙋвь ѡбнови... в Володимерѣ *извѣстью* [ін. сп.— *известю*) [ЛК 674]. Вони продовжують функціонувати в українській мові — *вапно, скло* (спрощення початкової групи приголосних *сткл* > *скл,* але у множині завдяки наголошеному *е* < *ь* звук *т* зберігається — *стекла, стекол*): мѣлъ *вапно* [Зиз. 57], мѣлъ: *вапно* и ты(ж) крейда... [Бер. 67], caementum мѣлъ, *вапно* [Слав. 107], gypsum мѣлъ, *вапна* [!], крейта [213; див. ще: Т. 185]. Спрощення приголосних в другому слові відбивають вже староукраїнські тексти: *стклѧница: склѧнка* [Бер. 121], vitreus *скляни(й)* [Слав. 415], [сосуды] през *склѧныє* все видѣти [К. З. 142]. Унаслідок асимілятивних змін з'явилися діалектні варіанти *шкло* (у СУМі, XI 478 трактується як розмовний, пор. п. szklo), *зґло́* (окремі західні закарпатські говірки). Давно запозичене слово *извѣсть* зберег-

лося у центральних і східних говірках Закарпаття: *звист'*, *звис'ц'*, *дзвисть* [ЛАЗ I № 101].

Була широковідомою і вживалася в XI—XIII ст. речовина *воскъ* < vosk̆ъ: Игорь... ѡ(т)пусти слы ѡдаривъ скорое (ін. сп.— скорою)...и *воскомъ* [ПВЛ 54]. Назва без специфічних змін функціонує донині — *віск:* дано на *воскъ* 2 сте копъ... [ССУМ I 198], А *воскобо(и)никъ* вари(т) *воскъ* [К. З. 148].

Уже лексикон «Толкование неудобь познаваемомъ ... рѣчем» (список XIV ст.) містить термін *навѳа* (ін. сп.— *навта*) з перекладом «смѣшенїє алои и смола и воскъ съмердѧщимъ каменїемъ» [Ковтун 427], запозичений із грецької мови (νάφθα), в яку ввійшов з іранської [Ф. III 70; Sk. II 498]. Він зберігся у формі, близькій до грецької,— *нафта*: *нафта, нафѳа:* смола, алой, в(ъ) которо(й) и воскъ, и смердѧчїй камень. *Нефтою* смердитъ колодѧзь за моремъ Фалинскимъ в(ъ) Черкасехъ горски(х)... [Бер. 224]. Староукраїнський звуковий варіант *нефта* позначений тюркським впливом (пор. турецьке neft). Існують інші діалектні варіанти слова: *нахта, нахтовий, нехта, нехтяний* [Гр. II 532, 561; Ж. 526; у закарпатському діалекті *нафта* — «гас» — Чоп. 208, пор. уг. діал. nafta «гас»). Русизм *нефть* зустрічається в «Енеїді» І. Котляревського.

Мабуть, лексема *духъ* позначає випаровування, насичені газами, в такому давньоруському контексті: ту бо море Содомское... изходитъ *духъ* зноенъ смердящь, зноитъ и попаляеть всю землю ту [ХД 21]. Це значення співвідноситься з сучасними значеннями іменника *дух* як «тепле, нагріте повітря», «запах» [СУМ II 444]. Пор. і *духъ:* ...дышенье або *пара* [Бер. 33], Пекарня *духъ* любить [К. З. 243].

Дієслово *родити(ся)* і його деривати в давньоруській мові вживалися не тільки стосовно людей, тварин і рослин, але й мінералів, водних об'єктів. Очевидно, в цьому знайшли відображення якісь архаїчні уявлення про весь матеріальний світ як живий: є(с) столпъ тъ... черствъ и д н е р о д е (н). и *камень оуродился*. посредѣ єго [Хр. 200], исходи(т) из *родища* того Васанскаго 7 рѣкъ [Ср. III 134]. У такому значенні воно функціонувало і в староукраїнській мові — слатина: росулъ, окно где вода солоная, с(ъ) котрои сѧ с о л (ь) *родитъ* [Бер. 116]. Стосовно покладів солі й природних солоних джерел *ро́дитис'а* вживається на Закарпатті й нині: коло Ша́ндрова с'а р о п а́ *ро́дит,* пор. також: богда́й бы быў с'а к а́ м і н' *уро́диў* місто тéбе (с. Довге). Відгуком такої семантики лексеми *родитися* є дериват *родо́вище* «природне скупчення корисних копалин». Щоправда, останнє може бути й калькою російського *месторождение* (пор. *родовище* «місце народження»— Ж. 810). Імовірно, колись існувало повір'я про

те, що гірські породи ростуть: *Ка́мін' ростѐ бес ко̂рін'а* (народна пісня з Закарпаття), розмножуются [Богданович 23]. Пор. ще: *родник* «джерело» [Ж. 810; Чер. 196].

Окремо скажемо про назви наслідків процесів, що відбувалися в земних надрах. Давньоруські літописці не раз повідомляли про землетруси. Це сейсмічне явище передавалося здебільшого описово: февра(л) .ē. *трѧсесѧ землѧ*. пре(д) зорами в но(щ) [ПВЛ 283], Нынѣ (Богъ) *землею трѧсеть* и *колѣблеть* [Ср. III 1029], але використовувався також термін *трусъ* < trǫsъ: в Сирии же бы(с) *трусъ* великъ земли расѣдшисѧ три поприщь [ПВЛ 165], быша же и *трусы* страшни и гладъ [ХА 22]. Трясіння землі викликало завжди страх, сум'яття, тому з іменником *трусъ* стало пов'язуватися й поняття «галас, шум». Коливання грунту взагалі позначалося дієсловом *трюстисю* < tręsti sę: тако всѣмъ кличющемъ. юко же трюсти сю пещерѣ отъ множества плища... и тоу абиє многыи *трусъ* не слышимъ бываaше [ЖФ 90].

Словосполука дієслова з іменником на позначення землетрусу вживалася і в староукраїнській мові — *трусъ: трѧсѣ(н)є землѣ* [Бер. 134], terra(e)motus *тру(с), трясеніє землѣ* [Слав. 396], і в живому мовленні, де функціонує й досі.

У XIX ст. була спроба створити з цієї сполуки універбальний термін — *землетряс* [Ж. 298]. Поруч із цим значенням використовувалася давня назва *трус* [Гр. IV 290], що залишалася як розмовна в сучасному вжитку [СУМ X 299]. Вона зберігала й інше значення, близьке до старовинного,— «метушня, сум'яття, тривога» [там же]. Для усунення неоднозначності вчені вже в XX ст. створили новий композит — сейсмологічний термін *землетрус*. Не виключено, що для композитів зразком був російський книжний термін *землетрясение*.

Загальноукраїнський характер носить дієслово *трясти(ся)*, а *колібати(ся)* < *колѣбати (сю)* < kolěbati(sę) — діалектний (Ж. 358; *ко̂л'ібати* «повільно йти (жартівливо)» — Закарпаття): трепетаніє... *колѣба(н)є:* трепота(н)єсѧ, тремтѣ(н)є, *трѧсѣ(н)єсѧ* [Бер. 133]. Сьогоднішня літературна форма *коливати(ся)* — можливо, наслідок контамінації **колибати(ся)*, що виникла через контамінацію *колібати(ся)* й *колихати(ся)* (колисати) та *кивати* [пор. ЕСУМ II 511]. Імовірним видається виникнення *коливати* і в результаті переходу губного *б* в губний *в* у деетимологізованому варіанті *колибати(ся)*. Так пояснюють *в* на місці *б* у сербохорватському *колевка (колиjевка)* «колиска» та ін. [Sk. II 125]. Пор. ще *дрижати* (діал. *дрыжати)* < drъžati: *Дрижали* предъ нимъ горы [Т. 826].

Процес утворення розривів у об'єктах під час землетрусів або інших процесів передавали давньоруські деривати *ро(з)сѣдатисѧ* < *orzsědati sę, *ро(з)ступитисѧ* < *orzstǫpiti sę: бы(с) трусъ великъ. и земли *расѣдшисѧ* трии поприщь [ПВЛ 165], бы(с) потрѧсенье. а в манастыри Печерьско(м) цркыѩ [!] стыѩ Бца каме(н)аѩ на .д. части *раступисѧ* [ЛС 454]. Обидва дієслова — *розсідатися* [СУМ VIII 807] і *розступатися* [819] — утримали старовинні значення — хасма: пропа(ст), велико(є) *ро(з)сту(п)лѣ(н)е* зе(м)лѣ [Бер. 240].

Метеорологічна лексика

Газоподібна оболонка Землі, якою дихає жива природа, в праслов'янській мові називалася *въг(ъ)дихъ* (корінь той же, що й у *dyxati*). Вона перейшла в давньоруську мову — *въз(ъ)духъ:* възиде на *въздусѣ*. ꙗко не мощи имъ дострѣлити ꙗѥ [ЖФ 104], а з неї — в староукраїнську: *аиръ: вѣтръ, въ(з)ду(х)*, повѣтрье [Бер. 172]. Багато етимологів відносять давньоруське *въз(ъ)духъ* до старослов'янізмів [Ф. I 333; Ш. I 134; БЕР I 203; ЕСУМ I 416], але для такої інтерпретації лексеми немає надійних критеріїв. У новоукраїнській мові зазначений термін зберігся тільки в діалектах: *воздух* [Чоп. 35; Ж. 116; Гр. I 248], *оздух* [Ж. 562; Он. II 139]. Обидві форми закономірні з погляду української фонетики: наголошений префікс *въз-* не переходить в *уз-(з-)* (пор. ст.-укр. *возлѣ, озлѣ, озля* «біля»).

Про автохтонність терміна *въздухъ* — *воздух* свідчить і сучасна українська мова, в якій фіксуються лексеми *дух* із значеннями «повітря», «тепле нагріте повітря» [СУМ II 444] і *продух(-а), продуховина* «отвір або канал для природного провітрювання приміщень» (VIII 176; пор. *продухъ* «прохід, щілина» — Ср. II 1524), *прáдух* «протяг», *прáдухи* «густе, важке повітря» [Он. II 132], ст.-укр. *духъ* (рибный) «проруб, продуховина» [Т. 845]. Пор. також хлѧби: *прáдухи* водныи, водѣ оупу(ст), ворота, гвалтовнаа вода [Бер. 143].

Зрідка в давньоруських пам'ятках зустрічається запозичений із грецької мови іменник *аиръ* < ἀήρ, *аеръ* (пор. лат. аёг < ἀήρ) «повітря»: птица(м) по *аеру* не бѣ лзѣ лѣтати [ЛС 447], «небо»: мнѧтьсѧ ꙗко *аера* достигше [ЛК 714], який вживався й у староукраїнській книжній мові: От *аіра*, албо повѣтря; превыше *аера* [Т. 9, 13]. В староукраїнській мові поширення його стимулювала латинська мова. Із старої літературної мови термін *аер* потрапив в окремі говірки: *аер* [Чоп. 2], але в нову писемну мову не перейшов.

Складну семантичну історію має український термін *повітря*. Давньоруські пам'ятки задокументували дериват іменника *вѣтръ* — *повѣтриѥ* на позначення попутного вітру: На плоутьѥ бо *повѣтриѩ* требоуеть кормьникъ (Ср. II 1010; пор. рос. *поветер, поветерье* «попутний вітер» — Д. III 151). В давнину люди вірили, що епідемії розносяться вітром, тому це слово набрало значення «пошесть»: то есмо писали докул сѧ *поветрее* не почало [1497 р.— ССУМ II 159; пор. ст.-п. *powietrze* «епідемія» — R. 363]. Воно збереглося в діалектному мовленні: *повітра* «епідемія» [Гр. III 223], *повітрє* «заразна хвороба, повальна хвороба» [Б.-Н. 288] [пор. рос. *поветрие*, діал. *поветрие* «повальні хвороби; стан повітря, що їх приносить» — Д. III 151]. Імовірно, на основі протиставлення виразів типу «моровоє повѣтрє», «недоброє повѣтрє» — «чистоє повѣтрє», «здоровоє повѣтрє» сформувалася нова семантика лексеми *повѣтрє* — «газоподібна речовина, якою дихає жива природа», котре фіксується, за нашими матеріалами, з XVII ст., однак, очевидно, існувало й раніше: ...*повѣтрьє* [Бер. 172], аг҃глы на *повѣтрю* спѣвали [Гал. Кл. Чеп. 255]. Повні еквіваленти воно має в білоруській (*паветра*), польській (powietrze) та серболужицьких (powětr, powětro) мовах. Епіцентр інновації в семантиці досліджуваного слова не встановлено. Не виключений і зворотний напрямок розвитку його: «повітря» → «пошесть, епідемія» (пор. ще серболуж. wětrina «повітря» — J. 115).

Давньоруські пам'ятки не відбивають маніфестанта семи «(загальний) стан атмосфери». Засвідчено тільки термін *погодьѥ* «добра погода»: *погодьѩ* имъ не бы(с). бѩхоуть бо дождове велми мнози [ЛС 451]. Паралельно з цим утворенням, очевидно, функціонувала лексема *погода* «добрий стан атмосфери, без опадів», яка в досліджуваних текстах задокументована лише з XVI ст.: ведро: *погода* [Зиз. 36], блг҃оутишїє... *погода*... ясна *погода* [Бер. 10], serenitas я(с)ност(ь), *погода*, ведро [Слав. 369], але в російських — із XIV ст.: корабль стоитъ и *погоды* ждетъ [Ср. III 1014]. Така її семантика зберігається і в сучасній українській літературній мові, хоч основне значення в ній — «стан атмосфери» — простежується, за нашими матеріалами, на початку XVII ст.— времѧ: ...*погода* [Бер. 162].

Термін *погода* етимологічно споріднений із давньоруськими утвореннями *годити* «догоджати», *годъ; година* «час». Значення «тепла сонячна погода» в українській мові набули давні темпоральні іменники, насамперед *година* [СУМ II 102], який задокументовано тільки в XVIII ст.: Хлѣбъ... возить... въ *годину*, а не въ дощъ [Т. 541]. Назва *година* фіксується і в загальному значенні «погода»: Прибыли подъ дворъ Ноздринъ

задля дожщовоє *годины* [XVII ст.— Т. 757]. У частині карпатських діалектів метеорологічну семантику має за походженням давньоруський темпоральний іменник *веремя* «час» — *ве́ремн'а, ве́ремн'и, верем'я* «гарна погода» [Он. I 90] — в бойківських, *верем'я* «гарна погода» [Гр. I 135] — в гуцульських [див. ще АУМ II № 354].

Про лексико-семантичну диференціацію слів на позначення погоди в українських говорах карпатського ареалу спеціальну розвідку написав М. М. Онишкевич [Онишкевич 166—178]. У закарпатському діалекті із значенням «погода» використовується старовинний темпоральний іменник *час*. Подібне явище спостерігається і в інших мовах (пор. слц. čas, с.-х. *време*, уг. idő «час», «погода»). Необхідно вказати, що в діалектних мікросистемах, де *верем'я* означає гарну погоду, *година* означає дощову погоду (гуцульські говірки — Гр. I 297), а де *година* — гарну погоду, *верем'я* — негоду (деякі бойківські говірки — Он. I 90).

Успадкована з праслов'янської мови лексема *ведро* < vedro в давньоруській мові була носієм семи «гарна, суха, сонячна погода»: в се лѣто *ведро* баше ꙗко изга(ра)ше земля [ПВЛ 215]. Зберігшися в українській мові, вона з часом архаїзувалася і вже в кінці XVI ст. вимагала тлумачення — *ведро: погода* [Зиз. 36], однак у писемності вживалася і в XVII ст. [Т. 203]. Тепер, як і дериват її *ведряно* (відомий із XVIII ст.— там же), функціонує в говірках, зокрема західноукраїнських [Ж. 60] та полтавських [Ващ. 19].

На наявність безхмарної, хорошої погоди вказувало давньоруське слово *ꙗсьно* < jasьno — дериват прикметника *ꙗсьныи*, а на процес становлення ясної погоди — похідне від нього дієслово *уꙗснити сꙗ*: наиде дождь, яко не видихомь *ясна* дни ни до зимы [ЛН 213], мьгла же подъꙗсꙗ... и *оуꙗснися* небо [ЛК 435], Бъ разгна мьглу и бы(с) *ꙗсно* [466]. Прикметник *ясний* і присудкове слово *ясно* в українській мові збереглися без змін. Дієслово функціонує з іншим префіксом — *прояснитися* [СУМ VIII 358], діал. *роз'яснитися* [872].

Антонімом давньоруського терміна *погодьѥ* був його дериват із заперечною часткою — *непогодьѥ*: бы(с) нелюбъ путь тъ... зане *непогодье* есть зимѣ [ЛК 565], який засвідчується і в староукраїнській мові XVII ст.— *непогодїє* tempestas, intemperies [Слав.— Кор. 475]. Загалом, в українській мові він замінений давнім утворенням *непогода*, що фіксується принаймні з середини XVI ст. [Т. 756; стаття *дожчжъ*] — зима: *непогода*, студень [Бер. 43]. Судячи з словотвірної структури, давнім є також його синонім *негода*.

Несприятливий для людини процес, пов'язаний із погодними умовами, передавало нетермінологічне дієслово *казитися*

«псуватися»: видивъ ѡже Днѣпръ *казитсѧ*... бѣ бо ледъ лихъ [ЛК 362], збережена в карпатських діалектах [Чоп. 141; Он. I 335].

Затяжна хмарна погода з дощами, снігом по-давньоруському іменувалася *слота* < slota: *Слотѣ* же бывши [Ср. III 423]. Фонетично незмінною лексема залишалася в староукраїнській мові — слана: серенъ, роса зме(р)злаѧ, *слота*; слань: *слота* [Бер. 116]. Отже, в деяких говірках у XVII ст. *слота* означало «наст, іній». У теперішніх українських діалектах назва *слота* функціонує з давньою семантикою [Гр. IV 153]. Літературна мова також зберігає первісну семантику терміна, але в діалекті, що ліг в її основу, давньоруська форма зазнала звукової модифікації — палаталізації *л* — *сльота* [СУМ IX 390], можливо, під впливом синонімічних *слякота, хлюща,* діал. *плюща* «негода» [VI 61]. Нова фонетика слова *(сліота)* фіксується вже у П. Білецького-Носенка [332]. Контамінацією *слота* і *пл'ута* можна пояснити словотвірний варіант *сл'ута* на території північного діалекту [АУМ I № 75].

Рух повітря позначався дієсловами *вѣѩти* < vějati, *дути* < duti; явище горизонтального руху повітря іменувалося *вѣтръ* < větrъ, а рвучкий круговий його рух — *вихрь* < vixrь: парусы... раз(д)ра... *вѣтръ* [ПВЛ 32], яко *вихръ* выторже [СПІ 22], подъ облакы *вѣяти* [38], вѣтру *дмущю* от пучины [И. Ф. 312]. Дієслова в українській мові залишилися без специфічних змін — *віяти, дути.* Зворотна форма *вѣятися* в кінці староукраїнського періоду мала сучасне значення — «носитися, мандрувати» [Т. 494]. У групах приголосних іменників *вѣтръ, вихрь* у староукраїнський період з'явилися вставні голосні — *вѣтер (вітер), вихоръ (вихор),* які засвідчуються з XVI ст. [Т. 490, 257]. В староукраїнській мові фіксується дериват *вѣяти* — *вѣялница* [Бер. 134], якому відповідає сучасне діалектне *віялиця* «завірюха» [Ж. 109]. Із поширених назв конкретних вітрів давньоруської мови в пам'ятках засвідчені *сѣверъ* < sěver та *югъ* < jugъ: Дыхающу вѣтру *сѣверу* [Ср. III 886], Въста *югъ* вѣтръ съ снѣгомъ [1141]. Обидві вони успадковані українською мовою: boreas *сѣве(р),* вѣтръ полунощъ [Слав. 104], auster *югъ,* ливъ [98], хоч у більшості говорів архаїзувалися й уже в давнину вимагали тлумачення — *сѣверъ: вѣтръ полночный* [Бер. 130], *югъ: полудный вѣтръ* [159]; тепер не є нормативними. В діалектному мовленні функціонують із старовинною або модифікованою семантикою: *сівер (сіверко)* «холодний пронизливий вітер» [СУМ IX 211], *сівер* «сніг» [Он. II 217], *юг* «південний вітер» [Ж. 1108], пор. також *юга* «теплий вітер» [там же], «рід сухого туману в літню спеку» [Гр. IV 531].

Потужний вихор, що виникає в дощовій хмарі й поширюється донизу у вигляді рукава чи хобота, втягуючи в себе предмети з поверхні землі, по-давньоруському називався *смъркъ:* идут *сморци* мьглами [СПІ 39]. В староукраїнській мові слово засвідчується як *сморщъ — смерчъ:* піавица, фуртуна. *Сморщъ,* по нѣкіи(хъ) сикавка... [Бер. 117]. Окремі натуралісти твердять, що у формі *сморч* це найменування в деяких місцях на півдні вживається й нині [Шарлемань 54—55]. Давньоруські тексти південнослов'янського походження містять інший фонетичний варіант — *смьрчь* [Ср. III 449—450], котрий у живій мові не був відомий, через що в одному з перших давньоруських лексиконів дається його тлумачення [Ковтун 424]. Він через східнослов'янські лексикони, зокрема через словники П. Беринди, Є. Славинецького, А. Корецького-Сатановського, Ф. Полікарпова, закріпився в старому книжно-літературному вжитку східних слов'ян. Із старої літературної мови термін *смерч* перейшов у сучасну російську мову і в нову українську.

Найголовніші назви, що позначають явища, предмети, дії, пов'язані з круговоротом води в природі, давньоруська мова також успадкувала з праслов'янської.

На явища, пов'язані з газоподібним станом води, вказували *пара* < para, *мьгла* < mьgla, *оболокъ* < *obvolkъ (часто в старослов'янській неповноголосній формі *облакъ*): *пара* идеть ис конѣи... *парѧ* [!] идѧшеть со истоковъ... зане морозѣ бѧхоуть [ЛГВ 873], оустрои Бъ *мьглу.* ꙗкоже не видѣти [ЛК 314], прише(д)шимъ ѡрломъ и многимъ ворономъ. ꙗко *оболокоу* велику [ЛГВ 802]. Перше слово збереглося в українській мові незмінним: vapor *пара,* мгла, ди(м)... [Слав. 407]. Щоправда, спостерігається й перехід номена в категорію чоловічого роду *пар* [СУМ VI 59] (можливо, аналогія до *дим,* пор. і рос. *пар*); *Па(р)* косте(й) не ломить [К. З. 240]. Найменування *мьгла* зазнало закономірних звукових модифікацій — *імла,* але в староукраїнській мові зустрічається і ближча до давньоруської форма — примракъ... *мгла* [Бер. 98], Ѡфель: ...темно(ст) а(б) *мгла* [242], caligo *мгла,* мра(к), сумракъ [Слав. 109]. Назва *оболокъ* функціонувала також у староукраїнський період — *ѡблакъ*: *ѡболокъ* [Бер. 148], гора Холмскаѧ здаласѧ татарѡмъ быти высокаѧ ажъ по(д) *ѡболоки* [Гал. Кл. Чеп. 295]. Вона зберігається і в багатьох західнополіських говірках — *оболок* [АУМ II № 356], і в сучасній літературній мові (*оболок* «хмара»), але в ній лексикографами кваліфікується як застаріла і поетична [СУМ V 549].

Північний праслов'янський метеорологічний термін xmara > *хмара* [ЭССЯ VIII 42] не потрапив у давньоруську писемність. Він, як і похідне дієслово *хмаритися* < xmariti sę,

фіксується тільки в староукраїнських текстах, наприклад: *хмара*... ѡблакъ [Син. 167], дрселуєтъ: *хмарится* [Бер. 34].

Труднощі викликає етимологізування української лексеми *мряка* «густий, дрібний дощ», «імла» [СУМ IV 817], діал. *мрака* [Гр. II 451]. Староукраїнські пам'ятки фіксують *мракъ* «імла» [Слав. 109, 278], пор. суч. діал. *мрак* «туман» [Он. I 455]. Можливо, назва *мрака* етимологічно пов'язана з давньоруською *мьрачь*, семантика якої не відома: *мрачь, мегла* [Ср. II 230]. Не виключено також, що продовженням її є діалектна *мряч* «мряка» [Гр. II 451]. Малоймовірно, щоб українські народнорозмовні *мряка (мрака), мрак* були запозиченням із старослов'янського (церковнослов'янського) *мракъ* «морок» (див. ще ЕСУМ III 528).

У пам'ятках давньоруської мови іменник *волога* < *volga засвідчується з явно вторинним значенням «масло, сметана, жири; рідка страва» [СлРЯ II 317], адже континуанти праслов'янського *volga, наприклад ст.-сл. *влага*, ч. vlaha тощо, мають ту ж семантику, що й український літературний *волога* «вогкість». На давність цього значення вказує й український безсуфіксний дериват — прикметник *вологий* [пор. Эккерт 242]. Незважаючи на це, обидва слова *(волога, вологий)* з сучасною семантикою в нашій писемності засвідчені дуже пізно — в новоукраїнську добу.

Дуже давно фіксується семантично близький до *вологий* прикметник *вългъкыи* *vъlgъkъ: Соухо и *вългъко* [Ср. I 378]. Успадкований українською мовою в закономірній, близькій до старовинної фонетичній формі *вовхкый* [Чоп. 32] зберігся в закарпатському діалекті. В більшості українських говорів у формі *воўгкий* сталося випадіння ў [пор. *вогкій* — Б.-Н. 82], тому літературною є *вогкий*. Від XVI ст. засвідчується деад'єктив *волгкость (влъгкость)* «вогкість» [Т. 294]. Фіксації східнослов'янських за походженням форм *волога, вовгкий* у староукраїнських пам'ятках перешкоджало вживання в писемно-літературній мові церковнослов'янізмів *влага, влажный* [Слав. 220] та особливо полонізмів *вѣлґотность* < wilgotność < прасл. vъlg- «вологість» *(вольгот(ь)ность* — гіперизм: *о* замість *і* — ПЄ 246), *вѣлґотный* < wilgotny [Т. 484]. Полонізми були засвоєні деякими говірками, звідки вони потрапляють і в літературну мову, в якій, крім *вільготність* «вогкість», *вільготний* «вогкий», функціонують деривати, що виникли на українському грунті,— *вільга* «волога», *вільгий* «вологий» [СУМ I 673].

Давньоруська антонімна пара *мокрыи* < mokrъ — *сухыи* < suxъ: [вѣтри] ово же *сушеиши* другыи же *мокрѣи* [ХА 304] функціонує незмінною в українській мові протягом усієї історії. Близько до описуваної мікрогрупи стоїть при-

кметник *сырыи* < syrъ(jь): ѡсше... кожа *сыра* [ПВЛ 122], успадкований українською мовою.

На позначення невеликої кількості рідини, що тримається у кулястій формі, в давньоруській мові вживалися назва *роса* < rosa та два близькі за фонетичним складом утворення праслов'янської давнини — *капля* < *kapja і *крапля* < krapja: аще будеть по всеи земли *роса*. а на рѣнѣ суша [105], постави сосуд... под *капля* [Д. З. 22], ни дождевныя *крапли* с небеси идут ни утреняя *роса* падетъ [102].

Усі лексеми успадковані українською мовою — стакти: *капля*, а(б) *кра́пля* [Бер. 233], ros *роса* [Слав. 356], stilla *капля* [380], Чи ялося свин(ь)ямъ на *росу* ходити [К. З. 255]. Нормативною тепер є *крапля*, а варіант *капля* залишився надбанням окремих говорів [Гр. II 218]. Зберегла українська мова й давньоруське дієслово *капати* < kapati: повелѣ изъмочити много ризъ и повѣсити... да *каплет* из них [СлРЯ VII 61]. Розглянуті слова лише умовно відносимо до метеорологічної лексики, адже вони стосуються будь-якої рідини.

Пам'ятки XI—XIII ст. фіксують кілька орфографічно-звукових варіантів назви дощу. У південноруських текстах часто виступає форма *дъжчь (дожчь)* [Соболевский 1903 37—38]: бы(с) *дожчь* и стече снѣгъ [ЛК 319], у новгородських — *дъжгь*: Бы(с) *дъжгь* съ градомь [Ср. I 754]. Орфограма *дъждь*, стимульована старослов'янськими текстами, зустрічається дуже часто незалежно від місця написання пам'ятки: *дъждь* прѣста [ЖФ 131]. Південноруський варіант *дъжчь* (вимовляється *дъж'дж'ь*) є прямим, незмінним звуковим континуантом праслов'янської форми dъždžь [ЭССЯ V 195]. Староукраїнська мова повністю зберігала давню форму з *ждж* (орфографічно *ждж, жч, жчж*) у всіх відмінках на всьому ареалі поширення протягом XIV—XVIII ст.: от *дожчу; дожчъ идетъ, падаеть;* по... *дожчи;* пустилися *дожчжы; дожчѣ ишьли;* не боячись *дожчовъ; дожчѣ... спадали* [Т. 757]. Африката зберігалася, звичайно, і в похідному прикметнику — *дожчеватый, дожчевый, дожчистый, дожчовый, дожчоватый* [756—757]. Однак із XVII ст. спостерігається оглушення кінця слова в різних місцевостях України: их *дощъ* зогналъ; не хотѣлъ *дощъ* падати; Коли б *дощъ* не шовъ [820]. У багатьох говірках, особливо південно-східного наріччя, відбулося вирівнювання основи і в непрямих відмінках, що відзначається з XVII ст.: *дощ* падал... і град [ЛЛьв. 116], з *дощу* потоки; День былъ хмарний з *дощемъ* густенким [Т. 820]. У сучасній літературній мові не тільки парадигма терміна *дощ*, але й усі похідні слова мають вирівняну основу із *щ*. Деривати з основою *дощ-* пам'ятки з Наддніпрянщини відбивають починаючи з XVIII ст.— *дощикъ, дощити, дощеватый* [819]. Проте в багатьох південно-

західних діалектах у корені зберігається давня африката *дж* [АУМ II № 111], напр. *нийе́ дожду;* пуд *дожджом;* великі *дожджі, дожджовы́й, дожджи́ти* (закарп. говірки).

У давньоруській мові рух дощу в повітрі позначався дієсловами *ити, падати, росити* < rositi та їхніми дериватами: *итти дождю* стрѣлами [СПІ 12], *дождь* блгодѣтныи *ѡброси* [Іл. 83]. Процес падання дощу передавався дієсловом *дъждити* < dъzdziti та його похідними: оудержахъ ѡ(т) васъ дождь. предѣлъ єдинъ *ѡдождихъ* [ПВЛ 168]. Усі ці лексичні засоби залишилися і в українській мові, щоправда, дериват *дощити* [СУМ II 402] тепер вважається розмовним.

Давнє слов'янське слово ščukъ у перекладних пам'ятках маніфестує сему «шум»: Гуси в нощь *щюкомь* мѣста пролѣтають [Ср. III 1613]. Можливо, з ним пов'язане українське дієслово *ущухнути* «стати слабшим, затихати, припинятися (про явища природи)» (пор. блр. *ущукці* «замовкнути, перестати»).

Стабільну історію мають такі назви опадів, як *град, сніг,* що є континуантами прадавніх назв *градъ* < gradъ, *снѣгъ* < snĕgъ: громъ и мълния, *градъ* же яко яблъко въ боле [ЛН 30], попусти... казнии [на] фараѡна... *градъ* [ПВЛ 95] (пор. ст.-укр. *градъ* — Т. 579; *снѣгъ* — Слав. 281; *снѣгъ* выпалъ в(ъ) Рымѣ — Гал. Кл. Чеп. 305).

Стійкістю значення характеризуються також терміни *іній, лід* — продовження давньоруських праслов'янського походження слів *иньи (инии)* < jьnьjь, *ледъ* < ledъ: *инии* на сѣно [Ср. I 1100], въступиша на *ледъ*. и ѡбломисѧ с ними *ледъ* [ПВЛ 142]. Перше слово навіть у середньонаддніпрянському діалекті має різні фіналі — *іней, іній, іний* [Ващенко 1968 60]. Форма *іней,* можливо, відбиває вимову ненаголошеного *и* як *е*. З погляду історичної фонетики найбільш закономірною є діалектна форма *іний (иний)*. У говірках, котрі лягли в основу літературної мови, збереглася м'яка вимова *н* (пор. прикметник *синій* < *синии* < *синьи*). Варто вказати, що у формах непрямих відмінків однини літературної мови у фіналі лексеми звук *е* (*інею* і т. д.) — гіперизм, бо історично тут повинен би бути *і(и)* (як у *вирій* — *вирію*), що зберігається в діалектних формах (пор. закарп. *и́нию*).

Досить складну писемну історію мають терміни на позначення тонкого шару льоду, обледеніння на поверхні предметів. У цій мікрогрупі слів є кілька одиниць давньоруського походження, що є континуантами відповідних праслов'янських.

Пам'ятки XI—XIII ст. часто засвідчують номен *серенъ* < *sernъ «тонка обледеніла кірка на поверхні снігу»: бѧшеть *серенъ* великъ. акоже вои не можахоуть переити [ЛК 637],

падщоу снегоу и *сереноу*. и не могоша ити [ЛГВ 808]. Успадкований українською мовою, він вживався в літературі: слана: *серенъ*, роса зме(р)злаѧ... [Бер. 116]. Тепер функціонує переважно на периферійних ареалах української мови, зокрема в закарпатському діалекті — *серен* «наст», середньополіському — *серен* [Ник. 115]. У деяких говірках давню назву перенесено на інші природно-метеорологічні явища: *серень* «легко промерзла вода на ріці», «крига» [Он. II 381], *се́рен, се́рень* «іній», «ожеледиця», «дрейфуючий лід» [Ж. 861], *серен* «ожеледь» [Ник. 120], *серена, серен* «замороз, великий іній» [Б.-Н. 325]. Корінь зберігається в похідних діалектних ботанічних номенах *просерень, просерен* «підсніжник», «крокіс» [СУМ VIII 281; внутрішня форма слова: рослина, яка пробивається через затверділий сніг]. У діалектному середовищі давній термін *серен* спочатку зазнав впливу іншої лексеми на позначення предмета, утворення якого зумовлюється низькими температурами,— *шерех (шерешень, шерешінь)* «сало на ріці, тонкий шар криги або невеликі крижинки на поверхні води перед льодоставом» [СУМ XI 443, Гр. IV 492], а пізніше — різних співзвучних слів: *шерен, шарин, ширінь, шерон, шарон, шареш, шорох, черен, черон* та ін. «наст» [Ник. 115—116].

Термін *шерех* виник або внаслідок зворотного словотвору від *шерешень*, або є видозміненим *шереш* під впливом дієслова *(за)шерхнути*. Діалектний звуковий різновид *шереш*, що має відповідники в багатьох слов'янських мовах [Ф. IV 468; Mach. 589; Sk. III 320], можна звести до праслов'янського *seršь, *serx- (В. Махек на основі чеських і словацьких форм допускає праслов'янську *strěžь — Mach. 589, та проти неї говорять українські та інші східнослов'янські форми з повноголоссям і без *т*, пор. рос. діал. *шерох, шерешь, шорош, шерошь, шараш, шерех* — Д. IV 629, блр. *шаро́ш*, д.-р. споріднений прикметник *серехъкыи* «нерівний», «шорсткий» — Ср. III 340 і пов'язаний із ним український *шерехатий*). Імовірно, через контамінацію слів *шерех (шараш)* і *серен* виникло діалектне *шаран* «дрібні остатки льоду на ріці» [Гр. IV 485]. З діалектних назв шереху варто згадати закарпатські *шаращур* [Митр. 819], *шай* < **шерешай*, пов'язані з давнім *шереш*.

Оскільки *серенъ* фіксують тільки південно-західні давньоруські пам'ятки, а континуанти його притаманні тільки українським, білоруським і російським говіркам південного й західного ареалів, Ф. П. Філін не без підстав припускає, що це слово було притаманне південно-західним давньоруським говорам [Филин 1972 540].

Лексема *голоть* < *goloťь, імовірно, вже була архаїзмом у давньоруській мові; вона фіксується переважно в перекладі-

них текстах — воды, от них же есть снѣгъ *голот(ь)* градъ ледъ роса [СлРЯ IV 68], проте досі збереглася в слобожанських говорах — *голоть (голотеча)* «ожеледь» [Могила 19] — і степових [Яв. 149]. На Харківщині вживається також варіант *колоть* із віддаленою семантикою «грудки замерзлої грязі (на дорозі)» [Гр. II 273], що виник унаслідок деетимологізації й зближення з дієсловом *колоти*. В «Етимологічному словнику української мови» [II 524] *колоть* чомусь віднесено до неясних лексем.

Порівняно пізно потрапило в писемні твори давньоруське слово праслов'янської доби *гололедица* < gololedica [ЭССЯ VI 211]. Фіксується в староукраїнських текстах починаючи з XVI ст.— голоть: вода замерзлая. *гололидица* [Лекс. пр. 181], Голоть...: лѣдъ, серенъ, ожеледица, *гололе́дица*: всезмерзшаса вода на земли, або вода выше землѣ померзшаа [Бер. 26]. Та й воно займає тільки діалектні ареали, зокрема на заході (*гололедиця* «ожеледь» — Гр. I 304) та півночі (*гололедиц'а, оголол'одиц'а* тощо «зимова погода, коли все покрите тонким шаром криги» — Ник. 119).

Імовірно, південноруський ареал мав метеорологічний термін *ожеледь* < **желедь* «льодова кірка на поверхні предметів, що утворюється від замерзання дощових крапель». Він характерний для української лексики. Зустрічається й у південних російських говорах [Д. III 657]. Праслов'янська його форма — **želdь* (пор. словен. žled, žledica «ожеледь, дощ із градом», п. żłodź «ожеледь»; праслов'янське споріднене з лат. gelu «лід», гр. χάλαζα «град»). Давнім є також суфіксальний варіант *(о)желедица*. Очевидно, в одній із старовинних пам'яток списку XVI ст. **желедица* написано в церковнослов'янізованій формі: Облакы, воды, снѣгъ, *жлѣдица*, млъніа, громы [Ср. I 881]. За нашими матеріалами, одну з найраніших фіксацій і тлумачень досліджуваного метеорологічного номена дає П. Беринда — голоть: ...лѣдъ, сере́нъ, *ожеле́дица*, гололедица: всезмерзшаса вода на земли, албо вода выше землѣ поме́рзшаа [Бер. 26]. Обидві структури — *о́желедь, ожеле́диця* — нормативні в сучасній українській мові. «Словник української мови» тлумачить їх як абсолютні синоніми — «тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін.» [СУМ V 646] незважаючи на те, що в метеорологічній термінології *ожеледь* — «щільний лід, котрий виникає унаслідок примерзання на поверхнях переохолоджених крапель дощу або туману», а *ожеледиця* — «тонкий щільний лід, що утворився внаслідок замерзання води на мокрих і вологих предметах». У говірках наявні й інші різновиди лексеми: *ожеле́д* (закарп. діалект), *ожеледа* [гуцульський і бойківський — СУМ V 646; Гр. III 43], *ожеледець, ожелизь* (лемківський — Гр. I

43; пор. також лемківські *ожелéст, ожелéць* «льодяні бурульки на дереві» — Гр. I 43).

Великий уламок льоду, льодова брила в давньоруській мові іменувалися *къра:* бѣ бо Днѣпръ въ *крахъ* [ЛК 671], таковому ледоу на многы *кры* раздроушившоуса ꙗко горы ѡ(т) великых *коръ* тѣ(хъ) двѣ *кры* ѡ(т)торгшиса приразистаса [ХА 479]. На основі старовинної фіксації форми родового відмінка множини *коръ* та української діалектної *икра* [Ж. 322], російської *икра,* що побутує переважно в південних та західних говорах [СРНГ XII 182], у якій міг розвинутися початковий голосний перед приголосним, після якого зник слабкий ъ (пор. укр. *ік* < *къ, ікла* < *къла,* рос. діал. *иклы* < *кълы, иржа* < *ръжь,* род. відм. *иржи, иртуть* «ртуть», *ирты* «лижі» < *ръты* — СРНГ XII 180, 208, 210), вихідною формою лексеми можна вважати *къра.* Ареал російської діалектної форми *икра* «крига» заходить далеко за межі південноросійських говорів [СРНГ, карта № 232]. У свій час Ф. П. Філін пробував термін *кра* інтерпретувати як південний і східний давньоруський діалектизм [Филин 1949 , 258]. Не виключено, що *икрá* «крига» — пізніше зближення *кра* з *икра* (риб, жаб тощо). Майже в усіх українських говірках вживається дериват від *крà — крига,* що є нормативним.

Існує думка, що праслов'янською формою слова була форма *jьkra і воно етимологічно тотожне з jьkra «ікра (риб, жаб та ін.)» [S. III 42; ЭССЯ VII 217—218], однак при цьому виникає питання, чому в усіх західнослов'янських, українській та білоруській мовах послідовно фонетично відрізняються початком слова *ікра* (jikra, ikra) та kra, *крига (крыга).* В давньоруських пам'ятках також без винятків засвідчуються *икра* «ікра» і *кра* «крига». Дериват цього слова — давньоруське *крица* (укр. *криця,* рос. *крица*) — також ніколи не фіксується з початковим *и.* Виходячи з цього вважаємо, що праслов'янською формою лексеми на позначення куска, брили льоду була *къга (щодо подальших етимологічних його зв'язків пор. лат. curro «біжу, плаваю, течу»). Пам'ятки української мови безперервно задокументовують дериват *крига (крыга):* Рыбу ловити *крыгою* съ комлею и удою [АЮЗР I 167], *крига* зимная Вислная [ЛВел. I 268].

Властивість гладкої поверхні, в тому числі льодової, передавалася прикметником *кълзъкыи* < kъlzъkъ(jь), *пълзъкыи* (вплив *пълзати):* летѣвшимъ. дроугъ на дроуга. бѣ бо ледъ *ползокъ* (ін. сп.— *колзокъ*) [ЛГВ 833], на неподкованѣ конѣ по голу леду (и) по *кользькому* пути [СлРЯ VII 256]. Обидва утворення успадковано. Перше на більшості українського ареалу та в писемній мові має закономірну форму *ковзкий* [СУМ IV 204], але в частині південно-західних діалектів

у ньому відбулася часткова асиміляція початкового *к* до наступного *ў* чи кінцевого *й* (або дисиміляція двох *к?*) — *ховзкий* [Ж. 1042]. Друге слово в сучасних записах не вдалося виявити, однак в діалектах засвідчено дієслово *повзати(ся)* «ковзатися» [667; Гр. III 210].

Лексико-семантична мікрогрупа, що включає слова на позначення температурних явищ у природі, в давньоруській мові була досить багата. Майже всі складові елементи її успадковано з праслов'янської мови.

Слова, які позначали теплові явища в атмосфері, в давньоруських пам'ятках засвідчені в помітній кількості — *тєплыи* < teplъ, *тєпло* < teplo, *тєплота* < teplota, *тєплынь, -ыня, варъ* < varъ, *жаръ* < *zěrъ «спека», *знои* < znojь «спека, духота»: пиюштааго *теплоу* воду [Ізб. 1076, 231], ста вся зима *тепломъ* и дъжгемь [ЛН 31], пор. також: а за *тепла* оуидемъ [ЛК 444], Стославъ же... оублюдъсѧ *теплыни* (ін. сп. — *теплынѣ*) [619], *Варъ* слнчныи [Ср. I 229], *жаръ* [845], са(м) ѥсмь створилъ... на *зною* и на зимѣ [МП 251], *зноа* ради не можаху людие... ходити [ХД 59].

Утворення *теплий, теплота* в українській мові функціонують незмінними. Дериват *теплінь* «дуже тепла погода» має інше суфіксальне оформлення. В говірках існує також варіант *теплин'á (теплін'á)* (закарп. діалект). Термін *вар* «сильна спека, духота» функціонував протягом усієї історії української мови (Т. 190; СУМ I 291; пор. ще закарп. діал. *варúт* (3-тя ос. одн. теп. часу) «дуже тепло, жара»). Іменник *жар* «гаряча пора, спека» в літературній мові використовується нечасто. В ній поширилася форма *жара,* яка виникла з *жар,* прийнявши кінцевий *а* за аналогією до *спека, зима,* очевидно, досить пізно. Іменник *зной* з давньою семантикою залишався і в староукраїнській мові — *варъ: зной,* горáчость слнчнаа [Бер. 13]; в новій відійшов на південно-західну діалектну периферію з модифікацією в значенні — *зній* «робота в поті чола» [Ж. 310], пор.: *знойный* «палючий, спітнілий», *зноити* «потіти» [Семенович 226].

У пам'ятках південнослов'янського походження, переписаних на Русі, виступає назва *сквара* «вогонь», «полум'я» та ін. Староукраїнські тексти засвідчують етимологічно споріднений з нею метеорологічний термін *скварь:* aestus *сква(р),* зной [Слав. 74; пор. також: Аеръ наполнился дымомъ и *скваромъ* — Пал. 1023], який у нову літературну мову не ввійшов і функціонує в окремих діалектах: *сквар* «спека», *скварний, ликварний* «жаркий (про погоду)» [СУМ IX 257; XI 473], *скварота* «спека» (Закарпаття).

Термін *skvarъ, skvara* — праслов'янський [Mach. 615; цей же

корінь — у дієслові *шкварити* і його дериватах]. Імовірно, що його континуант був і в давньоруській мові (принаймні в південних говорах її).

Пам'ятки XI—XIII ст. не фіксують номена *съпека,* однак наявність його в білоруській мові *(спёка)* та еквівалента цього ж кореня *пека* в староросійській — А издятъ (отъ) *пеки* растягав(ся), бѣ бо имъ варно... [Ср. II 893; пор. також церковнослов'янське *пекъ* «спека» — там же] дозволяють зробити припущення, що лексема *съпека* була локальним південно-західним давньоруським утворенням.

На позначення спеки в староукраїнській мові вживався дериват прикметника *горячий (гарячий)* — *горячесть (горячость, гарячость)* [Т. 582—583, 511].

Носієм семи «засуха, посуха» в давніх текстах виступає слово *ведро:* в се лѣто *ведро* бѧше ꙗко изга[ра]ше землѧ [ПВЛ 215], гладо(м). или моромъ. ли *ведромь.* ли иною казнью [148]. Це значення лексеми *ведро* тепер не фіксується. Очевидно, ще в староукраїнський період поширилося утворення від прикметника *сухии* — *засуха, посуха* [пор. скваръ: зной, *посуха* — Бер. 114].

Давньоруський метеотермін *сухмень* — лѣ(т). *Сухмень* бы(с). вагарахутсѧ болота и борове [ЛС 483] — успадкувала українська мова, але він залишився поза сучасною літературною нормою — *сухмень* «засуха» [Б.-Н. 345; Ж. 938], *сухмель* «випалене місце в полі» [Чер. 214].

Стан природи при тривалій спеці називався дієсловом *горѣти,* що в цій функції вживається й тепер [СУМ II 131]. На позначення невисокої та низької температур вживалися такі давньоруські слова, як *холодъ* < *xoldъ «прохолода», *холодьныи* < *xoldьnъ(jь) «прохолодний», *зима* < zima «холод, холоднеча», *зимьнии* < zimьnъ(jь), *студено* < studeno «холод, холодно», *студеныи* < studenъ(jь) «холодний», *студень* < studenь «холод, холоднеча», *морозъ* < *morzъ, *заморозъ*: са(м) ѥсмь створилъ... на зною и на *зимѣ* [МП 251], Дн҃ь сь *зиминъ* [СлРЯ V 389], [желѣзо] *студеномъ* да сѧ калить [Ср. III 574], облѣютсѧ водою *студеною.* [и] тако ѡжиоуть [ПВЛ 8], оутѣха имъ въ годъ *студени* [УС 263], *морозѣ* бѧхоуть велицѣ [ЛГВ 873].

Номен *холодъ* та його дериват *холодьныи* у східнослов'янській фонетичній формі в давньоруську писемність не потрапили (у перекладних пам'ятках старослов'янського походження фіксуються неповноголосні форми *хладъ, хладьныи* — Ср. III 1369). Давня семантика слів *холод* «прохолода», «холодок (у тіні)», *холодний* «прохолодний» збереглася в південно-західних діалектах [Ж. 1043] та дериватах — *холодок* (первісно — демінутив), *прохолодний* — і в літературній мові.

Невідомо, коли у цих слів розвинулося нове, специфічно східнослов'янське значення «низька температура, холоднеча». Наявність його в усіх східнослов'янських мовах промовляє за те, що воно почало поширюватися принаймні в давньоруську добу. У староукраїнських пам'ятках така семантика вже звичайна: algor *зи(м)но хла(д)* [Слав. 77], frigus, -oris *зи(м)но, хла(д)*, мра(з); frigidus *хла(д)ний, зи(м)ни(й)* (у цій пам'ятці слова з церковнослов'янським неповноголоссям, але з новою семантикою). У старій писемній мові функціонував успадкований з давньоруської мови прикметник *зимний* «холодний» та його деривати; у новій літературній мові він кваліфікується як розмовний [СУМ III 567]: куринеа:... або *зимно(ст)* [Бер. 216]. Залишок давньоруського значення *зима* «холод» зберігся в південно-західних діалектах: *зима* «пропасниця» [Гр. II 153; Он. I 308; Ж. 299]. Прикметник *студений* увійшов в українську мову, зберігшись на всьому її ареалі і зазнавши невеликих модифікацій у семантиці: *студений* «дуже холодний» [СУМ IX 799], однак іменник *студінь* (пор. зима: непогода, *студень*...— Бер. 43, *мразъ: студень* — 66) функціонує переважно в південно-західних діалектах. Його вживають письменники — вихідці з територій поширення цих говорів. У сучасній літературній мові номен *студінь* «сильний холод, мороз» — розмовний [СУМ IX 800]. У тих діалектах, де *холод* зберігає давньоруське значення «холодок», і лексема *студінь* має старовинну семантику «холод».

В окремих діалектах, наприклад закарпатському, носієм семи «сильний холод» є нове утворення *ціпін'* (пор. літ. *ціпеніти* «ставати нерухомим (від холоду, вогкості, хвороби)», д.-р. *оцѣпляти* «ціненіти»: печалми мучими зимою *ѡцѣплаюми* [ПВЛ 225]. Стабільною семантикою протягом усієї історії української мови відзначається успадкований від давньоруської мови метеорологічний термін *мороз*.

На процеси, що відбуваються у воді у зв'язку з температурними умовами в природі, вказувала низка давньоруських дієслів та їх дериватів — *мьрзнути* < mьrznǫti, *таяти* < tajati, *талыи, сътечи, стати (ставати), полонитися, рушати* та ін. слова і їхні деривати: рѣкы сѧ *смерзываютъ* [ЛК 406], бѧшеть бо *тала* стопа. за Хороломъ [636], бы(с) дожъ и *стече* снѣгъ [319], река же не *стала* бѧшеть и не могоша еѣ переити [ЛГВ 893], доспѣваите вси доколѣ рѣкы *сѧ оустановѧть* [ЛК 359], бы(с) вода по Волзѣ... по черево коневи на леду... юже рѣкы сѧ *рушаютъ* [371], *сполонилсѧ* бѧшеть Днепръ. бѣ бо весна [652].

Українська мова успадкувала всі названі слова та їх значення: *мерзнути, таяти, стікати* «розплавляючись, танучи зверху, текти» [СУМ IX 712], *ставати* «покриватися кригою,

замерзати (про річку, потік)» [625], *рушив лід, рушила крига* «про початок льодоходу» [VIII 918]: liquo *ис(т)аваю,* мякчу [Слав. 256], болота и рѣки *станутъ...* пойти воевать [АЗР II 186] та ін. Близьке до давнього дієслова *(съ)полонити(сѧ)* «вкривати(ся) ополонками» живе в діалектному мовленні: *полонити* «робити проруби в льоду» [Гр. III 287]. Воно сигналізує існування в давньоруській мові назви **полона,* успадкованої українською — *полонка, ополонка* та білоруською — *палонка* мовами (пор. і рос. *полынья*). У російських говірках це слово локалізується на півдні [Д. III 267]. Очевидно, *полон(к)а* — давньоруський південно-західний діалектизм. Слово було звичним і в староукраїнській писемності: Верти(т)сѧ якъ трѣска в *поло(н)цѣ* [К. З. 217], въ воду в *поло(н)ку* по(д) люд [ДМВН 201].

Властивість поверхні льоду передавав прикметник *кълзъкыи* < kъlzъkъ(jь): летѣвшимъ. дроугъ на дроуга. бѣ бо ледъ *ползокъ* (в ін. сп.— *колзокъ*) [ЛГВ 833].

Із станом вод земної поверхні і ґрунту залежно від метеорологічних чинників пов'язані слова: *болото* < *bolto, *лужа* < luža < *lougia, *наводнѧтсѧ, розплыватисѧ, розтѣнатисѧ, поводь* (корінь *вод*-а), *повонь* < *поводнь* < povonь < *povodnь [?] [Ф. III 249], *грѧзь* < gręzь, *калъ* < kalъ, *розкалью* (корінь *кал*-): кожухы начашя мосты мостити по болотомъ и *грязивымъ* мѣстомъ [СПІ 11], Налѣзаше *лужу калъ,* отъ дожда бывшу [Ср. II 50], [Стугна рѣка] бѣ бо *наводниласѧ* велми [ПВЛ 219], сѣмо сѧ... Днѣпръ *росполиваеть* (ін. сп.— *росплыває*т) [ЛК 362], а оуже рѣкы *ростѣкають(с)* [ЛГВ 889], бы(с) *поводь* велика... поиде вода изъ Днѣстра [ЛК 524], Избавивыи тѧ Гь ѡ(т) *повони* ѩже при Нои [Ср. II 1002], переида *грѧзи...* ста на ночь [ЛК 435], акы свинью... в *калѣ...* калѩющесса [ПВЛ 168], ногама попирашеть ю въ *калъ* [ЖФ 84], Данилови пошедшоу на воину... бывшю *раскалью* [ЛГВ 829]. В конфесійних текстах виступає термін *потопъ,* що вживався у відомій біблійній оповіді: По *потопѣ...* снове Ноеви раздѣлиша землю [ПВЛ 1]. Усі названі одиниці ввійшли в українську мову. Нормативними є нині *болото* «грязь» [СУМ I 215], *наводнятися, розливатися, розтікатися, повідь (повіддя), повінь* (род. відм.— *повені;* форму прирівняно до утворень із суфіксом *-інь* < *-ень*), *грязь* (із словотвірним, первинно емоційним, варіантом *грязюка*).

Очевидно, із семантикою «повінь» в XI—XIII ст. вживалася словосполука *велика(ѧ)* вода: *вода* бы(с) *велика* въ Днѣпрѣ [ПВЛ 283], успадкована українською мовою: на весне *вода великая* была [Т. 281]. Назва *калъ* з первісним значенням функціонувала в староукраїнській мові — тина: болото,

калъ... грузкость [Бер. 132], а тепер — лише в діалектній [Гр. II 208; Б.-Н. 178] та розмовній літературній [СУМ IV 73]. За сучасною літературною нормою *кал* — евфемістична назва перетравленої їжі, викинутої кишечником.

Лексема *лужа* залишилась у діалектному мовленні окремих територій [Ж. 415], а на більшості ареалу її витіснило праслов'янської давнини слово *калюжа* < *калужа* < kaluža [діал. *калужа* — Ж. 415], однак фіксується воно порівняно пізно, наприклад: ст.-укр. калъ...: ...*калужа* б о л о т о, г р я з ь [Бер. 52], *калюжа* р о в ъ [Син. 121]. У староукраїнській мові *болото* засвідчується із значенням «грязь, розмокла земля» [Т. 121], пор. тимѣніє: *грязь, болото;* тина: *болото, калъ...;* тинявый: *болотный* [Бер. 132], що досі наявне в говірках [Гр. I 84]. Для уникнення омонімійності з відповідним географічним терміном *(болото)* в літературній мові слово *болото* у значенні «калюжа» вживається дедалі рідше.

Номен *розкальє*, напевне, був південним регіоналізмом давньоруської мови. У модифікованому вигляді *розкаль* «розмоклый грунт, бездоріжжя» він зрідка використовується в сучасній художній літературі вихідцями з ареалу південно-західного наріччя української мови [СУМ VIII 689]. Пор. щодо структури: *розквась* «бездоріжжя» [СУМ VIII 692]: Стала великая *розквась,* рѣки почали пускати [ЛСам. 181]. Лексема *потопъ* (на книжність вказує збереження звука *о* в новозакритому складі) розширила семантику; у сучасній мові позначає не тільки біблійну повінь, але й великий розлив води взагалі, велику повінь [СУМ VII 416; первісне значення].

Група давньоруських найменувань і частина їхніх дериватів, пов'язаних із електричними, світловими та звуковими явищами, що відбуваються в атмосфері (звичайно, наукового уявлення про їх природу люди X—XIII ст. не мали), а також із явищем грози,— це праслов'янський спадок — *мълнья (мълниа, молонья)* < mъlni, *блискати* < bliskati, *блистати* < blistati, *громъ* < gromъ, *грьмѣти* < grьměti, *трѣснути* < trěsnǫti, *шибати* < šibati, *гроза* < groza, *бурꙗ* < bur'a, *туча* < tǫča, *дуга* < dǫga та ін.: быша *громи* велици и *блискании млъниа* [СлРЯ I 243], Городенъ погорѣ вcь... ѡ(т) *блистаниꙗ: молниѣ* и *шибениꙗ грома* [ЛК 634], зразишаса... с полкомъ и *трѣсну* аки громъ [ЛІ 267], *молньꙗ* ѡсвѣтиша всю землю. и в небеси *погремѣ* [ПВЛ 284], *гремлеши* о шеломы мечи харалужными [СПІ 13; тут — переносно], бывши нощи бы(с) тма *молоньꙗ* и *громъ*. и дождь... и бѣ *гроза* велика [ПВЛ 148], бы(с) *бурꙗ* велика [ЛК 314], ...и розноси хоромы. и товаръ и клѣти спаде *туча* а в тои *тучи* спаде вѣверица мала [ЛІ 277], пламень... ꙗко *доуга* стоꙗ ѥдинѣмь коньцьмъ на

вьрьхоу црквьнѣмь. таче и дроугыимь на нареченѣмь мѣстѣ [ЖФ 118].

Успадкований давньоруський метеотермін *мълньꙗ* в закономірній для української мови звуковій формі *мовня́ (моўн'а)* «блискавка» побутує в окремих говірках південно-західного наріччя [Ж. 448]. Не маючи парадигматичної опори й рідше вживаючись, ніж паралельна лексема *блискавка, -иця,* назва *моўн'а* в діалектному мовленні піддалася різним фонетичним модифікаціям: *моўна́, моўн'і, момл'а́* «блискавка без грому», *мл'і* «блискавка» [Он. I 451; пор. прасл. mъlni], *мудя* [456], *молинь, молня, монія* [Лис. 254]. Пор. також: моўни́т «блискає» [Он. I 448], *мо̂ўн'ійі (мо̂ўн'ірі)* с'а йгра́йут «блискучі спалахи на зоряному небі» (закарп. говірки). Можливо, з форми *мо́ўн'ійа* виникла північноукраїнська *мо́н'ійа* [АУМ I № 342]. У багатьох говірках південно-східного наріччя, особливо в лівобережних і правобережних степових, фіксується форма з *л* — *мо́л'н'ійа* [там же], яка майже скрізь іде паралельно з *бли́скавка.* Не виключено, що приголосний *л* у слові зберігається під впливом російської мови або тут ідеться про лексичне запозичення. Давньоруський варіант із вторинним повноголоссям — *молонья,* ймовірно, зберігається в північноукраїнському *малайня́, малання́, маловня́, малодня́* [Лис. 254], *маладн'а* [АУМ I № 342], в якому відбивається акання, а в частині говорів — деетимологізація й прирівняння до основи *молод-*ий, можливо, з жартівливих або табуїстичних мотивів. З цих же мотивів, мабуть, форму **малан'а́* (пор. рос. діал. *молонья*) прирівняно до жіночого імені *Маланка* (пор. *Маланка* < *Меланія;* пор. і рос. воронезьке *молашка* «блискавка» — СРНГ XVIII 214, тобто *малашка,* пор. *Малашка* < *Меланья*) у східнополіських і деяких середньополіських говірках [АУМ I № 342; пор. *моланья* в Четьї 1489 р., *маланья* в євангелії Тяпинського — Карский 1955 257].

Майже на всьому ареалі української мови відомий метеотермін *блискавка* [АУМ I № 342], який виник унаслідок заміни архаїчного суфікса *-иця* суфіксом *-к-* давнього, праслов'янського утворення *блискавиця* < bliskavica [ЭССЯ II 117—118], що в літературній мові є паралельним із *блискавка* [СУМ I 199]. Староукраїнські пам'ятки фіксують друге слово з кореневим наголосом — мо́лнїє: *бли́скавица* [Бер. 65]. Збережене дієслово *блискати* [Т. 101] в українській мові витіснило форму *блистати* з групи метеолексики. У поодиноких говірках спостерігається деетимологізація й зближення з коренем *лъск-*: *лыскати, лыскавиця* [Чоп. 173].

Не зазнали специфічних змін на грунті української мови лексеми *грім* (перунъ: *громъ* — Бер. 81; див. ще: Т. 614), *гриміти* (ст.-укр. *гримѣти* — Т. 608). Дієслово *тріснути*

в староукраїнській мові зберігало зв'язок із старовинним значенням — fulmino п е р у н о (м) *убиваю, трѣскаю* [Слав. 204], але в сучасному українському літературному мовленні стосовно грому не вживається. У закарпатському діалекті воно ще зустрічається у виразі *грӱм трісну ў* «ударив грім» (пор. літ. розм. *тріскати* «бити, ударяти (по чому-небудь)» — СУМ X 271).

Дієслово *шибати* «бити, битися» залишилося в українській мові [СУМ XI 449], однак із поняттям грому, принаймні в літературній мові, не пов'язується. Але воно не втратило зв'язок з метеолексикою, адже *шибати* виступає також із семантикою «сильно віяти» [там же; пор. Он. II 381].

Теонім — ім'я давнього слов'янського божества дощу, блискавки, грому в староукраїнській мові — було перенесено на блискавку, грім — прѣсновенїе: *пе́рунъ* [Бер. 134], fulmen *перунъ,* fulminor *перуно(м)* ударенъ биваю [Слав. 204], дощ падал... і град... і *перун* ударил на каплицу [ЛЛьв. 116]. Воно збереглося в деяких говірках південно-західного наріччя [*перун* «грім» — Он. II 57; «блискавка» — Чоп. 257], нерідко в деетимологізованій формі: *пе́рін, пе́рін'* [Stud., 78; можливо, повторне зближення з дієсловом *перти*]. В літературній мові *перун* «грім» — застарілий елемент [СУМ VI 334].

Назва *буря,* не зазнавши модифікацій, функціонує на всьому українському лінгвоареалі.

Як свідчать сучасні мови, праслов'янський іменник *groza* мав значення «жах», «загроза», погроза», «небезпека», з яким він увійшов і в давньоруську мову (пор.: в *грозѣ* сеи створимъ миръ с ними — ПВЛ 219). Українська мова також успадкувала цю семантику — *гроза* «те, що викликає, наводить страх, жах» [СУМ II 17; тут воно кваліфікується як переносне вживання *гроза* «буря»]. Наближення бурі й сама буря викликали почуття страху й боязні перед її наслідками. На Закарпатті, коли наближаються грозові хмари, буря, й тепер кажуть: *страхота́, стра́х иде́.* Старовинну назву *гроза,* первісно вживану на позначення предметів і явищ, які викликають страх, жах, та відповідних почуттів, перенесено на метеорологічне явище. Варто вказати, що семантична інновація *гроза* не досягла крайньої західної території України. В закарпатських говорах вживається тільки термін *бу́р'а.*

Давньоруське слово *туча* мало, крім старовинного значення «гроза із дощем, зливою» (спаде *туча* и в тои *тучи* спаде вѣверица мала — ЛІ 277], і новіше — «грозова хмара»: Чръныя *тучя* съ моря идутъ [СПІ 12]. Українська літературна мова і більшість діалектів успадкували са́ме це значення терміна *туча* — «густа темна хмара, яка приносить опади» [Мо-

гила, карта № 2]. Лише частина західних говорів зберігає давню семантику — *туча* «гроза» або ближчу до неї — «зливa», «град», «дощ із градом» [там же].

У давньоруських текстах XI—XIII ст. зустрічається сполука *хлѧби небесьныи* на позначення потоку води, зливи: посла на ны Бъ архангла Михаила. *ѡтворити хлѧби нб(с)ныѧ; хлѧби* бо *нб(с)ныи* одинако *топѧхоуть* и(х) [ЛГВ 760, 761]. Не виключено, що йдеться про запозичення виразу із старослов'янської мови, в якій *хлѧбь* < xlębь — «водяна заставка», «водоспад» [пор. Мурьянов 1981 58—60], але сама давня назва *хлюбь* могла бути й питомою. У староукраїнській мові слово, очевидно, архаїзувалося, адже П. Беринда дає його розгорнуте пояснення — *хлѧбъ:* ґвалтовнаѧ вода, прорв(а), окниско, мѣстце оурваное в(ъ) рѣцѣ, где вода рачей ллѧ(т)сѧ а не течеть [Бер. 143]. Північноукраїнський номен *хляба* «погана дощова погода, негода» [Лис. 222] етимологи пов'язують із праслов'янським дієсловом xlębati [ЭССЯ VIII 33], однак він, імовірно, тепер є континуантом старожитнього іменника (кінцевий *-а* — вплив назв *буря, сльота* і т. п.). Не можна заперечувати етимологічну спорідненість із *хлюбь* дієслова *хлянути* < *хлябнути* (пор. *гынути* < *гыбнути)* «хлинути» [Гр. IV 404; СУМ XI 91], «прорватися й хлинути (про велику кількість води тощо)» (Закарпаття).

Коли йдеться про інтенсивний вияв дії, особливо природних процесів, в тому числі метеорологічних, у давньоруській мові вживався атрибут *рамюныи* < ramĕnъ: бани древены. и пережьгуть є *рамѧно* [ПВЛ 7], вземъ рогалью нача(х) копати *рамено* [210], [на перси] сѣдоста удавиша и *рамѧно* [261], бы(с) тоиѣ ночи тепло и дождь. *рамѧнъ.* и оумножисѧ вода [ЛК 629]. Імовірно, що це давнє слово було південноруським регіоналізмом, адже засвідчується тільки в тих оригінальних текстах, що створені в Києві [Ср. III 67]. Воно споріднене з інослов'янськими лексемами: ч. náramný «несподівано швидкий», «запальний, гарячий (про характер)», слц. náramný «величезний, запальний» [див. ще: Ф. III 441; Mach. 389]. Нащадки цієї лексеми збереглися в карпатських діалектах української мови: бойк. *нарéнно* «раптово, несподівано» [Он. I 475], закарп. *нарéмный* «раптовий, несподіваний (про вітер, грозу, дощ, спеку)», «запальний, нестримний (про людину)» (пор. *наремный* «раптовий, запальний» — Чоп. 205). Український прикметник, напевне, зазнав впливу прикметника *ревний.*

У зв'язку з метеорологічною номенклатурою варто згадати давньоруське складне найменування — ідіому *рюбинаꙗ ночь,* що вперше засвідчується у списках XV ст. «Повісті временних літ» в оповіді (під 1024 р.) про нічну битву Ярослава Мудрого

із Мстиславом біля с. Листвена недалеко від Чернігова: И бывши *нощи рябинои,* бысть тма, и гром шибаше и дождь... и елико молния освѣщаше, тако мечи видяху... И б ѣ г р о з а в е л и к а и сѣча силна [Л Нов. 115]. Ф. П. Філін, котрий першим звернув увагу на досліджуваний вираз у давній писемності, припускає, що згадана сполука була у первісному тексті «Повісті временних літ», а в Лаврентіївському списку прикметник *рябиныи* опущено як одіозно-язичницьке слово, бо, очевидно, з поняттям *рябинаяа ночь (нощь)* у давньокиївську добу пов'язувалися культово-містичні уявлення дохристиянського часу, що збереглися до наших днів [Филин 1949 259].

Про давність виразу говорить не тільки відносно рання його фіксація, а й те, що континуанти його функціонують у всіх східнослов'янських мовах: укр. *горобина ніч* «ніч із сильною тривалою грозою» [СУМ II 135], «темна, дуже буряна ніч із дощем, градом, блискавицями» [Уд. 149], укр. діал. *оребинова нуоч, ребинова нуоч* [Лис. 145] та ін., рос. *воробьиная ночь* «найкоротша в році ніч; літня грозова ніч із безперервним блиском блискавок і гуркотом грому» [ССРЛЯ I 672], рос. діал. *рябиновая ночь* «душна [ніч], з блискавицею (спалахами), під час цвітіння горобини» [Д. IV 124], блр. *вераб'іная ноч, рабінавая ноч* «темна літня ніч із громом, блискавкою, зливою або тільки з неперестанними блискавицями (спалахами)» [ТСБМ I 416] та ін. Поза ареалами східнослов'янських мов специфічних назв нічної грози з блискавицями типу *воробьиная ночь, горобина ніч* не виявлено.

Були спроби пояснити первісне значення ідіоми на основі орнітономена *горобець — воробей* (ночі, коли горобці внаслідок грози поводять себе неспокійно, покидають свої гнізда, жалібно цвірінькають і т. п.) чи на основі назви дерева *горобина — рябина* (відповідне метеорологічне явище спостерігається в пору цвітіння горобини) та ін. [детальніше — Німчук 1987 237—240]. Насправді прикметниковий елемент виразу — *рябиныи* — дериват назви птаха *(о)рябъ (орябь)* «куріпка» (менш імовірно — «рябчик»). Ключ до розгадки ідіоми треба шукати в особливостях біології куріпки (або рябчика). Куріпка й рябчик виводять пташенят у першій половині червня і пізніше — тоді, коли досягає найбільшого розвитку грозова діяльність. Для молодняка (насамперед пташат, що недавно вилупилися) рябчиків і особливо куріпок нічна гроза, злива й переохолодження можуть бути фатальними. Як відомо, птахи з ряду курячих уночі погано бачать, тому переміна яскравого освітлення від блискавок і нічної темряви може дезорієнтувати тварин при пошуках рятівного притулку. Найменування метеорологічних явищ, до складу яких входять

назви тварин, особливо тих, на котрих позитивно чи негативно впливають погодні умови, не рідкісні в слов'янських мовах.

Забуттю внутрішньої форми фразеологізму сприяло те, що на більшості східнослов'янської території назва *рябь, орябь* була витіснена давнім утворенням *куропатка, куріпка* тощо < *kuropъty. Але в активному вжитку залишився прадавній ботанічний номен, похідний від назви птаха, найменування дерева Sorbus — *arębina (*erębina, *ěrębina) чи *rębina, континуантами якого в російській мові є *рябина*, в українській — *горобина* (діал. *орабина, оробина, орябина, рябина, рябка)*, в білоруській — *рабіна, арабіна*. Пор. sorbus *ωрабина* древо [Слав. 375].

Назва дерева в українській мові також деетимологізувалася, бо з часом перестала співвідноситися з назвою відповідного птаха. Деетимологізації сприяли, очевидно, ствердіння *р* і розвиток протетичного *г* — *орябина* > *орабина* > *горабина*. Згодом назву зближено з орнітономеном *горобець* < *оробець* < < *воробець* < *vorbьcь, і вона стала звучати *горобина*. Відповідно й *(о)рябина (орабина) ніч* замінено на *горобина ніч*. Деетимологізований вираз *(о)рябиная ночь* також було реетимологізовано в російській мові шляхом зближення з назвою *воробей* — *(о)рябиная ночь* > *воробьиная ночь* або з назвою дерева *рябина* — *(о)рябиная ночь* — *рябиновая ночь*.

Отже, первісне значення давньоруської сполуки *(о)рябинаꙗ ночь* — «грозова ніч, коли масово гинуть куріпки, рябці» — давно забуто. На її основі розвинулася ідіома з семантикою «літня ніч із безперервною грозою, блискавицями й громом» [детальніше про історію виразу див.: Німчук 1987 236—246].

Давнє *дуга* «райдуга» фіксується в говірках усіх українських наріч: в південно-східних і північних — дуже рідко [АУМ I № 343], в південно-західних — частіше [II № 355; Толстой 1976 24]. Варіант *туга́* західних українських говорів [Кабайда 89; Stud. 78; АУМ II № 355] (як і п. tęga, tąga, б. *тъга*) одні фахівці вважають фонетичним варіантом праслов'янського dǫga, інші його виводять із праслов'янського кореня tǫg- (що і в прикметнику *туг*-ий) [детально: Толстой 1976 26].

На більшості українського лінгвоареалу функціонує східнослов'янська інновація *радуга, райдуга* (тепер нормативне) [АУМ I № 343; II № 355], у якій початковий склад *ра-* виводять із *радъ* «радий», а *рай-* вважають народно-етимологічним зближенням з іменником *рай*. Друга частина номена — старовинна: *дуга* [Ф. III 431; Толстой 1976 29]. Назва, мабуть, виникла в пізній давньоруський період: пам'ятками XI—XIII ст. не фіксується, в крайніх західних українських говорах —

закарпатських — вживається дуже рідко (можливо, під впливом літературної мови; щоправда, вокабула *радуга* фіксується і в XIX ст.— Чоп. 334).

Друга східнослов'янська інновація — назва райдуги з коренем *весел-* [Толстой 1976 30—32], що в дериватах *веселка, веселиця* поширена головним чином в південно-західних діалектах і частині північних говорів, *веселуха* — в середньополіських, *веселка* — в деяких наддніпрянських говірках [АУМ I № 343; II № 355; Stud. 78]. У частині говірок південно-західного наріччя назву *веселка* (може, табуїстично) зближено з іншими коренями — *веснівка (з весна), висілка* (з *висіти*), *перевесілка* (з *перевисати* або *перевесло*), *пересілка* (гаплологія складу *-ве-*), *весло, веслик* (з *весло́*), а в деяких сема «райдуга маніфестується термінами *красá, крáска, красýлка* (від *красний* «гарний»), *смýга, градовúц'а* [Stud. 78; АУМ II № 355].

В окремих говірках Львівщини, Чернівеччини, Тернопільщини та багатьох говорах закарпатського діалекту функціонує термін — вихідна форма *весéлá* [Кабайда 90]. Проте на Закарпатті він вживається рідко, бо існує повір'я, ніби, коли райдугу називати *веселá,* вона відповідає: «такы́й бис' ты веселы́й», тому треба казати *тугá*. На Прикарпатті записано протилежне повір'я: «Йидéн сказáў «тугá». — «Бис тужúў / пок бýдиш жúў»,— відповіла тугá. Дрýгій сказáў «висилúц'і».— «Бис висилúўс'е / пок бýдеиш жúў»,— відповіла висилúц'і» (с. Воротовичі Львівської області) [89], пор. аналогічні судження щодо називання журавля: «Не зви мене журáўликом / бо бýдеш журúц'ц'а / а зви мене весéликом / шчóби веселúц'ц'а» (с. Озерці Ровенської обл.) [там же]. Не виключено, що назви з коренем *весел-* — дуже давні слов'янські, але з якихось забобонних міркувань замінені антонімічною лексемою tǫga «туга, печаль, сум» або ж *dǫga зближено з tǫga. До пам'яток метеотермін *весéлка* (а також деетимологізований варіант *осéлка*) потрапив досить пізно (за нашими матеріалами, в кінці XVIII ст.— Сл. Ен. 5).

Розділ III

ЗЕМЛЯ: ЖИВА ПРИРОДА

Поняття, пов'язані з фізіологічним існуванням органічної матерії, в давньоруській мові позначалися групою лексем із коренем *жи*-ти < žiti «жити, існувати», «підтримувати своє існування, харчуватися», *пожити* «пожити, прожити», *ожити* «ожити, поправитися» та іншими префіксальними дериватами, в більшості одержаними в спадок від праслов'янської доби, *живыи* < živъ(jь), *живьныи* «який оживає, живе», *живити* «оживляти», «залишати(ся) в живих», *живити сѧ* «здобувати засоби для життя, харчуватися, живитися», *животъ* < životъ «життя (без підкреслення протікання в часі)»; *животьныи* < životьnъ(jь) «життєвий, життєдайний», *житьѥ* (-*иѥ*) < žitьje «життя (із вказівкою на тривання в часі)», *жизнь* < žizn̩ь тощо: *Живуть* же болѣ 100 лѣт [И. Ф. 255], бѣ голодъ... и привезоша [жито] и тако *ѡжиша* [ПВЛ 147], Дождевною водою *живуть* вси людие и скоти в градѣ томъ [СлРЯ V 115], с тобою *пожити* добрѣ [ЛК 494], свѧзалъ ѥсмь... *живы(х)* конь [МП 251], оутомиша и. ѡставиша и *живного*... мертва мн(ѧ)ще... и оузрѣша ꙗко *живъ* ѥсть [ПВЛ 193], вдаимы сѧ Печенѣгомъ. да кого *живѧть*. кого ли оумертвѧть [127], мр҃твит и *живит* [СлРЯ V 100], *живяшеся* ловомъ [там же], молити за ны б҃а и при *животѣ* и въ съмьрти [МГ 33], [добра дружина] дѣеть бо мужеви своему бл҃го все *житьѥ* [ПВЛ 80], *животьную* силу [Ср. I 860], на пути... *животьныя* [ПВЛ 80]. Іменник *жизнь* в оригінальних давньоруських пам'ятках виступає тільки із значеннями «майно», «сукупність життєвих благ»: се есмы села и(х) пожгли всѧ. и *жизнь* и(х) всю... а поидемъ к Любчю. идеже и(х) есть всѧ *жизнь* [ЛК 361]. З семантикою «життя» лексема *жизнь* фіксується тільки в перекладних текстах, насамперед старослов'янського походження: яко *жизнь* явися, яко съмьрть разорена [СлРЯ V 109]. Словом *животъ* зрідка позначалося поняття «спадщина, майно»: пошибаньѥ... промежи мужемь и женою ѡ *жівотѣ* [УВ 23]. Наявність в обох лексем значень абстрактних і конкретних («життя»,

«майно, пожитки»), очевидно, вказує на те, що колись і в східнослов'янському живому мовленні функціонував дериват *жизнь* «життя». Важко допустити, що назви *животъ* и *жизнь* були абсолютними синонімами. Очевидно, в праслов'янську епоху розвиток конкретних значень у одного з двох слів викликав появу нового деривата. Структура životъ архаїчніша (з і.-є. *givota — Ф. II 52), тому його можна вважати хронологічно першим, а žizn̥ь — пізнішим. Термін *житиѥ (житьѥ)* (як такий, що вказував на протікання життя в часі) часто виступав у заголовках оповідей-біографій святих, наприклад: *житиѥ* прп(д)бнааго оца ѳеѡдосиꙗ [ЖФ 71].

Дієслівні утворення та прикметник *живыи* збереглися в українській мові без кардинальних змін у їх фонетиці й семантиці — *жити, пожити, ожити: жили* на семь свѣтѣ [Р. 154], *живъ* да въмеръ [К. З. 224] тощо; *жи(в)* останеть [Р. 37], *Живы(и) живоє* гадаєть [К. З. 224] і ін. Дієслово *жити* зберігає й давню семантику — «мати за джерело існування» [СУМ II 532] протягом усього часу: хлѣба, которым душа... *живетъ* [Т. 922], а *живити(ся)* — «харчувати(ся)»:czym by sia i do zimy *żyvity* [ССУМ I 358] тощо. Значення *жити* — «оживляти», «залишатися живим» — зберігалося протягом староукраїнського періоду — воскрешати мертвыхъ и *живити;* Турки не *живили* нѣкого, але усе стинали [Т. 922] — і перейшло в окремі сучасні говірки [Гр. I 481]. Але пор. його дериват у літературній мові: *живущий* «який зміцнює, підживлює, надає сили, енергії», *живуща* вода «вода, що оживляє і зціляє» [СУМ V 528], задокументований у XVIII ст. [Т. 927]. Ад'єктив *живьныи* тепер наявний тільки в південно-західному, переважно карпатському, діалектному мовленні: *живний* «поживний», «життєдайний» [Ж. 221], *жи́вный* читви́р' (Закарпаття, за народним повір'ям, у Страсний четвер або на Благовіщення виходять на поверхню землі тварини, що зимували в норах), *жи́вний читвир', жи́вник* «Страсний четвер» [Он. I 251; пор. *жилний,* або *жилавий тиждень* «перший тиждень великого посту», *жилавий понеділок,* або *жилник* «перший день великого посту» — Гр. I 484; тут деетимологізація слова *живний* і зближення його з коренем *жил*-а; варто відзначити, що в *жилний четвер* купаються від чорної хвороби — *там же;* в деяких місцевостях в Страсний четвер обмиваються, тому він називається *чистим* — Б.-Н. 389]. Похідний від прикметника іменник *живність (живность)* — також давній, та засвідчується лише з XVI ст. [Т. 922—923].

Помітні зрушення на українському ґрунті сталися в іменниках цього кореня. Впродовж усієї історії вживався на Україні номен *животъ* > *живіт* із старовинною семантикою «життя»: доколи... *живо(т)* продолжи(т) [ССУМ I 358],

жизнь: *живо́тъ,* жи́вность... [Бер. 37], *живота...* моглъ мя лишити [Т. 925] і т. д., але поступово відійшов на діалектну периферію: *живи́тъ* [Б.-Н. 137], *живіт* [Гр. І 481], *живо́тъ* [Чоп. 92]. Як застарілий елемент допускається й у сучасній літературній мові [ССУМ II 525]. З семантикою «добро, майно, маєтки» утворення *животъ* функціонувало в українській мові протягом XV—XVIII ст.: *животы* и с т а т к ы... поотдавать; людей въ полонъ повели и *животы* ихъ забрали; всѣ *животи* его на государя взяти [Т. 927]. В обстежених новоукраїнських записах її виявлено. Причиною виходу із загального вжитку слова з первісним значенням був розвиток у давнього *животъ* нової семантики — «частина організму людини й тварини, в якому містяться нутрощі», відомої з українських пам'яток починаючи з XV ст.: Зачнеши в *животѣ* своєм [Чет. 1489 р.; Т. 927], младенець в(ь) *животѣ* єи [ПЄ 27], захворовалем на *живот* [Т. 927] тощо, з російських XVI ст. [СлРЯ]; ст.-п. żywot [R. 677]. Давня основа в похідному дієслові *животіти* «жити в тяжких умовах», заст. «жити» [СУМ II 527]. У зв'язку з цим же назва *житьє* > *житьє* > > *життя* (діал. *жит'е́, жит'а́)* стала головною лексемою на позначення біологічного існування: въ *житью* моємъ; у двѣстѣ лѣтъ и тридцат *життя* єго; пѣклуєшся о наше *життє* [Т. 934]. Конкретне значення даного слова маємо в діалектному множинному *живо́ти* «все майно, все добро» [Ж. 221]. Пор. також цього ж кореня *пожиток* «майно», діал. «достатки» [СУМ VI 776]. Воно ще на початку XVII ст. архаїзувалося — живо́тъ: *живо́т(ъ), бога́тство,* мешка́нье, а́лбо брухъ, а́лбо жолу́до́къ, та́кже ма́тица, и ты́жъ: *ска́рбъ, гро́шѣ* [Бер. 37]. Від контамінації синонімів *живот* і *життя* виник діалектний варіант *живоття, живіття* «життя» [Гр. І 482]. Старовинна фонетична форма *житіє* [СУМ V 533] залишилася на позначення певного жанру давньої літератури. Прикметник *животный* «життєдайний, життєвий» був притаманний і староукраїнській мові: ясти ѡ(т) древа *живо́тного; Животная* моцъ живыѣ... члонки о ж и в л я є т ъ [Т. 925], vitalis *животни(й)* [Слав. 415]; нині функціонує в окремих карпатських говорах — *животный* [Чоп. 92].

Дериват *жизнь* засвідчується в пам'ятках української мови XVI—XVIII ст., але носить явно книжний характер [Т. 930], vita *животъ, жизн(ь)*... [Слав. 415]. П. Беринда вводить його у церковнослов'янський реєстр свого «Лексикона» — *жи́знь:* животъ... [37]. У говірковому мовленні лексема *жизнь* [Гр. І 484; *жизь, жиздь* — Ж. 222] збереглася, мабуть, під впливом церковнослов'янської і російської мов. Основа слова спостерігається в діалектному прикметникові *жизний* «родючий» [Гр. І 484, пор. п. żyzny].

Зоологічна лексика

Питомий гіперномен *животина,* похідний від *животъ* «життя», в X—XIII ст. передавав загальне поняття «жива істота»: По семоу бо [по разоумоу] кромѣ ѥсмъ всѣхъ *животинъ* [Ср. I 866]. Це ж поняття позначалося субстантивованим прикметником *животьнъ* (*-ныи*) у формі середнього роду (дериват *животъ* «життя») *животьно* (*-оѥ*): Море же Содомьское мертво есть, не имать въ себѣ никакоже *животна* ни рыбы, ни рака, ни сколиї [ХД 27]. Термін *животьно* засвідчується і з семантикою «скотина»: А ѥже... кровь рыбию ѣмы? — Нѣтоу бѣды, рече, развѣ *животныѩ* и кръве и птица [Кир. 47]. Очевидно, під впливом назви *животина* зрідка виступала субстантивована форма жіночого роду *животьна* (*-аѧ*): морю Понетьскомоу ѡкаменитисѧ... ѩко всѧкои *жiвотнѣи* измерзнути [ХА 21]. Субстантивована форма середнього роду споконвіку була засобом передачі узагальненого, невиразного. Мабуть, у давньоруській мові на позначення живої істоти використовувано також форму *живо* (*-оѥ*) (особливо сполуку *вьсе живо*), однак в обстежених текстах її не виявлено.

Під впливом старослов'янської мови (згідно з християнським вченням про створення світу Богом) у давньоруській мові праслов'янської давнини словом *тварь* (споріднене *творити*) могли узагальнено позначатися всі матеріальні об'єкти, в тому числі живі: ба сътворьшааго всю *тварь,* видимѫю и невидимѫю [Іл. 92], ѡца и Дха свого спас(с)ти [!] *тварь* [ПВЛ 112]. Із старослов'янської конфесійної літератури в давньоруську мову ввійшли нові значення праслов'янських слів *съзьданиѥ* (*-ьѥ*) й *сътворениѥ* (*-ьѥ*) на позначення всього матеріального, в тому числі живого, яке вважалося результатом діяльності надприродної істоти: И то имъ творѧщи(мъ) ни ту сѧ Бъ прогнѣва на *созданиѥ* своѥ [Ср. III 710], Того бо есть *сътвореніѥ* [841]. Із старослов'янської мови засвоєно семантику «життя, все, що дише» слова *дыханьѥ* (*дыханиѥ*): Бгъ иже сотвори нбо... и всѧко *дыханиѥ* [ЛІ 72; *дхньѥ* — ПВЛ 85]. У старослов'янській мові — це калька грецької лексеми πνοή «дихання», вживаної з переносним значенням в релігійному письменстві (зокрема, у псалмі 150).

Номен *животина* з семантикою «жива істота» вийшов із вжитку в українській мові, проте залишилася в ній незасвідчена у X—XIII ст. назва *живина* < živina «щось живе, жива істота» [СУМ II 524], зафіксована тільки в XVI ст.: люде, и инъшая *живина,* и марга [Т. 922]. Нині в ролі іменника використовується прикметник середнього роду *живе* [СУМ II

23; пор. въсаческаа: *все, що живо, все що колвекъ естъ* — Бер. 23].

Успадкувала українська мова й більшість книжних старослов'янських запозичень — *създаніє:* збудова(н)е, *створе(н)є* [Бер. 127], сътвореніє, тваръ: *створе(н)є* [129], creatura *тва(р)* (Слав. 146), *тварь* [Б.-Н. 350], *створіння* «людина або взагалі жива істота» [СУМ IX 676]. Лексема *твар* «будь-яка жива істота, створіння, тварина» в сучасній нормі трактується як книжне і застаріле [СУМ X 45]. Її дериват із суфіксом *-ина* — *тварина* (за зразком давнього *животина*), притаманний живому українському мовленню, є тепер нормативним, проте семантика його — «будь-яка істота на відміну від рослин і людини» [там же] — вужча, ніж давньоруського слова *тварь*.

У староукраїнських текстах XVII ст. виступає й давнє утворення *дыханіє* з запозиченим із старослов'янської мови значенням: Всяко *дыханіє* и створеніє через оноє слово ест створено [Т. 849], яке відійшло на південно-західну діалектну периферію — *ди́хан'а* «жива істота», *ди́хан'і* «жива істота; тварина», *дэха́н'э* «звірі, птахи», *дэга́н'е* «все живе, все, що дише» та ін. [КДА I 82; II № 11].

Старослов'янське (церковнослов'янське) слово і значення *дыханиѥ* ввійшли й у живе мовлення південних слов'ян — б. діал. *дихание* «жива істота, тварина» [БЕР I 398], с.-х. dihanija, dijanije «жива істота; людина; все, що дише» [Sk. I 374] — та східних романців — рум. dihánie «все живе, істота; звір», молд. *диха́ние* [СДЕЛМ 117], зберігши й давню форму фіналі *-иѥ*.

Субстантивований прикметник *животноє (животно)*, очевидно, ще в староукраїнську добу архаїзувався або був книжним словом, тому П. Беринда ввів його в реєстр «Лексикона» — *животноє:* вшелакій свѣрь свойскій и дикій [37], але використовує слово і в перекладній частині: онагръ, дикій оселъ, *животно* подобноє лосю [225]; пор. ще: яко *животна* возрастаѥ(т) [К. З. 198]. Назва *животина* продовжує функціонувати в українській мові на позначення дикої або свійської тварини, та частіше з семантикою «домашні тварини, худоба»: о(т) *животины* и о(т) гоусии ѡ(т) коуръ... и о(т) всего приплодъка [ССУМ I 361; див. ще: Т. 924], ѡ(т) *животины*. и ѡ(т) житъ упаханины [Чет. 1489 14], *животину* маючи, коня не держал [Арх. ЮЗР 1/VII 602], 1619. Месяца мая дня 5 был снег в самый цвет, и не могла *животина* ходити на поле для снегу и морозу, а сено было дорого [Л. Остр. 215], *животина* pecus [Слав.— Кор. 447]. У сучасній нормі номен *животина* «свійська або дика тварина» трактується як розмовний [СУМ II 527]. Слід згадати й діалектний дериват *живло* «усе живе, жива природа» [СУМ II 526].

Загальну назву дикої (насамперед хижої) тварини *звѣрь* давньоруська мова успадкувала з праслов'янської (zvěrь): со ѡцмь ловилъ ѥсмь всѧкъ *звѣрь* [МП 251]. Хижа тварина в літературній мові часом позначалася старослов'янізмом *хыщьникъ* (від *хыт*-ати — *хыщ*-ати «хапати»): прииде Бонѧкъ... *хыщникъ* къ Киѥву [ПВЛ 222; тут — переносно]. Великий або небезпечний хижак (наприклад, вовк, ведмідь) по-давньоруському йменувався *лютыи звѣрь*: медвѣдь ми у колѣна подъклада оукусилъ. *лютыи звѣрь* скочилъ ко мнѣ на бедры. и конь со мною поверже [МП 251]. В цьому контексті, мабуть, «ведмідь» [Сумникова 133—139; пор. ще: Graham 54, 64].

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчують кілька загальних назв птаха в давньоруській мові — *пътица, пътъка, пътичь* (зрідка): почиваеть. и звѣрь. *и птици*. и чл҃вци [МП 247], скотъ, илї псы, или *поткы*... въведе(т) [УВ, 23], да никоторыи же *птичь*, сѣдъ, оскверниить верха [И. Ф. 371]. В основі всіх цих утворень лежить праслов'янське pъta > *пъта:* волхвующу *пътою* [Ср. II 1756]. Мабуть, у праслов'янських діалектах існували його деривати-демінутиви pъtica > *пътица,* pъtъka > *пътъка*, але в давньоруській мові вони не мали емоційної маркованості.

Земноводні, плазуни, комахи та інші тварини (наприклад, миші), які викликали огиду, позначалися загальним терміном *гадъ* < gadъ: ѡво змиѣ полозѧху к нему. ѡво ли ж а б ы [и] м ы ш и. и всѧкъ *гадъ* [ПВЛ 197], видѣ м ы ш ь... и не вѣдѣ откоуду вълѣзе *гадъ* тъ [ЖФ 113].

У пам'ятках часто фіксується загальна назва класу *рыба* < < ryba, проте переважно як назва продукту: Море же Содомское... не имать себѣ... ни *рыбы,* ни рака, ни сколіи [ХД 27]. Пор. ще: Глаголеть бо в мирскых притчах: не скотъ въ скотѣх коза; ни *звѣрь* въ *звѣрех* о ж ь; ни *рыба* в *рыбахъ* р а к ъ; не *потка* въ *потках* н е т о п ы р ь; не мужь в мужех, иже кимъ своя жена владѣеть [Д. З. 26].

Тварини, що не розводилися і не використовувалися в домашньому господарстві, мали означення *дикыи* < dikъ(jь): конь *дики(х)* своима рукама свѧзалъ ѥсмь [МП 251]. Загального прикметника, що стосується свійської тварини, в обстежених текстах не виявлено; дериват *своискыи* виступає з семантикою «свій, власний»: а погубить *своискы* конъ; И *своискую* одежю хоудоу имѣти дължьно [мнихоу] [Ср. III 285].

В українській мові з старовинною семантикою залишилися *звір (звѣръ, -ь), птиця, риба (рыба), дикий,* від яких маємо і давні похідні, напр.: держати... с озеры *с рыбами*... с ловищи и со *звѣри* [Р. 127], из логвищи... з великими *звѣрями* [ССУМ I 391], auis *птица* [Слав. 97], *звѣрѧта* розныи [Гал. Кл. Чеп.

100], о *звѣрехъ* розны(х) и ѡ скота(х) и о быдла(х), и о бестіяхъ; Бестіями (ж) во(л)ки лвы и ѱи нарыцаютъ: и інъ *звѣ(р)* которы(х) кр(с)тяне мя(с) не вживаю(т); *Рыба...* в себѣ кро(в) маетъ [К. З. 163, 168, 167], животнóе: вшелѧкій ѕвѣръ *свойскій* и *дикій* [Бер. 37]. Як бачимо, в староукраїнську добу прикметник *свійський* уже мав нинішнє значення. В грамоті XV ст. засвідчується й дериват *птичь:* исъ *птичею...* вести не пошлю. ССУМ II 275], який вийшов із ужитку. Продовженням неіохідного слова *пъта* є староукраїнське *пóтя* — птица: итакъ... або *потѧ;* птенецъ: ...пóтѧ(т)ко [Бер. 103] і сучасний діалектний (карпатський) номен *потя* «пташка» [Гр. III 384; Чоп. 296; Он. II 127], пор. і діал. закарп. *пóт'ка* «пташка — (при розмові з малими дітьми)», евфемізми *пóтка* (Закарпаття), *поцька* [Гр. III 391; із *пътъка* або прикметника *пътьска*), що в пам'ятках фіксується з кінця XVII ст. [К. З. 219].

Очевидно, в давньоруській мові існували й деривати *пътахъ, пътаха* (пор. рос. *птах, птаха, пташка* — Д. III 534, блр. *птушка*) — первісно, можливо, здрібніло-пестливі форми, утворені ще в праслов'янську давнину. Уже в українських грамотах XV ст. задокументовано похідні прикметники: въ ловищи... *пташиными* [ССУМ I 554], з ловы... *пташими* [Р. 128], а пізніше — й вихідний іменник із субстантивними дериватами, напр.: взято чотыри *птахи* тетеревли [АЛ 55], итенецъ: дитѧ... *птаха;* птиче влъхвованіе: вѣщба... с(ъ) *итахѡвъ* [Бер. 103], Жаднаѧ *птáшка* свои(м) носко(м) сыта [К. З. 224], Якѡ *птахъ* перелетѣвъ [Гал. Кл. Чеп. 298] та ін. Поруч із терміном *птиця* назва *птах* є нормативною, але більш уживаною в сучасному мовленні. Від неї утворено багато похідних. Давно в писемній мові вживався й варіант *птак* з суфіксом *-акъ* (від *пъта*): С ловищи... *птачими* [Р. 148], птица: *итакъ...* [Бер. 103], що залишився південно-західним діалектним номеном: *птачок* [Чоп. 325]. Не виключено, що регіоналізм *птак* — запозичення із західнослов'янських мов (пор. ч. *ptak,* слц. *vták*). Варто відзначити ще один діалектний дериват від *пъта* — *потач, потич* «курник» [Он. II 124, 125; К. 722; Закарпаття].

З давньоруською семантикою «рептилії, інсекти» слово *гадъ* виявляється в текстах упродовж усього староукраїнського періоду: *Гади* нечисти живѧху (XV ст.); Ходатъ чаплѣ и буслѣ по болоту *гадъ* хапаючи (XVII ст.), змієвъ и розних *гадов* и червей содержащіе (XVIII ст.) [Т. 500] і тепер воно є нормативним — *гад* «земноводна тварина або плазун» [СУМ II 9]. У закарпатському діалекті воно набуло семантики «змія, гадюка» [Чоп. 50]. Сучасний нормативний дериват цієї лексеми — *гадюка* «отруйна змія» — задокументовано в кінці XVII ст.: нє грѣ(и) *гадюки* за пазухою [К. З. 263].

У закарпатських говорах номени *рыба* (верхня Надборжавщина), *йчука* (південна Іршавщина, Хустщина) використано для вторинної номінації «м'ясо між хребтом і ребрами свині».

Старослов'янське запозичення *хыщьникъ* > *хищник* у книжній українській мові виступає до XIX ст.: rapinator *хищникъ* [Слав. 345], *хищний* [Ж. 1038], та воно не ввійшло в нову норму. Уже в XVII ст. фіксується прислівник-дериват *хижо* «швидко, спритно, проворно»: И претожъ ся так *хижо* оба тыи порочныи герстове удѣяли [Пал. 1064]. Похідним від прикметника *хижий* є і сучасний нормативний термін *хижак* та діал. *хижун* [Ж. 1037]. Існує думка, що прикметник *хижий* — дериват праслов'янського дієслова *xyzati (xy-za-ti), спорідненого з xytati «хапати» (пор. рос. діал. *хизь* «пристрасне бажання»), з яким пов'язують й українське дієслово *хизуватися* [ЭССЯ VIII 164]. Пор. ще *хижокрилий* «швидкокрилий» [Ж. 1037]. Очевидно, до цього етимологічного гнізда відноситься й діалектний східноукраїнський номен *охиза* «завірюха з мокрим снігом» [СУМ V 821], *хиза* [Гр. IV 397]. Ф. Славський припускає, що українське слово *хижий* (запозичене польською мовою) виникло із *хижний* < *хиштний* (від прасл. *xytja, xytati) із спрощенням групи приголосних і експресивним *ш* > *ж* [S. I 96], що менш імовірно, бо група *жн* в українській мові не спрощується (пор. *дорожний* і под.), а від праслов'янської сполуки *tj слід було б чекати не *шт*, а *ч*. Контамінацією книжного *хищний* і розмовного *хижий*, мабуть, є варіанти *хижний, хищий* [Ж. 1037, 1039]. Уже в XVII ст. церковнослов'янське запозичення вимагало тлумачення — *хи́щникъ*: драпѣ(ж)ца, лупѣжца, разбойникъ... [Бер. 143].

Варто зауважити, що номенами *звір, звірина* в сучасній мові позначаються звичайно дика хижа тварина, зрідка — тварина взагалі [СУМ III 484], пор. у XVII ст.— животное: вшелакій *звѣръ* свойскій и дикій [Бер. 37]. Очевидно, на основі давньоруської сполуки на означення великого хижака *лютыи звѣрь* в українських говірках у слів *звір, звірина* сформувалося значення «вовк» [Гр. I 132], пор. *люта звірина* «вовк» [Корнеев 14]. Ще в XVII ст. небезпечних хижаків іменували лютими звірами: tigris тигръ *звѣръ лю(т)* [Слав. 398].

У давньоруських списках старослов'янських пам'яток виступає лексема *стьрво (стьрвь)* < stьrvo «труп тварини»: И дамъ *стерва* ихъ ѩдь птицамъ; Идеже бо, рече, *стьрвь*, тоу и ѡрли, *стьрвь* нариче тѣло съмьрти дѣля [Ср. II 586]. Українська мова успадкувала форму *стерво* «труп тварини», нормативну і тепер: Громъ... коней побилъ, и виделъ есми *стерва* конские [АЛ 96], мусѣли *стерво* исти [ЛСам. 21].

Падаль по-давньоруському позначалася також дерива-

тами *мьртвьчина,* а задавлена тварина — *давленина, удавленина:* ядять... *удавленину, мьртвьчину* [СлРЯ IX 105]. Назви *мертвечина, мертвеччина* вживаються й у сучасній українській літературній мові [СУМ IV 679].

У сучасній мові це поняття позначається ще двома іменниками, похідними від дієслова на позначення процесу загибелі живого організму,— *падаль* [СУМ IV 10], *падло* [VI 13]; сполука *дл* не обов'язково вказує на запозичення із західнослов'янських діалектів, пор. *сідло* від *сідати,* але не виключена контамінація *стерво* і запозиченого польського *padlina* або прикметника дієприкметникового походження *здохлий — здохлятина* (за типом назв м'яса тварин — дериватів із суфіксом *-ятина / -атина — курятина, телятина* і под., діал. закарп. *здыхлина́*). Пор. у XVII ст.: на его слѣду *падло* рѣзаное знайшли [АБ 106].

Загальною назвою свійської чотириногої (насамперед рогатої) тварини було слово *скотъ* > skotъ, яке в давньоруській мові мало збірне значення, а на окрему тварину вказував сингулятив *скотина:* крадеть кто *скотъ* въ хлѣвѣ [ПР 126], пакощами порежеть конь или *скотину* [131]. Походження праслов'янського skotь (sъkotъ?) залишається дискусійним [Ф. III 655; Mach. 548]. Видається прийнятною етимологія В. Мартинова й П. Й. Шафарика [Mach. 548; Мартынов 1963 184—186], які іменник *skotъ (sъkotъ)* вважають дериватом дієслова kotiti sę «котитися, давати приплід».

У текстах західного південноруського походження поняття «(велика) рогата худоба» [Генсьорський 121—122] зрідка передається словом *товаръ* < tovarъ (?) [Sk. III 485]: пограбиша *товара* бещисленое множьство и конии [ЛГВ 893]. Значення «товар, майно, скот» притаманне тюркським мовам, з яких лексему запозичено [пор. Ф. IV 67].

Гурт тварин у давньоруській мові позначався словом *стадо* < stado: Половцѣ днища вдалѣе лежать и *стада* [ЛК 677]; приемшю *стада* коньска и кобыльѧ [ЛГВ 746].

Успадкована назва *скот* в українській мові зберегла не тільки старожитнє значення, але й форму без переходу етимологічного *о* в *і* (*у, ӱ, ѿ* і т. д.) у новозакритому складі, мабуть, під впливом сингулятива *скотина.* Тексти XIV—XX ст. фіксують її здебільшого з семантикою «велика рогата худоба», напр.: купити *скотъ* и барана; от *скота* одинъ грошъ, отъ... свинїи одинь грош... а отъ коня и отъ кобылы по два гроши [ССУМ II 350], pecus *ско(т),* говѧдо [Слав. 304], *Ското(м)* праве р о г а т ы (и) т о в а (р) сѧ н а з ы в а е т ъ: то є(ст) в о л о в е к р а в ы... А що бы(д)ломь то є(ст) сѧ конѣ іменують [К. З. 168]. У «Словнику української мови» [IX 307] вокабула *скот* тлумачиться «четвероногі свійські сільськогос-

подарські тварини», хоч з ілюстрацій видно, що йдеться саме про рогату худобу.

З цим номеном успішно став конкурувати номен *товаръ*, який, мабуть, після XIII ст. поширився з Галичини і Волині на Схід і поступово став вживатися майже на всіх українських землях, крім Закарпаття. Він також стабільно зберігає семантику «худоба, переважно велика рогата», напр.: ловити собѣ рибоу и пасти свои *товар* [ССУМ II 433], *Товару* рогатог(о), воловъ и коровъ, при стадѣ молодого *товару* четверо... въ чередѣ ходитъ коровъ телятних три... [ДНРМ 267], *товаръ* «воли й корови» [Б.-Н. 354], *товар* «переважно велика рогата худоба» [СУМ X 159], *товар* «худоба» [AGB I № 61; АУМ II № 334]. Звичайно, слово *товаръ* зберігає й інше старовинне значення — «предмет купівлі —продажу». Крім цього, в староукраїнській мові лексема *товаръ* засвідчується з семантикою «майно»: дали есмы... татарина... пашка... и съ его челѣдми... и съ въсѣмь его *товаромъ*, що колї имаетъ [ССУМ II 433].

Однак найбільш уживаним номеном на позначення великих свійських сільськогосподарських тварин у наш час є іменник *худоба* [СУМ XI 167]. У давньоруській мові дериват прикметника *худыи* < xudъ(jь) «поганий, слабкий, малий, нужденний, жалюгідний, бідний, нікчемний (для вираження самоприниження)» *худоба* фіксується зі значенням «бідність»: Ѡ (т) рыбарь... въ *худобѣ* жившихъ [Ср. III 1414]. Це значення виявлено і в староукраїнській мові: А вози скарбніе Козаки остали, абы *худобу* свою полатали [ЛГр. 47].

Із забобонних міркувань — щоб не наврочити [Br. 186] — в українських та польських говірках назва *худоба (chudoba)* почала вживатися в розумінні «майно, домашній скарб, пожитки»: [Попаде] *Худобу* свою добре зо всѣмъ роспоряди: да замы(ш)ля(й) в черницы або дома сѣди [К. З. 270]. У діалектному середовищі дериват *худоба (худобина, худобка)* досі означає «майно, скарб» [СУМ XI 167—168], пор. ще: *худо́ба* «имущество, имение», *худи́бка* «именьице»: у його таки є *худи́бка* «он довольно богат; он не беден» [Б.-Н. 379]. Варто відзначити, що й запозичення *мізерія* (лат. miseria «бідність») в українській мові функціонує не тільки з первинною семантикою — «бідність, убогість», але й з табуїстичною — «дрібні речі, майно» [СУМ IV 730]. Найціннішим у майні селянства, звичайно, були великі свійські тварини, від яких одержували молоко, м'ясо́, вовну, шкіру, і використовували в сільськогосподарських роботах, тому номен *худо́ба* поступово звузив семантику до теперішньої. Можливий і інший (але менш імовірний) шлях розвитку: з давньоруського значення «слабкий» в українській мові розвинулося «який має сухорляве тіло»,

снежирний» і под., напр.: кон... *худыи* велми, олижъ... соломою кормимъ [Т. Мат. 517 «б»], macer *худи(й)*, с у х и (й) [Слав. 260], Ляхи... одійшли... отъ своего облеженя недели лѣзерніи и *худіи* на кшталтъ погребенихъ маръ [Л Вел. IV 75]. Іменник *худоба* відповідно міг набути семантики «худі, виснажені домашні тварини» і з забобонних міркувань (щоб не наврочити), використовуватися на позначення всіх домашніх тварин (пор. також *худорба* «зовнішній вигляд хворої людини»).

Сучасне значення нормативної лексеми *худо́ба* простежується приблизно з XVII ст., хоч контексти дозволяють збачати в ньому ширше значення — «майно»: реєстр, колко *судобы*... так коней, волов, сукман, шапок зосталося [АП 22].

Без специфічних змін у семантиці в українській мові з найдавніших часів функціонує назва *стадо* «група тварин переважно одного виду, віку і т. ін.» [СУМ IX 636]: сѣна насѣчи... на *стадо твое; ста(д)* конна алюбо жеребачья [ССУМ II 378], грех *стадо*, череда [Слав. 212], при *стадѣ* молодого товару четверо [ДНРМ 267].

У «Поученьї» В. Мономаха засвідчується давньоруський континуант праслов'янського слова *čerda > *череда*, але контекст не дозволяє витлумачити його значення як «гурт» або «черга» [половців] по *череда(м)* избьено. не съ с... лѣпши(х) [МП 251]. Допускається первинне значення *čerda — «стадо, натовп», а семантичний комплекс у слов'янських мовах — «стадо», «ряд (рос. *вереница*)», «зміна, черга» та ін.— відбиває «давній звичай громадського випасу худоби й пов'язаних з цим повинностей» [ЭССЯ IV 62]. Староукраїнські пам'ятки уже з XV ст. виразно фіксують значення «гурт великої рогатої худоби»: абы... стад и *черед* не поили [ССУМ II 534], armentum *среда*, bu[ce]ria воло(в) *чреда* [Слав. 92, 105; штучна церковнослов'янська фонетика], въ *чередѣ* ходить к о р о в ъ телятнихъ три [ДНРМ 267]. Проте зберігалося й інше давнє значення — *череда:* ч е (р) г а, перемѣн(а), колѣа, *череда́* [Бер. 157]. Не виключено, що і в цитованому тексті *череда* — «гурт великої рогатої худоби»]. У південно-західних діалектах засвідчується воно й тепер — *череда* «черга, розпорядок» [Ж. 1066]. Головний елемент старовинної семантики має сучасне поліське *череда* «група грибів, що виросли з одного кореня», «велика кількість ягід, що виростають в одному місці», «густа трава, бур'ян», «зграйка риб», «група сидячих людей» (усне повідомлення О. В. Никончука).

Важко ідентифікується семантика південного давньоруського деривата *отарица:* Аже господинъ переѡбидить зокоупа. і оувѣдить враждоу кего или *ѡтарицю*. то то кемоу ворожити... [ПР 130]. Глоса въ ѡобщимъ житии глемоѥ

ѡтарица [Н. Ч. 296] ніби вказує на те, що йдеться про якийсь гурт людей. У калузьких говірках російської мови і тепер *отáра* — «натовп, ватага народу» [Д. II 709]. Допускається, що давньоруське *отарица* — майно закупа, до якого, можливо, відносилося і стадо овець, розведене закупом, або дане йому господарем [Карський 1930, 103]. В основі слова — тюркське *отар* «пасовисько», «загорода для овець», «овече стадо» [Преобр. 668]. Лексема набула форми жіночого роду під впливом слів *ватага, кошара* або інших. У нинішній українській мові назва має зміст, близький до тюркського,— «великий гурт овець, кіз» [СУМ V 802; переносно, зневажливо — «безладний гурт людей, натовп, юрба»].

Ще в праслов'янській мові від порядкових числівників за допомогою суфікса *-акъ* (жіночий рід *-ака?*) творилися назви із вказівкою на вік свійських тварин-самців. Такі деривати успадкувала давньоруська мова: за корову .м. коунъ. а за третьꙗкоу (ін. сп.— *третьꙗкъ*). л. коунъ. а за лоньшиноу. полъ грвны [РП 39], а з неї — українська а *тре(т)яка* и *четвертока* и *пѣтока* хто забьєтъ (ССУМ II 444; варіант із *-ок,* мабуть, білоруський або північно-український гіперизм — *о* на місці *а*), и(з) жеребъце(м) *с третяко(м)* [АЖ 57] (сучасне *третяк* (розм.) «трирічна домашня тварина» — СУМ X 249). Утворення типу *третякъ — третяка, третячка; четвертакъ — четвертака, четвертачка; п'ятакъ, шостакъ, семакъ* тощо дуже часто зустрічаються в історико-мемуарній прозі першої половини XVIII ст. [Горобець 25].

У давньоруській мові засвідчено назву *лоньщина* «тварина, що народилася торік», «дворічна тварина [?]» (від *лоньскыи* «торішній», пор. укр. діал. *лони* «торік» — Ж. 412) за *лоньщиноу*. полъгрвны [РП 39].

У староукраїнській мові XVI ст. вона виступає з іншим суфіксом — *лонщакъ, лонща:* Сверепу и *лонщаку* при ней взяли [АЛ 148], жеребцовъ — три, *ло(н)ша(т)* [!] — два [АЖ 108].

Велика рогата худоба по-давньоруському називалася *говꙗдо* < govędo: даста ему... *говꙗдъ и* ѡвѣць доволѣ [ЛГВ 783]. Іноді це слово виступає зі значенням «віл, бик»: или оу конѧ, или оу *говꙗда,* или оу коровьѣ татьбы [ПР 71]. Праслов'янськими є всі інші лексеми, що стосуються великої рогатої худоби,— *корова* < *korva, *быкъ* < bykъ, *волъ* < volъ, *телꙗ* < telę, *тельць* < telьcь «молодий бичок», *телица* < telica: а за *корову* 40 коунъ... а за *телꙗ* 5 [126], назовало еси сьстроу мою *коровою* [НГБ № 531, 131], побѣже *быкъ* мимо [ПВЛ 123], [с]трашахуть и... *въломъ* [197]; *волъ* бмь творѧхоу ꙗко

ію творяше [ХА 64]; А молозива... да быша съ три дни
мти даюли [Кир. 48], пожру *телицама* [Ср. III 945]. До
к назв додається слово *уньць (юньць)* «молодий бичок», яке
і праслов'янське за походженням (первісне значення —
на, молода істота взагалі»), але в оригінальних давньорусь-
к текстах не виступає; очевидно, його слід вважати старо-
ов'янізмом: не имамъ юсти *оунець* [ХА 256].

Гіперномен *говядо* зустрічається тільки в тих староукраїн-
ких контекстах, де переказуються старозавітні оповіді,
екладені церковнослов'янською мовою [Т. 540], але він
був чужим і живій мові.

В архаїчних українських говорах Карпат — *говядо, гове-*
[Чоп. 55, 54], *гов'єдо* «рогата худоба» (пор. і *говéдо* «лайливе
ово» — Гр. І 296), *гов'ядина* «худоба; м'ясо» [Ж. 147, Чоп.
— та Полісся — *гов'ядо* [Выгонная 100, при вокабулі
тнище] — лексема функціонує досі. Назва м'яса рогатої
доби — *говядина* < govędina — засвідчується й у давньо-
ський період: потонку изрѣ(за)въ. ко(н)ину ли. звѣрину ли.
и *говядину* на оугле(х) исп(е)къ [ПВЛ 64]. Майже всі конк-
тні назви з цієї мікрогрупи вживаються протягом історії
раїнської мови без істотних формальних і семантичних
ін — *корова*: *быкъ* — *бик* «самець корови; робоча тварина —
», *волъ* — *віл* «кастрований бик, якого використовують
тяглову силу» [СУМ І 672], *теля, телица* — *телиця*, напр.:
пити собѣ *волы* и *коровы* [ССУМ І 497], *воловъ* — ѡсмъ...
ровъ — се(м)на(д)ца(т)... каждая ис *теле(м)*... *быковъ* не-
овъ — дева(т) [АЖ 108], bos *волъ* [Слав. 104], крава: *ко-*
ва; юнець: *быкъ* молодикъ...; юница *теличка* [Бер. 55, 159],
ли тому пасти, не ме(д)ведѣ водити [К. З. 218] тощо.

Оскільки лексема *бик* була (й є нині) багатозначна — «не-
стрований самець корови», «робочий віл» приблизно з
VII ст. на Наддніпрянщині поширюється тюркізм *бугай*
пор. тур. buγa, часом boγa «бик» — Ф. І 228), який спеціалі-
ється на позначення бика-плідника: А мнѣ *буга(й)* выссавъ
. З. 213]. У XV ст. фіксується дериват *бугаевъ* [лѣсъ] [ССУМ
27, 563], але, очевидно, не від назви свійської тварини, а
омонімічного орнітотерміна *бугай* (звуконаслідувального
ходження — ЕСУМ І 276). Немає підстав відносити тюр-
зм до запозичень давньоруського часу [275], адже найменування *бугай* не охоплює усієї території української мови і є самперед південно-східним словом. Давній номен *тельць* > *лець* дуже рідко зустрічається у творах українських сьменників XIX ст., але, ймовірно, виступає як засіб арізації [Ж. 954]. Його витіснили давні утворення *бича* < *бы-* < byčę, *бичок (бычокъ)* < *бычькъ* < byčьkъ (ЭССЯ II 6], котрі в обстежених матеріалах фіксуються тільки з

XVII ст.: не руште *бичати;* за корову... из *бычком* рябим [Т. 94, 166]. Давній номен *юнець* «бичок-теля» задокументовано в XIX ст. [Ж. 1109], але немає впевненості, що він був у живомовному середовищі. «Словник української мови» вокабулу *телець* «теля, молодий бичок» [X 64] кваліфікує як застарілу, хоч точніше було б її трактувати як застаріло-книжну. Давнє слово залишилось в астрономічній термінології на позначення одного з сузір'їв зодіаку — *Телéць* [там же].

До праслов'янських слів деякі дослідники [ЭССЯ III 158] відносять *быволъ, буиволъ (буволъ)* < byvolъ < лат. būbalus < гр. βούβαλος: *быволъ* [Ср. I 202]; си (Котанъ) дары принесе многы: коні вельбуды и *бу(и)волы* [ЛС 504]. Запозичений номен за так званою народною етимологією було зближено з питомими словами *буи* «буйний хоробрий» та *волъ*. У такій формі його збережено в українській мові: bubalus *бу(й)во(л)* [Слав. 105], Послали... *буйволами* [Т. 152], суч. літ. *буйвіл*. У закарпатському діалекті функціонує й давніша форма — *бувол (бувїл, бувул)* [Чоп. 20], *бýгїл* (род. *бýгола*) < *бувїл*. Часом у пам'ятках трапляється й форма *бавол* (пор. п. bawół) [Т. 47].

Коні в Київській Русі використовувалися для сільськогосподарських робіт, як засіб пересування, у військових діях та ін. Тому лексика, пов'язана з кіньми, була ще диференційованішою, ніж назви великої рогатої худоби. Основні терміни й тут праслов'янські — *кобыла* < kobyla, або *комоница* < komonica, *конь* < konь < komonь (скорочення, за зразком двоскладового volъ — Mach. 307), *жеребьць* < *žerbьcь, *орь* < orь «жеребець» (фіксується дуже рідко), *жеребка* < *žerbę «лоша»: За *кобылу* 60 коунъ, а за волъ гривну [ПР 126], всадеть на чюжь *конь* [125], за *жеребець,* ѡже не въсѣдано на нь [126], а за *жеребя* 6 ногатъ [там же], *конь* еже... ѣздиши на не(м) [ПВЛ 38], жен(ь)скаго (ж) прелога любѧща в *орѣ* [ХА 414]. Часом у пам'ятках XI—XIII ст. виступає нескорочена форма *комонь,* вживана переважно стосовно військових верхових коней. Дуже рідко засвідчується номен *комоница* < komonica «кобила»: ту... сходѧтсѧ... из Урогъ (ін. сп. *Угрь, Угорь*) серебро и *комони* [ПВЛ 67], а *комони* подъ нами [ЛК 414], И *комониць* стада [Ср. I 1266].

Характерним давньоруським новотвором є назва *лошадь (лошадька,* здр.), якою позначався робочий кінь: ѡже на весну начнеть смердъ тотъ ѡрати *лошадью;* Половчинъ... поиметь *лошадьку* [ЛК 265], даю... два села. съ ѡбильюмь и съ *лошадьми* [КГ 55]. Пор. ще: Ино ти есть... людия, а инъ ти есть корабль, а иное *конь,* а иное *лошедь* [Д. З. 73]. З XII ст. фіксується й дериват *лошакъ* «молодий кінь, лошак»: пришлить *лошакъ* [СлРЯ VIII 289], ѡстаньть сѧ. или *лошакъ*. или ѡроужьѥ

[КГ 56]. Звичайно слова *лошадь, лоша* пояснюють як давнє запозичення з тюркських мов [Ф. II, 225—226; S. V 214—215; пор. чув. laša, тур. ālaša «кінь»]. Однак звукова подібність тут може бути випадкова. Термін *лошадь* удається тлумачити і як дериват слов'янського кореня *лош-* (пор. рос. *лоший* «поганий» — Д. II 270, с.-х. *лош* «поганий», пор. семантичну паралель: *мершáнка* «корова», *мершник* «худоба, зб.» — Ж. 435; Гр. II 419 при *мерша* «падаль» — Гр. III 419), утворений за допомогою суфікса *-ядь* (пор. цсл. *ослѣдь* «дикий осел», переносно — *ослад-ище* «велика жердина, шибениця [?]» — Ср. III 727; ст.-рос. *ослядь (оследь, ослѣдь)* «будівельна колода» — СлРЯ XIII 111; позначення предметів — вторинні; антропонім Петръ Ѡслядюковичъ — ЛС 462; *чьрнядь* «назва птаха», корінь *чьрн-ыи* «чорний»). Дериват *лошакъ* з назвою *лошадь* має спільний корінь, але не утворений від неї. Дієслово *играти* стосовно коней означало «гарцювати». Необ'їжджений кінь (кобила) мав означення *стадьныи* (корінь *стад-о*), тягловий, обозний кінь — *товарьный, сумьныи,* запасний кінь, якого ведуть на поводі,— *поводьныи,* військовий — *воискыи:* заграбиша... ста[да] в лѣсѣ. в Порохни. кобылъ *стадныхъ* ≠ г а конъ.≠ ā [ЛК 332], проче *поводны(х)* конии. и *товарныхъ* [448], ѡ(т)юша ѡ(т) него кона *соумныя* [ЛГВ 726], погоубить *воискыи* конь [ПР 130]. У «Поученії» В. Мономаха згадуються *кони дикыи* — очевидно,— тарпани: ималъ ѥсмъ своима рукама тѣ же *конѣ дикиѣ* [МП 251]. Кінь, що ступає спочатку обома лівими, а потім обома правими ногами, іменувався *иноходъ* < jьnoxodъ, *иноходьць* (від *inъ «один» і xoditi), а скакун — *скокъ:* Кони его тоучьни *иноходи* [Ср. I 1106], Святополкъ по[л]елѣя отца своего междю Угорьскими *иноходцы* [СПІ 16], тогда же Оугре на фарехъ и на *скокохъ. играхуть* на Ꙗрославли дворѣ [ЛК 416]. Дієслово *играти* стосовно коней означало «гарцювати». Породистий кінь-скакун позначався також запозиченим словом *фарь* < гр. φαρίον, φάρης «арабський кінь» < араб. faris «кінь» [Ф. IV 187]: спадшу, емоу с *фарѧ* [ЛГВ 737]. Слово *клюся* фіксується тільки в текстах південнослов'янського походження [Ср. I 1230] і є, можливо, старослов'янізмом [див. ще: Одинцов 16—102].

Назва *осьлъ* < osьlъ «осел», *осьля* < osьlę «осля» зустрічається тільки в описах чужих країн, бо відповідна тварина, здається, не була поширена на східнослов'янських землях, а слово *мъскъ (мьскъ)* «мул», *мъска (мьска)* «самиця мула» фіксується майже виключно в текстах південнослов'янського походження і, мабуть, є старослов'янізмом [Ф. II 607]: ядять желви, и дикыа кони, и *ослы* [КП 190], на *осля* всѣлъ [ХД 17].

Питома давньоруська гіпологічна лексика в найголовніших елементах увійшла до складу української, хоч доля термінів не була однаковою. Номени *кобила (кобыла), кінь (конь), жеребець, жереб'я* «лоша» [СУМ II 520], діал. *жеребл'а* [AGB I № 69], *іноходець* виявили найбільшу стабільність і сьогодні є нормативними: *шисть кобылъ* и стада а *жеребець* [Р. 52], тридцать *коний;* имееть *жеребята* неоукы; уделилъ... пять *кобылъ стадныхъ* [ССУМ I 358, 483], пограблено... *коне(и)* моихъ *ста(д)ныхъ... жеребцо(в)* дорослыхъ... *кобылъ* — два(д)ца(т), из *жеребяты... кобы(лъ) ста(д)ныхъ* — десе(т) [АЖ 110], клюся: *конь,* шкапа [Бер. 53], equs *конь,* клюся; equa *кобыла* [Слав. 182]. Твоя *кобыла* [К. З. 248], повернувшис от них *конми;* въ полѣ *дикого коня,* убитог[о] обиимали [ДНРМ 207, 208] тощо. Як бачимо, в староукраїнських текстах виступають і деякі давньоруські сполуки, за допомогою яких виділялися особливості життя чи використання тварини (дикі коні — тарпани, необ'їжджені, неробочі коні й кобили). Первісна форма номена *комонь* зустрічається у фольклорі [Гр. II 276], у сучасній літературній мові вона відноситься до застарілих, як і похідні структури *комонний* «кінний», *комонник* «вершник» [СУМ IV 248]. Прикметники *комонний* та *охочокомонний* «вільний воїн, що служив на своєму утриманні» [Б.-Н. 190], напевне, були в активному вжитку до кінця XVIII — початку XIX ст. Нормативним є дериват *комонник* — лікарська рослина «Succisa M. et K.» [СУМ IV 248], пор. meniathes *комоница* вонная [Слав. 267]. Чимала кількість дериватів від основи *комонь* функціонує в українських діалектах — *комонниця* «безплідна кобила», «рослина Trifolium arvense», *команиця* «конюшина» [Гр. II 276, 274], *команка, комана* «конюшина» [AGB I № 157], *комонне* «податок із верхового коня у XIX ст.», *комониця* «похітлива кобила», *комінник, комонник* «вершник» [Ж. 362—363], закарп. заст. *комон'іти* «виявляти величезну життєву енергію (про молоду людину)».

Дериват *комоница* «кобила» в стягненому варіанті *коница* функціонував в українській мові принаймні до XVII ст.— Занеіпа: рыжаа *коница* [Бер. 225]. Останній контекст ніби вказує на те, що номен *кониця* був евфемізмом. За аналогією до *кониця* було утворено слово *жеребиця* «кобила», засвідчене в XVI ст.: коней стадныхъ шестеро, жеребцов три... *жеребиць* три [Арх. ЮЗР I/1 241]. Пор. також рідк. *кобилиця* «кобила» [СУМ IV 201].

Старовинний номен *орь* в українській мові набув закономірної звукової форми — гуц. *вір* (род. відм.— *ворá*) «жеребець» [Гр. I 239], закарп. *вйр'* (род. відм. — *вор'á*) «жеребець; (перен.) дорослий хлопець, але ледачий»,— однак залишився на діалектній периферії; пор. ще *вор* «молодий жеребець»

[Ж. 120], *ворій* «дикий жеребець» [Яв. 124]: где чорный *вюръ* недорегочеть (Т. 494; в словнику вокабула помилково пояснюється як «вир»).

У староукраїнській мові вживалася словосполука *стадный конь*, але фіксується в ній і дериват *стадник* — оревъ: *стадникъ* [Бер. 79], *стадникъ конь* admissarius, emissarius equs; *стадникъ, вождь стада* [Слав.— Кор. 511], admissarius equs *ста(д)ны(й) ко(н)* [Слав. 70]. Сучасні говірки зберігають старовинний дериват: *стадник* «жеребець при табуні кобил», «бик при стаді коров» [Гр. IV 195].

Мабуть, лексема *лошадь* була також успадкована українською мовою: татари... бывало пасуть свои верблюди, *лошади*, скотъ рогатий и овци [ЛСам. 325], caballus *лоша(т)*, конь [Слав. 106], але рано почала витіснятися іншим позначенням робочого коня — *кляча* (первісно, очевидно, емоційно забарвленим), яке зводять до прасл. *klękja (корінь klęk-«згинати, ламати» — ЕСУМ II 471): *клячъ* трое, а волы три [ССУМ I 478], *кля(ч)* десе(т) робочихъ [АЖ 101], проминял *клячу* сивую... на *коня* бѣлого [АБ 25]. Та й це слово збереглося тільки в говірках — *кляча, кляч* «кобила» [Ж. 351], *кл'ака* «шкапа» [Лис. 98]. Його витіснило тепер нормативне багатозначне слово *шкапа* (допускаються різні етимології, зокрема із *skapa від skopiti «каструвати» — Mach. 611; не виключено, що це дериват від *(sъ)kapati «здохнути», «пропасти», пор. укр. закарп. *здыхл'ак* «поганий, слабий кінь», переносно — «хвороблива людина»): *Шкапу* шерстю половую... зоставую [АБ 14]; *Шкапа* робленая [Син. 170]. У «Лексиконі» П. Беринди номен *лоша(д)* виступає в тлумачній частині статті *подъяремни(к)*: Помѣстною бесѣдою м о с к о в с к и меринъ... конь просты(й). *Лоша(д)*, самка простая клача [85—86], тобто по-російськи *подъяремникъ* діалектно іменується *мерин*, кінь «простий» — *лошадь*, а «проста» самка — *кляча*, тому цитований текст не може бути свідченням функціонування в українських говорах слова *лошадь*, як гадають деякі історики мови [Винник та ін. 374]. Можливо, як запозичення з російської мови це найменування коня виступає в актах XVIII ст. з Лівобережжя: не продавши *лошадеи* [ДНРМ 268; в акті є й інші русизми]. Зате давньоруський дериват *лошак* «молодий кінь» [СУМ IV 550] став надбанням української мови: Козак... Стигает татар, бы могл допасти *лошака* [VII 323], Кобыли... зъ *лошачком* [Горобець 23]. Шляхом зворотного словотвору від назви *лошак* утворено загальноукраїнський номен *лоша (лошатко)* «маля коня», а від нього — *лошиця* «молода кобила»: Кобыла за дѣломъ, а *лоша* и такъ [К. З. 229], тое *лоша* взял [АП 293], *лошата;* кобыли... зъ *лошичкою* [Горобець 23], діал. *лошу́к* «лошак» [AGB I № 69].

Давній композит *иноходъ, -ьць* в українській мові зберігся повністю — *іноходець* [СУМ IV 32], *иноходець* [Ж. 324]. Відомий і народно-діалектний деетимологізований варіант його — *винохід* [Гр. I 174], *виноход* [Ж. 81], *виноходець* [ЕСУМ I 378], котрий фіксується з XVIII ст.: сѣдлал... *виноходца* [Бов. 121]. Існує припущення, що така форма виникла під впливом *вино* або *в* тут — протетичний [ЕСУМ I 378]. Більш імовірно, що початковий *в* — результат впливу прислівників *водно* (діал. *вйедно, вйідное*), *водноразъ, водночас*. У староукраїнських текстах зустрічаються також варіанти назви з суфіксом *-ник*, у тому числі й деетимологізовані,— *иноходникъ* [Арх. ЮЗР IV/1 350], занято... *нахо(д)никовъ* два [АЖ 101]. Від XVI ст. фіксуються також етимологічно прозорі назви *ednохода, вдноходникъ* [Т. 888; пор. п. jednochoda, jednochodnik], *единоходникъ* [В. 31], із якими споріднена нинішня нормативна *однохідь* «біг коня, оленя і т. ін., при якому тварина ступає спершу обома правими ногами, а потім обома лівими» (СУМ V 640; пор. і синонім його — *інохідь*).

Повного лексико-семантичного континуанта давнього *скокъ* не вдалося виявити, однак в українських говірках наявне аналогічне утворення *скачо́к* «коник (етном.)» [Ж. 871]. Немає слідів старовинного книжного *клюся* (ще в XVII ст. його тлумачать — *клюся*: конь, шкапа — Бер. 53), але в українській мові вживаними є лексеми, що мають цей праслов'янський корінь: *клус* «рись» (навряд чи це полонізм — ЕСУМ II 467), *клюсіти* «нидіти, похнюпити голову» [Он. I 359], *клюсити клюсіти* «перебувати у напівсні, мучитися півсонному» [Чоп. 150], сучасне закарп. *кл'ус'іти* «перебувати у напівсні, сидячи й нахиливши голову», «перебувати з заплющеними очима, опустивши або нахиливши голову, при хворобі (про курей)».

Давньоруське запозичення *фарь* в українській мові не виявлено.

Континуантами відповідної давньоруської лексеми в українській мові є назви *осел, ослиця, осля,* наприклад: asinus *оселъ,* asellus *осля,* asella *осличка* [Слав. 93]. Книжне *мескъ* у ній витіснене новим запозиченням — *мулъ* < лат. mulus (можливо, через польське посередництво — Ф. III 7) — мескъ: *мулъ,* с(ъ) конѧ и з(ъ) о с л и ц ѣ спложеный [Бер. 63]. У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького mulus *ме(с)къ* [274] — церковнослов'янський еквівалент вокабули.

Давньоруські назви інших свійських сільськогосподарських тварин, зокрема назви малої рогатої худоби,— праслов'янські — *овьца* < ovьca, *овьнъ* < ovьnъ «баран» (очевидно, вже в XI—XIII ст. слово архаїзувалося), *баранъ (боранъ)* < baranъ, *ярка* < jarę, «ярка, молода однорічна вівця»,

ꙗгнꙗ < agnę *ꙗгница* (*агница* — старослов'янська форма) < agnica, *ꙗгньць* < agnьcь (*агньць* — ст.-сл. форма), *коза* < koza, *козьлъ* < kozьlъ, *козьлꙗ* < kozьlę «козеня» та ін.; *вепрь* < vepr̥ь «самець свині, кабан», *свинья* < svinьja, svini, *поросꙗ* < *porsę: Аже крадеть... *овци,* или *козы,* или *свинья* [ПР 126], вирьникоу взати... *овьнъ* любо полоть [123], за тела 5 коунъ, а за *свинью* 5 коунъ, а за *поросꙗ* ногата, а за *овьцю* 5 коунъ, а за *боранъ* ногата [126], за *ꙗрꙗ* ногата, за *баранъ* ногата [80], не возри на мя... яко волкъ на *агня* (в ін. сп.— *ягня*) [Д. З. 39], повелѣ купити собѣ *козелъ* [ПВЛ 192], *агница; агньць* [Ср. I 5, 6], *свинья* метана по полугривнѣ, а з *вепри*... 40 и 5 рѣзанъ [СлРЯ II 79]. На позначення самця свині спеціальне слово — *боровъ* < *borvъ — фіксують північні давньоруські тексти (пор. рос. *боров* «кастрований кабан»): а и свинеи. из моихъ... даите *боровъ* лоутьшии [КГ 55], «тварина з породи овець і кіз» [Ср. I 152].

Абсолютна більшість розглянутих давньоруських назв стала надбанням української мови — *вівця* (*овця* і т. д.), *баран, ягня, ягниця, коза, козел, козля* (рідк.), *вепр, випи́р'* «кабан» (закарп. говірки), *вепрук* «кабан», «кастрований кабан» (північні говірки — ДАБМ № 292), *вепе́р', віпер, веприк* «кабан» [AGB I № 67], *свиня, порося*: скоть или *бараны* [ССУМ I 86], да(л) ємоу *овцю* во стадо; сто кожи *ꙗгнꙗчїихъ;* десять *свинїи* [II 74, 578, 329], єму взꙗ(л) *вепрѣ* [Р. 95], из оборы конѣ, волы, *овцѣ* у бѣдных подданых волочите [В. 54], побрали *порося(т)* [АЖ 101], взято... *барановъ*... *свине(и)*... *вепровъ* [109], caper *козелъ,* capra, capella *коза, ко(з)ка* [Слав. 111], *порося* [115], *Барана* стрыгу(т), а *козлу* навѣ(ш)ки даю(т); Якъ *козе(л)* сме(р)дячъ та(к)же и *коза* нечиста [К. З. 217, 167], Ударилъ... *козлꙗтко* [Т. Мат. 324; див. ще: Горобець 22—23].

У дитячому мовленні на основі слова *порося* виникло *паця* «порося, свиня», звідси — розмовне *паця* «маля свині» [СУМ VI 103], а на цій основі — дериват *пацюк* «щур»: *пацуки* и пауки [К. З. 191]. Пор.: *паця* «свинья», *пацюк* 1. «поросенок», 2. «большая крыса» [Б.-Н. 274].

Давній апелятив на позначення барана зустрічається тільки в тих староукраїнських текстах, де дуже помітна церковнослов'янська стихія, напр.: aries *ове(н),* arietinus *овны(й)* [Слав. 91]. Як церковнослов'янізм, його дериват — прикметник *овній* — використовувався в писемності XIX ст. [СУМ V 611]. Лише в ролі назви одного з сузір'їв зодіаку — *Ове́н* [УРС III 80] — цей старослов'янізм функціонує досі. В староукраїнській мові дане сузір'я позначалося й живорозмовним словом *баран:* На нбѣ єстъ зодїакъ, албо звѣринецъ, в(ъ) которомъ то левъ, то быкъ то *баранъ*... знайдуются [Гал. Н. 244].

Відповідником старовинного *ярка* в українській мові є дериват *ярка* «молода вівця, яка ще не ягнилася» [СУМ XI 648], а основа лексеми *ягньць* зберігається в діалектному карпатському терміні *янчар* < *ягньчарь* «пастух ягнят» [Гр. IV 541].

Назву свійської тварини *вепр* приблизно з кінця XVI — початку XVII ст. починає витісняти тюркізм *кабан* [< kaban «кнур» — ЕСУМ II 330]: *кабанув*... кормних [АП 81]. Уже у віршах 1622 р. К. Саковича фіксується похідне найменування м'яса — *кабанина:* Бо не завше в обозѣ свѣжая волина. Добра зъ саламахою подчас *кабанина* [УП 335]. У сучасній літературній мові номен *кабан* — активне слово [СУМ IV 198], а *вепр* — рідковживане найменування дикого або свійського самця свині [I 325], проте в говірках, особливо в закарпатських, давня назва поширена: *вепир* [Он. I 105], *веперь* [Чоп. 27], *вепер* [Гр. I 133] тощо.

Поруч із давнім *козел* [СУМ IV 211] тепер загальновживаним і нормативним є термін *цап* < рум. ţap [Ф. IV 288], відомий принаймні з початку XVII ст.— ящеръ: острая скора, которой оуживаютъ до рукоѧста шабелного, *цапа* [Бер. 161; пор.: Ящеръ... Pellis hircina, тобто «шкіра козляча» — Слав.— Кор. 540], *Цапъ* бородатий [К. З. 254], Сеголѣ(т)ни(х) *цапко(в)* 2 [Горобець 23]. Здається, в давнину слово *цап* мало також значення «шагрень» (що виготовлялася із спинної частини шкур кіз, овець або коней — УРЕС III 776): Кубковъ... пять въ *цапу*, крайки тилко золоченіе [ЛВел. IV 112].

Назви *кінь, кобила, баран, коза, козел (цап)* дуже придатні для метонімій, через це вони тепер вживаються на позначення людей за характерними ознаками, різних предметів тощо, напр.: *коза* «жвава, рухлива дівчина» (розм.), *коза́* (діал. закарп. заст. *козйц'а*) «волинка (розм. рідк.)», «в'язниця (розм. заст.)» [СУМ IV 209], *козел* «гімнастичний прилад для перестрибування...», «метал, сплав, який застиг під час плавлення й прилип до стінок печі, ківша і т. ін.» [211], *ко́зла (ко́зли)* «сидіння для погонича брички», «колода на чотирьох похилих ніжках, що використовується в парі з іншою як підставка для чого-небудь», «підставка для різання дров» [213], діал. *козел* «хлопчик-слуга і пастух» [Гр. II 265], закарп. *козе́л* «кроква»; *ко́злй* «невеликі кроковки, якими скріплюється гребінь солом'яної покрівлі, стіжка, скирти» [Лис. 100], *козе́л* «таран», «довга жердина, якою керують плотами» [Он. I 365], *козел* «назва гриба», «рід гри», «підставка гончарної черіні» [Гр. II 265], *цап* «рід гри — довга лоза, чехарда» [IV 422], закарп. діал. «підставка для різання дров».

Слідів давнього *боровъ* в українській мові не вдалося виявити.

Деяких диких і свійських копитних тварин стосуються дієслово *бости* < bosti й сполука *мести (метати) ритьми (рытьми)* «брикати(ся)» (прасл. rit̃ь «зад» — Sk. III 147) ѡлень ма... *болъ* .а. в. лоси ѡдинъ ногами топталъ. а другыи рогома *болъ* [МП 251], оселъ бо *меча ритьми* на пространѣ тѣсною улицею не можеть проити [СлРЯ IX 110]. Дієслово *бости* «колоти рогами» було в ужитку в писемній мові принаймні до XVII ст. включно: [Козел] почалъ другихъ козъ *бости* [Т. 129], але тепер фіксується в крайніх західних діалектах — закарпатському й лемківському [Гр. I 90]. У давнину ця лексема мала також семантику «колоти чимось гострим (взагалі)» [Т. 129]. Старовинний синонім *бости — колоти* повністю витіснив у більшості говорів давнє слово в обох значеннях. Нині нормативне *колоти* — «проколювати» і «бити рогами». Давнє *бости* витісняла і словосполука *бити рогами:* arieto *бию,* аки бара(н), *рогами* [Слав. 91]. Але й у тих говірках, де збереглися прямі континуанти старовинного дієслова *бости* і його деривата *бодливый* < *бодьливый* < bodьlivъ(jь), виявилася тенденція до деетимологізації лексем: *бысти́й, быдли́вый* (Іршавський р-н, Закарпаття). Очевидно, така тенденція існувала в багатьох діалектах, тому давні слова злилися з іншими співзвучними, передавши їм свою семантику: *буцати(ся)* «бити(ся), колоти(ся) рогами» [СУМ I 268], *битливий* «який колеться рогами» [Гр. I 58]. У закарпатському діалекті з *бысти (бости)* асоціюється назва *быдло́ (былло́)* «рогата худоба». Насправді лексема *быдло* «воли, корови, телята; домашні тварини взагалі», що фіксується в українських пам'ятках із XV ст. (а пізніше й численні її деривати — Т. 160—161) є запозиченням із польської мови [S. I 52; ЕСУМ I 182; корінь byti — być «бути» і суфікс -dło, який відповідає українському *-л-о*].

Давньоруський вираз, вживаний стосовно копитних тварин, має прямі континуанти також у карпатських діалектах — кінь *ритю ударив* [Ж. 803], *кӯн' (кун') рыт'ӧ̆ мѐче, бйе* [Закарпаття; пор. і *ритми* «назад» — Он. II 175]. Сучасне нормативне дієслово *брикати* засвідчується в XVIII ст. [Т. 141].

Поняття «каструвати» в давньоруській мові передавалося дієсловом *скопити* < skopiti [Ср. III 380]. Лексема збереглася в українській мові [СУМ IX 296]. Пор. ст.-укр. verres вепръ *нескопле(н)* [Слав. 410]. Дериватом дієслова є зоономен *скоп* < прасл. skopъ «кастрований баран» [Гр. IV 139]: ове(н) *ско(п)* или бара(н) [Бер. 79]. Можливо, запозиченням із старослов'янської мови був дериват *скопьць* «кастрована людина», засвідчений і оригінальними давньоруськими творами [ПВЛ 208; пор. і специфічне давньоруське утворення *скопьчина* «скопець» — там же]. Як історизм назва *скопець* використо-

вується в сучасній українській мові [СУМ IX 206]. Здавна в цьому значенні вживалися слова *рѣзати* (пор. castro *скоплю, рѣжу, треблю* — Слав. 114; ст.-п. trzebić «каструвати» — R. 511), а також *валашити, валашати* — каженикъ: *валашаный* человѣкъ. зри єунухъ. *рѣзанецъ, валахъ*; требенный: *валашаный* [Бер. 52, 133], Старъ да не *валашанъ* [К. З. 229, 244]. Пор. з XVI ст.: *валахъ* «кастрований кінь, баран» [Т. 180; із нім. Wallach, можливо, через західнослов'янське посередництво; < Wallache «східний романець», бо кастровані коні надходили до Німеччини з Румунії, Молдавії, Угорщини й Русі — ЕСУМ I 323]. Вони залишилися в діалектному мовленні [Гр. I 123; СУМ I 283]. Праслов'янським за походженням є дієслово *холостити* < *xolstiti, що в карпатських говорах виступає у варіанті *хорошати* (Закарпаття), пор. *хорошений* «кастрований» [Он. II 345].

Із праслов'янської мови давньоруська дістала в спадщину назви негосподарських свійських тварин — *котъка* < kotъka, *котъ* (тексти XI—XIII ст. не зафіксували) < *kotъ*, *пьсь* < pьsъ, *сука* < suka, *пьсѧ* < pьsę, *щеня* < ščenę, пор. і *щенити сѧ* < ščeniti sę «приводити щенят», *хъртъ* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили) < хъrtъ «мисливський пес», *хъртица* < хъrtica: ꙗдѧху скверну всѧку... *коткы*. змиѣ [ПВЛ 235], льстива *соука* [Пч. 424], въ *пса* мѣсто [ПР 126], сниде идеже сѧ *пси щенѧть* оу *хортицѣ* взѧти *щеня* [ХА 542]. Пам'ятки фіксують і характерну східнослов'янську форму *кошька* < koćьka [?] (пор. ч. kočka, ст.-п. koczka): ядяху... псину, *кошкы* [ЛН 70], с *кошьками* [КП 190], ѱата [ПА 167].

У пізніших списках давньоруських пам'яток виступає номен *собака:* Почто ястребов и *собакъ* собра, а людей не судяше [Ср. III 455]. Зустрічається за межами східнослов'янських мов — у польських діалектах, але немає впевненості, що це не запозичення із східнослов'янських. Переконливої етимології не запропоновано (пор. тюрк. köbäk «пес» — Ф. III 702—703).

До праслов'янських слів деякі етимологи відносять і давньоруське *гричь* < *gritjь «пастуший собака», але це пояснення дискусійне [Трубачев 27]: оузгна же и *гричь* лаю и скача [ХА 482].

Усі розглянуті назви негосподарських свійських тварин існують в українській мові — *кіт, кітка* (розм.) «кішка» [СУМ IV 171], *кішка, пес, собака, сука, щеня, щенитися* «народжувати щенят» [XI 581], *хорт (хірт), хортиця* «самиця хорта», напр.: солганъ яко *песъ; собака* єго укоусила [ССУМ II 140, 365], своры *хортовъ* две [АЖ, 120], с *хортом* козака... шлетъ [ЛСам. 4], *собакъ* и *кошокъ* выели [215], *кота(мъ)* мишы уловляти; ѿ ѱахъ, або те(ж) о *собакахъ;* злы(х) ѱо(в), куда лажу-

вали *кошки:* а тепе(р) лазя(т) *собаки* [К. З. 169, 237], скумни: *щенѧта* лвовы, лвенѧта [Бер. 232], felis *ко(т), ко(т)ка* [Слав. 195], catellus *пся, песикъ, псищъ* [115], брехала, як *сука* стара́я [Інт. 105]. У закарпатському діалекті номен *собака* має значення «сука» [пряме й лайливе — Чоп. 369]. В говірках зберігається й давнє утворення — *песя* [Гр. III 148], закарп. *пс'а* (род. відм. *пс'áте*) «щеня». Південно-західний діалектизм *котюга* «собака» [Ж. 372; СУМ IV 312] фіксується вже в XVI ст.: букоуси(т) скаженаѧ *котюга* [Трв. 54], Ста(р) якъ *котюга,* а бреше(т), я(к) щеня [К. З. 247]. Етимологічно він пов'язаний із слов'янським коренем *kut-* звуконаслідувального походження (пор. рос. *кутёнок, кутя* «щеня» — Ф. II 433; укр. діал. *кутьóнок* «молодий вовк, якого виховують батьки» — Дей. 51; запозичення з російської мови). Звуконаслідування лежить також в основі слова *цуцик,* «малий собака, щеня» [Ф. IV 304, пор. вигук, яким підкликають псів: *цу-цу!*].

Засвідчене в перекладних текстах XI ст. слово *гричь* на українському грунті не прослідковується. Спроба пов'язати давню назву з російським лайливим *хрыч* «(старий) шкарбан» [Трубачев 27] непереконлива. В українських говорах *хрич* «епітет свині; перен. йолоп» є синонімом назви *хрунь* [Ж. 1047]. Обидва слова — із звуконаслідувальними основами [пор. Ф. IV 280].

На Русі X—XIII ст. знали свійських і приручених ссавців далеких географічних зон.

Привізною прирученою твариною був *пардусъ* < гр. πάρδος «гепард» (із східних мов), якого використовували при полюванні [ССПИ IV 56—58]: да Стославъ Ростиславу *пардусъ.* и два конѧ [ЛК 504].

З давніх-давен слов'янам відомі *вельбудъ (вельблудъ)* < yelьbǫdъ < гот. ulbadus < гр. ἐλέφας,-ντος «слон» (із східних мов), що його розводили кочівники, та *слонъ* < slonъ (невідомого походження; припускають запозичення з тюрк. arslan, aslan «лев» — Ф. III 674—675) — екзотична східна тварина: взѧша... скоты и овьцѣ и конѣ. и *вельбуды...* и заюша Печенѣгы. и Торки [ПВЛ 279], [як трофеї у половців] взѧша... кони и *вельблуды* [ЛІ 255], могыи *слона* пожерти цѣла [ХА 49].

Очевидно, після навали Батия на східнослов'янських землях гепардів для полювання не тримали, тому слово зникло. Лексикографи XVII ст. *пардусъ, pardus* «леопард» перекладають як *рысь* «рись» [Бер. 228; Слав. 300], а leopardus — *леопа(р)дъ* звѣръ [Слав. 253, але пор. *леѡпард(ъ):* звѣръ з(ъ) *парду* и лва урожо(н)... Бер. 219]. Термін *гепард* (< франц. guepard < італ. gatto pardo, буквально: кіт-леопард — СІС 154) увійшов в українську мову не раніше середини XIX ст., коли з'явився в мові-посереднику — російській [Ш. I/4 57].

Проте інші зоономени пройшли до новітньої доби: elephas *слонъ* [Слав. 176], camelus *ве(л)блю(д)* [110], *вельблюдъ, верблюдъ* [Т. 213, 215]. Нормативна тепер форма *верблюд* — наслідок дисиміляції двох *л* у формі *вельблюд*.

Усі назви свійського птаства давньоруської мови успадковані з праслов'янської доби — *кура* < kura, *курица* < kurica (демінутив), *куръ* < kurъ «півень», *курѧ* < kurę, *уты* (род. відм. *утъве*) < *ǫty, *утица* (демінутив), *селезьнь* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили) < *selzьnь, *гусь* < gǫsь, *голубь* < *golǫbь, *голубица* < golǫbica, напр.: оуставлюю... по. к. *коуръ* [ЛГВ 932], ꙗко же *коурица* гнѣздо своꙗ [Ср. II 1378] а *коуръ* по двоꙗ на день [ПР 124]. Назви відповідної дичини засвідчуються пам'ятками повніше: Аже кто оукрадеть въ... перевесе... за *голубь* 9 коунъ, а за *курѧ* 9 коунъ, а за *оутовъ* 30 коунъ, а за *гусь* 30 коунъ [131; слово *курꙗ* тут означає, очевидно, «куріпка»; на Закарпатті в цьому значенні досі вживається сполучення *дйка кýриц'а*], ꙗвивъшиꙗ ми ся *голоубица* [Ср. I 545], *Vtuice* (назва річки на Закарпатті, засвідчена в XIII ст.— Györf. 537). У легенді про помсту княгині Ольги згадується спеціальне приміщення для голубів — *голубьникъ* [ПВЛ 59]. Мабуть, специфічно східнослов'янською інновацією є дериват від назви птаха дієслово *голубити* і префіксальні похідні від нього: братьꙗ... плакашесѧ по нем [Мьстиславѣ] всѧ землѧ Роускаꙗ. не може забыти доблести его. И Чернии Клобоуци вси не могоуть забыти *приголоублениꙗ* его [ЛК 612].

Нічне співання півнів у давнину було орієнтиром у часі, тому зоономен *куръ* унаслідок елізії першого елемента сполуки *пѣньꙗ (пѣваньꙗ) куръ* «співання півнів» або в результаті метонімічного вживання назви домашнього птаха став позначати певну частину доби — час перед кінцем ночі, перед світанком: и бѣ ему оуже вечеръ. и леже у Болшевѣ. и ꙗкоже бы(с) убо *къ куромъ*. и пригна дѣтьскии из Галича к Петрови [ЛК 463], на ночь поча изнемагати. и ꙗко бы(с) *в куры*. и позна в собѣ дхъ изнемогающь ко исходу дши [ЛГВ 917], в 11 час починають вечернюю и *до куръ* доспѣеть отпущение [ССПИ III 37], дорискаше *до куръ* Тмутороканя [СПІ 36], тои ночи... не дождав *коуръ* и не поспавъ [Кир. 57].

У неоригінальних давньоруських пам'ятках зустрічаються й інші найменування курки (квочки) — *кокошь* < kokošь та півня — *кокотъ* < kokotъ: *Кокотъ* ходѧ въ *кокошехъ* [Ср. II 1248].

Усю розглядану групу термінів одержала в спадщину українська мова, хоч доля конкретних лексем була різна. Без змін досі функціонує тільки назва самця — *голуб* — птаха,

що не мав помітного господарського значення, напр.: columbus *голубъ;* columbatim наподобие *голуба* [Слав. 130], достат(ь) *голуба* живого [Т. 557] та суплетив *селезень,* напр.: пропав мой *селезень* ... аж... лежить *утка* на лавѣ оскубленная [АП 287], *селезень* [Горобець 22]. Та останнє слово в сучасній літературній мові вживається поруч із новішою назвою — *качур* [СУМ IV 124; IX 116; пор. і діал. *селех* — IX 118].

Безсуфіксні назви *кура, гусь* протягом усієї історії у формі множини вживаються на позначення сукупності відповідного птаства, напр.: придаю... о(т) животины и о(т) *гусии* о(т) *коуръ* и о(т)т [!] оутича и о(т) всего приплодъка [ССУМ II 491], воловъ. єі. *гоуси* и *коуры* [I 530], И *куры* (б) загребли [К. З. 228], *гусїи* пѧтеро курица [Арх. ЮЗР 1/VII 178]. У закарпатському діалекті множина *кури* має давню флексію називного відмінка множини іменників чоловічого роду колишніх *-о*-основ незважаючи на те, що в говірках зберігається давній звук *ы*; отже, тут форма множини іменника *куръ* «півень».

У зв'язку з тим, що птахи мали дедалі більше значення в домашньому господарстві, виникла потреба у чіткій диференціації назв самок, яких тримали у більшій кількості для одержання яєць, та назв самців. Оскільки форми множини від назв *кура* і *куръ* — *кури (куры)* (замість давніх *куры* — *кури)* збіглися, поширення набувають дедемінутиви *курицѧ* і *курка* — первісні демінутиви, які витісняють безсуфіксну стару форму *кура*. Витісненню її сприяло також вживання словоформ від номена *кур(ъ)* на позначення відрізка нічної пори *(у кури, до кур* і под.). Тепер старожитня назва самки залишилася в окремих діалектах і говорах — *ку́ра* [Б.-Н. 201; Лис. 110; Дей. 49; Гр. II 328; Чоп. 164; Stud. 90; Он. I 396; МСБГ IV 110]. Але через загальну тенденцію до витіснення суфікса *-иця* старовинний дериват *курицѧ* також залишився лише в говірковому середовищі [Гр. II 329; Чоп. 164; Ж. 391; Stud. 90], зокрема в закарпатському діалекті. Найбільш поширеним і тепер нормативним став дериват *курка:* спечи *ку(р)ку* [К. З. 268].

Назва *кокош* не мала широкого розповсюдження уже в XVI ст., тому до неї в евангельських текстах часто дається глоса: *къкошь* або *курица* [ПЄ 283]. Вона виступає в пам'ятках, в яких церковнослов'янський елемент дуже сильний: gallina *кокошъ* [Слав. 206]. Та, очевидно, на певних територіях слово було живомовним: Нѣмаш там каплунов, анѣ тлустых *кокошій* [УП 335], *Кокош*... щодня по яйцу ей носила; пташок Трохилюс, албо *Кокошка* болотная [Рад. Б. 119, 123], рокош был под Илвовом, назвали его *Кокошию* войною, иже дома сидели [ЛОстр. 209], на колку звичайну... возми лайко *кокоше* [ЛГП 32]. Тепер *кокошка* «курка» — південно-західна діалектна лексема [СУМ IV 215; пор. ще: *кокошка* зеленонога

«Gallinula chloropus» — Ж. 357, *кокоська* «курка» — В. Б. 23]. Допускається можливість запозичення слова з польської мови, оскільки в ньому немає *о* > *і* [Булаховський 1978 194]. У деяких закарпатських говірках Мукачівщини курку іменують *сл'іпáн'а* (від *сл'іпый* — кури вночі погано бачать; пор. аналогічно в чеській мові — slepice — Mach. 553).

Давній номен *кур* принаймні до кінця XVII ст. був добре відомий: индийский *кур* «індик» [В. 26], crista гребен(ь) у *кура*, чубъ [Слав. 147], гребень у *кура* испо(д)нїй — palea [Слав. — Кор. 441], *куръ*, к о ч е т ъ gallus, gallinaceus [461], Мавъ хто(с) іныи родитсѧ да *куры* запѣли [К. З. 232], где чорный *куръ* не допоетъ [Т. 494]; пор. також метонімічні *курóкъ у рушницы* igniarium bombardae; *курокъ на домѣ* triton [там же].

У XIX—XX ст. *кур* «півень» засвідчується тільки на окремих територіях, особливо західних [Б.-Н. 201; Ж. 390; Он. I 396; пор. ще: Іще *кури* не піли — кажуть люди день білий (нар. пісня), *кури піють* «півні співають» — Ж. 390], *куропіння, куроспів* «співання півнів» [Гр. II 330]. Стійко зберігався номен у складі сполук на позначення частини доби — ночі: з недели на понеделокъ, о *курех*, приехал [Арх. ЮЗР 8/III 398], пѧтлоглашенїе: ѡ *курѣхъ, пѣвнево* пѣнье [Бер. 104], *коли кури першіи спѣвають* [Кн. 67]. В окремих південно-західних говірках такі сполуки вживалися в XIX ст. і функціонують як архаїзм понині: Опівночі застогнала, а о *кýрях* сконала [Гр. II 328], прийшоу быў у *кýр'іх* «повернувся на світанку» (Закарпаття).

Очевидно, різні причини — загальна тенденція в мові до називання особин різної статі одного виду свійських тварин словами різних коренів (пор. *корова — бик, бугай; кобила — кінь, жеребець; вівця — баран; свиня — вепр, кабан; коза — цап; качка — селезень* тощо), вживання номена *kurъ* в темпоральних конструкціях, що вказували на відповідну частину нічної пори, різні вірування, пов'язані з самцем курки,— призвели до того, що на позначення півня в праслов'янських діалектах виникли інші лексеми — *kokotъ, kočetъ*, навіть *kogutъ* < kokotъ [ЭССЯ X 107—108; звуконаслідувальні корені], *pětьlь* (від pěti «співати») та ін. Пам'ятки української мови фіксують деякі їх континуанти, напр.: пѣтѣль : *пѣте(л), когу(т), пѣве(н), петухъ* [Зиз. 67]; чески и руски, *когýтъ*, волынски, *пѣвень*. литовски, *петýхъ* [Бер. 104], куръ, *кочетъ* gallus, gallinaceus [Слав.— Кор. 461], gallus, gallinaceus *пѣте(л)*, алекторъ [Слав. 206], алектрvо(н): *пѣве(н)ь, пѣтель* [Бер. 174], capus — *пѣте(л)*, каплунъ [Слав. 112].

Уже П. Беринда в цитованій вище статті говорить про ареали окремих лексем: *когутъ* — у тодішньому Руському воєводстві, *пѣвень* — на Волині, *петух (пітух)* — на Поліссі

(й у Білорусії). Тепер найбільш поширеним є нормативний номен *півень* (усі південно-східні говори, більша частина північних — у різних фонетичних варіантах, частина західних, зокрема волинські,— АУМ I № 319; II № 331). Для південно-західних характерною є назва *когýт*, для північних — *петýх* [АУМ I № 319; II № 331]. Номен *півень* — дериват старовинного дієслова *пѣвати* «співати», утворений за аналогією до назви самця качки — *селезень*, а *петух* — похідний від *пѣти*. У східних говорах, де поширена назва *півень*, стосовно птаха вживається дієслово *співати*, в західних — старовинне *піти*: *когут пійе* [Stud. 90], «Піють півні» (нар. пісня з Поділля).

На початку нашого століття вчені занотували: «В селі час уночі визначається за співанням півнів: *пéрші півні* приблизно о десятій вечора, *дрýгі* — о дванадцятій, *трéті* — о другій годині ночі» [Гр. III 156].

На території південно-східного наріччя — в поселенні Панчеве Кіровоградської області — відзначено номен *кокош* [АУМ I 67], а в одному селі на Полтавщині й Дніпропетровщині — *кóчет* [там же]. Назва *кокош* «півень» засвідчується і в деяких говорах південно-західних, зокрема закарпатських (Чоп. 152; СУМ IV 215; Гр. II 267; у закарпатських говорах *кокош* також — «кукурудзяний баранець», «спеціально закручене у вигляді чубка пасмо волосся на голові»). У волинських зрідка вживається *кóкуш* «півень» [Корз. 141, ненаголошений *о* > *у*].

У закарпатських говорах через відсутність *о* > *і*, *у*, *ї* в закритому складі *кокош* можна б трактувати як мадяризм (уг. kakas «півень» < слов'ян. kokošь — MNTESz II 311), на Кіровоградщині — як молдаванізм (молд. *кукош*, *кокош* «півень», із південнослов'янських мов — СДЕЛМ 215). Проте нормативне дієслово *кокошотися* «бундючитися, чванитися хизуватися» [СУМ IV 215] — дериват іменника *кокош* — має порівняно великий ареал. Цей факт і вживання слова на Волині, де не може йтися про іншомовний вплив, свідчить про питомість назви *кокош* в частині говорів української мови. Похідні від найменування птаха (метафори) назви предметів — *кочет* «гніздо для весла» [315], *кочет*, *кочеть* «кілок, який з'єднує гряділь і колішню» [Гр. II 295] — вказують на те, що в ареалі української мови в давнину справді міг функціонувати відповідний зоономен (хоча в ньому немає сподіваного *е* > *і*). Мабуть, у цитованих вище пам'ятках лексема *пѣтель* — церковнослов'янізм.

Засвідчена в XV—XVI ст. збірна форма *утичь* (щодо структури пор. д.-р *пѣтичь*) вказує на те, що в цей час ще зберігався давній дериват *утица*: о(т) *гусии* о(т) *коуръ* и о(т)т [!] *утича* [ССУМ II 491], гусей деветнадцатеро, *утичу* дванадця-

теро [АЛ 210]. Зберігалася й давня безсуфіксна форма *утва*: *Вутовъ* старых пять, малых утенят двадцать [Т. 355; у словнику за ред. Є. Тимченка виведена помилкова вокабула *вутъ* «качур» — там же]. Пор. ще: ω(т) тое руды к *утвину* гаю [Р. 168]. В ході витіснення суфікса *-иця* суфіксом *-ка* звичайним став дериват *утка* (*вутка* з протетичним *в*); але в основі назв малят зберігається первісний корінь — *утята, утенята* [Горобець 21], уток з *утятами* восмеро [ДНРМ 267]. Не зазнавши змін, функціонував і термін *селезень* [Горобець 22].

Приблизно з XVI ст. давні номени *утва, утвиця, утка* і *селезень* починають активно витіснятися іншими — *качка* і *качур (качор)*, напр.: anas *качка* [Слав. 82], *качка* по три чеха [АП 157]. Фіксації в пам'ятках і «Атлас української мови» [I № 321; II № 333] вказують на те, що зазначені слова поширювалися з заходу на схід. Сучасний нормативний номен *качка* вживається на всій території української мови, крім північних лівобережних, де панівними є *вýтка, вýтва* [див. ще: ЛАНП № 95]. Старовинний зоономен *утка* має суцільний ареал на півдні Лівобережжя приблизно до річки Псел і середньої течії річки Ворскла, але відомий і в багатьох говірках Правобережжя. Варіант *утва* в основному локалізується на території коло нижньої Десни. Нормативна лексема *селезень* та її варіанти мають більший ареал, ніж *утка, утва*. Він або діалектні варіанти *селез'ін', селез'ун, селах, селех, селек, селег, сел'ох, сел'ах; сел'ух, сал'ух* тощо [АУМ I № 322; II № 333; II 74], *селех* [ЛАНП № 96], поширені на всьому Лівобережжі, вживаються на Правобережжі широкою смугою вздовж Дніпра, заходячи далеко на захід у степових говорах, виступають у середньо- та західнополіських [АУМ I № 321; II № 333]. Відповідно менший ареал має його нормативний синонім *качур* — в основному правобережне слово, вживане в окремих поселеннях Лівобережної України. Нові назви запозичено з польської мови [Ф. II 214]: *качка* < kaczka, *качур* < kaczor (назву селезня пристосовано до української дериваційної системи через заміну суфікса, є й діалектні варіанти: *качор, качер, качир, качар, качук, качкур, качура, каш'ур* та ін.— АУМ II 74). Закарпатські говірки ці номени могли запозичити і з словацької мови. Поширенню західнослов'янізмів, крім позамовного фактора — торгівлі сприяло прагнення уникати омонімії з формами слова *уток (утік)* «поперечні нитки тканини, які переплітаються з основою» (а на Закарпатті й прислівником *ýткы, вýтки* і под. «звідки»). Варто підкреслити, що назва качки, яка була об'єктом торгівлі, бо розводилася в більшій кількості, ніж селезень, має й значніший ареал.

Західнослов'янське kačka (ч. kačice, kačena, слц. kačka, kačica, п. kaczka і под.) виводиться від вигука kač-kač!, яким

кличуть до себе цього птаха; вигук наслідує голос качки — kach! (Mach. 234). Нижньолужицькі форми kaca, kacka дозволяють реконструювати діалектну (західну) праслов'янську форму *katjьka, *katjica — дериват дієслова *katjati sę «колихатися» (пор. рос. *качаться*, укр. розм. *качатися*). І слов'янське звуконаслідування kach-kach! (укр. *ках-ках!*) могло стати мотивуючою основою найменування птаха — *kašьka. Але в цьому разі важко пояснити приголосний č у дериватах. «Этимологический словарь славянских языков» не містить праслов'янської форми, континуантами якої були б форма kačka і под. Очевидно, автори цієї праці західнослов'янські, українську та білоруську (*качка*) назви не вважають продовженням праслов'янської. Однак деякі наші етимологи твердять, що пояснення східнослов'янських форм як запозичених із польської мови недостатньо обгрунтоване [ЕСУМ II 409]. Все ж таки географія поширення номена *качка* в ареалі української мови, не загальнослов'янський характер слова є серйозними, але не кінцевими аргументами на користь запозиченості його в українській мові.

У міру розведення гусей виникла потреба у формальній диференціації назв на позначення самиці й самця птахів. Безсуфіксальний номен *гусь* засвідчується ще в XVII—XVIII ст. [Т. 633]. Та вже в кінці XVI ст. задокументовано суфікс *-к-* у дериваті на позначення самиці — *гуска*: еще еси... *гускоед* [В. 38]. У XVII ст. лексема *гуска* зустрічається частіше: chenalopeces *гуси;* chenissus *гуска* [Слав. 120], *гуска* по два шаги [АП 150]. В цей час задокументовано й новий дериват на позначення самця з маскулінізуючим формантом *-ак* — *гусак*: вклепавшись у *гуску*... и *гусака* купленого [Т. 630]. Пор. ще *гусыня* у XVIII ст.— очевидно, русизм: *гусаковъ* два, *гусынь* девять [Т. 633]. Нові деривати *гуска, гусак* тепер нормативні. Давня непохідна форма *гусь* «гуска» залишилася в поодиноких говірках [Гр. I 343; AIDŁ № 126].

Єдиною комахою, діяльність якої людина використовувала з прадавніх часів, була *бъчела* (після занепаду ъ — *пчєла*) < bъčela. Серед бджіл відрізнялися *матъка* < matъka (від *мати*), *трутъ* < trǫtъ: поустишаса ꙗко...*пчелы* к *матцѣ* [ЛГВ 777]; *троутъ* троудъ *бъчелинъ* ꙗсть [Ср. III 1013].

Старовинна назва *бъчела* в українській мові має кілька звукових континуантів на початку слова — *бджола, бжола, пчола* (ареали див. АУМ I № 122; II № 110; *е* > *о* перед твердим приголосним — загальноукраїнська закономірність). Нормативна тепер форма *бджола* — результат часткової асиміляції (за проривністю) приголосного *ч* до початкового *б*,— за нашими матеріалами, засвідчується вже в «Енеїді» І. Котляревського: забувъ и *бджолы* пиддерать [Котл. Ен. II 25]. Проте вимова

з африкатою *дж* може ховатись (хоч і не у всіх випадках) і за традиційним написанням *бчола,* яке спостерігається в текстах XIV—XVII ст. [ССУМ I 133; Т. 159]. Нині діалектний варіант *пчола* виник у результаті асиміляції (оглушення) початкового *б* до *п* — також давній (у старовину — й *пчела*); задокументовується від XV ст. [ССУМ I 133; Слав. 86].

Збереглися в українській мові *матка* «бджола, що відкладає яйця» і *трут* «самець бджоли», які є нормативними [СУМ IV 651; X 302]. Проте для уникнення омонімії з назвою *трут* «гриб-трутовик», «гніт або висушений гриб-трутовик ...який використовується для викрешування вогню» [X 303], назву комахи було ускладнено маскулінізуючим суфіксом *-ень*. Дериват *трутень* в досліджених матеріалах зустрічається з XVII ст.: *трутій: трýтень* [Бер. 134], *трутень* — tabanus [Слав.— Кор. 519]. В окремих говірках, в яких кінцеві приголосні оглушуються, зокрема в лемківських і закарпатських, виник гіперичний варіант із кінцевим *д* — *труд* [Гр. IV 268].

У лісах, лісостепах і степах Київської Русі водилося багато диких звірів. Майже всі назви диких ссавців у давньоруській мові є праслов'янськими (оскільки велика частина ссавців була об'єктом полювання заради хутра й шкіри, низка таких номенів засвідчується в омонімічних назвах хутра) — *туръ* < turъ, *зубръ* < zǫbrъ, *лось* < *olsь, *медвѣдь* < medvědь (буквально, «той, що мед їсть», табуїстична лексема), *медвѣдица* < medvědica, *олень* < *elenь, *лань (ланьꙗ)* < *olnь, *сьрна* < sьrna, *вепрь* < veprь, *свиньꙗ* < *svinьji, *одиньць (ѥдиньць)* < edinьcь «старий самотній вепр», *вълкъ* < vъlkъ, *вълчица* < vъlčica, *лисъ* < lisъ, *лисица* < lisica (дедемінутив), *пьсьць, рысь* < rysь, *стьбль* < *stьbjь «дикий кіт, кішка». [Трубачев 92—94], *заꙗць* < zajęcь, *дъхорь* < dъxorь, *ласица* < lasica, *куна, куница* < kuna, kunica, *соболь* < sobolь, *горностаи* < *gornostajь, *вѣвѣрица* < věverica, *кръть (кръторыꙗ)* < krъtъ, *ѥжь (ожь* під впливом *ожикъ,* де початкове *о* закономірне — Ф. II 10) < ježь, *бобръ* < bъbrъ, *мышь* < myšь, *сусълъ* < susъlъ, *нетопырь* < netopyrь та ін.: *тура.* в. мА метала ...*ѡлень* мА ѡдинъ болъ. а .в. *лоси* ѡдинъ ногами топталъ. а другыи рогома болъ. *веприь* ми на бедрѣ мечь ѡ(т)тАлъ. *медвѣдь* ми у колѣна подъклада оукусилъ... и конь со мною поверже [МП 251], ѣжьте... *тоуръ, зоубрь, лѡсь* [Ср. I 998]; Доити *ланиꙗ* [II 8]; ꙗко *сьрна* отъ тенета [ЖФ 85]; оустрАщеть... *ѥдинець.* ли *свинью* [ЛЛ 170], начаша *волци* выти [ПВЛ 271], *лисици* брешуть [ЄПІ 9—10], сердитъ же бы(с) ꙗко и *рысь* [ЛГВ 716], Мухи многи и *стеблеве* [Ср. III 583], выбѣгнАше заꙗць на поле [ЛГВ 817], имше *дохорь* живъ

[СлРЯ IV 346], волхвующе... моухами же и *ласицами* [ХА 169], *Кроторыя* си нечиета суть [Ср. I 1340], имаху по бѣлѣи *вѣверицѣ* ѡ(т) дыма [ПВЛ 19], *вѣверица* млада [ЛI 277], даров. мнози. да бо Ростиславъ Стославу *соболми* и *горностаими* и черными *кунами*, и *песци* и *бѣлыми волкы* [ЛК 504], чего восхочешь. воску ли. *бѣли* ль *бобровъ* ли *черныхъ кунъ*. серебра ль. мы рады дамы [ЛГВ 879], въ звѣрех *ожь*... ни потка в потках *нетопырь* [Д. З. 26], видѣ *мышь* въпадъши въ нѥ [ЖФ 113], хомѣки и *сусолы* [ПВЛ 16].

Старовинне протиставлення *чьрнаꙗ куна* та *бѣлаꙗ вѣверица, бѣлыи вълкъ*, мабуть, здійснювалося не за кольором (в забарвленні куниць переважають бурі й коричневі тони, забарвлення білок варіює від яскраво-рудого до сірого й чорного, забарвлення вовків сіре — БСЭ XIV 8; III 110; V 307), а за якоюсь іншою ознакою. Деякі вчені [Чурмаева 223—233] допускають, що *бѣлыи* означав тут зимове хутро тварини або сіру масть. Давньоруські оригінальні тексти фіксують і термін *бѣль* «шкурка білки»: поима на нихъ дань *черныꙗ* коуны и *бѣль* сребро [ЛГВ 835]. Варто при цьому вказати на дієслово *білува́ти* «обдирати шкуру із забитих тварин» [СУМ I 185]. Можна припустити, що прикметник *бѣлыи* у сполуці з назвою тварини вказував на те, що йдеться про вичинену шкурку, хутро, а *чьрныи* — що мовиться про шкурку невичинену.

Очевидно, на *вѣверицю* було перенесено назву шкурки з цієї тварини. Є ще одна можливість етимологізувати назву: *бѣла (бѣлъка)* — це тварина з білою ознакою (плямою). У вивірки на грудях спостерігається са́ме така пляма. Пор. с.-х. *бијелка, белка* «самка тварини білої масті або з білою плямою» [ЭССЯ I 81, 82]. Дериват *бѣлъка* засвідчується у творах Данила Заточника, хоч не відомо, чи таке слово існувало вже в XII ст. або його вставлено замість іншого *(вѣверица, бѣль)* при переписуванні пам'ятки у XVI ст.: коли иметь свиню на *бѣлку* лаяти [Д. З. 24]. Деякі дослідники вважають, що давнє спільнослов'янське *вѣверица* в писемну добу було в основному південно-західним словом, а на півночі і північному сході Давньої Русі поширювалося *вѣкъша (вѣкъшица)*, запозичене, ймовірно, з фінно-угорських (мар. oksa «гроші», чув. vakša «білка») мов. На південь *вѣкъша* розповсюдилася в процесі торговельно-господарських зв'язків [Филин 1972 559—560]. Справді, цей термін як назва грошової одиниці виступає і в пам'ятках південноруського походження: в метелникоу 12 *векши* [ПР 124], ни единоя *вѣкши* давъ убогомоу [СлРЯ II 55]. Та чуваське слово *пакша*, діал. *вакша* «білка» пояснюється як запозичення з давньоруської мови [ЭСЧЯ 142]. Припущення про те, що *вѣкша* — здрібніла форма від *вѣверъка (вѣверица)* [Ср. I 287], ймовірне. Можливо, вживане

в деяких надужанських закарпатських говірках слово *ваш'йрка (ваштырка, вашкірка, маш'йрка)* «білка» [ЛАЗ № 126] є видозміною (внаслідок метатези й деетимологізації) форми *вѣкъша* і свідчить про загальнодавньоруський ареал його.

Хутро (шкірка) куниці й білки дуже цінувалися, тому назви *куна, вывѣрица, вѣкъша* стали термінами на позначення дрібних грошових одиниць у Київській Русі.

Характерними східнослов'янськими назвами звірят є *хомякъ (хомѣкъ)* «хом'як» (< xoměstorъ — ЭССЯ VIII 67—68; Мурьянов 1985 103—106; п. chomik — запозичення із східнослов'янських мов — S. I. 75, 76), *пьсьць* «дикий хижак із родини собачих» (дериват від *пьсь* «пес»): ꙗдуще... нечистоту... *хомѣки* и сусолы [ПВЛ 16], дарове мнози... *песци* и бѣлыи волкы [ЛК 504]. Поруч із терміном праслов'янського походження у поданій нижче старослов'янській цитаті *казвьць* < jazvьcь (jazva «печера») давньоруські оригінальні тексти уже фіксують слово *борсукъ,* запозичене з тюркських мов (borsuk) [Ф. I 128]: прилбичѣе ихъ волъчье и *борьсоуковые* раздраны быша... ꙗкоже рече приточникъ... бобръ и волкъ. и *казвѣць* снѣдатьсѧ [ЛГВ 794].

Варто вказати на зоономен, який зустрічається в порівняно пізніх церковнослов'янських текстах східнослов'янської редакції,— *пълхъ* < рыхъ: Ꙗдущи... оуже, *пол(ъ)ха...* [Ср. II 1752]. Значення точно не встановлено. Допускається, що це «звірок із родини сонь» [там же].

За винятком архаїчного номена *стьбль,* вся група назв ссавців продовжує функціонувати в складі української зоологічної номенклатури, хоч ареал і статус конкретних лексем зазнали змін, а звуковий склад деяких загальнопоширених номенів відбиває специфічні модифікації.

Закономірними континуантами старовинних зоономенів були *тур* і *зубр:* tarandus *ту(р)* звѣръ; bison *зубръ;* urus *зубръ* звѣръ [Слав. 393, 103, 419]. У Європі, в тому числі й на Україні, турів винищено в другій половині XVII ст. [УРЕС III 535], тому нині назва цієї тварини вживається тільки тоді, коли оповідь історична. Тур був улюбленою твариною в народі, тому часто згадувався у фольклорі. Навіть після винищення тварини назва та деривати фігурують у колядках, народних піснях кінця XVIII — початку XIX ст. Унадився гнідий *тур* в рокитник, Наважилися два ловчики на його; *Тури* і єлені будут скакати; Із калинового луга гнідий *тур* вибігає; Ходило, блудило гнідоє *турятонько* по бороньку; Ходила *туриця* по крутій горі, Загубила *туренятко* в шовковій траві [Д.-Х. 84, 130, 161, 195, 345]. Можливо, вже в середині XVII ст. турів було дуже мало, тому під цією назвою могли розуміти й зубра, пор. *Зубрь.* Urus; Bison;

Туръ. Urus. Bos sylvestris Tarandum [Слав.— Кор. 452; 520]. Навіть через двісті років лексикографи фіксують: *тур* «дикой быкъ», «зубръ», *турій ригъ* «рог дикого быка» [Б.-Н. 359]. Та в живій мові лексема функціонує внаслідок перенесення назви дикого бика на інші об'єкти — *тур* «жук-олень» [Гр. IV 295], *тури* «кошик, наповнений глиною» [Ж. 993]. Корінь давнього номена зберігається в народному мовленні: у фразеологізмі *тура дати* «говориться про плоти, коли з розгону вдаряються в берег» (Гр. IV 295; первісно, мабуть, малося на увазі, «вдаритися, як тур рогами»), в прикметниковому дериваті — частині діалектного найменування рослини — *турі язики* (Ж., 993; пор. діал. закарп. *турйазы́к, пу́лйазы́чок)*, іменнику *турко́* «віл із рогами, які розходяться від основи, а від середини загнуті так, що кінці їх майже сходяться» [Гр. IV 296], в дієсловах *турати* «звертати увагу» [295], *туриґа́ти (туріґа́ти)* < *турикати* «розкидати рогами сіно, солому (про волів, корів)» (Закарпаття), «рити, копати, копирсати» [Чоп. 399], розмовному утворенні *турити (турнути)* «гнати» [СУМ X 326], нормативному *потурати* «не протидіяти чому-небудь» (деякі аналогічні дієслова є і в інших слов'янських мовах — Ф. IV 123). Назва самки дикого бика — *тури́ця* — вживається не тільки в прямому значенні. В народній мові її перенесено на неживі предмети й рослини [Гр. IV 296; щоправда, деякі іменники із суфіксом *-иця,* можливо, утворені від кореня назви самця]. Дериват *бу́йту́р* «дикий бик», який чи не вперше зустрічається в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського [Ж. 48] з покликанням на П. Куліша, очевидно, не є давньоруською спадщиною [ЕСУМ I 284], а утворений письменником на основі *буи туръ* — епітета князя Всеволода Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім», хоча діалектний дериват від *буи* — *буяк* «бик» [Гр. I 118. пор. п. bujak], відомий із XVIII ст. [Т. 159], може свідчити, що відповідний прикметник — епітет стосовно тура справді часто вживався у народному мовленні. Інші деривати з коренем *тур-* — і апелятиви, і топоніми — можна впевнено датувати, більшість їх виникла до середини XVII ст. Пам'ять про винищену тварину зберігається в численних топонімах України, зокрема гідронімах [СГУ 575]. У новітні часи входить у вжиток запозичений омонім *тур* «місцева назва диких кіз на Кавказі» [БС 487].

Зубри в Україні були винищені, тепер їх розводять у спеціальних заповідниках, але згадку про широкий у минулому ареал цих тварин несуть багато топонімів, в основах яких виділяється *Зубр-* (діал. *Дзубр-, Дзюбр-*) [СГУ 217—218].

Протягом усієї історії функціонували терміни *олень* і *лось* та похідні від них утворення: о лову *оленьемь* и *лосїномъ*

[ССУМ I 554], *онагръ:* дикій оселъ, животно подобное *лосю* [Бер. 225],Сѣва: ...*олѣнь* [232], аІсе *ло(с)* [Слав. 76], *олень* [С. I 125] тощо. Всупереч фонетичним закономірностям у цих термінах зберігаються голосні *е, о* в новозакритих складах під впливом основ непрямих відмінків, та дериватів, де для цих етимологічних голосних у відкритих складах немає умов переходу в *і* (наприклад, *олениця, лосиха* і под.), а може й за аналогією до іменників із суфіксом *-ень,* але в південно-західних говорах перше слово функціонує у закономірній формі *óлінь* [Гр. III 52]. Збереженню *о* в номені *лось* сприяло також прагнення уникнути співзвучності з назвою *ліс* < лѣсъ.

Слово *лань* в українських говорах зберігає значення «самка оленя», пор. cerua *еленица, лани* [Слав. 118], *лань, ланя* (аналогія до *олениця, корова* і под.) «самка оленя» [Ж. 397]. Фіксується і з семантикою «самець козулі» [396]. Проте, мабуть, уже в XVII ст. номен уживався рідко. Лексикографи давне *лань* ототожнюють із *серна — лани: сернà;* Тавіѳа: *лан(ь)ка,* або *серна* [Бер. 57, 236], dama *ланы, се(р)на* [Слав. 151]. В новоукраїнській літературній мові *лань* — окремий підрід ссавців із роду оленевих, який на Україні розводиться тільки в заказниках [УРЕС I 294]. Батьківщина його — Середземномор'я та Мала Азія [СЭС 695].

На позначення самки оленя вживається прадавній дериват *олениця* < *elenica: cerua *еленица,* лани (Слав. 118; *е-* — церковнослов'янський елемент), *Олениця* и Кабан [С. I 141].

Як свідчить більшість сучасних слов'янських мов, праслов'янське слово *sьrna* мало семантику «козуля». Воно фіксується в українських пам'ятках — caprea *се(р)на* [Слав. 111] — і з старовинною семантикою зберігається в діалектах, насамперед карпатських,— *серна* «козуля» [Ж. 862; Чоп. 361]. Самець відповідно позначається термінами *сернюк* [Гр. IV 116] та *серн* [Ж. 862]. На Україні цю тварину здавна іменують *дика коза* [К. З. 168]. Дериват *козуля* «Caprea» нині є нормативним, хоч із таким значенням він не засвідчується ще на початку XX ст. Його видозмінений синонім — варіант *косуля* [СУМ IV 213],— мабуть, запозичений з російської мови, в якій виник не раніше середини XIX ст. [Ш. II/8 356]. Нормативний номен *сáрна* (*а* замість *е*, початковий наголос — вплив польського *sarna*) — це назва роду антилоп (Rupicapra), що живуть на Кавказі й у Закавказзі й існували в Українських Карпатах до XIX ст. [УРЕС III 219]. Її також називали дикою козою: rupicapra *коза дивая* [Слав. 358]. Співзвучність терміна *сарна* «рід антилоп», еквівалентом якого є рос. *сéрна,* з українським діалектним *серна* «козуля» призводить до поплутання їх людьми, не обізнаними з діалектними особливостями, що призводить до помилкового ототожнення номенів на

позначення різних тварин. Пор. *Сарна́,* рідше *се́рна* «гірська коза з невеликими, загнутими на кінцях рогами» [СУМ IX 59; на помилковість такого поєднання вказує й цитатний матеріал]. Мабуть, на розповсюдження терміна *козуля* замість *серна (сарна)* та закріплення за номеном *сарна* значення «Rupicapra» вплинула українсько-російська міжмовна взаємодія.

Ранні староукраїнські тексти засвідчують етимологічно закономірні континуанти давньої основи *медвѣдь,* напр.: *Медвижа* могила [ССУМ I 582]. У пізніших пам'ятках етимологічно правильне написання виступає лише в називному відмінку однини, де виник новозакритий склад, а у відкритих складах непрямих відмінків на місці *ѣ* — *і* фіксується *е* (за аналогією до закономірного чергування *і* — *е*). ursus *медвѣдь,* ursa *медведица;* arctomys звѣрь *ме(д)ведови* и мыши подобны(й), *ме(д)ведомыши(й)* [Слав. 418, 90], арктосъ: звѣ(з)да що *ме(д)веде(м)* зову(т) [Бер. 180], *Ме(д)вѣдь* не вмиває(т)ся [К. З. 233] тощо. Та й цей варіант залишився надбанням говірок — *медві́дь, медве́диця* [Ж. 432, AGB II № 100], *ме́двід', ме́двіт', мидві́д'* та ін. [Stud. 84]. Повні етимологічні відповідники давній формі досліджуваного слова зустрічаються в закарпатських говірках — *медві́дь* (род. відм. *медвід'а́, мидвід'а́* поруч із *мидвід'а́*), *медвідиц'а* (поруч із *медведиц'а*; пор. *медвѣдь; медведиця, медвѣдиця* — Чоп. 181, 182). На більшості ареалу української мови і в літературній нормі функціонують форми *ведмідь* (род. *ведмедя*), *ведмедиця* і под., що виникли в результаті метатези приголосних *м* — *в*. Нові форми писемні пам'ятки засвідчують тільки в XVIII ст.: якъ *ведмѣдъ* сидит; на низ яру *ведмежого* [Т. 203]. В окремих крайніх західних говірках виступає форма *недвід'* [AGB II № 100] під впливом n. niedźwiedź «ведмідь», в якому спостерігається дисиміляція губних.

Без модифікацій у семантиці й без специфічних звукових змін функціонують в українській мові такі давні назви ссавців: *вепр, одинець* «стара тварина, що веде самотній спосіб життя» [СУМ V 629], *вовк, вовчиця, лис, лисиця, песець, рись, тхір* < *дхір* < *дъхорь* (оглушення *д* після занепаду *ъ*), *ласиця* (варіант — *ласка*), *куна* [рідко — СУМ IV 399], *куниця, горностай, соболь, бобр* (в останніх двох словах етимологічний *о* зберігається в новозакритому складі за аналогією до основи в непрямих відмінках та дериватів, де *о* залишається у відкритому складі: *соболиця, соболя, соболевий, бобриха, бобреня, бобровий* і под., але пор. діал. *бібр* — Гр. I 59), напр.: побилъ... *вепровъ* диких; ударил рогатиною на *вепра* [Т. 215], и *куницы* [ССУМ I 528], куповати и продавати... *соболи, куницы* и *тхоры*... бѣлку, *горностая лисицу*

и *норицу* [АЮЗР I 136; тут — як назви хутра], aper *вепрь дики(й);* lupus *во(л)къ;* lupa *волчица;* vulpes *лисъ;* vulpecula *лиси(ч)ка;* lynx острозря, *ри(с)*; mustela *ласица;* martes *куниця* звѣря; castor *бобръ* [Слав. 86, 258, 419, 260, 274, 264, 114]. Боявшися *вовка*...; I дорогоцѣнные таковы бываютъ... іме(н)но *го(р)ностаи соболѣ лисицы: ме(д)ведѣ* і бабаки и знову жъ *куницы*. Та(к) теж дикіе козы, и впя(т) же *сугаки, рысѣ пѣски* и коты́, и еще ко(р)саки ѡсобливе (ж) надобны хорошіе *тхорѣ* выдры, *бобры́* добры́, и тые (ж) *соболѣ*; Боявшися *вовка*... [К. З. 168, 216], назнав *кунку* в дереві [Д.-Х. 137]. Давня форма *заяць* (род. відм. *заяця;* мн. *заяці*), що залишилася на діалектній периферії [Ж. 282; Чоп. 115; Stud. 82; Он I 295; AJDŁ № 135], засвідчується пам'ятками української мови з різних територій, наприклад: lepus, lepusculus *заяц(ъ)*, з а (й) ч и к ъ (ін. сп — *заячикъ*) [Слав. 254], шубка ветха, подбита *зайцями* [ДНРМ 317]. Як бачимо, в частині говірок ненаголошений *а* в результаті пересунення артикуляції трохи наперед (до наступного *й*) перейшов в *е*. Так виникла нова, нині нормативна форма *заєць*, фіналь котрої було прирівняно до дериватів із суфіксом *-ець* < *-ьць*. Не виключено, що спочатку в непрямих відмінках *а* після *й* повністю зредикувався, *за́йац'а* > *за́йц'а*, *за́йац'і* > *за́йц'і* і т. д., а називний відмінок уведено в парадигму іменників із суфіксом *-ець* < *-ьць*. Пор. *за́яць*, мн. *за́яці*, *за́йці* [Ж. 282]. Аналогічні модифікації праслов'янського терміна відбулися в багатьох слов'янських мовах [див.: ЕСУМ II 223]. В українських говірках спостерігаються й інші фонетичні зміни *а* після *й* — *за́йиц'*, *за́йіц'*, *за́йц'* [Stud. 84].

Виявлено контамінацію фіналі *-яць* давньої форми та нової з суфіксом *-ець* (*-єць*) — *за́яєць* [Stud. 84; Он. I 295, окремі закарпатські говори]. Пор. ще *зайайац'*, *зайейц'* [Он. I 295; AGB II № 101], *за́йанец* < *за́йайец* [Stud. 84]. Існує й стягнений варіант назви *зац'*, *зац* [AJDŁ № 135], *за́йц'* [AGB II № 101].

Старовинна форма номена *заяць* на території південно-східних українських говорів засвідчується ще в XVIII ст., але в цей же час у непрямих відмінках виступає нова, напр.: *Заяц* выскочил; бѣжал за *Зайцем* [Байки 148], пугливи, як *зайци* [ДЛ 539]. Та вже в кінці XVII ст. тут маємо сучасну форму: Не волочися... якъ солоны(й) *заєцъ* [К. З. 264].

Після занепаду кінцевого *ь* з давньоруської форми *ѥжь* закономірно розвинулося українське *їж*, що орфографічно передається як *ѣжъ*, хоча зустрічається й етимологічне написання *ежъ;* у відкритих складах непрямих відмінків та дериватів інколи фіксується закономірна форма *еж-*, напр.: *хирогриль; ѣжъ*, остисты(й) земны(й) [Бер. 240], chirogilius

єжъ зе(м)ны(й); echitrometra родъ *єжевъ*; echinatus *наєжени(й)* [Слав. 120, 173], мошку, *єжѣ*, та(р)каны [К. З. 191], *Єжеве* не даются поймати [Т. 889] тощо. З плином часу територія поширення форми *їж* звузилася і вона стала діалектною [Ж. 326], бо, можливо, для уникнення омонімії з наказовою формою дієслова *їсти* — *їж* — або формами іменника *їжа* чи взагалі для увиразнення структури однокореневого слова до давньої основи додано маскулінізуючий суфікс *-ак* — *їжак* (нині нормативне). Оскільки це сталося порівняно пізно, на початку слова спостерігається нова фонетика (*і*, а не *е*). Щоправда, на початку досліджуваної лексеми можна вбачати перехід йотованого *е* > *і* й таким чином пояснювати наявність нового звука у всіх відмінках і дериватах. Але цей шлях менш імовірний, бо початковий *і* в даному корені наявний у говірках, для яких явище *йе-* > *йі-* не характерне: *іжовйна* «скупчення дозгастих папіл на вим'ї корови» (Закарпаття). У північних говірках, де в ненаголошених складах, як відомо, етимологічні *е*, *о* зберігаються, внаслідок вирівнювання основи називного відмінка за формами непрямих відмінків, в котрих наголос падає на флексію, а склад залишається відкритим, досі зберігаються давні форми початку лексеми: *ож* (род. *ожá*), *ожик*, *єж-ук* [Лис. 143, 71] *яжук* [256], *ейжак* [АУМ I № 45]. Пор. ще *їжó* [ЛАЗ]. Поширення набув у карпатських говорах східнороманізм *йарич* «їжак» [ЛАЗ № 11; AGB II № 105] (рум. arící, молд. *арич* — континуант лат. ericius — СДЕЛМ 35).

Назва *мышь* в українській мові тривалий час не зазнавала специфічних змін, напр.: mus *мишъ* [Слав. 275], А пови(н)но(сть) бы кота(мъ) *мишы* уловляти [К. З. 169]. У сучасній мові варіант *миш* вживається рідко, нині звичайним є *миша* [СУМ IV 722], який з'явився під впливом *мишка* або внаслідок прагнення увиразнити родову характеристику номена типовою фемінізуючою флексією. Цікаво, що в деяких південно-західних говірках (напр., західних закарпатських) номен *миш* (*мыш*), не оформлений типовою флексією жіночого роду *-а*, став іменником чоловічого роду.

Старовинний термін *нетопир* продовжував функціонувати в українській мові з давньою семантикою «кажан» і зберігся в окремих говорах — *нетопир*, *непотúр* (метатеза) [Ж. 519, 525]. Повністю деетимологізоване слово, корінь якого не входить у парадигму продуктивних утворень, воно зазнало різних деструкцій і зближення з поширеними коренями: *топир* (Ф. III 68; усунення початкового *не-*, сприйманого помилково як заперечної частки; пор. прізвище *Кифорак* < *Никифорак*; *Кипоренко* < *Никипоренко*), *недопирок* [В. Б. 24; Дз. 235], *куцупúр*, *недóхпір* [Stud. 84], *пергач*, *попергач*, *перегач*, *пере-*

хач, пирхаль та ін. [Ж. 609, 632; Дз. 235; Stud. 84; АУМ II 75] (пор.: *пареніє... перханьє, пы(р)ца(н)є* — Зиз. 69, *пирхати «пурхати»* — Он. II 62). На грунті сполуки *миш пергач* [*пиргач* — Гр. II 429] виникли деетимологізовані універбальні варіанти *мешпергач, неспергач, нешпергач* та *чипиргач, чіпіргач, моспергач, нічпегач* та ін. [Stud. 84; Дз. 235; АУМ II № 75; пор. діал. *чепера, чеперга* «розсоха» — Гр. IV 451]. Частина таких варіантів зазнала зближення з *ніч* у зв'язку з тим, що тварини якраз у цю пору виявляють активність: *нічпергач; нічвіт, нічвид,* а далі — *ничвіть, нечвіт* [Он. I 493; AGB № 78].

Проте принаймні в XVII ст. поруч із *нетопир* вживається неологізм *кожан* (від *кожа* «шкіра», пор. *шкурат'áна миша, міш; шкурот'áна миша, шкурат* «кажан» — Ник. 156, пор. *шкурáт* «шматок шкури, обробленої шкіри»; *раменик* «кажан» — АУМ II № 336, пор. *ремінь* «оброблена шкіра, шевський товар»): *Нетопырь. кожанъ.* Vespertilio [Слав.— Кор. 476], vespertilio нощни(й) *нетопи(р)* [Слав. 411], *кожаны* [К. З. 191], який у такій формі тепер є надбанням говірок [Ник. 156; АУМ II № 336]. Однак і цей новотвір деетимологізувався, що призвело до асиміляції *о* до *а* — *кажан* (приблизно в XVIII ст.; тепер нормативний термін): Чи миш, чи *кажан,* чи перепелиця [Інт. 100], зближення назви в деяких говірках з коренями інших слів — *коржан* [Ник. 156; АУМ II № 336], *каржан* [АУМ I № 132; II № 336; пор. *коржáвий* «висохлий і жорсткий (про шкіру)]», *коржавіти* «робитися жорстким, твердим» — (Гр. II 283; автори АУМ I № 132 чомусь вважають, що варіант *каржан* виник унаслідок появи вставного *р* у слові *кажан), казанок, казанчик* [Дз. 234, пор. *казан* «металева посудина].

Давнім терміном *нетопир* у сучасній літературній мові іменується один із представників родини гладконогих кажанів — Pipistrellus [УРЕС II 612; щодо співвідношення номенів *кажан — нетопир* пор. аналогічно в російській мові: *летючая мышь — нетопырь*).

Багатьом південно-західним говорам притаманна ще одна дуже давня, праслов'янська назва кажана — *лилик (лел'ік, лилéк)* [Stud. 84; Чоп. 169; Гр. II 359; Он. I 409; АУМ II № 336]. Пор.: cicuma *лиликъ* [Слав. 122], ночный воронъ и *лелетъ*... то в(ъ)се ночным потята [Т. 311], *леліт* «сич» [Гр. II 534].

Мабуть, номен *кръторыꙗ,* засвідчений у давньоруському тексті південнослов'янського походження, був невідомий в живому мовленні, де вживався термін *крътъ,* закономірним континуантом котрого є український діалектний *крот* [Ж. 382]. Нормативна форма *кріт,* род. *крота* і т. д.— наслі-

док аналогії до іменників, у яких *і* в новозакритому складі закономірно чергується з *о* у відкритих складах непрямих відмінків (типу *кінь — коня*). Проте й форми непрямих відмінків перед цим, напевне, зазнали впливу називного *крот*, бо в них слід було сподіватися форми типу **крита́*, адже в українській мові давня сполука *-ръ-* у відкритому складі перейшла в *-ри-* (пор. *кривавий* < *кръвавыи, чорнобривий* < *чьрнобръвыи)*: А по поляхъ буваю(т) *кроты́* [К. З. 191].

У частині південно-західних говірок відбулося, можливо, вирівнювання форм називного за формами непрямих відмінків типу *крета* < *крита* < *кръта* — кроторы́а: *кретъ* [Бер. 56], *крет* [Ж. 378; AJDŁ № 139], *керт* [AJDŁ № 139], але в цьому випадку не виключений вплив польського континуанта прасл. krъtъ > kret.

У деяких говірках зазначеного ареалу і тепер функціонує праслов'янський фемінний варіант номена *керти́ц'а, кирти́ц'а, кыртиц'а* < krъtica, а в частині їх на тварину перенесено найменування купки грунту, яку вона вигрібає з землі,— *керти́на, кирти́на, кырти́на* < krъtina [Ж. 341; Чоп. 147; Он. I, 349; AGB I N 71; рефлексація *ръ* перед споконвіку відкритим складом — закономірна, пор. *кривавий, чорнобривий*]. Композит talpa *кротория* в «Лексиконі латинському» [393] Є. Славинецького є, ймовірно, церковнослов'янізмом.

Щоб уникнути омонімії непрямих відмінків континуанта давнього зоономена *сусълъ* > *сусол* і назви проміжного продукту при виробництві пива, квасу *сусло*, в говірках старовинний термін увиразнено суфіксом *-ик — суслик*, хоч старовинне найменування функціонує й у формі *су́сол* [Дз. 284; Корз. 233], *сусел* (род. *сусла*), *су́сил'* [Гр. IV 231; Ник. 156; очевидно, повторне утворення від *суслик* із незакономірним вставним *е*]. Нормативним еквівалентом давнього *сусълъ* у сучасній літературній мові є термін *ховрах*, що в XVII ст. засвідчується у формі *еврашокъ*: гусеница бываетъ и *ев(ъ)рашки* [К. З. 191]. В говірках побутують такі варіанти цієї назви: *евра́х, евра́шок, бо́врах, бо́вращок* [Ж. 213, 552], *евра́шка* [Дей. 28], *йеврашо́к* [Ник. 156], *овра́х*, здр. *овражо́к, оврашо́к* [Гр. III 34]. Номен *ховрах* відносять до тюркізмів (пор. *чагат* — jumran «кріт» — Ф. II 6), незважаючи на велику віддаленість звукового складу східнослов'янських (рос. діал. *евра́шка, овра́шка, овражек, оврак* — Д. I 513) і тюркського слів. Нормативна форма *ховрах*, мабуть, виникла внаслідок контамінації *еврах, оврах* із найменуванням іншої тварини цієї ж родини — *хом'як* [однак пор. рос. *хо́вра* «зівака» — Ф. IV. 252] — чи появи приставного *х* під впливом кінцевого приголосного.

Південно-західним діалектам притаманний зоономен *повх* < ръlхъ «ховрах», «водяний щур», «польовий щур

(пацюк)», «опух» та ін. [КДА 84 № 14]. Корінь його зберігся і в середньонаддніпрянських говірках у дериватах *повшонок, повшук* «маленький хлопець» [Гр. III 229].

Прямого континуанта зоономена давнього *стьбль* «дикий кіт, кішка» в українських говірках не виявлено. Можливо, він лежить в основі численних карпатських топонімів з коренем *Стеб-*, зокрема гідронімів: *Стебне, Стебний, Стебник* і ін. [СГУ 529], хоч пор. *стебник* «приміщення для зберігання вуликів із бджолами в зимовий час» [Гр. IV 201].

Лексеми *бѣлица, бѣлка* в староукраїнських текстах ранньої доби ще вживаються як номінація шкурки (хутра) тварини [ССУМ II 148; Т. 170], однак пізніше виступають лише в ролі зоотермінів. Словотвірний варіант *білиця* тепер — діалектне найменування [Гр. I 65; ЛАЗ I № 126; АУМ II № 330]. Нині визнаються нормативними континуанти обох давньоруських номенів — *білка* < *бѣлъка* та *вивірка* [СУМ I 365] < *вѣверица*. Обидва характеризуються типовим фемінним формантом *-ка*, який і в багатьох інших словах витіснив суфікс *-иця*. Старовинну структуру в деяких південно-західних говірках зберігають й номени *вівéриця* [Гр. I 206], *вúвириц'а, вевириц'а* і под. [АУМ II 74, № 330]. З погляду історичної фонетики давньому *вѣверица* ідеально відповідає перше діалектне слово. Форма *вивірка*, що, ймовірно, виникла із **вівірка* (ѣ > *і*; *е* > *і* в новозакритому складі) шляхом дисиміляції голосних двох однакових складів, засвідчується вже в XVII ст.: sciurus *вивѣрка* (Слав. 364; ѣ, звичайно, тут передає *і* < *е* в новозакритому складі). Пор. і діал. *віверка* (ЛАЗ I № 126; *е* на місці ненаголошеного *и* < *і* або збереження давнього вокалізму *е*). Не маючи опори в дериваційній парадигматиці, етимологічно темне слово в народній мові зазнало різних модифікацій і деформацій через зближення з дещо співзвучними лексемами, які можуть мотивувати назву: *лавы́рка, лавы́р'ка, ловы́рка, ловы́р'ка, лави́рка* [АУМ II 74, № 330; ЛАЗ № 126] — можливо, зближення з *ловкий* «вивертливий» [Чоп. 171], «спритний», *йавірка* [АУМ II № 330], *вýвертка, ýвертка* [ЛАЗ № 126; самі мовляни пов'язують із дієсловом *увертáтис'а* «вивертатися», там же; коментар]. Особливо багато змін спостерігається на початку зоономена. Крім поданих вище, відзначимо: *вовірка, вавірка, овірка* та ін. [АУМ II 74; № 330; AJDŁ № 136, 137]. В ареалах південно-західних діалектів, особливо на території колишньої Галичини, під впливом польського wiewiórka давнє слово в українських говірках набуло форм *вівйýрка, вавйóрка, йавйýрка* та ін., причому вони дуже часто вживаються паралельно з питомими *вівірка, вúвірка* та ін. [АУМ II 74, № 330].

Ми вже говорили, що в частині північно-західних закар-

патських говірок білка іменується *вашчи́рка, ваштырка, вашкірка* [ЛАЗ № 126], що, можливо, є континуантом давньоруського *вѣкъша* [ЕСУМ I 342], який зазнав впливу структур *вивірка, ловырка* і под.

На увагу заслуговує етимологічно затемнений діалектний номен на позначення білки, поширений у верхньонадужанських закарпатських говорах: *костыр', костыр'а, костыр'ка, коштырка, каштырка, кастырка, каштирка* [ЛАЗ № 126; АУМ II № 330; AGB № 102]. Висловлено припущення, що вона етимологічно пов'язана з д.-р. *вѣкъша* [ЕСУМ I 342]. Слово співзвучне болгарському *катерица* «білка» (яке вважається фракійським запозиченням — БЕР II 272), проте етимологічний зв'язок із ним *костыр'* і под. проблематичний.

Специфічні давньоруські зоономени *хомякъ, пьсьць* та *борсукъ* із закономірними звуковими змінами є надбанням української мови — *хом'як, песець, борсук*. Нині терміном *песець* позначається хижак із родини собачих, поширений у північних широтах — тундрі, лісотундрі тощо [УРЕС II 782], але ще наприкінці XVII ст. на Україні водилися якісь дикі тварини (з котрих добували хутро), що іменувалися *песок* (суфікси *-ок* та *-ець* у багатьох випадках були синонімічними, причому демінутивний формант *-ець* протягом історії активно витіснявся суфіксами *-ок* < *-ъкъ, -ик* < *-икъ*): чл҃вѣка... приоздобляютъ... рысѣ *пе́ски* и коты [К. З. 168], Даровалъ Святославу соболи, горностаи, куны чорныи, *пески*, бѣлыи волки и рыбіи зубы [Т. 295]. Сучасна семантика номена *песець*, мабуть, прийшла з російської мови.

На Русі знали про деяких диких ссавців, що водилися в теплих краях — *львъ* (слово наявне в усіх слов'янських мовах; джерелом його вважають д.-в.-н. lëwo < лат. leo < гр. λέων — Ф. II 471), *тигръ* < гр. τίγρις, *опица (опыни)* «мавпа» (слово є в інших слов'янських мовах; допускається запозичення з д.-в.-н. affo «мавпа» — III 144; фіксується лише в текстах південнослов'янського походження), *трьпꙗстъкъ (трепꙗстъкъ, -ьць)* «мавпа» (корінь *трь-* і *пꙗсть* «кулак», тобто «в три кулаки заввишки», пор. ч. trpaslik «карлик» — IV 99), *уꙗна* < гр. ὕαινα «гієна», *китъ (кытъ, китосъ)* < гр. κῆτος (можливо, через старослов'янське посередництво): ту суть *львове* [ХД 23], видѣхъ... *тигры* [Ср. III 212], еже соуть *опицѣ* [II 262], не точїю... псомъ. и *трьпꙗстъко(м)* угодити [III 1080], *Оуꙗна* же плодащеса [1159], *Кити* и вся... въ водахъ [II 1211]. Якийсь вид мавп називався *котель*: псом же и *котелямъ*... оугажаху [ХА 64].

Тривалими виявилися лише терміни *лев, тигр, кит* — хіме́ра: коза спереду *ле(в)*, а з(ь)заду змій [Бер. 241], Осел и Лисица з *Лвом* приняли товариство [Рад. Б. 126], cetus

ки(т) рыба мо(р)ская; leo *левъ;* tigris *тигръ* звѣръ лю(т) [Слав. 119, 253, 398] тощо. Як книжне слово на старій Україні був відомий номен *уєна,* але приблизно з XVI—XVII ст. стала поширюватися його латинська форма — *гієна* — hyaena *уєна* звѣря окрутноє (ін. сп.— *гієна*) [Слав. 221], що й нині є нормативною. Через шкільне навчання (особливо з другої половини XVII ст.) увійшла в ужиток латинсько-польська форма *тигрисъ,* котра в поодиноких південно-західних говірках засвідчується і в XIX ст.— *ти́ґрис* [Ж. 962] (у закарп. діалекті — *тіґріш* — латинське запозичення через угорське посередництво). На позначення екзотичної тварини *кит* у староукраїнській мові вживався й полонізм *вельориб* — китъ рыба *веліорыбъ* [Бер. 216].

Прямих континуантів назв мавпи в XI—XIII ст. в українській мові не виявлено. Можливо, старовинний мотив іменування, що відбився в давньому зоономені *котєль,* певним чином зберігався в староукраїнській мові — піѳикъ: *котъ* морскїй, *ма(л)па, ко(ч)коданъ, ѡбезяна* [227; пор. callithrix *пифинъ* [!], обе(з)яна [Слав. 109; ін. сп.— *обизяна*]. Найменування *морский котъ* утворене за зразком ст.-п. morska kotka, що є калькою ср.-в.-н. mer(e)katze (S. II 323; буквально «морська кішка»). Номен *кочкодан* вважається запозиченням із польської мови, а в польському *koczkodan* у першій частині вбачають корінь koczka «кішка» [там же]. Лексема ввійшла в південно-західні говірки, де нині має значення «дивно одягнена, гидка особа» [Ж. 373]. Сучасний літературний термін *мавпа* — також полонізм (małpa) німецького походження (з нім. Maulaffe; Maul «морда, рот». Affe «мавпа» — Br. 320). Приголосний *в* на місці *л* указує на те, що запозичення йшло усним шляхом через польські говірки, в яких ł > u̯ або в українській формі своєрідно відбивається специфічна вимова ł у польській мові. В південно-західних діалектах найменування зберігається у формі, ближчій до етимологічної,— *малпа,* а також із гіперичним *ф* на місці *п* або із первісним збереженням *ф* у прямому запозиченні з німецької мови (Maulaffe) — *малфа* [Ж. 425]. З турецької чи персидської мови (можливо, через російське посередництво) українські говори засвоїли ще одне найменування екзотичної тварини — *обезяна* (із abuzine «мавпа» — Ф. III 98).

Праслов'янської епохи сягає основна давньоруська термінологія з галузі дикої орнітофауни: *орьлъ* < orьlъ, *соколъ* < sokolъ, *ѩстрѧбъ* < *astrębъ, *канѧ* < kan'a, *тєтєревъ (тєтєрѧ)* < *tetervъ, *пєрєпєлъ (пєрєпєлица, пєрєпєлъка)* < *perpelъ, або pelpelъ, perperъ, *голубь, голубица* < golǫbь, golǫbica, *гърлица* < gъrdlica, *рѧбъ (-бь)* (*орѧбъ, -бь; ѥрѧбь* — старослов'янський фонетичний варіант) < rębъ

(rębь; *arębъ, *erębь, ěrębь, jarębь; вихідна праслов'янська форма реконструюється по-різному — Ф. III 156; ЭССЯ I 73—76, тому давньоруську вихідну форму даємо умовно) «куріпка», *сова* < sova, *воронъ* < *vornъ, *ворона* < *vorna, *галица* < galica, *сорока* < *sorka, *ивълга* < jьvьlga або *vьlga [ЭССЯ VIII 251; Ф. II 114], *соꙗ* < soja, *въдодъ* < *vъdodъ, *зегзица* < zegza «зозуля», *дꙗтьлъ* < dętьlъ, *жьлна* < žьlna «жовна (різновид дятла)», *косъ* < kosъ «чорний дрізд», *ластовица* < lasta, lastovica, *щуръ* < ščurъ «стриж», *воробьи (-ии)* < *vorbьjь, *синица* < sinica (звуконаслідувальне, пор. *цінь-цінь; цінькати* — про звуки цього птаха, рос. *зинька* «вид синиці», теж, мабуть, звукоподражання — Ф. II 98; висловлено також думку про те, що *синица* — дериват прикметника *синии* у значенні «чорний» — Павлюченкова 126—128), *чаица* < čaja (čajica), чьрнꙗдь, *гоголь* < gogolь, *жеравль, -авь* < žeravlь, *лебедь* < *elbedь (*elbędь), *стьркъ* < stьrkъ «лелека» та ін., напр.: прише(д)шимъ ѡрломъ. и многимъ ворономъ. ꙗко ѡболокоу велику [ЛГВ 802], *Воронъ* пса(л) [ЖС 287; тут — прізвисько], Аже кто оукрадеть въ... перевесе или *соколъ* или *ꙗстрѧбъ*, то продаже 3 гривны... а за *лебедь* 30 коунъ, а за *жеравль* 30 коунъ [ПР 131; журавлі були й свійськими птахами, як твердять деякі історики — Воронин 267], перешедше *Канинъ* [ЛЛ 338; тут — топонім], Брашьно много и различно: *тетеря*, гоуси, *жеравие, рѧбї* [Ср. III 229], Ты же ꙗси *тетерѣви*, и гоуси, и *ꙗряби* [I 833], *перепелъка* па[ре в]ъ доуброве [ДННСС 148], акы *горлица* на сусѣ деревѣ [ПВЛ 254], Не ꙗжьте... *совы* [Ср. III 457], шедъ ꙗ *ворона* [ПВЛ 195], ꙗко се *соколъ* сбиваеть *галицѣ* [271], *сорокы* не троскоташа... *дятлове* тектомъ путь... кажуть [СПІ 43], полечю, рече, *зегзицею* [38], *Славиѥ* же поюще; *косы* же и *соѥ*, *ивлъгы* и *ж(ь)лъны, щоуры* [Ср. III 1615], И *вдода*, и нощного нетопыря [СлРЯ II 39], *ластовицѣ* бо и *жерави*... настающи зимѣ [ХА 169], собраша ѡ(т) двора по .г. *голуби*. и по .г. *воробьи* [ПВЛ 59], *ꙗемлемыꙗ* животины... ѡ(т) *орла*, или ѡ(т) иноꙗ птицѣ [Іо. 3], пожреть *синица орла* [Д. З. 24], стрежаше е *гоголемъ* на водѣ, *чаицами* на струяхъ, *чрьнядьми* на ветрѣхъ [СПІ 42]; да позрѧть на *стеркы* [Ср. III 587]. Це досить поважний набір праслов'янських назв птахів, що добре збереглися в слов'янських мовах [Булаховський 1978 244].

Специфічним давньоруським орнітотерміном можна вважати слово *кречетъ*, яке пов'язують із праслов'янським діал. krečetъ [S. III 213; п. krzeczot та ін.— запозичення з укр. або блр. мови]: ни соколу, ни *кречету*, ни тебѣ чръный воронъ [СПІ 11].

Здається, давньоруським новотвором є *чернꙗдь* «чернь, водоплаваючий птах» (корінь *чьрн*-ыи).

У старослов'янських текстах східнослов'янської редакції XI—XIII ст. частина орнітономенів праслов'янської давнини виступає тільки в неповноголосних формах *гавранъ* < *ga(jь)-vornъ < *ka-vornъ «ворон або грак», *крагуи* < *korgujь (одні фахівці вважають, що слово звуконаслідувального походження, інші — що це праслов'янське запозичення з тюркських мов — S. II 176; ЭССЯ XI 69), *крастель* < *korstelь: А ядущеи *гаврана* и врану галицу кукувицу *крагуя*... да каутся...; препита *крастелми* [СлРЯ IV 5; VIII 24]. Давньоруські списки старослов'янських біблійних текстів або пам'яток, що в них спостерігається їх вплив, засвідчують орнітономен *выпелица* «нічна сова» [Ср. I 449], пор. *выпеличии* «совиний» [СДЯ II 247]. Корінь його праслов'янський — vypь [Булаховський 1978 264; Ф. I 369].

До термінів, пов'язаних із птаством, належать *гнѣздо* < gnězdo та його дериват *гнѣздити ся* < gnězditi sę: голуби же и воробьеве полетѣша в *гнѣзда* своѭ [ПВЛ 59], птицамъ... *гнѣздитися* [ЄМ 156].

Задокументований в XI—XIII ст. орнітолексикон майже без втрат дійшов до наших днів. Із закономірними звуковими характеристиками в сучасній українській мові є нормативними *орел, сокіл* (у діалектах з первісним наголосом — *сôкӯл* — Закарпаття; *сокíв* — Он. II 235; пор. ще: *сóкіл*, род. відм. *сокóла* — Ж. 893), *каня* (деривати — *канюк, канюка* — СУМ IV 91), *тетеря (тетерев* і дериват *тетервак*) [СУМ X 102], *перепел, перепелиця (перепілка), горлиця, голуб, сова, ворон, ворона, сорока, дятел, жовна, щур* «стриж» [СУМ, XI 611], *синиця, гоголь* (відсутність *о* > *і* під впливом іменників із суфіксами *-оль* < *-ъль* типу *щиголь*), *лебідь*. В українських текстах XIV—XVIII ст. вони засвідчуються здебільшого в етимологічних формах: гоѱъ: *орéлъ* велúкїй, или семпъ; Акvла... *орéл(ъ)*, Акvліна: *óрлица* [Бер. 199, 173], aquila *орелъ;* falco *соколъ* птица [Слав. 89, 193] смыча рароговъ — пару, *соколовъ* — пару [АЖ 120], *кречетъ*. ...подобенъ *соколý* [Бер. 56], *Соколъ* з мѣсца *сова* на мѣсце [К. З. 247], Асідеи: ...*канѣ*, рарѡги... [Бер. 182], miluus пилюкъ, *каня* [Слав. 269], чотыри птахи *тетеревли;* сѣтокъ *тетеречихъ* [АЛ 55; Т. Мат. 889], *тетервак* [С. I 515], *Перепеличенка* я невеличенъка [К. З. 251; тут — переносно], Зовутъ тыхъ [птаховъ] яромбками албо *перепелицами* [Т. Мат. 577], двоє *гор(ь)личокь*. ал(ь)бо двоє *голоубѧть* [ПЄ 214—214 зв.], Аасѳиръ: ...квапливость *горлицѣ* [Бер. 170], *горлица* прилѣтаючи [Ізм. 6], aegipios *го(р)лица* [Слав. 72; пор. ще: *синегорлиц*, або *голубят* — Т. 557], palumbus *голубъ* лѣсний [Слав. 298], *Ворон ворону* ѡка не клюєтъ; *Сорока* бо *сороцѣ*, а *ворона воронѣ* скажетъ [К. З. 218, 246], aegolios пущи(к), пугачь, *сова;* noctuo *сова;* cornix *ворона;*

pica *сорока* птица; picumnus *дятелъ* птица; apiastra *жо(л)на* птица; cygnus *лебедь* [Слав. 72, 281, 144, 315, 316, 87, 151], онокроталъ...: гупало, пта(х) подобный *лебедю* [Бер. 225], *жовна* [Т. 936, пор. діал. *жовна* «зелений дятел» — Чоп. 93; «чорний дятел» — КДА 84, № 15; *жонва* з метатезою *в* — *н* — КДА № 15; ін. діал. видозміни див. ЕСУМ II 202].

З плином часу в зоономенах, як і в інших назвах, відбувався процес витіснення суфікса *-иця* суфіксом *-ка*. Це помітно з XVI ст., напр.: *голубица* моя; *голубка* служила [Т. 556, 557], *голубица: голубка* [Бер. 26], Птаковъ *галицъ* [Т. 503], hirundo *ластовица*; рага *ча(й)ка* [Слав. 219, 300], О презацные *Ластовки!*.. вielемовност *Ластовици* [Рад. Б. 116], *Ластовки* знашли зѣлье [Т. Мат. 387]. Новіші форми стали нормативними в новоукраїнській мові: *голубка, галка, ластівка* (діал. *гластівка* — Ж. 143; народноетимологічне зближення з *гладити?*), *чайка,* але в говірках ще зустрічаються деривати з суфіксом *-иця: голубиця, галиця, ластовиця* [Гр. I 306; 268; II 346]. З назвою відповідного птаха нині асоціюється *чайка* «бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами...» [СУМ XI 264]. В різних мовах Європи, особливо середземноморського басейну, подібними словами іменується барка, човен (с.-х. šajka, б. *шайка,* рум. şaică, уг. sajka пор. і староіталійське saica та ін.). Одні етимологи вважають джерелом перелічених слів турецьке şaica «барка», причому в українському *чайка* вбачається перехід *ш* у *ч* [Sk. III 378] або вплив назви птаха [Ф. IV 312; щоправда автор подає тільки рос. *чайка* «човен»], інші допускають староіталійську етимологію (у тому числі турецького слова) їх — із saica, saicca, saico, хоч походження італійської лексеми невідоме (допускається зв'язок із лат. sagitta «стріла») [MNTESz III 472].

Натуральніше вбачати джерелом турецького слова şaica українську назву човна, що виникла через перенесення на засіб пересування на воді назви водоплавного птаха.

Протягом історії орнітономенклатури спостерігається тенденція до демінутивації, особливо в назвах, котрі позначають невеликих птахів, із наступною втратою здрібніло-пестливої конотації: *соловей* (діал. *соловій* — СУМ IX 611] — *соловейко, сойка* (діал. *сійка* із закономірним *о* > *і* — Ж. 867; *сўйка* — Закарпаття; в говірках зберігся давній безсуфіксний номен *соя* — Ж. 898; AGB II № 107), *горобець* (існує припущення, що дериват *vorbьcь виник ще в праслов'янській мові — ЕСУМ I 570). Такі словотвірні модифікації в обстежених пам'ятках зустрічаються з XVIII ст., але, без сумніву, існували далеко раніше, пор.: Аидωнъ: *соловей* [Бер. 172], Жайворонок меж полями, *соловейко* меж садами; *Соловеечку* сватку [С. II 25; I 513], птица: *воробей* [Лекс. пр. 189], офѣровали... горлицы,

воробѣ [Т. 309], врáбій: *воробéць;* кýрѧ: ...*воробéй*...; птúчищъ: птúчка, *вороблúкъ, -чикъ,* птица: *воробéцъ* [Бер. 17, 55, 103]. Вважається, що нормативна форма *воробець,* яка фіксується тільки у XVIII ст. [Т. 574], з'явилася, мабуть, в результаті помилкового сприйняття *в* у слові *воробець* як протетичного й заміни його протетичним *г* [ЕСУМ I 570]. Проте ймовірнішим видається інший шлях: усунення (відпадіння) початкового *в* й виникнення варіанта *оробець,* який функціонує й тепер у деяких говірках (пор. також *оробей, оробух* — АУМ I № 38; II № 144, блр. діал *арабей*), а далі — розвиток у ньому протетичного *г*.

В українських говірках вживаються різноманітні фонетичні й структурні варіанти номена (старші й нові): *воробéй, горобéй, веребéй* [АУМ I № 145; II № 144], *воробéць, воробéнь, воробóк* [Гр. I 254], *воробок* [Чоп. 87], *воробéл'* [Stud. 84], *воробéл', горобéй, воробóк, воробій, горобýх, горбц'ýх* та ін. [АУМ II 34, № 144] тощо.

У мові функціонують деривати від давніх безсуфіксних назв деяких птахів, засвідчених в давнину чи в пізніші часи з демінутивними формантами, пор.: *ластівка — ластовиний* «ластівчин» — *ластовиное* гнѣздо [Т. Мат. 357] — *ластів'я, ластовеня* «пташа ластівки»; *чайка — чаїний — чаєня; горобець — горобиний — горобеня — гороб'я; соловей — солов'я* «пташа солов'я» [СУМ IV 452; XI 262, 263; II 134, 135; IX 445].

В історії української мови відома тенденція до усунення омонімії слів на позначення дрібного гризуна-шкідника: *щуръ* glis, mus maior [Слав.— Кор. 539], *Щуровъ* или [Т. Мат. 1020 зв., тобто «їли» — *В. Н.*] та птаха *(щур)* шляхом модифікації орнітотерміна демінутивним суфіксом: мvгали *щýрокъ* [Бер. 223], apus пта(к) *щурокъ* [Слав. 89], що спостерігаємо й тепер — *щур, щурик* «стриж» [СУМ XI 611].

Орнітономен *зегзица* фіксує пізній список «Слова о полку Ігоревім». Напевне, в давньоруській мові функціонував незасвідчений у текстах деривaційний варіант **жегъзулѧ* < žegъzul'a. На його основі в українській мові закономірно мала розвинутися звукова структура **жогзуля* (перехід після *ж* голосного *е* в *о* перед споконвіку твердим складом). Випадіння *г* й асиміляція початкового *ж* до наступного *з* призвели до виникнення нині нормативної форми *зозуля,* що з початковим *з* у східнослов'янських пам'ятках засвідчена з XIV ст.: *Зогзуля* в чюжа гнѣзда ѩиця свои мечеть [Ср. I 994].

Континуантами давнього *жегъзулѧ* є також численні діалектні фонетичні варіанти слова: *зазýля* [Ж. 246; Чоп. 101; Stud. 84; АУМ I № 14; II № 12; пор. *залізо* < *желѣзо), зезýл'а, зизýл'а, з'еўзýл'а, з'азýл'а, з'аўзýл'а, з'озýл'а* та ін. [АУМ I № 14; II № 12] тощо.

Старовинна форма *ястряб* залишилася тільки в частині діалектів [Чоп. 440; Он. II 405; АУМ II № 338]. Через контамінацію номенів *ястреб* і *кібець* [*кобець*] або під впливом прикметника *рябий* виникла говіркова форма *р'áбец'* «яструб» [АУМ I 323]. Проте в більшості діалектів у номені зазнав змін кінцевий голосний — *йáструб* (нормативна форма), *йáстроб, йáстреб, йáстріб* [АУМ I № 323; II № 338; AGB II № 106]. Такі модифікації засвідчуються вже староукраїнськими пам'ятками: крагуй: ...*ястробъ* [Бер. 55], accipiter *ястребъ;* aesalon дрѣмли(х)ъ птица ѡ(т) рода *я(с)требъ;* triorches *яструбъ* [Слав. 65, 73, 403], з... *яструбомъ*... козака шлеть [ЛСам. 4]. Українську форму *яструбъ* і словен. jastrob деякі етимологи виводять із праслов'янського словотвірного дублета *astrǫbъ [ЭССЯ I 86; Bez. I 221]. Варіант *йастроб* виник, із *йаструб* у результаті переходу ненаголошеного *у* > *о*, *йáстреб* — із *йáстр'аб* унаслідок переходу ненаголошеного *'а* > *е*, а *йáстріб* — із *йáстроб, йастреб* через аналогію до слів, де чергування *о*, *е* з *і* закономірне.

Давній термін *въдодъ* у староукраїнських пам'ятках виступає з закономірним звуком *в* або *у* на початку слова: epops *вдо(д)* птица, upu(p)a *вдодъ, удодъ* [Слав. 181, 418]. Не маючи опори в словотворчій парадигмі, цей номен звуконаслідувального походження в українських говірках зазнав різноманітних модифікацій: *вудвод, удуд* та ін. [Дз. 236], але в діалектах виявляється й фонетично закономірний континуант давньоруської форми *въдодъ* — *удід* (род. відм. *удóда* — Гр. IV 319). Нормативна форма *одуд* — мабуть, результат метатези в лексемі *удод* (*удід* — род. *удóда,* пор. діал. *одúд* — Дей. 63). Досліджуваний номен давно втратив мотивацію, повністю деетимологізувався. При пошуках нової внутрішньої форми слова його було наближено до різних продуктивних коренів, через що в говірках давня назва має низку варіантів: *вудко, вудкало, вудвудок, вудвудка, вуток* (звуконаслідування), *дудок, дудко, дудлик* (наближено до *дуд -á*), *гидко* (наближення до *гидк-ий:* у птаха є смердюча захисна залоза, через що його називають і *смердюх, воняк*), *футко, хутко, хуток, худко* (зближення з *хут-кий*), *худотут, ходутут, одітут* (зближення з прислівником *тут* у другій частині), *авдотка* (ідентифікація з жіночим ім'ям *Авдотка* «Євдокія»). [Дз. 236].

Закономірним звуковим континуантом давньоруського найменування *ивълга* є закарпатський діалектний номен *йвôўга* (*івôўга*). У більшості українських говорів у слові розвинувся протетичний *в*; крім цього, термін з непродуктивною основою зазнав різних модифікацій унаслідок аналогій до продуктивних коренів і нових звуконаслідувань, а також у результаті «десуфіксації» — усунення фіналі *-га,* яка нагадує суфікс

виволга; вильга, вільга (відпадіння початкового *і* чи *и*), *вольга, воловіга, іговна, іговда, вговда* (пор. *йеґоўдати, йіґоўдати* «товктися» — Он. І 243), *івуд, гивига, ивола, івіль* [Дз. 236], *ивова* [Чоп. 128], *гивир, гивінь, ивиль, ивова, ивол* [Ж. 140, 320], *ївал, їлова, їволниця* [Лис. 87] та ін. Варіант із початковим приголосним, на основі якого виник сучасний нормативний термін *вивільга* [СУМ І 364], задокументовано вже в XVII ст.: galbula *виво(л)га* птица [Слав. 205]. Ближчою до давньоруського є другий український нормативний варіант — *іволга* [СУМ IV 9; *л*, можливо, не давній, а вторинний; він з'явився на місці закономірного ў внаслідок дисиміляції або під впливом *вивільга*]. Пор. ще в XVII ст.: chlorion *иволга* птица [Слав. 120; щоправда, тут не виключене етимологічне написання, як у *жолтий* замість *жовтий* і т. ін.].

У староукраїнській мові давньоруський номен *жеравль* закономірно набув вигляду *жоравль (жоравель): Жоравъники* (топонім) [ССУМ І 363], валчать з *жоравлями* [Т. 941], vipiones *жоравлѣ* молодии [Слав. 414]. Але досить рано — приблизно в XV—XVI ст.— етимологічно вже темне слово було наближене до продуктивного кореня *жур*-итися й набуло сучасної форми *журавель* (*е* — вставний): *журавлювъ* осмь выхованыхъ [Т. 943]; grues *журавли;* grus *жураве(л)* [Слав. 212], прислав... пару *журавлювъ* [Т. 943], як *журавель* у просѣ [Інт. 121]. Пор. ще: Тафеѳа...: *жураве(л)*, к о л о в р о [т ъ]... [Бер. 236; назву перенесено на предмет]. З XVI ст. фіксується також варіант із спрощенням кінцевої групи приголосних *жоравъ, журавъ* (пор. і п. żóraw): *Жорав* хованый [Т. 941], *Журавовъ* крикъ [К. З. 225], дериватом якого є назва *журавка* «самка журавля». Цитований матеріал вказує на те, що журавлів тримали і в домашньому господарстві. Про пов'язування в народі назви *журавель* із *жур-итися* свідчить табуїстичне найменування *веселик* «журавель; журавель, що повернувся з вирію» (СУМ І 339; ЕСУМ І 362; АУМ II № 339; за повір'ям, людина, котра назве весняного птаха *журавель*, буде весь рік журитися).

Без змін в українській мові функціонує орнітономен *кречет*.

Контекст не дає підстав точно визначити семантику давньоруського зоономена *чьрнядь*. Принаймні лексичним, якщо не лексико-семантичним, континуантом його вважаємо діалектну назву дикого птаха з родини качиних — *чернядка* «Anas oedemia» [Ж. 1068]. Очевидно, зв'язок із давньою назвою мають і сучасний літературний термін *чéрнь* «рід птахів родини качиних» (Aythia) [УРЕС IV 749; СУМ XI 312], діал. *черéнь, черниха, черни́ця, черни́ш, черну́ха, черну́шка, черно́ха, черня́, черня́к, чорни́ця, чорну́ха, чорню́к* «Aythia fuligula — чернь чубата» [Дей. 100].

Континуант праслов'янського *ga(jь)vornъ > *гаиворонъ* фіксується в українських пам'ятках лише на початку XVII ст.— вранъ: воронъ, крукъ, *гайворонъ* [Бер. 17], spermologus *га(й)воронъ* птица, суесловъ [Слав. 377].

Діалектному мовленню деяких західних районів України притаманні усічена форма *гайвор* [Ж. 134] та форма з архаїчним початковим *к* — *каворон* [Ж. 329; проте не виключено, що перед нами новіша контамінація *гайворон* та *кавка* «галка»]. До діалектних відноситься й утворення *грайворон* [Гр. I 321] — результат зближення першої частини з наказовою формою *грати* або давнього *граиати* «каркати» (пор. *вороноград* «назва книги для ворожіння за криком ворона» — СлРЯ III 33; *зграя*). Діалектний варіант *гавран* [Гр. I 263] — запозичення із словацької мови.

Надбанням українських діалектів стали давні номени **коростель* > *коростіль* «Crex pratensis» [Ж. 368], еквівалентом якого є нормативний термін *деркач*, та *косъ* > *кіс* «чорний дрізд» [Гр. II 245—246]: крастель: препюра... *коростѣль* [Бер. 56], merula *ко(с)* птица [Слав. 268].

Співвідносний із давньокнижним *крагуи* закарпатський діалектний орнітономен *крагулець* «яструб» [Гр. II 297] можна тлумачити як запозичення з словацької мови. Мабуть, із діалектологічних записів термін *крагулець* був відомий письменниці Дніпровій Чайці [СУМ IV 319, з поміткою «діалектне»]. Інші говіркові різновиди давньої назви — *крогу́й, крогуле́ць* [Ж. 382] — польського походження [Ф. II 363; S. III 118] фіксуються вже в староукраїнських писемних джерелах — *крагу́й: крогу́ле(ц)*, ястробъ [Бер. 55]. Українським південно-західним говіркам властиві й такі варіанти найменування: *скригу́лець* [Ж. 878; Гр. IV 143], *скрегу́лець, скригилець* [Ж. 878], що виникли в результаті народно-етимологічного зближення форм *крагулець, крогулець* із дієсловом *скреготати* (діал. *скриготати*), та *кригу́лець* [Он. I 387], який з'явився внаслідок спрощення групи приголосних початку лексеми.

Континуант праслов'янського орнітономена vypь нині зберігається в окремих українських говорах — *веп* «птах бугай — Botaurus stellaris» [Дей. 17; обниження *и* в *е* в деетимологізованому слові; пор. рос. *вып, выпь*]. Його літературний еквівалент *бугай* також звуконаслідувального походження [ЕСУМ I 276].

Нормативне найменування білого журавля *стерх* нагадує давньоруський термін *стьркъ* «лелека». Однак *стерх* на Україні не водиться; він — рідкісний залітний птах [УРЕС III 393], тому гадаємо, що в літературну українську мову в цій формі термін увійшов із російської зоономенклатури. Очевид-

но, назву *стерк* успадкувала була й українська мова, на що ніби вказують закарпатські топоніми *Стерковець* (Sterkovec), *Стирковиць* (у с. Страбічеве Мукачівського р-ну), *Стиркович* (у с. Комарівці Ужгородського р-ну) [Петров 52, 206].

Давньоруський варіант назви *рябь* «куріпка» — *орябь* засвідчується порівняно пізно (XVI ст.): Тетеревѣ, гоуси, жерави, гѧлоуби, *ѡрѧби*, коури, заѧци. ѡлени [Ср. II 712]. Його органічним продовженням був староукраїнський термін із демінутивним і разом з тим демінізуючим суфіксом *-ка* — рѧбка: *ѡрѧбка*, куропатва [Бер. 110], lagois *ѡрябка* и родъ риби; lagopus *ѡрабка* [Слав. 249]. В діалектах української мови фукціонують і нині назви *р'áбка, рáбка, óрабка, óребка, óробка, вóробка* (*в* — протетичний) [Ник. 149], але позначають не куріпку, а рябчика.

Назва птаха **rębъ (-ь)* (**erębъ*, **arębъ* і под.) ще в діалектах праслов'янської мови мала синонім-композит *kurǫrъtу (род. відм. *kurǫrъtъve) чи **kurǫrъta*, до складу якого входять корені *kura* «курка» і *rъta* «птах» (виглядом куріпки нагадують маленьких курей). Продовженням першого є діалектний варіант *куропатва* [СУМ IV 412; друга частина слова деетимологізована, *а* замість закономірного *о* — результат впливу кінцевого *а* — пор. S. III 408; або якогось іншого орнітономена, напр. *птах, птаха, пташка* тощо, навіть варіанта *куропта*]: розбери тые *куропатвы* [Розм. 13 «а»], рѧбка: ѡрѧбка, *куропатва* [Бер. 110], сокол *куропатву* несе [Д.-Х. 130, пор. рябка *корупатва* — Слав.— Кор. 503], а другого, засвідченого староукраїнськими текстами: *коуропта*, а в тои кровь силна [Friedlówna 74] — нормативний *куріпка* < **куропка* < *куропъта*, в якому кінцевий *т* асимілювався до початкового *к*, що тепер сприймається як здрібніло-фемінізуючий суфікс. Не виключено, що *куріпка* < **куропотка* < здр. kurǫrъtъka, із справжнім суфіксом *-ка* й гаплологією складу *-от-*. У діалектах функціонують інші численні варіанти, більшість яких пов'язана з деетимологізацією другої основи давнього композита: *курáпка, курêпка, корýпка, куропúц'а, куропáта, курупáта, коропáта, куропáтка, курапáтка, курупáтка, коропáтка, куропáтва, куропйá, курапйá* [Ник. 148—149], *куропáтла* [Ж. 392], *корóтва, курóтва* (с. Довге Закарпатської обл.), *курупатва, курупья* «куріпка» [Б.-Н. 20]: пѣр(ъ)ямъ *куропячимь* [ЛГП 47]. У народній мові зустрічаються *куріпка* «курка», куріп'я «курча» [Гр. II 330]. Нормативне *куріп'я* — «пташа куріпки» [СУМ IV 409].

Мабуть, ще в праслов'янській мові від назви *rębъ, -ь* (*erębъ, -ь* тощо) за допомогою демінутивних і маскулінізуючих суфіксів було утворено лексеми rębьсь > *рябьць*, *erębъkъ > > *орябъкь*. Перший дериват маємо в давньоруському відапе-

лятивному антропонімі: Левъ посла... Василка... и *Рябця* [ЛГВ 889]. Континуант його здавна засвідчується в українській мові: И знашли есмо пана Несвецкого на поли з *рябцемъ* ходячи [АЛ 160], *рябець* «Tetrax bonasia» [Ж. 845], *рябець* «рябчик» [СУМ IV 920], пор. і діал. *рябок* [IV 921]. Дериват із суфіксом *-ик* — *рябчик* — сьогодні відноситься до нормативних термінів. Продовженням варіанта *орнабъкъ* є діалектне слово *óрябок* (*óрябка;* фемінізація за допомогою суфікса *-к-а*) [Ж. 576; Гр. III 64; Он. II 25; Ник. 149], що фіксується у формах *яробок, ярабок* (очевидно, під впливом п. jarzabek) та *оробок* (асиміляція *а* < *'а* в другому складі до *о* після втрати усвідомлення зв'язку з коренем *ряб-ий*): atagen *яробокъ* птица [Слав. 95], *ярабокъ* attagen [Слав.— Кор. 540], прислать *оробковъ* [Х. 27].

У творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління державою» (X ст.) говориться, що один із дніпровських порогів «по-слов'янському» іменується Νεασῆτ, бо там на скелях гніздяться пелікани [ИБИ 201]. Давньоруський топонім відбиває апелятив-композит *неясыть* < nejęsyt̄ь (буквально «той, що не може наситися»). Невідомо, хто давав візантійцеві тлумачення давньоруських назв порогів. Коли це був русин, то треба вважати, що колись у названій частині Дніпра справді водилися пелікани, котрі тепер на Україні зустрічаються лише як залітні птахи [УРЕС II 756]. Проте не виключено, що пояснення давньоруських топонімів давав хтось із південних слов'ян (на цей факт, мабуть, указує й те, що давньоруський географічний термін *порогъ* у К. Багрянородного передається через неповноголосну форму πραχ — ИБИ 201). Гадаємо, не зайвою буде констатація факту, що в староукраїнських пам'ятках XVI ст. засвідчено топонім *Ненасытецъ* — назву «уходу» на Дніпрі [Арх. ЮЗР VII/1 85]. Можливо, старовинний живомовний номен *неясыть* означав іншу тварину. У сучасних східнослов'янських мовах *неясить* (рос. *неясыть*) — «сова сіра (Strix)» [УРЕС III 280]. Однак у давньоруській писемній мові лексема *неясыть,* безумовно, означала пелікана. Це значення вона зберігає і в староукраїнській літературній мові: pelecanus *неяситъ* птица [Слав. 304; різночитання до основного списку, де фіксується *ненаси(т),*— зближення маловживаного книжного слова з розмовним прикметником *ненаситний*). Досить рано слов'янський термін витісняється латинізмом грецького походження *пеликан* (лат. pelicanus) [Ф. III 230] — *неясы(т) пеликанъ,* буселъ [Лекс. пр. 186], продовженням якого є сучасний нормативний номен *пелікан.*

Закономірними континуантами відповідних старожитніх лексем є українські *гніздо, гніздитися:* о сокольее *гнѣздо*

[ССУМ I 246], нырише: ...*гнѣздо* [Бер. 79], nidus, nidulus *гнѣздо, гнѣздечко;* nidifico *гнѣждуся* [Слав. 280].

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчили порівняно невелику кількість назв інших хребетних тварин (плазуни, земноводні, риби). Всі вони були ще в праслов'янській мові — *змьи* < < zmьjь, *змьꙗ (змѣꙗ)* < zmьja, *ꙗщеръ* < *aščerъ «ящірка», **желы* (род. відм. *желъве)* < *žely «черепаха», *жаба* < žaba, *осетръ* < esetrъ, *мьнь* < mьnь «меньок» [Арциховский 60—70], *сомъ* < somъ, *щука* < ščuka [Mach. 626], *лєщь* < leščь, *угорь* < ǫgorь, *коропъ (коропичь* «невеликий короп» — суфікс здрібнілості *-ичь*) < *korpъ (вважається запозиченням із д.-в.-н. kārp(f)o або навпаки — Sk. II 179): *змиꙗ* оуморѧть [Усп. зб. 148], выникнувши *змиа* (ЛІ — змѣю) ...оуклюну в ногу [ПВЛ 39], *ꙗщеръ,* кроторыю си нечиста суть [Ср. III 1676], разоумєють *желви* же и *жабы* [ХА 139], [Латини] ядять *желви*... и бобровину [КП 190], лѣющемъ оукропъ... обрѣте сѧ тоу *жаба* [ЖФ 112], двѣ лисици и *осетръ* [РГ 8], скольки и *оугрове* [Ср. III 1142], рыба та... образомъ же есть яко *коропичь* [ХД 49], *Сомино* же далъ есмь [ЛГВ 904; топонім, можливо, походить від іхтіономена]. Пор. ще: послале два *клєща* да *щука* [НГБ № 169]. У порівняно пізніх (XVI ст.) церковнослов'янських текстах східнослов'янської редакції задокументовано термін праслов'янського походження *ужь* < ǫžь: юдущи котку, *оужа,* пол(ъ)ха [Ср. III 1167]. Лексемою *змьи (змѣи)* позначалася й міфічна потвора — дракон: *змьи* видѣша лѣтящь [СлРЯ VI 37]. З грецької мови запозичено назву рептилії *коркодилъ* < гр. κροκόδειλος «крокодил»; [поганыю] ...гоубѧше ꙗко *коркодилъ* [ЛГВ 716]. У давньоруських списках старослов'янських текстів виступають лексеми грецького походження *ꙗехидна* (та її деривати) < гр. ἔχιδνα «змія», *аспидъ* (*-ида*) «отруйна змія» < гр. ἀσπίς,-δος: змиіѧ иштѧдиꙗ *ехидьнова* [ЄО 215], въметати тоу *аспиды* и *ехидьны* [Усп. зб. 147].

Зоономен *змій* в староукраїнський період зустрічається переважно в пам'ятках високого стилю, слов'яно-українських текстах [Винник та ін. 366]: caecilia врете(л)ница, *зми(й)* слѣпы(й), prester *зми(й);* serpens пре(с)мыкающи(й)ся, гадина (в ін. сп.— *зміи*) [Слав. 107, 330, 370]. Цим же словом позначалася міфічна істота: draco *змы(й)* [171], хімера: коза спереду... а з(ъ)заду *змій*... [Бер. 241]. Показовим щодо сприймання лексеми *змій* є тлумачення П. Беринди — змій: *оужъ,* ὄφις *гадина,* змїѧ, δράκων, *змій,* земний *смокъ,* морскїй *смокъ* [Бер. 39]. Із семантикою «змія» слово *змій* рідко використовується і в сучасній мові. Частіше воно вживається як найменування казкової істоти — дракона — та з переносними значеннями [СУМ III 620—621].

Активнішим був і залишається номен *змія* (у південно-західних діалектах і *змійа* — Stud. 85): племена *з(ь)мїины* [ПЄ 218 зв.], неѧсы(т)... которому *змій* врогую(т)... [Зиз. 61], anguis *змия;* anguiculus *зми(й)ка* [Слав. 83]. Проте і з ним успішно конкурував дериват давньої назви *гадъ* — *гадина: гадины* и въсѣ нечисто(ст) гадѧчѫѫ выганяе(т) [Трв. 52], керасть: *гадина* рогатаа [Бер. 215], *гадина* змія [Син. 106], Аще кого *гадіна* в(ъ)куси(т) [ЛГП 109] та ін. Приблизно з XVII ст. простежується нормативний нині дериват *гадюка*: Не грѣ(и) *гадюки* за пазухою [К. З. 263]. Семантики «змія», яка виявляється вже з XVI ст., в південно-західних говорах набуло й кореневе слово *гад* [Ж. 133]: нечисто(ст) *гадѧчѫѫ* [Трв. 52], *гадѣй, гадячий* «зміїний» [Т. 500]. Тут же простежується зближення семантики й номенів *гадина* та *уж* [Stud. 85]: Оужовни(к) є(с)[т] ...добро коли кого *оужь* а(л)бо *гадина* вкоуси(т)... я(д) из чл̃ка выганѧеть [Твр. 52], аспіда: *оужъ* малы(й) ѣ д о в й - т ы (й) ...або *змій* [Бер. 182]. У закарпатському говорі значення «гадюка» набув номен *гыд* [Чоп. 62], що, як і *гадъ*, первісно передавав почуття огиди (пор. літ. *гид* < gydъ). У народному мовленні назви *гад, гадина* — *вуж, уж* за семантикою чітко не протиставляються [Дз. 244]: коли кого *оужь а(л)бо гадина* въкуси(т) [Трв. 52], Сірахъ: ...кшиканьє *оужѡвъ* [Бер. 232]. Ще одне слово, вживане для вираження негативних почуттів (огида, бридкість), виступає синонімом гадюки — *паскуда* < paskuda (префікс *pa-* і *skądъ* «бідний, мізерний») [Stud. 85; центральні закарп. говірки]. Та в більшості українських говорів і сучасній літературній мові слово *вуж* (діал. *уж*) зберегло старовинне значення — «неотруйна змія середнього розміру», яке відбивають і писемні пам'ятки, напр.: aconitae верете(л)ница, *ужъ* [Слав. 67].

Очевидно, номен *ящеръ* > *ящір*, як і назва *змій*, протягом історії в живому мовленні на більшості ареалу української мови активно витіснявся давніми дериватами *ящериця* < aščeriсa та *ящірка* < *ящорка* < *ящеръка* < *aščeгъka і кінець кінцем став книжним словом на позначення вимерлих плазунів і земноводних і схожого на них за будовою тіла ссавця, котрий водиться в Азії та Африці [СУМ XI 662].

Континуант праслов'янського дериваційного варіанта номена з фіналлю *-уръ* — *aščuгъ > *ящуръ* > *ящур* «ящірка», мабуть, також був притаманний окремим говіркам староукраїнської мови, пор.: Саvроматіа: *ящуроочная* [Бер. 230]. Тепер термін *ящур (полевий)* «ящірка» виявляється в говірках української мови [Дз. 243].

У південно-західних говорах *ящір* < *ящоръ* < *ящеръ* та давній варіант слова (гадають, словотвірний) — *ящур* < *ящуръ* < *aščuгъ позначають саламандру (на Україні

цей плазун поширений саме в Карпатах) [Ж. 1117; Гр. IV 547; Дз. 244]. Звуковий різновид номена *йа́шчӱр* «саламандра» ӱ-каючих закарпатських говірок є або закономірним континуантом давнього терміна *ꙗщеръ* або гіперистичною реакцією на сусідні укаючі говірки, через те що у відкритих складах маємо: род. відм. одн. *йа́шчера* — *йа́шчӱра,* наз. мн. *йа́шчеры* — *йа́шчӱры.*

Зоономени *ящер, ящур* було перенесено на різновид шерехатої шкури — шагрень, яку використовували для рукоятки шаблі або піхов до неї, пор.: *Ящеръ:* острая скора, которою оуживають до рукоѧста шабелного, цапа [Бер. 161], Въ Яська Бабенченка шабля подъ *ящуромъ* [Т. Мат. 1026]. Це староукраїнське значення в сучасних діалектних матеріалах не простежується.

З давнім зоономеном *ящур* пов'язаний термін на позначення інфекційної хвороби, яка виявляється в пухирцях, зокрема на слизовій оболонці рота. Пор.: *ящур* «болезнь на языке у животных; язва, отъедающая языкъ» [Б.-Н. 416].

Староукраїнські пам'ятки засвідчують дві основи — *ящер-(ящор-)* та *ящур-* — в дериватах із демінутивними і разом з тим фемінізуючими суфіксами *-иця, -ка* (з пізнішою втратою коннотації здрібнілості): lacerta *ящерица;* saura *ящерица;* vipera ехидна, *ящерица* [Слав. 248, 362, 414], ехідна: *ящорка...*; саламандра: бестійка ве(л) я(к) *ящорка* [Бер. 206, 230; у лексиконах XVII ст. відбивається помилкова традиція ототожнення старослов'янського *ехидьна* «гадюка» з ящіркою], *ящерка* lacerta [Слав.— Кор. 540], гниды *пявки* и *ящурки* [К. З. 190], кидал на него *ящорки* и жаби [Ізм. 6] та ін. Нормативною стала найпоширеніша форма — *ящірка.* У діалектах засвідчується й варіант *я́щурка* [Б.-Н. 416], звідки він та похідний від нього прикметник *ящуриний* проникають у художню літературу [СУМ XI 662; щоправда, в закарпатських укаючих говірках *йашчурка* < *йашчорка* < *ꙗщеръка,* пор. ǰaščurka або ǰaščerka — AJDŁ III № 145]. Очевидно, й ветеринарний термін *ящур* у літературну мову ввійшов із тих південно-східних діалектів, у яких функціонує співвідносний зоономен *ящурка,* а не *ящірка.* Уже П. Білецький-Носенко, словник якого базується на ікаючих південно-східних говорах, подає вокабулу *ящуръ* із перекладом «Болезнь на языке животных. Язва, отъедающая языкъ» [Б.-Н. 416]. Закріпленню терміна сприяли контакти з російською термінологією (рос. *ящур*).

Без специфічних змін в українській мові функціонують такі давні зоономени, нині нормативні: *жаба, вугор, осетер* (вставний *е*), *сом, щука, короп: rapa жаба* [Слав. 344], Кона куютъ, а *жаба* ногу пу(д)ставляє(т) [К. З. 229; див. ще: Т. 895], glanes *сомъ риба;* alabes *уго(р) рыба;* anguillae *угри* [Слав. 209,

76, 83] *щука* lucius [Слав.— Кор. 539], на *осетри* и ставляють сети; рыбъ: яко *щукъ, короповъ,* лещовъ, *сомовъ*... старосте *осетръ* [Арх. ЮЗР VII/1 85], зварить... *коропи* [Інт. 35].

Староукраїнські тексти задокументували й діалектні варіанти іхтіотермінів: carpio *ка(р)пъ* рыба; chrombus кара(с) или *ка(р)пъ* рыба; cyprynus кара(с), *кар(пъ),* erythinus язъ *ка(р)пъ* [Слав. 113, 121, 151, 183; пор. *карп* «короп» — Ж. 336, п. karp], acipenser *ѡсѣтръ* (ін. сп.— *осятръ*) [Слав. 66]. Форма *осѣтръ,* імовірно, відбиває перехід *е* > *і* в закритому (історично — відкритому) складі за аналогією до випадків із закономірним чергуванням *е* — *і*, але в новоукраїнських говорах континуанта її не виявлено.

Л. А. Булаховський [Булаховський II 244], який пояснює *е* в іхтіономені *лящ* < *лєщь* < leščь [задокументовано вже П. Беріндою — Рѡсским(ъ) ѧзыко(м): и рибѣ сіє имѧ естъ *лѧщъ* — Бер. 61; пор. рыбъ... *лещовъ* — Арх. ЮЗР I/VII 85] впливом акаючих південноросійських говорів, де в непрямих відмінках виступають форми типу *ляща, лящу* і т. д., схильний ставити в якийсь зв'язок із російськими діалектами півдня також виникнення української діалектної форми *осятéр* [Гр. III 74; СУМ V 796]. Проте не можна ігнорувати також можливості відбиття у формах *лящ* (род. відм. *ляща́* і т. д.), *осятер* гіперичного відштовхування від північноукраїнських говірок, у яких праслов'янський *е* під наголосом рефлексується як *'а*, а в ненаголошеній позиції — як *е* (типу *пйат'* — *петй*, пор.: *леща́вка, ляща́вка* «підлящ» — Лис. 114, а також блр. *асяцёр* — ЭСБМ I 167).

У пам'ятках із XVI ст. фіксується *лещ:* даивали... *щукъ,* короповъ, *лещовъ* [Арх. ЮЗР I/VII 85]. З характерним українським переходом *е* > *і* в новозакритому складі континуант *ліщ* виявлено в говірках [Ж. 410].

Закономірний фонетичний континуант давньоруського номена *мьнь* наявний в українських говірках — *мень* [Гр. II 417; СУМ IV 673; пор. і *меньок* — там же]. Сучасна нормативна форма *минь* (род. відм. *миня*) [СУМ IV 712] виникла з *мень* під впливом вокалізму непрямих відмінків та паралельно вживаної *миньо́к* [там же]; де *и* з'явився на місці ненаголошеного *е*. В говірках функціонують численні назви — деривати давнього слова: *мнюх, мнух, ментус, ментуз, ментюк, ментюх, менькус, минтус* (уже в XVII ст.: alause — *минтус* — Слав. 76; із п. mięntus, діал. mietur, mintus) [Коломиец 83; Ж. 434, 448; Чоп. 187].

Говірковий варіант *мнюх (мнух)* виник у результаті народно-етимологічного зближення старовинної форми *мень* < *мьнь* (род. відм. *мня,* дав. *мню* і т. д.) з дієсловом *мн'áти(с'а)* «м'яти(ся)» (щодо структури пор. *лінюх, сплюх* і под.):

ця в'юнка риба влітку (її переважно тоді й ловлять) ховається під камінням, корчами, в норах; аби миня піймати, треба коло нього довго м'ятися. Назва *мніус* виникла, очевидно, через контамінацію *мнюх* і *минтус* і под. з народно-етимологічним зближенням із *м'яти* (наказова форма 2-ї особи однини — *мни*) та слова *ус:* у риби під ротом є непарний «вусик».

Упродовж усього староукраїнського періоду у пам'ятках зустрічаються зоономени *желвъ, жолвъ:* по(р)фира єсть *(жо(л)въ,* албо риба... [Зиз. 68], желвъ: testudo, ч е р е п а х а, чаша ч е р е п а ш а ѧ Χελώνη, *жолвъ*...; порф vpa: шарлат(ъ), а(б) *жолвъ* а(б) рыба... [Бер. 36, 228], testudo *же(л)въ;* testudineus *же(л)вий;* echinophora родъ *жел(ъ)вий* с(ъ)корупа *желви(й)* [Слав. 396, 173], называлъ его *жолвію,* ч е р е п а х о ю; курей, гусей, утокъ, слѣмаковъ, *жолвовъ* [Т. 973]. Вживається й нині в поодиноких говірках *желв* [Ж. 219], фітькало *желва* «черепаха» [Дз. 244]. Однак у давнину це було книжне слово, функціонування якого підтримувалося контактами з польською мовою (п. żółw, пор. безсумнівний полонізм — *жулвъ* — чрьвленица: *жулвъ* морскій — Бер. 156), на що в деяких пам'ятках вказує вживання при ньому як глоси — назви *черепаха.* Як бачимо, здавна задокументовано інший термін праслов'янського походження (нині нормативний) — *черепаха* < *čeǵpaxa. Пор. ще: взяти черепкѣвъ з слимака або зъ *черепахи* [Кн. 69]. Старовинний корінь *желъв-* зберігається в медичному терміні *жовно,* мн. *жовна, жовни* «затверділі хворобливі пухлини у вигляді ґуль на тілі людей, тварин, на рослинах» [СУМ II 539; ЕСУМ II 203 — тут див. і діалектні деривати й варіанти].

Давні запозичені назви екзотичних рептилій увійшли в українську мову, але тільки слово *крокодил* (пор.: crocodilus *ко(р)кодылъ* — Слав. 147] зберегло первісну семантику.

Про плазуна *аспида,* назва якого нерідко зустрічається в конфесійній літературі, особливо Псалтирі, за котрим у старовину навчалися й письму, староукраїнські церковні письменники розповсюджували легенди (очевидно, почерпнуті із середньовічних бестіаріїв): якъ *аспидъ* глухій, затикали уши свои [Пал. 779], ...*аспидъ* долгій, сердитій, который вѣтру и шумлѣнѧ лѣсного ненавидит, затыкает оуха свои хвостом [Т. 38]. Про цю тварину існували й об'єктивні відомості — *аспіда:* оужъ малы(й) ѣдовиты(й)... або зміа [Бер. 182]. З конфесійного письменства назви *аспид, гаспид* (*г* — протетичний) перейшли в живу мову, в якій є синонімами слів чорт, біс, дідько, а також лайливими словами [СУМ I 68; II 40]; пор. діал. *аспіда* (про жінку) «аспид», «гаспид» (Он. I 36), *áшпед, йáшпед* «зла людина, особливо жінка», *áшпедиц'а, йáшпедиц'а* «зла, підступна жінка» (закарп. говори).

У конфесійному письменстві поширені були й назва *ехидна* (в Псалтирі), і дериват — прикметник *ехиднов* (у Євангелії). Про її носія також ходили легенди — єхідна: ящорка. зр(и) змій... Сей звѣръ, растлѣвающъ рождщую и прогризающъ древо еа, сице глетсѧ происходити на свѣтъ [Бер. 206]. Мабуть, на основі легенди в народній мові назва *ехидна* стала означати лиху, злу, хижу, лукаву, в'їдливу людину [СУМ II 499]. Унаслідок помилкового сприйняття іменника *ехидна* як прикметника жіночого роду із суфіксом *-н-* (пор. *ехидний* «злий, хитрий, підступний (про людину)») у розмовній мові іменник сприйняв «безсуфіксну» форму *ехида* [там же].

Зоологічний термін *ехидна* «ссавець підкласу однопрохідних» (поширений в Австралії, Новій Гвінеї, Тасманії — УРЕС I 715) є новим міжнародним терміном, створеним на латинсько-грецькій основі (Echidna aculeata).

У пам'ятках XI—XIII ст. фіксується помітна кількість давньоруських назв безхребетних тварин, особливо комах. За поодинокими винятками це — праслов'янська спадщина: *муха* < muxa, *оса* < osa, *сьршвнь* (*шьршвнь;* асиміляції *с* до наступного *ш*) < sьršenь, *овадъ* (*оводъ*; асиміляція *а* до *о* або зближення з *вод-а, вод-ити*) < ovadъ < obvadъ (корінь vad-ti «заважати, перешкоджати, шкодити»; інші етимології — Ф. III 114; ЭСБМ I 68; Mach. 423), *стрькъ (строкъ)* < strьkь «повід, гедзь», *усѣница (усѣница)*, *гусѣница (гусѣница)* < ǫsenica (ǫsěnica), gǫsenica (gǫsěnica) (із ǫsenica, початковий g — протетичний — Ś. I 266) < ǫsenь або ǫsena (ǫsěnь чи ǫsěna; корінь ǫsъ«вус»), *мѣтыль (метыль)* < motylь (metylь; корінь motati — metati, чергування голосних), *моль* < molь, *гругъ* < prǫgъ «сарана» (той же корінь, що і в рос. *прыгать*, чергування (u > y — ū > ы), *свьрчькъ* < svьrčь «коник, цвіркун», *въшь* < vъšь, *блъха* < blъxa, *клѣщь* < klěščь, *паукъ* < paǫkъ, *моровьи* (фіксується і в неповноголосній старослов'янській формі *мравии*) < *morvьjь «мурашка», *чьрвь* < *čьrvь, *понороръ* < *ponorvъ «вид черв'яка», *пьнавица* < pijavica (pьjavica), *хрустъ* < xrǫstъ «хрущ», *ракъ* < rakъ: *ядаху* скверну всяку. *комары* и *мухы* [ПВЛ 235], *овадоу* соудоу многоу и *комаромъ* въ нощи [ЖФ 87], Еллини съжижю(т) не сущаа ѡбразы *съръшень(м)* и *ѡсамъ* [Ср. III 817], и акы бѣсующеся, и акы *строкомъ* устречени [И. Ф. 439], паде *метыль* густъ по земли и по водѣ и по хоромомъ [ЛН 21], *Молеве*... ризы ѣдять [Д. З. 13], поюша... *хрустове* [ПВЛ 169], придоша *прузи* на Руськую землю [226], Да не ѡжьте... *сверчекъ* и *прузи* [Ср. III 288], Множьство *въши* и *блъхъ* и малого прочаго гада [I 118], спадоша *клѣщѣ* с нбсѣ [ЛК 278], посадника *Паоука* [546; тут — відапелятивний антропонім], Стославъ же

ѡста Чернигову. а Дюрги ѡста оу *Моровиска* [ЛК 478; топонім], жерави и *мравия* [ХА 169], Море же Содомьское... не имать в себѣ... ни рыбы, ни *рака,* ни *сколіи* [ХД 27], есть въ древци томъ *червь* великъ, яко *понороѵъ* въ болѣ есть [6], *пиявица* [Ср. II 947], казнить Бъ... *гусѣницею* [ПВЛ 168].

Імовірно, в основному південний ареал на Русі мали слова *сколия (скольа), сколька, сколъка* < skolьja (-ji), skolьka [пор. б. діал. *скойка,* с.-х. *школька* «черепашка, скойка», словен. skoljka; П. Скок с.-х. назву помилково відносить до романізмів — Sk. II 219—220]: Море же Содомьское... не имать в себѣ... ни рыбы, ни рака, ни *сколіи* [ХД 27; ін. сп.— ни *сколки* — Ср. III 378]. Пор. ще в Уставі студійському XII ст.: ...вълагають въ вариво зелиныіа *скольки*... съ лоукъмь и съ зелиюмь [Ср. III 378].

Дериват від етимологічно спорідненого з ним кореня *скала* — *скалъка* — виступає в пам'ятках XV—XVI ст. із інших східнослов'янських територій: Яко... бисеръ в *скалке* скрыіся [364]. Не з'ясовано, в цитованому тексті відбивається живе російське мовлення чи вплив церковнослов'янської мови (в словнику В. Даля такої семантики слова *скалка* не відзначено). Очевидно, переважно південноруським словом було *площица* < ploščica < ploska «блошиця» (корінь *плоск*-ыи): Видяхъ толико *площиць* въходяще въ келию мою... ѡбрѣтахъ все тѣло моѥ ѡбъѣдено [II 970].

Лише в перекладних текстах південнослов'янського походження фіксується лексема *изокъ* < jьzokь «коник, цикада; місяць травень або червень» (корінь *ок-о,* тобто комаха з виряченими очима — Ф. II 123; ЭССЯ IX 55; Орол. 338]. Від назви комахи в давнину дістав найменування місяць червень — *изокъ:* мсца иуния *изока;* славие же поюще, косы же... и *изокы* [СлРЯ VI 196]. Тим часом існує думка про те, що назва *изокъ* «коник», «червень» в південнослов'янські тексти кінця XII—XIII ст. потрапила з давньоруських [Gošić 21—26]. За матеріалами «Этимологического словаря славянских языков» [IX 55] досліджуване слово мало північнослов'янський ареал.

У порівняно пізньому тексті — творі Г. Цамблака, письменника болгарського походження, певний час київського митрополита, який жив на Україні на початку XV ст., фіксується назва *вермиѥ* — здрібніле від *вьрмь* [?] «сарана»: Кая пища Іоанова? *Верміе* дубное и медъ дивии [Ср. I 245].

В євангельських цитатах давньоруських текстів зустрічається зоономен *тьлия* < tьl'a з старослов'янською семантикою «міль»: слыша бо... єу(г)лье чтомо... не скрываите собѣ сокровищь на земли идеже *тля* тлить [ПВЛ 125].

У прісних водоймах України найпростіші багатоклітинні

безхребетні тварини — губки (Spongia) — представлені тільки кількома видами бодяг [БСЭ VII 430]. М'який пористий кістяк, що добре вбирає вологу й використовується в побуті, добувається з тих видів цих тварин, які водяться в морях, особливо теплих, тому нам здається, що губки були привізним товаром на землях праслов'ян. Вони своєю фактурою нагадували м'якуш дорослого гриба-трутовика, тому, як і трутовики, позначалися словом gǫba, континуантом якого було давньоруське *губа:* [княгиня Ольга] стоюше. аки *губа* напаюема. внимающи оученью [ПВЛ 61]. Деякі етимологи вважають, що «зоологічна семантика у іменника *губа* могла з'явитися в результаті сприйняття даної тварини як водяного гриба» [ШІ. I/4 192], але це малоймовірно, бо фактуру, подібну до грибів, мають са́ме морські види зазначених безхребетних, а не річкові види — бодяги. Навпаки, пізніше назву м'якого ніздрюватого скелета, вживаного в побуті, перенесено на організм, з якого він здобувався. Губки як водні організми, безсумнівно, були відомі давньоруським мореплавцям і мешканцям приморського Тмутороканського князівства.

З неслов'янських слів, які вживалися в XI—XIII ст. на позначення безхребетних, укажемо на номени *скор(ъ)пиꙗ, скор(ъ)пии* < гр. σκορπίος: ищезнуша из града *скорпиꙗ* и комари [ХА 305]. Давньоруські пам'ятки засвідчують народноетимологічне зближення його із *скора* «шкіра» — *скоропии, скоропиꙗ*: множьство змии и *скоропиꙗ* [ЛІ 30], подасть ѥмоу *скоропию* [Ср. III 383]. Зустрічаються гіперичні — штучні неповноголосні форми, що також посередньо вказують на існування форм із *-оро-: скрапии* дѣлꙗ и змии [390].

Досліджувана група зоономенів в українському континуумі збереглася повністю, хоч поодинокі назви або давні звукові чи дериваційні форми відійшли на діалектну периферію. Фонетично закономірними є загальнонародні слова *муха, оса, комар, міль, кліщ, павук* (приголосний *в* розвинувся з призвука після *а* перед *у* — уникнення зіяння), *рак,* які функціонують протягом усієї історії, напр.: musca *муха,* vespa *ѡса;* culex *комаръ;* tinea *мо(л),* тля; ricinus, ricinum риза четвероуглная, *клѣщъ,* че(р)въ; araneus *паукъ;* corophium *ракъ* [Слав. 235, 411, 149, 398, 355, 89, 144], ка(р)[к]инъ *ракъ* [Лекс. пр. 184], Форосъ...: блоха, а(б) *комаръ,* а(б) пло(д) *молевъ* [Бер. 239], *комарами* и верблюдами [Гал. Кл. Чеп. 99], я(к) *муха* ув окропѣ; Якъ *ракъ* з кошела выпа(в) [К. З. 264, 259].

Українська мова успадкувала обидва варіанти слова на позначення личинки метелика, але основним і найбільш поширеним континуантом є форма *гусениця* (нормативна): *усеница: гусеница* [Бер. 140], eruca *гусеница* [Слав. 183], Bruchus

усеница [105], *гусеница* бываєть [К. З. 191]. Від XVIII ст. фіксується варіант *гусéнь* (сучасне — *гусінь*) [Т. 631] без суфікса *-иця*. Важко сказати, чи так пізно фіксується дериват праслов'янської давнини (gǫsenь, gǫsěnь), чи перед нами назва, утворена шляхом вторинного, зворотного, словотвору від *гусениця* (пор. аналогічно в блр. *вусень* «личинка метелика» — ЭСБМ II 231). У народному мовленні *гусінь* має збірне значення [Гр. I 342]. До поширених діалектних варіантів назви належать слова з елементом *-і(е, и)льниця: гусільниця* [СУМ II 198], *гусельниця* [Чоп. 62; Гр. I 342], *усілниц'а* [Закарпаття], *осільниця* [Он. II 26; перехід ненаголошеного *у* > *о*], *восілниці, вусéлниці, вусéл'ниці, вусилниц'а, вусіл'ниц'а, вус'ілниц'і, гусéлниц'і, гусéл'ниц'а, гýсилниці, гýсил'ниці, гусіл'ниці, гусіл'ниц'а, осéлниці, оселниц'а, осіл'ниці* та ін. [Stud. 86], вживані головним чином у південно-західних діалектах. Вони, мабуть, виникли з *гусениця (усениця)* і под. під впливом назв тварин із суфіксом *-ел*, пор. *ушіл, ушýл*, мн. *ушелы* «воша, яка водиться у пір'ї птаства» (Закарпаття) < **зъшєлъ*; суфікс *-ел* < прасл. -elъ [Sławski 108], пор. ще: *вошал'* «кінська воша» [Он. I 148]. Існують говіркові варіанти, що прямо вказують на вплив утворення *ушіл: вушіл'ниці, ушіл'ниці* (пор. і *вушиніці*) [Stud. 86], *ушілниц'а* (Закарпаття). Пор. ще діалектне *вощенйця* — контамінація *восе(ль)ниця* і *воша* [ЕСУМ I 431]. Не виключено, що варіант *(г)усельниця* є продовженням давнього деривата з суфіксом *-ельница* — **(г)усельница*. У варіантах *усінниця* [Гр. IV, 356], *усéнниц'а* [Stud. 86] можна вбачати асиміляцію *л* до *н*. Структура *гусельниця* засвідчується з XVII ст.: eruca *гуселница* [Слав. 183; список], на згубу *гуселницѣ* [Т. 631]. Напевне, шляхом зворотного словотвору від *(г)усельниця* утворено діалектні номени *гусельня* [Гр. I 342], *гусіль* [Ж. 1016] і под. (інші варіанти див. ще: Дз. 248; ЕСУМ I 431). Діалектні слова з початковим *у-* є континуантами відповідних давніх варіантів. У деяких говірках перед *у* розвинувся протетичний *в*, напр.: *вýсень* [Дей. 21].

Зоономен *сьршень* в етимологічно закономірній формі в сучасних українських говорах не виявлений. Але вживаються його континуанти з початковим *с* — *с'éршен', сэршéн', сéржен', сéрщун, сéрщун'* [КДА I 93], *серсінь, саршін, саршон* [Дз. 247], *серсень* [Он. II 211]. Великого поширення набув старовинний, нині нормативний варіант *щершень* (діал. *шершін', шäршел'* — КДА 93). Тривалий час у слові зберігався суфікс *-ень* (пор. закономірний діалектний континуант *серсінь*): crabrones *шершенѣ* [Слав. 145], проте структуру назви було прирівняно до більш поширених утворень із суфіксом *-ень* < *-ьнь:* буваю(т)... в лѣтнее время *шершнѣ* [К. З. 191], Многіи *шершни* [С. II 139]. В частині говорів, зокрема закар-

натських, номен зазнав впливу утворень із суфіксом *-ун* — *шéршун, сéршун* [Дз. 247]. Цілком імовірно, що первісно форма зазначених діалектних варіантів була *сьршєнъ* < sьršenъ [Sk. III 323, пор. с.-х. *сршљен*, словен, sršen], прямим континуантом якої можна вважати діалектне слово *саршон* (пор. і *саршін* — Дз. 247). Етимологічно непрозорий термін у деяких говірках реетимологізовано на грунті співзвучного *шерсть* (комаха вкрита ворсинками, що нагадують шерстяний покрив) — *шерстень, шерснюк* [Дей. 105].

Загального поширення набув давній варіант *оводъ*, закономірною звуковою формою якого в українській мові є нормативна *овід*: све(р)шки *оводы* и мотылѣ [К. З. 190]. Континуант давнішої форми *овад* [Ж. 552; Чоп. 227; Гр. III 33], *óват, вóвад*, пор. і *овадня* «комашня» [Он. II 13; AGB I № 79],— надбання південно-західних діалектів. В окремих закарпатських говірках поруч із формою множини *óвады* вживається форма *бводы*, хоч в однині відома тільки *óвад (óват)*.

У пам'ятках української мови найчастіше зустрічається номен *мотыль (мотиль)*: papilio *моти(л)*... [Слав. 299], *мотылъ* papilio [Слав.— Кор. 468], оводы́ и *мотылѣ* [К. З. 190], *мотыліов* красныхъ... множество [Т. Мат. 389], проте на позначення ряду метеликів він залишився тільки на діалектній периферії, насамперед південно-західній і північній: *мотиль* [Ж. 454; Ник. 163], *мотильок* [Он. I 454]. Говірковими звуковими системами зумовлені різноманітні фонетичні варіанти слова — *мотыль* [Чоп. 190], *маты́л', мати́л', матіл', матіл'* тощо [Ник. 163], *мути́л'* [Stud. 86]. Зближення назви з основами, що мають більші дериваційні можливості, прирівняння фіналі номена до співзвучних суфіксів, а також фонетичні модифікації призвели до виникнення багатьох діалектних варіантів: *мот'іл', мутель, мутaлька, моталь, мотовиляк, мутавель, мутіл', мітіль* [Дз. 248; Stud. 86], *матýль* [Он. I 163], *метіль*, род. відм. *-еля* [Гр. II 420].

Інший давньоруський варіант номена — *мєтыль* — лежить в основі сучасного нормативного *метелик*, другий голосний у якому, мабуть, з'явився на місці ненаголошеного *и* < *ы*, спочатку в непрямих відмінках у ненаголошеній позиції (*метиля́, метилю́* і под.), а потім за непрямими відмінками було вирівняно основу називного. Умови для переходу ненаголошеного *и* > *е* були й у здрібніло-пестливій формі *мотильок*, пор.: *мотельок* [Он. I 454]. Не виключене й зближення зоономена з метеорологічним терміном *метелиця*.

Кінець кінцем і сама форма *метелик* могла виникнути із *мотелик* унаслідок асиміляції *о* — *е* або зближення з *метелиця*, без безпосереднього зв'язку з давньоруським варіантом *мєтыль*. Давня словоформа *мотиль* у сучасній літератур-

ній мові позначає личинок деяких комах, зокрема дзвонарикових, які використовуються як корм для риб.

З інших старовинних назв виділимо діалектний номен *віщиця* «п'ядак бузковий» [В. Н. Зн. 35], що є продовженням праслов'янського věštica «відьма» (пор. с.-х. vještica «відьма», «нічний метелик» — Sk. III 603). На тварину перенесено назву у зв'язку з повір'ям, ніби відьма перекидається в нічного метелика (таке вірування побутувало на Закарпатті; пор. також Sk. III 603; характерно, що в закарпатському діалекті *босоркáн'а* — 1. «відьма», 2. «нічний метелик»). Малоймовірно, ніби ентомономен мотивується тим, що згідно з народним віруванням поява метелика віщує нещастя [ЕСУМ II 322]. Деетимологізація найменування призвела до вторинного зближення його з дієсловом *ис(ь)кати* «шукати» [там же] й виникнення різновидів слова: *íщевицьі, íщерицьі, íщицьі* «метелик; нічний метелик» [В. Д. 104], *йщиця* «нічний метелик» [Ж. 326], *йішчиц'а* «метелик» [Stud. 86].

Континуантом давньоруського номена *въшь* у пам'ятках української мови звичайно виступає лексема *вош:* pediculus... *вошъ* [Слав. 304], Де(р)жися... як *во(ш)* кожуха [К. З. 262], причому вже в XVII ст. спостерігається вирівнювання основи за формою називного відмінка однини: З тѣла єго... *вощи* и черви плинули [Т. 317], ѣлѣ *воши* да стали и г(ъ)ниди [К. З. 258].

Фонетично закономірна форма у множині спостерігається в частині діалектів, у першу чергу південно-західних: *вош,* наз. мн. *уши* [Он. I 148; Закарпаття], де *у* розвинувся із початкового *въ-* (пор. *въ* > *у, въз-* > *уз-*) перед складом із голосним повного утворення. Вона засвідчується порівняно пізно — з XVIII ст.: *вуши* нас идят, гниди помагают [Т. 355]. Форми *уши* можна було сподіватися й у непрямих відмінках однини. В поодиноких говірках зустрічається *уш, вуш* < *въшь* навіть у називному однини [ЕСУМ I 431; пор. с.-х. *уш* «воша»]. На більшості ареалу української мови за аналогією до назв *блоха, блошиця, комаха* і под. старовинне слово *вош* одержало закінчення *-а* в називному відмінку однини, тепер форма *воша* — нормативна [СУМ I 740]. Та цей іменник (як і назва *миша* < *мышь*) не повністю ввійшов у парадигму іменників першої відміни, зберігаючи в родовому множини давню флексію *(вошей,* пор. *мишей).*

У звуковому відношенні закономірним континуантом давнього номена *блъха* є діалектні (переважно південно-західні) форми *блиха, блыха* [Stud. 85; Чоп. 14: АУМ II № 66, 169, 406], на основі яких виникли варіанти *бвыха, блеха* [Stud. 85]. Вони засвідчуються дуже пізно — з XVIII ст.: *блихи*... вискакають; *блышка* [Т. 104]. У родовому відмінку множини розвивалася закономірна форма *блох* < *блъхъ* (вона існує і в деяких

говорах, де вживаються *блиха, блыха* — Закарпаття). Вважається, що форма *блóхи* < blъхы є правомірною і в називному множини, оскільки *ъ* тут під наголосом був сильний [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 187]. За звуковою формою основи у множині було вирівняно основу і в однині на більшості української мовної території. Очевидно, на закріплення варіанта *блоха* мала вплив демінутивна форма *блошка* < *блъшька*. Нормативна тепер форма *блоха* задокументована з XVII ст.— Форосъ...: *блоха,* а(б) комаръ... (Бер. 239), pulex *блоха* [Слав. 338], Есть и в него *блóхи*... [К. З. 223]. За вихідною формою *блыха* в говірках вирівняно демінутив *блошка* < blъšьka, що відбивають вже тексти XVIII ст.: *блышка*... мушка скакливая [Т. 104].

Українські пам'ятки з XVII ст. показують, що в цей час на надокучливі інсекти, насамперед воші, перенесено старовинну назву *нужа* < nǫdja (корінь той же, що й у *нудити* і под.; літ. *нужда* — запозичення з церковнослов'янської мови, на що вказує сполука *жд* замість *ж*), котра в давньоруських текстах виступає з розгалуженою семантикою, в тому числі із значеннями «необхідність», «примус», «утиск», «біда»: Землю вашу зъѣдять прузи, мшица... усеница и иные *нужи* [Хрон. 128]. Тепер *нужа* «воші», «мухи» — факт розмовного мовлення [СУМ V 453]. У деяких південно-західних говорах слово виступає в полонізованій формі *нендза, ненза* (п. nędza «убозтво, бідність, злидні») «нужа, воші», «гусінь та ін. шкідники», «злидні, клопіт, хвороба (згруб.)», «дріб'язкова, набридлива, непорядна людина (знев.)» [МСБГ VI 48—49].

Помітних структурних і звукових модифікацій зазнав давній номен *моровьи*. Етимологічно непрозорий, він дуже рано був зближений із співзвучним словом *мурава* «трава, моріг» [Ф. III 11, пор. рос. *муравей*, блр. *мурашка*]. Структурно близькими до давньоруської є діалектні варіанти, котрі функціонують майже на всьому ареалі української мови, утворюючи суцільні масиви, але не єдиний діалектний континуум,— *муравéй, муравéл'* (очевидно, *л* з'явився на місці *й* після губного *в* спочатку у множині: *муравл'і* < *муравйі* тощо; пор. рос. діал. *муравель,* але не виключається і вплив структур із суф. *-ель,* у тому числі орнітономена *журавель*) [АУМ I № 326 і коментар; II № 340 і коментар; Stud. 86]. Форму *муравель* виявлено в російській пам'ятці XVI ст. «Назиратель», позначений українським впливом [Наз. 67—69]: *муравли* лѣзут [495]; пор. ще збірну форму *мурав'я:* А особно *муравю* мошку... та(р)каны [К. З. 191].

Крім цього, на величезній частині ареалу української мови давній термін зазнав впливу назви *комаха (комашка)* і збірного *комашня,* що в різних діалектах, особливо в пів-

денно-східних, має це ж значення [АУМ I № 326], і виникла форма *мураха* [там же; II № 340; Stud. 86], похідною від якої є сучасна нормативна форма *мурашка*. Очевидно, це сталося до XVII ст., коли фіксується тепер діалектний варіант *муращка*, який, мабуть, виник із *мурашка, мурашок* під впливом *сверщок* «коник (комаха)» — ко́ха: *мура́щникъ*, в(ъ) которимъ *муращки* живутъ [Бер. 55], мравїй: *муращокъ* [66], Свинья с *Мурашкою* спорили [С. II 112]. У південно-західних діалектах вживаються й інші континуанти давньоруського *моровьи: моранділ, мораха, мура́йка, мурал', мурандел', мурах* [Stud. 86], *муряньок* [Чоп. 192], *мур'анка* та ін. [АУМ II № 340], що виникли в результаті втрати етимології й аналогій до інших слів і структур (зокрема, з коренем *мур-*).

Протягом усього староукраїнського періоду функціонує зоотермін *черв* (кінцевий *в* утратив палатальність), яким звичайно позначалися м'якотілі *безхребетні* тварини, але часом він уживався на позначення членистоногих [Винник та ін. 368], напр.: vermis *червъ;* vermiculatio *червиєвъ* ражденіе; vermino *червив* мя снѣдаю(т), точатъ; corythia че(р)вленїца, *че(р)въ* мо(р)ски(й)...; oniscus стоногъ *червъ;* ricinus... *клѣщъ че (р)въ;* scarabeus *кровка,* еленець *че(р)въ* [Слав. 410, 148, 291, 355, 363] тощо; тлѧ: ...плѣсн(ь), або *черв(ъ)* [Бер. 167]. Давня форма збереглася в літературній мові тільки у формі множини — *че́рви* — як збірна назва групи безхребетних тварин, що поділяються на п'ять типів [СУМ XI 295; УРЕС III 736]. У староукраїнській мові слово *червъ* мало збірне значення й у формі однини: *че(р)въ,* блохи и воши [К. З. 190], проте за аналогією до утворень типу *комашня, мурашня, мурашва* воно прийняло кінцевий *а* — *черва́* «черви, личинки комах, схожих на червів». Нині вона кваліфікується як розмовна лексема [СУМ XI 295]. Старовинна форма однини *черв* із давньою семантикою та збірним значенням «личинки бджіл» [Ж. 1064; Гр. IV 452] притаманна сучасним народним говорам.

Оскільки лексема *черв* у староукраїнській мові позначала як окрему тварину, так і сукупність (збірність) тварин, виникла потреба формальної диференціації однини і збірності. Її було досягнуто шляхом увиразнення давнього кореня за допомогою суфікса *-'ак* (*-ак*) — *черв'як* (розм. *черва́к*). Нове утворення в обстежених текстах засвідчується з XVII ст., хоч могло виникнути й раніше: *червяки* черніе, а зростом як гусениця [ЛСам 142], *Червячками* и то(и) живы(т)сѧ [К. З. 255].

Немає жодних підстав думати, що в староукраїнській мові слово *червъ* було книжним [Винник та ін. 368]. І в сучасній українській мові функціонує прикметник-дериват давнього кореня *червивий*.

Успадкований номен *п'явиця* із старовинною структурою широко вживався приблизно до XVII ст., коли суфікс *-иця*, як і в інших назвах, активно витіснявся суфіксом *-к-а:* hirudo *піáвица* [Слав. 219], гниды *пя́вки* и ящурки [К. З. 190], стави(т) *пиявки* з(ъ) банками на крижахъ [ЛГП 61]. Сьогодні старовинна структура функціонує в окремих говірках, зокрема закарпатських: *п'я́виця* «п'явка» [MRSz 361], *п'явиця* «кінська п'явка» [Гр. III 504]. Перенесений (за подібністю забарвлення) на іншу тварину, давній дериват із суфіксом *-иця* є літературно-нормативним: *п'явиця* «жук зеленувато-синього кольору, шкідник сільськогосподарських рослин» [СУМ VIII 416].

Давній зоономен *хрустъ* не зберігся, однак в українській мові функціонують інші слова звуконаслідувального походження, які мають тотожний звуковий склад: *хруст* «вергун, смажене солодке печиво», «хрускіт», діал. «хмиз» [XI 159]. Йому відповідає старовинний дериват того ж кореня *хрущ* < *хрущь* < хгǫščь [ЭССЯ VIII 105], котрий, однак, у писемності з'являється порівняно пізно, напр.: *хрущъ* scarabaeus [Слав.— Кор. 527], в садахъ *хрущѣ* [К. З. 191].

Номен *сколька* без модифікацій фіксується тільки в поодиноких українських говірках — *скóл'ка* [КДА I 91]. На більшості території, де слово збереглося (південно-західні діалекти), воно виступає з *л'* > *й* — *скойка* «перлівниця (Unio)» [Ж. 875; КДА 91, № 24]. «черепашка, устриця» [Гр. IV 138]. Очевидно, з південно-західного діалектного ареалу назву використано при формуванні зоологічної номенклатури літературної мови — *скойка,* «стулка черепашки двостулкових молюсків», «двостулковий молюск, черепашка якого вкрита перламутром...» [СУМ IX 291]. Ареал поширення лексеми *скóйка* в українських говорах щільно прилягає до ареалу східнороманських мов, у яких на позначення черепашки й устриці вживається слов'янізм scóică [DLRM 749], *скóйкэ* [СДЕЛМ 383], тому не можна виключити того, що перед нами перезапозичення з цих мов. Можливо, від зоономена походить урбонім *Сколє* на Львівщині. Ширший ареал має континуант давньоруського варіанта лексеми, який виявлено в частині південно-західних, насамперед карпатських і північних, говорів: *скалка* «перлівниця», «черепашка» [КДА 91 № 24; Ж. 870; Гр. IV 130], «молюск» [Дей. 84].

Напевне, давню назву молюска *скала* перенесено на більмо [СУМ IX 248] — за подібністю до забарвлення внутрішньої частини черепашки (пор. і *скалоокий* «більмастий» — там же).

На українському грунті давній зоономен *площица* деетимологізувався і був зближений із *блоха (блиха, блыха):* скніпы ...мѡшки, комарѣ и те(ж) *блощицѣ* [Бер. 232], сітех *блощица,* сме(р)доха, кло(п) [Слав. 122], пор. ще: коріандра: ...*бло-*

щи(ч)ни(к)... [Бер. 217], че(р)въ *блохи* и воши и *блощицы* [К. З. 190; див. ще: Т. 102]. Деякі етимологи допускають існування варіанта bloščica вже у праслов'янську добу [ЭССЯ II 125; ЕСУМ I 212], але гадаємо, що початковий *б* на місці *п* з'явився на грунті окремих слов'янських мов, бо етимологізація лексеми на основі прикметника *ploskъ(jь)* найімовірніша. У зв'язку з цим вторинним видається *б* і в українському діалектному варіанті *блоска* «блощиця» [Ж. 33; Гр. I 75], який окремі етимологи вважають праслов'янським *bloska [ЭССЯ II 124].

Прямим континуантом давньоруського зоономена *пругъ* є південноукраїнське (херсонське) діалектне слово *пруз, прузик* [Ж. 785; Гр. III 493; Дзендзелівський 1975 79]. М. Фасмер твердив, що *з* на місці *г*, можливо, узагальнено з давньоруської форми множини — *прузи* [Ф. III 387]. Допускаємо також розвиток форми з закономірної **пружик*. Назва збереглася в степовій частині України й Росії (рос. діал. *прузик, прус* «дрібна сарана, коник» — Gryllus italicus — Д. III 529) через те, що сарана найчастіше нападала на ці райони: перелітна сарана розмножувалася в плавнях Дунаю, Дністра, Дніпра та деяких інших річок [УРЕС III 216]. Кінець кінцем із давньоруського *пругъ* походить і термін *прус* (Calliptamus) на позначення роду комах родини саранових — шкідників сільськогосподарських культур у степовій смузі [68; СУМ VIII 362]. Терміном став, власне, фонетичний варіант народного номена *пруз* із оглушенням кінцевого приголосного [пор. Ф. III 389], але він, імовірно, прийшов в українську літературну мову з російської, у діалектах якої фіксується ця форма від XIX ст. [Д. III 529].

На позначення комахи Tettigonia viridissima майже на всій території української мови вживається номен *коник* (метонімічне перенесення демінутива від *конь — кінь*), що став нормативним. Очевидно, це також старовинна назва [Дзендзелівський 1975 71—72, 82], хоч засвідчується лише з XVI ст.: црузи, *коники* [Зиз. 69], сверщъ: *кóникъ*, скочокъ... [Бер. 111], acanthia(e) [cicadae] *коники* по(л)ные [Слав. 64], *коники* све(р)шки оводы [К. З. 190] тощо. Старовинним (пор. ст.-сл. *кобылица* «сарана» — SJStSl II 33) є й інше народне найменування комахи — *кобилка* (*кобы́лка;* перенесення демінутива від назви ссавця *кобыла*) — прузи, пружїє: к о́ н и ч к и, к о б ы́ л к и , саранча... [Бер. 103], яке в літературній мові, переважно в множині — *кобилки*, є збірною назвою багатьох видів комах родини саранових [УРЕС II 134; СУМ IV 201].

Північноукраїнська діалектна назва коника *скачóк, скочок* [Дей. 84; Дзендзелівський 1975 70], мабуть, сягає сивої давнини, бо має відповідники в різних слов'янських мовах

[Дзендзелівський 1975 70, 82]. Нагадаємо, що кінь-скакун по-давньоруському називався *скокъ*. Від XVI ст. починає поширюватися тюркізм *саранча* < sarynča — дериват від sary «жовтий» [Ф. III 560]: ядаль акрыды *саран(ь)чю* и ме(д) дикыи [ПЄ 129 зв.], Агавъ...: *саранча́*, або кони(к) [Бер. 172], *саранча* великая была, иже поела гречки и проса [Л Остр. 214], черепахи *сара(н)чу* ясколки [К. З. 190]. Унаслідок усунення фіналі *-ча*, яка нагадує український суфікс, вживаний для творення назв молодих і малих істот (типу *циганча*), виникла форма *сарана* (нині нормативна), котра засвідчується з кінця XVIII ст.: И першу *сарану* зазнаю [Котл. Ен. III 12], *сарана* «саранча» [Б.-Н. 322].

Континуант давньої назви *свьрчькъ* — *сверщок* (<*сверсчок* < *сверчок*, вставний *с* під впливом початкового приголосного), *сверщ* (без демінутивного форманта) у староукраїнських текстах зрідка виступає синонімом до *коник* — све́рщъ: *ко́никъ, скочо́къ, сверщо́къ* [Бер. 111], cicada *све(р)щъ*, коникъ [Слав. 122]. Але в цей же час засвідчується *сверщ, свершок* (із сверчок; асиміляція *ч* до *с*) із давньою семантикою «цвіркун»: gryllus *све(р)щъ* [212], коники *све(р)шки*... мотылѣ [К. З. 190], яка в слова *сверщок (сверчок, сверщик, сверщук)* в діалектах спостерігається донині [Ж. 854; СУМ IX 70; Гр. IV 105]. У народній мові західних областей *сверщик* не втратив і значення «коник»: *Сверщики* в травах тріщать [СУМ IX 70].

Прямого континуанта давньої назви тварини *изокъ* «коник» на сучасному східнослов'янському ареалі не виявлено. Вважається [Орел 339; ЭССЯ IX 55], що тотожну основу має північноукраїнський діалектний прикметник *зоки, -а, -е* «косоокий» [Никончук 83]. З давньою основою зближується [Орел 339] також українське діалектне слово *зизоокий* «косоокий» [Гр. II 151], пор. ще діал.: *зиз* «косоокість», *зизий, зизуватий, зизувато* «косооко» [СУМ III 566; Ж. 299; Гр. II 151]. Варіант цього слова — *зи́зий* «косоокий» [Гр. II 151] — має паралелі в російських говорах — *зы́зый* «косоокий», *зыз* «косоока людина» [Д. I 679] (пор. і п. *zez* «косоокість», zezowaty «косоокий» і под., блр. *зыз* «наклеп», *зы́зы* «стан обурення, злості» — ЭСБМ III 351). Деякі етимологи твердять, що джерелом українського *зиз* і однокорінних є польська мова [ЕСУМ II 261], в якій у давнину zez означало «шістка в грі в кості» (із нім. ses, die Sechs «шість») [Br. 652, ЕСУМ II 261]. Коли виходити з давнього jьzokъ *(изокъ)*, важко пояснити голосний у першому складі в російській, білоруській і польській формах. Поліське *зоки* легко виводиться з композита *зизоокий*. Однак слов'янська етимологія кореня видається більш прийнятною, ніж німецька, в якій відсутня мотивація перенесення назви. Прикметник *зизуватий* фіксується в українській мові досить

пізно — косвéный: оукосый, кóсый, *зызовáтый*, к р и в о о к ї й [Бер. 55].

Очевидно, із давньоруським зоономеном *стрькъ* пов'язаний український діалектний *стрежень* «муха жигалка осіння» (Stomoxys calcitrans)» [Дей. 88; із **стречень?;* пор. і діал. *стрікнути* «ужалити» — Гр. IV 216].

Давнє слово *губа* як назва домашнього предмета функціонує протягом усього староукраїнського періоду: а ѡни напльнив(ь)ши *гоу́боу* ѡц(ь)то(м)... принесли до оусть его [ПЄ 433], spongia *губа* [Слав. 378], *губою*... всѣ начинна ...кропилъ; купилъ *губу*... [Т. 624]. Та звуковим комплексом *губа* позначалися три різні предмети — «частина людського або тваринного організму», «гриб або види грибів», «побутовий предмет, вживаний для миття чи натирання», тому приблизно з XVI ст. дедемінутивована структура *губка* починає вживатися переважно із значеннями «рослина з родини грибів «Polyporus» і виготовлений із неї трут, вживаний при викрешуванні чи перенесенні вогню»: Показовали намъ три стрелы з *губками* и з огнем и поведили иж тыми стрелами з огнем на дворъ стреляно [АЛ 137]. Видно да не пу(д) пенкомъ *губка* [К. З. 218] та «морська істота» — губа: *губка морска(а)*, spongia [Бер. 28], «скелет цієї істоти уживаний у побуті і в церковному ритуалі»: Сщенік ховает потребл(ъ)ши дары *губки* [Т. 625]. У XIX ст. лексема *губка* остаточно закріплюється і як назва тварини, щоправда, з означенням — *губка водяна* [Гр. I 336]. Після того, як було доведено, що природні об'єкти із роду spongia є не рослинами (грибами), а тваринами, назва предмета побуту *губка* стала зоономеном на позначення живої істоти, м'який скелет якої людина використовує для побутових потреб.

Зоономен *тля* в староукраїнських пам'ятках фіксується із семантикою «міль», та вона не живомовна, а церковнослов'янська: tinea мо(л), *тля* [Слав. 398]. У сучасній номенклатурі *тля* — «дрібна паразитична комаха, яка живиться соком рослин» [СУМ X 156].

Континуантом давньоруського зоономена *понороръ* є південно-західне діалектне найменування *понур* «личинка хруща» [Ж. 701; Гр. III 312; із **понорув* — укання], а можливо, дериватом його — гуцульський прикметник *понористий* «зритий, нерівний (про дорогу)» [Гр. III 312].

Зоономена, який був би продовженням старовинного *вьрмь* (*-иѥ*), в українській мові не виявлено. В говорах функціонує його дериват *верм'яний* «рум'яний» [ЕСУМ I 356].

Староукраїнська мова успадкувала давньоруське запозичення з грецької мови *скорпія:* наступити на змию и *скорпию* [В. 29], *скорпѣя* [Слав. 364], причому були спроби ідентифі-

кувати екзотичну тварину з місцевою — *скорпіа, -й* (тобто скорпій.— *В. Н.*): *недвѣдокъ*... [Бер. 232, полонізм], scorpionius *медведковий*, scorpiurus *медведокъ че(р)въ* [Слав. 365], пор. діал. *медведюх, медведик* «Euprepia — eruca» [Ж. 234], *медвѣдюк* «gryllotalpa» [Чоп. 182], *ведмедік, ведмедка, ведмьодак, ведьмедік* «капустянка звичайна (Gryllotalpa gryllotalpa)» [Дей. 17]. Сучасна нормативна форма назви отруйної екзотичної членистоногої тварини з родини павукоподібних — *скорпіон* — засвоєна в XIX ст. [Ж. 877] як міжнародний зоогермін на латинській основі (лат. scorpio, -onis), хоч до минулого століття зберігався й прямий грецизм *скорпій* [там же].

Залишався в ужитку й народно-етимологічний варіант *скоропій:* а змии и *скоропѣи* и гади [Ізм. 7]. Дальшою модифікацією назви є діалектні слова *шкуропея* (зближення із *шкура*) «за народним повір'ям, цариця змій» [Гр. IV 503] та *скоропуха* «тварина, вкрита шкаралупою» [Ж. 876; Гр. IV 140].

Ботанічна термінологія

Характер пам'яток XI — XIII ст., які збереглися до наших часів, не сприяв широкій фіксації зазначеної групи лексики. Але й на основі фактів, що виявляються в давньоруських текстах, свідчень пізніших пам'яток та сучасних східнослов'янських мов можна твердити, що давньоруська мова одержала багату праслов'янську спадщину в галузі ботанічної номенклатури. І. В. Сабадош реконструював понад 350 давньоруських ботанічних номенів [Сабадош 1986 17].

Нижче вивчається тільки термінологія, зафіксована писемними пам'ятками. Кількість таких термінів менша, але разом із діалектними записами засвідчені слова дають змогу грунтовно вивчити історію давньої рослинної номенклатури.

Загальної назви рослини в давньоруських текстах виявити не вдалося. Іменник *растенье* фіксується із значенням «вирощування»: въ оградѣ копахоуть зелиинаго ради *растениа* [ЖФ 87]. Невідомо, чи така назва існувала і в праслов'янську добу. Принаймні сучасні слов'янські номени не дають підстав вивести одну чи дві лексеми для передачі семи «рослина». Але в давньоруській мові широко функціонувало дієслово *рости* (нерідко фіксується в старослов'янській формі *расти*) < *orsti, яке вживалося стосовно всіх живих організмів. Воно дало кілька дериватів: отроча же *ростюше* [ЖФ 73], нивы *поростъше* [ПВЛ 224] та ін. Усі слова з коренем *рост-* стали надбанням української мови — *рости, виростати, обростати, наростати* і т. д., *ріст* та ін. Серед дериватів-іменників в українській мові спостерігаються утворення (іноді паралельні) віддієслівні та віддієприкметникові із суфіксом *-л-*; *зарості* —

зарослі [СУМ III 290], *водорості, літорост, -ок* «однолітній пагін» [Гр. II 372], *наріст, обрость; поріст, порість — поросль, парость, рость* «рослинність» [IV 81]. Пор.: твои поля пашниє и *заросли* ту(т) є(ст) [АКПС 11 зв.]. Отже, віддієслівні утворення з фіналями *-т, -ть* переважають і узаг льнена назва фітосвіту — дериват *ростина* — до початку XX ст. вважався основним, принаймні в найбільш відомих словниках — Є. Желехівського й С. Недільського [Ж. 389] та за ред. Б. Грінченка [Гр. IV 79], а *рослина* — паралельним [Ж. 840; Гр. IV 70], однак уже в словнику В. Дубровського 1909 р. *рослина* виступає головною вокабулою [Дубр. 227]. В 30-х роках кодифікувався варіант *рослина* [напр., РУС 1937 687], і тепер термін *ростина* є застарілим [СУМ VIII 885]. Коли виникли утворення *ростина* і *рослина* — невідомо, але можна припустити, що раніше XIX ст. Поширеність їх у діалектному мовленні не вивчена. Ми записали номен *ростйна* на Закарпатті.

Досить добре засвідчені в пам'ятках XI — XIII ст. успадковані з праслов'янської мови давньоруські терміни на позначення типів вищих рослин, їх будови, частин: *трава* < trava, *мурава* < murava, *дьрнъ* < dьrnъ (корінь *дьрати*), *быль* < byľь «трава, билля, билина», *зельє* < zelьje «трав'яниста рослина; лікарська цілюща рослина, отруйна трава», *дєрєво* < *dervo, *людина* < lędina «бур'ян, трава», *корєнь* < korenь, *стьбло* < stьblo, *стьблье, солома* < *solma, *паздєръ, паздєриє* < pazderъ (префікс paz-, корінь derǫ), *стрьжьнь* < strьžьnь «стрижень, серцевина», *кора* < kora, *лыко* < lyko, *лубъ* < lubъ, *лутъ* < lǫtъ «лико липи», *бєрєсто* < *bersto (< *berzto) «верхній шар березової кори, берест», *мѣзга* < mězga «сік , слиз під корою дерева», *сокъ* < sokъ, *къльи* < *kъľьjь «глей, густий сік на деяких листяних деревах», *смола* < smola, *листъ* < listъ, *вѣтвъ, вѣть* < větvь, *лѣторосль (лѣторасль)* < *lětǫorslъ, *прутъ* < prǫtъ, *розга* < rozga, *рождьє (рожчьє)* (зб.), *розъсоха* < * orzъsoxa, *сукъ* < sǫkь, *тьрнъ* < tьrnъ, *дуп(ь)ло* < dup(ь)lo, *пупъ* < pupъ, *цвѣтъ* < květъ, *колосъ* < *kolsъ, *сѣмя* < sěmę, *зьрно* < zьrno, *ядро* < jędro «ядро горіха», *плодъ* < plodъ, *овочь* (фіксується тільки в старослов'янській формі *овощь*) < *ovotjь, *ягода* < agoda, *луска* < luska, *луспа* < luspa, *шишька* < šišьka < šiša та ін., їхні деривати: прузи... ядуща *траву* и проса [ПВЛ 229], жита еси ѡколо города *потравилъ* [ЛК 458], Поле все красно и *мурав(ь)но* и цвѣтно [Ср. II 195], *дрьнъ* въскроущь [I, 654], Земля ...раждаѭшти *быль* благѧ [203], даи емоу поухати *зельа* (є)вшанъ [ЛГВ 716], *зелиє* съваривъше... ядюхоу [ЖФ 87], Агапитъ, давъ тому *зеліа*... здравъ сътвори его [КП 129], Села на(ш)[а] *лядиною* поростоша

[Ср. II 99], Аже бортъ потънетъ... за *дерево* полъ гривнѣ [ПР 131], Есть же дуб-отъ... и есть около *коренія* его... помощено мраморомъ [ХД 34], *Стьбло* и листвие; Того бо корене *стебло* [Ср. III 583], есть дуб-отъ... вельми частъ *вѣтми*, и многъ *плодъ* не немъ есть [34], ядяху люди *листъ* липовъ, *кору* березову [ЛН 22], Доубовіи *стръженіе* [Ср. III 562], нога своя видети в *лыченицы* [Д. З. 60] «взуття з лика, личаки», имѣя *лубян* умъ [72; тут — переносно], не видал есмь неба полъстяна, ни звиздъ, *лутовяныхъ* [24; тут — іронічно], твердь же яко *берестo* свертися [СлРЯ I 146], изъ *древа* исходитъ аки *мезга* [ХД 5], испоуштають... *сокъ* [Ср. III 460], яко *клей* вышневый [ХД 6], медъ ѡ(т) ѡгнѧ ꙗко *смола* ползоущь [ЛГВ 845], возмуть на сѧ *прутьє* младоє. [и] бьють сѧ [ПВЛ 8], древа *лѣторасли* испущають [СлРЯ VIII 220], не смѣюще ни *розгы* оуломити [ЛГВ 817], Азъ ѥсмь лоза, а вы *рождиѥ* (в Галицькому євангелії 1144 р.— *рож(ь)чьѥ*) [Ср. III 143], И врывавше двѣ древѣ, яко *рососѣ* [И. Ф. 303], *соукъ* въ оцѣ брата [Ср. III 614], Церкви же исподи *дупляста* [ХД 31], *цвѣткы*, иже глетсѧ лѣпокъ [ПВЛ 190], акы *цвѣтъ цвьтыи* [ЖБГ 58], смоковница ѡ(т)метаеть *пупы* своя [Ср. II 1725], крадуть снопы, или *колосъ* [СлРЯ VII 251], *зерно* пшенично падъ на земли [Ср. I 1011], помысли... въ *сѣмени* льнѧнѣмь изби(т)и масла [ЖФ 113], коутиѧ... съ орѣховы *ядрьци* [УС 260], ту... сходѧтсѧ. ѡ(т) Грекъ... вина [и] *ѡвощеве* [ПВЛ 67], въ томъ островѣ ражается... *овощ* всякій [ХД 4], Доубъ высокъ скотоу да ѧдь *желоудь* [Ср. I 849], межи ими *шишкы*, яко дрѣва... [ЛН 48, тут — вторинне значення], ѡвъ нагъ пло(д) зрѣе(т)... а дроугыи в *лоуска(х)* покры(т) [Ср. II 55], тънкыѧ *луспы* [56].

Розглядана група лексичних одиниць, протягом усієї історії української мови була досить стабільною, дійшовши через старовинну добу [Винник та ін. 347—355] до нашого часу. Без помітних модифікацій у будові й семантиці, зберігаючи закономірну фонетичну структуру, в літературній мові функціонують: *трава, мурава* «густа молода трава», *зілля* «різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини», «лікарська рослина» (втрачено значення «їстівна, городня рослина»), *дерево, корінь, стебло, солома, стрижень* «серединна частина рослини» [СУМ IX 769], *кора, лико, сік, луб, смола, лист, прут, розсоха, сук, дупло, колос, плід, зерно, ядро, ягода, шишка*. Напр.: таково... якобы коли члкь насѣнѧ оуврьгль в(ь) землю... а сѣмѧ в(ь)зыиде и в(ь)зрасте... бо землѧ плоди(т). напередь *траву*, а потомь *колось*. пото(м) наплънѧе(т) п(ь)шеницоу в *колосѣ*. а коли зоз(д)рѣеть *плодь* бор(ь)зо пошле(т) сер(ь)пь бо єсть пос(ь)пѣла жатва...; є(ст) яко *зрьно* грьчи(ч)ноє [ПЄ 141 зв.], *листѫ* букви(ч)ного то(л)ци; *съкѫ*

(тобто *соку*.— *В. Н.*) букви(ч)ного надави [Трв. 53], рѣпа(к) є(с)[т] *зѣля* добро; кто *корѣ(н)* кропи(в)ныи гризе(т) [54], злакъ: зеленость на *травѣ* или на *былинах(ъ)* любо на *листехъ деревъ*... албо ярина ѡгороднаа, паша, *трава* з розмаиты(м) *сѣльемъ*. або всакаа *трава* квитнучаа, *сельє* [Бер. 43]. Стахvй: *колосъ* [224], стеблїє: *солома, стеб(л)є* [121], granum зе(р)но [Слав. 211], pyren *ядро* ма(с)ли(ч)ноє [340], pissasphaltas *смола* клиєватая, липкая [317], Еще то цвѣтъ, а *ягоды* будутъ [К. З. 233], будут гладѣти якъ в *дупли* [Т. 840] тощо.

Історія інших успадкованих давньоруських лексем потребує коментарів.

Старовинне утворення *дернъ* фіксується протягом усієї історії української мови, та майже виключно в непрямих відмінках [Т. 701—702]. У XVII ст. в називному відмінку функціонує ще в формі *дерн* [*дернь* — Слав. 108]. Невідомо, коли тут поширився вставний *е*, тобто виникла сьогоднішня нормативна форма *дерен* (род. *-рну*). Діалектний варіант *дéрно* [Он. I 209; закарп.] в наших матеріалах задокументовано в XVIII ст. [Т. 701].

Назва *быль* була рано увиразнена сингулятивним суфіксом *-ина*, й нині дериват *билина* нормативний: яко плъныи *былины* ѡ(т) вѣтровь колеблемы [ПЄ 482], възми бѣлои венедикты коре(н) или *былину* [Трв. 52], на травѣ или на *былинах(ъ)* [Бер. 43]. Вихідна форма збереглася в закарпатському діалекті: *был'* «товсте, тверде стебло (зокрема, кукурудзи)». В частині південно-західних говорів старовинна форма зазнала впливу близького за значенням *стебло* — *бúло* «стебло рослини (коноплі, кукурудзи)» [Гр. I 56]. Цим говіркам властива й давня збірна форма *билля* [там же], *бы́л'а* [Закарпаття]: быліє, зѣл(ь)є, *быльє* [Зиз. 28].

І тепер функціонує в українській мові успадковане з давньоруської доби дієслово *(по)травити* «попсувати, знищити посіви, трави (тваринами)» [СУМ VII 420].

Нам не вдалося виявити в українській мові старовинного значення апелятива *людина* «бур'ян, трави». Вже в староукраїнських пам'ятках він виступав як маніфестант семи «поле»: campus поле, *лядина*, побоіовиско [Слав, 110]. І вживався він, мабуть, щоразу рідше. П. Беринда вважав за потрібне ввести його у свій «Лексикон» як вокабулу — *лядинá:* поле [Бер. 61]. Тепер слова з цим коренем живуть у діалектах, переважно північних як номени на позначення оро- і фіторельєфу: *ляда* «грудка в низовинній місцевості, на якій вирощують городину» [Лис. 119], «сінокісний острівець на болоті», «поляна в лісі, поросла травою», «поле на місці вирубаного лісу» [Чер. 130], *лядо* «занедбана, поросла травою й чагарником місцевість» [Лис. 119], «невелика (переважно кругла) площа

серед лісу, вільна від дерев» [Ник, 98], «острівок на болоті, суха сіножать», «поляна в лісі, заросла травою», «підвищення, поросле чагарником», «городи недалеко від болота» та ін. [Чер. 130].

Слова *солома, паздеръ* до ботанічних назв ми відносили умовно, оскільки відповідні предмети здебільшого пов'язані з господарською діяльністю людини. Перше слово протягом історії залишалося без змін. Друге — *паздеръ,* що фіксується в давньоруських списках старослов'янських пам'яток, де виступає еквівалентом грецького слова із значенням «солома» [Ср. II 860], донині функціонує в частині південно-західних говірок, але з праслов'янською семантикою «костриця» *паздеро́* (закарп. діалект; кінцевий *-о* під впливом *стебло́*), зб. *паздіря* [Чоп. 246], *паздірє* [Ж. 596].

Давнє слово *лутъ* збереглося в українській мові, але залишилося поза сучасною нормою, як і його деривати — *лут* «лико» [Гр. II 383], *луток* «молоде липове деревце», «лико молодої липи», *лутття* «віти, пруття молодої верби (для кошиків)», «липова кора для личаків», «лико» [там же], *лутина* «лико» [Чоп. 172], «верба корзинна», «липове лико» [Ж. 416] та ін.: Гдѣ Иванъ обручѣ рубалъ... въ пущѣ и *лутины* где лыка липинѣ дралъ [Т. Мат. 363].

Старовинну, близьку до етимологічної, форму *березто* «березова кора» знаходимо в діалектному мовленні [Ж. 24]. Але на більшості ареалу функціонування лексема має форму *берест* (нормативну) через втрату зв'язку з первісною формою *берез-* (що вже в давньоруській мові вимовлялася *берестo*) й реетимологізації її в свідомості мовців на грунті дендрономена *берест* (Ulmus).

Старовинний зміст і закономірну звукову форму (повністю або тільки вокалізму) зберегло давнє слово *мѣзга* в деяких українських говірках: *мізга* «м'яка, підкірна оболонка дерева» [Ник. 81], *міска́* «слизька заболонь або слизька рідина на спідній частині кори, особливо добре виражена весною», «слизький грунт на стежці після дощу» (Закарпаття), «шар, жила в дереві», «лико без кори» [Он. I 444], *мізко́* «верхній шар деревини під корою» [443], пор. ще: *мізка́* «міздря (на шкірі)» [Гр. II 430]. Відомі й інші звукові варіанти його: *мизга́, мизка́* (перехід ненаголошеного *і* в *и*), *мезга́, мезка́* (перехід ненаголошеного *и* в *е* у формах *мизга, мизка*), *мозка* (вплив терміна *мозок* або гіперизм із *о* замість *і*) «м'яка підкірна оболонка дерева» [Ник. 81], *мезга́, мезка́* «заболонь» [Ж. 433], *мезга́* «сік, зскоблений із свіжооблупленого дерева» [Б.-Н. 222], «м'яка кора під твердою на сосні» [Гр. II 416], *мездра́* «деревна ендодерма навесні» [Лис. 125; вплив співзвучного й семантично спорідненого *мездра* < męzdra]. І в літературній

мові фіксується лісівницький термін *мезга́* «заболонь» [РУС I 662], не введений до реєстру одинадцятитомного «Словника української мови». Ймовірно, на давньоруському слові *мѣзга́* грунтується нормативний термін *м'язга́* «м'яка подрібнена овочева маса, підготовлена для переробки», котрий, мабуть, з'явився внаслідок контамінації лексем *мізга́ (мезга)* та *м'яздра́* (пор. *м'яздра* «внутрішня сторона шкіри, кори» — Ж. 461, закарп. *мн'аздро́, мн'азґ'ро́* «м'яка внутрішня частина гарбузів, огірків, помідорів»; усі з прасл. męzdra). Мабуть, під впливом *м'ясо* давній термін *мѣзга* > *міска* в поодиноких говірках дістав вигляд *м'яска* «камбій, деревний сік» [Ж. 461]. Існує припущення, що в праслов'янських діалектах функціонував і варіант mězdra, що виник шляхом зворотного впливу — mězga на męzdra [Ф. III 29, пор. літ. *мізгря*].

У закарпатському діалекті від давнього іменника утворено прикметник *міска́вый* «вкритий після дощу слизьким верхнім шаром (про грунтову дорогу, стежку)», *міска́віти* «вкриватися після дощу слизьким шаром (про грунтову дорогу, стежку)».

Давню форму зберегло найменування *клей:* gluten *кле(й)* [Слав. 210], resina *кле(й)* древни(й), смола... [362]. Однак унаслідок одзвінчення початкового *к* старовинне слово в деяких говорах вимовляється *ґлей* (тут, імовірно, не обійшлося без впливу *глей* < glьjь «пластична глина»). Як засіб маніфестації семи «загуслий сік на стовбурах фруктових дерев» *ґлей* став окремою лексемою [ЕСУМ I 521; вимовляється і з *ґ* < *к*). Нове слово *ґлей* засвідчується вже у XVIII ст. [Т. 643]; у розмовній мові *клей* «ґлей» зустрічається й нині [СУМ IV 178].

Вживане здебільшого у формі множини *віти* — давнє слово *віть* < *вѣть* (вживане зрідка в літературній мові — СУМ I 690) за аналогією до здрібнілого *вітка* набуло форми *віта* [687]. У народному мовленні функціонувало також *вітв*— Куприъ: ...*вѣтви* дуба... [Бер. 216] або *вітьва* < *вѣтвь* [Ж. 108].

Звичайно, у східнослов'янській формі успадковано назву *лѣторосль* — пародокъ: *лѣторосль*... [Бер. 80], пружіє: *лѣторосльки* з(ъ) дерева [103], розга, *лѣторосль*, голь...; рождіє: ...дере(в) *лѣторосли*, форо(ст) [109]. У старовинних текстах зустрічається й у старослов'янському вигляді — ω(т)расль: прутъ за рокъ оурослый, *лѣторасль* [Бер. 146], germen пародокъ, ω(т)ра(с)л(ь), *лѣтора(с)л(ь)* [Слав. 208], і навіть у новоукраїнських лексиконах подається *літорасль, літорасть* [Ж. 410]. У народній мові функціонують давньоруські модифіковані форми *літо́рость* [Ж. 410], *літоро́ст* [Гр. II 372] (аналогія до дериватів кореня *рости* з фіналями *-сть, -ст*), *літорі*

[Ж. 410; занепад кінцевих груп приголосних *-сль* або *-сть*], *літоросток* «однорічний пагін» [Гр. II 372].

Зміна *о* на *і* в старому закритому складі, прирівняному до новозакритого, і субституція *г* через псевдосуфікс *-к-* (уже в Луцькому євангелії XIV ст. фіксується *розка* — Соболевский 1884 68) призвели до різкої відмінності українського *різка* від свого давньоруського предка (ще П. Беринда вважав за потрібне стару форму пояснювати — *розга*... голь, *росчка* — Бер. 109). Ближче до нього — діалектна форма *різґа* [Ж. 806] — контамінація *різга* < *розга* і *різка* (або вторинне одзвінчення *к* — *ґ*): ferula ѡпалица, *розґа* [Слав. 196]. В історії відоме й зближення слова з *рѣзати* — *резочка* [Винник та ін. 353].

Давньоруська семантика («гілка») лексеми збереглася в староукраїнській мові: *розька* не може зростити плодоу [ПЄ 414 зв.] і наявна в сучасних діалектах: *різка* «вітка тонка, прут» [Гр. IV 22], *ру́ска (ру́ска)* «гілка, вітка, відламана або відрізана від дерева» (Закарпаття). Дуже близьке значення має й літературний континуант *різка* «зрізаний гнучкий прутик» [СУМ VIII 564] (у модифікації семантики відіграла роль асоціація української форми слова з *різати*). Уже в XVI—XVII ст. лексема *розга, розка* виступає із новим значенням — «прутик, яким карають» (суч. *різка*): virga жезлъ, *розга* [Слав. 414], отецъ *розки* на покаранье сыновъ зажилъ [Пал. 858], допрошувати *ро(з)ками* [ДНРМ 239]. У південно-західних, особливо карпатських, діалектах наявний континуант давньоруської збірної форми *рождьє (рожчьє)*, котра має нове значення.— *ріща* [АУМ II № 359; Он. II 178; Гр. IV 25], *ріще* [СУМ VIII 852], *ру́ждж'а* (деякі говірки Закарпаття) «хмиз, сушняк». Привертає до себе увагу написання слова із сполукою літер *жч* у XVII ст., що, очевидно, передає африкату *дж* у структурі з *к*: зъ *рожчкою* палмовою [Гал. Кл. Чеп. 254]. В закарпатському діалекті *ру́шча (ру́шча, рішча)* означає також «чагарники, зарості молодого лісу».

У пам'ятках української мови успадковане з давньоруської слово *тернъ* (частіше в збірній формі — *тернье, терне, терня*) позначає як колючки на рослині, так і різні конкретні колючі рослини, напр.: Белсаѳімъ: ...Плачъ *терня* [Бер. 198], рамна: ку(ст) *терновый* зри бодене(ц) [229], бодене(ц): рамнъ: *терньє* острое и простое... по нашему ш и п ш и н а [187], carduus осетъ, кардосъ, *те(рн)нъ* [Слав. 112], dumus *терниє* [172], spina *тер(н)*, spineoli ягоди *терновии;* spinetum *тернина* [377], rubetum *те(р)нище*, ѡжинище [356], [дерево] *те(р)нина* [К. З. 226], Возми мху *тер(ъ)нового*, который на *тер(ъ)ню* ростет [ЛГП 103]. У сучасній мові функціонують назви *терен* (вставний *е*), *терн, терни, тернина, терня* [СУМ X 85, 91—93].

Значення ботанічного номена *пупъ* розвинулося з анатомічної семантики слова. Для усунення омонімії ботанічний термін було увиразнено демінутивним формантом *-ъкъ:* Съмоковница издѣ(н) *поупкы* своа [Ср. II 1725], однак ще в XVII ст. свідчиться давня безсуфіксна форма: gemmo *пупи* прозябаю [Слав. 207] поруч із *пупокъ* — *пупъ*: *пупокъ* на деревѣ ґды сѧ роспускати хоче(т), *пупѣшка* недозрѣлая... [Бер. 103], на липѣ *пупки* сотри мѣлко [ЛГП 108]. Дедемінутивами *пупчик* [Он. II 161; СУМ VIII 390], *пу́пиц'*, *пу́пец'* (Закарпаття) сема «пуп'янок» передається в карпатських діалектах. Літературно-нормативний номен *пуп'янок* — також дериват терміна *пуп* (пор. ще діал. *пуп'яшок* — Гр. III 500, *пуплїшок, пупель* — Ж. 788; *пуплєх, пупняк* — Он. II 161). Незважаючи на праслов'янське походження, назва *брунька* < brun'ka [ЭССЯ III 47] в українських текстах фіксується тільки у XVIII ст. [Т. 144].

Українська мова успадкувала давньоруське слово *цвѣтъ* > *цвіт* в обох значеннях — «частина рослини, що розпускається в пору цвітіння, після запилення якої утворюється плід (насіння)» і «квітка», напр.: flos *цвѣтъ* [Слав. 199], Есть того *цвѣту* по всему свѣту [К. З. 223], але з другою семантикою вважається застарілим і діалектним [СУМ XI 188; Чоп. 422]. Зрідка *цвіт* в розмовному діалектному вжитку виступає із старовинною семантикою «колір» [СУМ XI 188]. Давньоруський номен *цвѣтъкъ* — *цвіток* «квітка» залишився в розмовній мові [189]. Функціонує й інший діалектний дериват від *цвіт* — *цвітка* «квітка» [Ж. 1051; СУМ XI 189; АУМ II № 120], котрий широко вживається в південно-західних говірках, головним чином наддністрянських і бойківських.

У фонетично закономірних формах зберігалося в українській мові дієслово *цвисти* і його деривати, в яких відбулося вирівнювання фонетики в парадигмах *(цвиту, процвиту):* видел есми пщеницу... которая... почала *цвисти* [АЛ 179], *процвил* и сѣдинами [Тіт. 119]. Тепер континуант прадавньої форми функціонує в деяких діалектах, принаймні південно-західних,— *цвисти* [Ж. 1050; Чоп. 422; Он. II 350].

Дуже рано в східнослов'янських мовах дієслово зазнало впливу іменника *цвѣтъ* — *цвѣсти, процвѣсти* [Ср. III 1436; II 1605]. В староукраїнських пам'ятках такі форми зустрічаються нерідко, напр.: floresco *цвѣту;* refloreo *процвѣтаю* [Слав. 199, 348]. В новоукраїнській мові форми з *і* — *цвісти* та ін.— нормативні.

Уже в XV ст. у східнослов'янських текстах засвідчуються фонетичні варіанти з початковим приголосним *к* — *квѣтъ* «цвіт» [Ср. I 1203], в українських — також *квитнути:* Сади *квитнули* [АЮЗР II 111]. Вони часто зустрічаються в пам'ят-

ках української і білоруської мов XVII і наступних століть, напр.: *квѣтъ* красный [Син. 121], Полска *квитнет* лациною Литва *квитнет* русчизною [УП 321]. Тепер *квіт* вживається переважно у множині, а в однині здебільшого функціонує дериват *квітка* [СУМ IV 134, 135]. Від обох слів утворено багато похідних, в тому числі власне українських.

Про походження вихідних форм з початковим *кв-* існують різні думки. Одні вчені відносять їх до праслов'янської спадщини, інші пояснюють західнослов'янським впливом [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 121—122; ЕСУМ II 418].

Беручи до уваги те, що форми з *кв-* у східнослов'янських пам'ятках виступають порівняно пізно і кількість фіксацій їх інтенсивно зростає в міру розширення східнослов'янсько-західнослов'янських міжмовних зв'язків, а також той факт, що протягом історії на всьому ареалі української мови активно вживається варіант *цвѣт — цвіт*, вважаємо, що контакти з польською й словацькою мовами сприяли збереженню початкового приголосного *к — квѣт (квіт)*. Отже, не йдеться про лексичне запозичення. Форми з початковим *к* закріпилися завдяки тому, що два давні звукові варіанти стали засобом вираження різних сем — «цвіт» і «квітка». Очевидно, ранні фіксації *квитнути* (без ѣ) відбивають повне (лексичне) запозичення польського kwitnąć, продовженням якого є вживане паралельно з *цвісти* дієслово *квітнути* (*і* на місці сподіваного *и* — вплив слів *квітка, цвісти*).

В окремих південнокарпатських говірках поняття «квітка» передається назвами *чічка (чичка), чáчка* [ЛАЗ II 125; АУМ II № 120], в основі яких лежить слово дитячого лексикону *чіча, чáча* «щось гарне, приємне» (має далеко більший ареал, ніж *чічка* «квітка»), в близьких звукових формах представлене в багатьох слов'янських (пор. укр. *цяця, цяцька;* рос., блр. *цаца*, ч. čač, čačka, слц. čača, čeče «щось гарне» тощо) [Ф. IV 292; Mach. 92] та неслов'янських (уг. csecse, діал. csicsa, csicse «гарний, цяцька» — MNTESz I 389; тур. çiçek — вимовляється *чічек* — «квітка», тат. *чәчәк* «квітка») мовах. Діалектне слово *чячка* фіксується з кінця XVI ст. [Зиз. 88].

У багатьох говорах центрального і східного Закарпаття, частині говірок Івано-Франківщини давнє слово на позначення квітки було витіснено назвою *косúц'а* [Чоп. 157; ЛАЗ II № 125; АУМ II № 120], первісне значення якої — «квітка, що нею прикрашають дівчата коси», пор.: *косиця* «городня квітка, якою дівчата прикрашають волосся» [Он. I 380], *закосичувати* «прикрашати, убирати волосся або головний убір квітами, стрічками і т. ін., заквітчувати» [СУМ III 160]. Між закарпатськими діалектними дериватами лексеми є й ад'єктивова-

ний дієприкметник *косичаний* «вкритий намальованими квітами».

Закономірний континуант давньоруського *сѣмꙗ* фіксується протягом усієї історії української мови з стародавньою семантикою, напр.: насѣялъ доброе *сѣмꙗ* [ПЄ 62], semen племя, родъ, *сѣмя* [Слав. 367], halicastrum сѣмя тримѣсячное; harmula *сѣмя* рутяное [214] тощо. Але з терміном *сім'я* (діал. *с'імн'а*) у цьому значенні успішно конкурував дериват *насіння*, який потіснив його на другий план. Нині в літературній мові назва *сім'я* вживається насамперед стосовно тварин [СУМ IX 224], а відносно рослин — зрідка. У зв'язку з великим поширенням посівів коноплі як технічної культури (джерело текстильного волокна та олії) прадавнє найменування *сім'я* (*с'імн'а*) у багатьох українських говірках закріпилося за насінням цієї рослини [Ж. 868; Чоп. 388; Гр. IV 127]. Напевне, проміжною ланкою у звуженні семантики лексеми *сім'я* було значення «насіння олійних культур (коноплі, льону тощо)». Пор.: *сѣмя конопляно(г)*[*о*] [ЛГПО 20], *сѣмя лляного* [49], [Олійники] Перше(й) бо *сѣмꙗ* в ступа(х) толкуть и просѣваютъ; а вбоги(й) працює(т) ѕды на *сѣмя* сѧ споможетъ [К. З. 147, 148], бувши в ѡлѣйницѣ ... хвамовавъ в ступѣ сѣмя на ѡлѣю [ДНРМ 326]. Майже по всій Україні від основи *сім'я* (род. *сімені*, *-и*) вживаються деривати на позначення характерного візерунка оперення курей та півнів — сіре з темними цяточками, рябе, пістряве. Темні цятки, крапки на пір'ї справді нагадують насіння, особливо конопляне сім'я: *сіменатий* [Гр. IV 126; Он. II 218; Закарпаття], *сіменястий* [Гр. IV 126], *сіменастий*, *сіменистий* [Ж. 868], пор. і назви курей за цією ознакою: *сіме́ня* «ряба курка» [Он. II 218], *с'іменка* «семенаста курка» [Закарпаття]. Деяким говорам Наддніпрянщини притаманні континуанти давньоруського слова з ненаголошеним *е* замість сподіваного *і*: *семено́* «насіння, сім'я конопель» [СУМ IX 121; Гр. IV 113], *семенастий*, *семенистий* «з темними дрібними цяточками; пістрявий (про оперення курей)» [СУМ IX 121]. Це явище можна пояснювати по-різному: 1. асиміляція *і* до наступного *е* в деетимологізованому слові; 2. відбиття фонетики північних говорів української мови, для яких характерна рефлексація ненаголошеного ѣ як *е*; 3. найімовірніше, що перед нами — збереження прадавнього чергування ѣ < *ē* з *е* < *ĕ* аналогічно до чергування д.-р. *тѣло* — *телеса* (мн.), пор. діал. закарп. *нителе́сный* «слабкий, тендітний», *телеса* «нутрощі», *телесоватий* «товстий, череватий» [Ж. 954].

Приблизно з XVI ст. у пам'ятках української мови на позначення сім'я рослин засвідчується дериват давнього дієслова (точніше — пасивного дієприкметника) *насѣти* < nasěti «насіяти» — *насѣньє* — *насіння*: пасты(р)наково[г]о *на-*

се(н)я [АЖ 77], набери припоу(т)никового *насѣня* [Трв. 51], відповідники якого є в білоруській *(насенне)* та польській *(nasienie)*. У XV ст. фіксується іменник *насєєньє*, який деякі лінгвісти пояснюють як «насіння»: ролю оре(т) алюбо сєєть... *насєєньє* истрати(т) [ССУМ II 25], щоправда, контекст не дозволяє однозначного тлумачення (його можна розуміти і як «посів, насіяне»).

Протягом усього староукраїнського періоду лексема *овочъ (-ѣ, -и)* (*овощъ* — церковнослов'янізм, *овоцъ* — полонізм) мала значення і «овоч(і)», і «фрукт(и)», напр.: *овощникъ: ѡгоро(д)*, албо *сад(ъ)*, где *овощ(е)* сѧ родитъ... [Бер. 79], fructus пло(д), *ѡвощъ* [Слав. 203], prunum слива *ѡвощъ* [336], шипокъ: *овоцъ* є(ст), грановитоє яблко... [Бер. 158]. У XVIII ст. з німецької мови через посередництво російської входить в українську термін *фрукт* (з лат. fructus) на позначення плодів садових дерев і кущів. У зв'язку з цим назва *овоч(і)* починає спеціалізуватися на позначенні плодів городніх культур і самої городини. У XIX ст. лексема *фрукт* зустрічається вже в художньому письменстві [СУМ X 647]. У сучасній літературній мові чітко диференціюються функції іменників *овоч(і)* і *фрукт(и)*, але в ній зрідка вживається *овочі* з семантикою «фрукти, садовина» [СУМ V 612].

Українська мова зберегла старовинну форму *луска* «тверде покриття насіння» [СУМ IV 557]. Під впливом дієслова *лузгати* < luzgati (тепер діалектне, літературне — *лузати* < *лузгати*) в ній поширилася форма *лузга*, що також є нормативною.

Континуантом давньої назви *луспа* є українські слова *лушпина, лушпайка* (з модифікованим афіксальним складом і асимілятивним або експресивним переходом *с* > *ш*): *лушпина* «шкаралупа, шкірка плода» [Б.-Н. 214].

Розглянемо історію інших слів, що стосуються будови й життя рослин, зокрема північнопраслов'янських регіоналізмів, східнослов'янських інновацій, прадавніх номенів, засвідчених писемними текстами після XIII ст.

Порівняно пізно (XVI ст.) у східнослов'янській писемності засвідчується праслов'янської давнини лексема *натина* < nat‿, natina [СлРЯ X 285], що збереглася в деяких говірках української мови — *нать* «листя картоплі, буряків, моркви, огірків» [Он. I 479], *надь* «листя картоплі» [Чоп. 199].

Східнослов'янською інновацією є назва *мурогъ* (етимологічно споріднена з *мурава* — Ф. III 13), континуанти якої функціонують в російській (*мурог* «луг, дерен»), білоруській (*мурог* «лугове сіно») та українській (*моріг*, род. *-огу* «густа молода трава»; у слові гіперичний ненаголошений *о* на місці *у*, пор. діал. *муріг* — Гр. II 455; пор. також *мурог* «луг» — Чер. 138, *моріг* «низинне, вкрите дерном місце, низинний луг» —

Б.-Н. 228) мовах. Незважаючи на давність, слово *мурогъ* у східнослов'янській писемності задокументоване тільки в XVII ст. [СлРЯ IX 310]. Можливо, воно зафіксоване й раніше — в XIV ст.— в спотвореній формі *маругъ:* Покрывъшаѭ *маругомъ* оукоризньству вѣка настающаго [Ср. II 113].

Північний праслов'янський номен * къгъ (-ь) «кущ» у пам'ятках XI—XIII ст. засвідчується не прямо, а тільки як основа прикметника *краковатыи (кряковатыи)* «крислатий» [пор. рос. діал. *крякновистый, кряковистый, кряковястый* — СРНГ XV 367], континуантом якого вважаємо закарпатський діалектний *крéчковáтый* «кремезний, низькорослий (про людину)» (пор. також *крячати* «сидіти на п'ятах» — Он. I 392). Давній іменник *кряк (крак)* «кущ» та інші його деривати функціонують в окремих карпатських говірках [СУМ IV 322; Гр. I 316; Он. I 384]. Існує погляд, що з коренем *кръ-* пов'язане [Ф. II 341] і слово *корч* «пень, викорчуваний з корінням; розгалужене коріння дерев, кущів», «кущ» [СУМ IV 302; діал. *корч* «кущ», «коріння смереки» — Он. I 379]: Атадъ: *корчъ,* або терн ѧ [Бер. 185], межи *корчовъемъ* нашли [Арх. ЮЗР 3/VIII 381]. Очевидно, східнослов'янською інновацією є назва *кустъ* (її порівнюють із лит. kuokštas «кущ, чагарник», kúokšta «пучок» — Ф. II 432), можливо, пов'язана з коренем *кук-*, пор. *кукса* «заплетена і закручена на голові жіноча коса» [Лис. 109]: кланѧлъсѧ *коустоу* [ЛГВ 807]. Вона зберігалася в старовинній формі в староукраїнській мові, напр.: по калиновъ *кустъ* [Р. 167], рамна: *ку(ст)* терновы(й) [Бер. 229] і функціонує в деяких теперішніх говірках [Ж. 392]. Сучасна нормативна форма *кущ* виникла внаслідок фонетичних змін у групі приголосних: *ст* > *шт* > *щ* (пор. також д.-р. *хрустъ* і укр. *хрущ*): crinonia *кущъ* кри(н)ни(й) [Слав. 147]. Характерно, що інновація не поширилася на крайній східнослов'янський захід — Закарпаття.

Давньоруські тексти південнослов'янського походження й перекладні твори містять лексему *стоборъ* у збірній формі — *стоборьѥ* (*-иѥ*) «ряд стовпів, колонада» — праслов'янське слово, єдиної вихідної форми якого не встановлено: можливі і *stъbъrъ (пор. лит. stúburas «пень, обрубок»), і stoborъ (лит. stabaras «сухий сук дерева») [Ф. III 762]: придосте къ *стобрию* золотъмь покровену [Ізб. 1076 691]. Мабуть, від контамінації слів *стобор* і *стовп* < *стълпъ* < stъlpъ утворилося характерне українське слово *стовбур* (з переходом ненаголошеного *о* в *у* або прирівнянням фіналі до слів із суфіксом *-ур*) «основна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки». При цьому варто вказати на те, що в закарпатському діалекті *стоўп* означає не тільки «стовп», але й «стовбур», «велика товста гілка», «гілка» [Чоп. 380].

Не вдалося виявити в українській мові прямого континуанта давньоруського деривата *голомя* (род. відм. *голомєнє*) < *golmę «стовбур без сучків, відгалужень»: [дуба] *голомя* възвыше до вѣтвѣй его полуторы сажени [ХД 34]. Не виключено, що потомком давньоруського слова є закарпатське діалектне *гвл'ін* «стовбур без гілок», котре можна трактувати і як дериват із суфіксом *-ін'* від *гблый* (пор. *правін'* «пряма дорога, стежка», *ширін'* «широчінь», і т. д.), і як стягнення **голомін'* < *голомєнь*.

Незважаючи на те, що лексема *голь* < golь (корінь *гол-ыи*) виникла ще в праслов'янську добу [ЭССЯ VII 17], семантику, з якою вона функціонувала в староукраїнській мові XVI — XVIII ст.,— «вітка» (напр.: вѣтвъ, *голь* — Зиз. 32; часто в збірній формі *голье* — Т. 559), слід, мабуть, вважати новою. В староукраїнській мові фіксується й здрібніло-пестливий дериват *голця* [Бер. 125], але на більшості ареалу української мови закріпився дериват із суфіксом *-к-*, що в XVII ст. виступав в сучасній звуковій формі — *гѣлка*, тобто *гілка* [Т. 634]. Дериват *гольця* під впливом утворення *деревце* набув форми *гільце* «прибране квітами й стрічками деревце, навколо якого під час святкування Купала співають обрядових пісень», «обрядове деревце на українському весіллі» [Гр. I 285]. Видозміною назви *гільце* є *вильце*, що виникла внаслідок асимілятивної зміни *г* — *в* у виразі **вити гільце* > *вити вильце* «робити гільце» [Гр. I 169]. Існує думка про те, що *вильце* — результат контамінації слів *вити* і *гільце* [ЕСУМ I 376], але контамінація лексем різних класів малоймовірна.

Тільки через давньоруську українська мова могла успадкувати праслов'янське утворення *галузь*, *галуза* < galǫzь, *-а*, що, як і його дериват із демінутивним суфіксом *-к-*, у тексти потрапило тільки в XVII ст.— вѣїа или вѣтвь, росчка, *галу(з)*, голь, или голца з(ъ) листамъ; сучецъ: сучокъ... *галузка*, голца [Бер. 24, 125], дерево... з(ъ) *галузями* зелеными [Гал. Кл. Чеп. 350]. Очевидно, в деяких південно-західних говорах це слово вторинно було прирівняне до прикметника *голий* — *голуза*, *голузка* [Он. I 183; Чоп. 57].

Північне праслов'янське найменування živica «смола», дане предметові за лікувальні властивості [Mach. 728], функціонувало й у давньоруській мові, але у східнослов'янських пам'ятках задокументоване тільки в XVI ст. [СлРЯ V 100], а конкретно в українських — у XVII ст.— Лютъ: ...*живица* дорогаа [Бер. 220]. За П. Білецьким-Носенком, *живиця* — «чиста смола, що сама витікає з дерева», «каніфоль» [Б.-Н. 138].

У східнослов'янських пам'ятках від XV ст. фіксується дедемінутив *костка* [Ср. II 1296], а від XVI ст.— *косточка*

[СлРЯ VII 370] «насіння з твердою оболонкою м'якого плода»: pyrenes *ко(с)тки* сливнии [Слав. 340]. Принаймні дериват *костька* таке значення мав уже в давньоруську епоху, якщо не в праслов'янську (слц., ст.-п. kostka, мак. *коска,* с.-х. *коштица;* пор. Budziszewska 267]. Давньоруський список старослов'янського біблійного тексту містить лексему *плюска* (очевидно, слово із звуконаслідувальним коренем) «чашечка жолудя»: Егда испадеть (желудь) ис *плюскы* своея [Ср. II 978]. У фонетично відмінній формі і з відмінним значенням вона засвідчується в староукраїнській мові: ciccum шипчана *пли(с)ка* или к о ж а [Слав. 122]. Тотожну з *плюска* семантику має старовинне слово *плѣска* в П. Беринди, але воно введене в реєстр як таке, що потребує тлумачення,— *плѣска:* лущинка з(ъ) которои жолу(д) або орѣ(х) выпадаєтъ [Бер. 83]. Нині *пліска* «чашечка жолудя або горіха» [Гр. III 196] — діалектний елемент української мови. Давні пам'ятки з цією семантикою фіксують і дериват *лупина* (від *лупити*): ligneum *лупина* ѡрѣховая [Слав. 255] — сьогодні також діалектизм (*лупина* «шкаралупа, лушпайка» — Гр. II 382). Мабуть, із основою *пліска* пов'язані деривати *(за)плішка* < *(за)плісчка* (від *(за)плішити* < *(за)плісчити)* «невеликий дерев'яний клин» [СУМ VI 588].

У порівняно пізніх східнослов'янських списках старослов'янських пам'яток зустрічаються три назви на позначення твердого природного покриття плодів — *скорлупа, скоролуща; скоролуплꙗ*: ѡ(т) кости до *скорлупы;* древо процвѣтаеть мигдала, три соугубо имать естество, первое чешоуꙗ на *скоролоущи,* а внутрь ꙗдро; Ꙗко *скоролуплꙗ* родіи [Ср. III 381, 382]. Принаймні перші два утворення треба вважати праслов'янськими композитами, у склад яких входять корінь skora > *скор-а* «шкіра» та відповідно lupiti (lupati) > *лупити (лупати)* й luščiti > *лущити* (від luska > *луска*) — skor(o)lupa, skor(o)lušča, але вважається, що первісним був дериват *skorupa* [Ф. III 652].

На існування в давнину такого деривата від kora вказують українське діалектне слово *шкорупа* < *скорупа* «шкаралупа» [СУМ XI 482] та похідні від його старішої форми слова *скоруп-іти* «покриватися шкіркою, шкаралупою», *скоруп-іш, скоруп-ішна* земля «що легко вкривається кіркою, шкарубне». Власне основу *скоруп-* маємо в дієслові *шкарубнути (шкарубіти)* «братися цупкою шкіркою, ставати цупким» та похідних від нього — *шкарубкий, зашкарубнути, зашкарублий* тощо. Приголосний *б* на місці *п* пояснюється асимілятивним одзвінченням перед сонорним *н* або зближенням основи з *рубець* (на зашкарублій поверхні часто спостерігаються складки). Висловлено також думку про те, що за вихідну прасло-

в'янську форму треба вважати skoro-lupa (відповідник першої частини в німецькому Schalle «шкаралупа, лушпайка») з праслов'янською дисиміляцією *l — l* у *r — l* [Mach. 548]. Очевидно, здавна назви *скор(л)упа, скор(о)лупа, скор(о)луща* вживалися не тільки стосовно плодів, але й на позначення твердого, цупкого природного покриття в тваринному світі (черепаха, слимак, яйце).

Пам'ятки української мови засвідчують різні континуанти старожитніх утворень: acrodrya ѡвощї в *ско(р)лупа(х)* (ін. сп.— *шкаралупа(х)* [Слав. 67], echinophora... *с(ъ)корупа* желви(й) [173], в(ъ)ложи до *шкаралущи* орѣха воло(с)кого [ЛГП 47], возми *шкаралущъ* яєчнихъ [48]. Пор. ще: скуделничный: *скорупяный*, глиняный, гончарскій [Бер. 115].

Етимологічний зв'язок досліджуваних утворень із етимоном *скора* давно втрачений, тому в них спостерігається заміна *о* на *а* (може, асимілятивна, спочатку до флексійного *-а*); до того ж приголосний *с* перед *к* у багатьох говорах перейшов у *ш* (часткова асиміляція або емоційно-психологічний елемент наслідування звуку, що видають шкаралупа і зашкарублі поверхні). Унаслідок цього виникли нормативні форми *шкаралупа, шкарубнути* та похідні [СУМ XI 470; одзвінчення *-п* в *б* перед *н*], розмовні *шкарлупа, шкаралуща* [471], діалектні *шкарупина, шкарлупина* [MRSz 167], *шкалубйна* (закарп. говори; із *шкаралупина* і под. або *шкарупина* з одзвінченням інтервокального *п*; можливий вплив слова *луб*). У діалектному й розмовному літературному мовленні функціонують форми із збереженим давнім *с* у корені: *скаралуща* [Ж. 871; Гр. IV 131], *заскорублий* [СУМ III 318], *скорлупка, скорлупастий, скорупковатий* [Ж. 876] та ін.

Дедемінутив *головка* < *головъка* споконвіку вживався на позначення плодових частин деяких городніх рослин: geligos ядра че(с) никовиє, *головки* [Слав. 206], *головки* маковіи; капусти *головок* 20 [Т. 551], цибулѣ до нѣсколько *головок* [ЛГП 40].

На початку XIV ст. фіксується архітектурний термін *маковица* — «опуклий дах, що має форму півкулі» [СлРЯ IX 11]. Первісне значення його — «головка маку», очевидно, існувало в давньоруській мові XI—XIII ст. З заміною суфікса *-ица* на *-ка* лексема *маковка* «голівка маку» залишилася в українській мові: *маковка* caput papaveris [Слав.— Кор. 466]. Як архітектурний термін слово *маковица* засвідчується і в стару добу: *маковиці*... обиті білим желізом [Лт. Остр. 132]. У сучасній літературній мові зберігаються обидва значення й передаються дериватом *маківка* — «плід маку», «опуклий дах, що має форму півкулі» [СУМ IV 602; також «квітка маку»].

Імовірно, що південнорусизмом було слово *щєполъкъ (щєлопокъ, чєлопокъ?)*: И на потребу ему быша *древяные щеполъкы*

(ін. сп.— *щеплъкы)*, и акриды и медъ дивии [И. Ф. 258]. Давньоруська лексема в наведеному прикладі — препозитивна глоса до грецизму *акриды* (одн. *акрида*) «сарана». Цитований уривок — переказ євангельської оповіді про Іоанна Хрестителя, їжею якого були сарана і мед диких бджіл. У відповідному місці старослов'янських текстів виступають слова *акриды* або *прѫзи* (мн. від *прѫгъ*) [SJStSl III 506]. Очевидно, давньою була традиція, за якою грецизм *акридъ* (мн. *акриди*) та його слов'янський переклад євангельського тексту *прѫгъ* (д.-р. *пругъ;* зб. *прѫжиѥ* — *пружиѥ*) тлумачаться по-різному, що засвідчують староукраїнські лексикографи: *пружїє*, ве(р)шки дереваныи пучѧ, и ты(ж) коники [Зиз. 69], *пружїє:* лѣторосльки з(ь) дерева, вершки древаныи, пучѧ, си єсть, овощїє дивіє; *прузи, пружїє:* конички, кобылки, саранчѧ. вершки дерева, сѣлѧ. або трава, єдиноиме(н)на саранчи, бо на тую цвѣ(т) єи подобе(н)... [Бер. 103], *Акрїды:* трава а(б) зѣ(л)є котрогѡ коре(н) в(ъ)коло себе ины(х) зелі(й) сма(к) притагаѥ(т), вдачный до вкуше(н)ѧ и трвалый в(ъ) сытости є(ст). Тожъ зри и *Пружїє*. А *пруѕи* того (ж) имене, коники за подобоѡбразїє цвѣта и корене оногѡ сѣ(л)ѧ... [173], *пружиѥ* gemma(e) arborum [Слав.— Кор. 497; тобто «бруньки дерев»]. Щодо можливих причин різного тлумачення євангельського тексту пор. співзвучність гр. ἀκρίς, -ίδος «сарана», ἄκρις, -ιος «гірська вершина, висота», ἄκρον «вершина», «кінець, край», ст.-сл. *прѫгъ*, д.-р. *пругъ* «сарана» і д.-р. *пругъ* «жезл, скіпетр»; (укр. діал. *пружок* «стебельце листка» — Гр. III 493). У зв'язку з цим назву *щеполъкъ* у цитованому тексті можна також сприймати як «верховіття, верхні гілки». Мабуть, континуантом давньоруського слова є українське діалектне *щолопок (чолопок)* «вершина», «вершина гори» [Гр. IV 529, 469; СУМ XI 604—605, 351], безсумнівну етимологію якого не встановлено (від čelopokъ — čelo «лоб» і *pekti? або від *čьlpъ?— див. ЭССЯ IV 47 144).

До запозичень у давньоруській мові належали номени на позначення смол, які привозили з Близького Сходу: *мастика* «смола мастикового дерева» (гр. μαστίχη «жувальна смолка»), *ладанъ* < гр. λάδανον, *темиянъ (темьянъ, тимиянъ, тьмьянъ)* < гр. θυμίαμα, *ливанъ* < гр. λίβανον «ладан», *смирна (смурна, змурна)* < гр. δμύρνα «мирра»: въ томъ остовѣ ражается *мастика* [ХД 4; в ін. сп.— *мастига* — СлРЯ IX 39], И тако ражается *темьянъ* черныи [5], И ту ражається *темиянъ ладанъ* [СлРЯ VIII 160], на тои горѣ Ливанѣ ражается *ливанъ теміанъ* бѣлыи [Ср. I 20], принєсоша ѥмоу дары... *ливанъ* и *змурну* [ЄМ 243]. Благовонна смола фіміам мала й слов'янську назву — *кадило:* приноса *кадило* молитвеноє. темьянъ блговоныи [ПВЛ 214].

Оскільки смола мастикового дерева вживалася при виготовленні ліків, назва її проникла в народне мовлення й дійшла до наших днів. Форма, зафіксована в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького,— mastiche *мастиховая* смола [Слав. 264],— очевидно, книжно-вчена. У сучасній українській мові назва *мастика* полісемічна. Серед її значень є й найдавніше — «ароматична смола мастикового і деяких інших дерев» [СІС 426]. У деяких західних діалектах слово зближене з дієсловом *мастити* й набуло значення «мастило, коломазь» — *мастиґа* [Ж. 181], *мастеґа* [Чоп. 180], *ма́стиґа* (закарп.; *ґ* — результат одзвінчення інтервокального *к*).

В українській мові безперервно функціонує назва *ладан* [пор. ССУМ I 536]. Звукова форма *темьянъ (темиянъ)*, мабуть, увійшла в давньоруську мову через старослов'янське посередництво. Вона зберігалася в староукраїнській мові [II 427]. Тепер зустрічається в закарпатському діалекті — *тимн'а́н, ну́»* особливо у виразі «бойи́ц'ц'а, ги (йак) чорт *тимн'а-*» [пор. *тимиан* «фіміам» — Чоп. 393]. Але в східнослов'янських мовах досить рано почала поширюватись середньогрецька вимова ϑ — *ф* у слові: *фимиянъ (фемиянъ)* [Ср. III 1355]. Форма *фіміам* — нормативна в сучасній українській мові.

Лексему *ливанъ*, очевидно, ще в староукраїнську добу витіснили слова *ладанъ* та *кадило* — *ла́данъ: кадило* [Бер. 57], Ліванъ: бѣлый(й), а(б) *кадило* [Бер. 219]. Тепер лексема *кадило* (крім назви церковного посуду) вживається на позначення рослини Melittis з дуже запашними квітами [СУМ IV 68]. З цим значенням фіксується уже в XVII ст.: thus *кадило* трава [Слав. 398].

У словеноукраїнських пам'ятках трапляється давнє запозичення *смирна* — myrrha *смирна* [Слав. 276]. Воно перейшло з неї в новоукраїнську [СУМ IX 405], в якій здавна функціонує також *мирра* < лат. myrra < гр. μύρον [IV 715]: принесли емоу дары. злото и кадило и *мир(ь)роу* [ПЄ 24 зв.].

Дієслівна лексика, пов'язана з функціонуванням рослинного організму, обставинами росту, загибеллю рослин, здебільшого наявна і в інших лексико-семантичних макрогрупах, пов'язаних із живою та неживою природою: *рости* < *orsti, *зьрѣти* < zьrěti (споріднене з *зьрно* — Ф. II 106) й похідні; *съхнути* < sьxnǫti, *родити(сѧ)* < roditi (se), *убити* < ubiti, *горѣти* < gorěti тощо та їх деривати: не порѣжете лозы не... *въздрастьша;* не пожьнѣте класа не... *съзьрѣвша* [ЖБГ 52]; древо... скоро *исъхнеть* [КП 101], в землѣ нашеи жито не *родилосѧ* нынѣ [ЛК 676], стоя всѣ лѣто ведромь и *пригорѣ* все жито, а на осѣнь *уби* всю ярь морозъ [ЛН 31]. Пор. ще: яко *цвѣты* добродѣтели *пущающе* [ХДУЛ 41].

До специфічної ботанічної термінології належать дієслова *прорастати, проростати* < *proorstati, *прозꙗбати* < prozębati, *прошибатисꙗ* < prošibati sę (останні два — у списках старослов'янських текстів), *цвисти* (1-ша ос. одн. теп. часу *цвьту*) < kvisti та його деривати, зокрема *процвисти* (1-ша ос. одн. теп. часу *процвьту*) < prokvisti: видить плоды *проростающа* [Ср. II 1561], листвиѥ *прозꙗбнеть* [1530], смокъви, ѥгда *прошибаѫтьсꙗ* [1609], акы цвѣтъ *цвьтыи* [ЖБГ 58], ꙗко цвѣту нову *процветшу* [ЛЛ 253; тобто *процвьтъшу*], цвѣти благоуханія *процвитають* [Ср. II 1605].

Окремо стоять похідне від прикметника дієслово на позначення процесу росту плісені — *плѣснивѣти* — та похідні від нього: на ни(х) *плѣснивѣеть* [Ср. II 977], *Исплѣснивѣшꙗ* житницꙗ [I 1127].

Майже всі одиниці досліджуваної групи залишилися і в українській мові, напр.: ст.-укр.: двѣ лѣторосли *выростаютъ* [Т. 443], просꙗбаю: *проростую,* выникаю [Бер. 101], germino ѡ(т)расли пущаю, *прозябаю* [Слав. 208], вино... *роди(т)* сѣ или не *роди(т)* сѣ [ССУМ II 295], *вродитъсꙗ* лен [Т. 328], Кѵпріанъ: плодъ *зрѣлъ;* Кѵпръ: *созрѣнїе* [Бер. 216], *зрѣлъ:* годный, *дозрѣлый* ...достиглъ [44], съвръшеннѡ растутъ: *дозрѣвáютъ* [126], maturesco *зрѣю* [Слав. 264], maturitas *созрѣнѣе дозрѣло(с)т(ь)* [там же], сучасні *рости, сохнути, родити(ся), побити* «знищити, пошкодити рослини, посіви і т. ін.» [СУМ VI 612], *погоріти* «засохнути на пні від пекучого сонця, засухи (про рослини)» [VI 721], *пригоряти (пригорати)* «висихати, в'янути від спеки» [VII 598], діал. *прозябати* «рости» [VIII 187], *прошибати* «пронизувати» [350]. Варто зауважити, що давній корінь *зьрѣти* «спіти, доспівати» з характерним для народного мовлення *зр* > *здр* спостерігається в діалектних композитах *скороздра* «скороспілка», *скороздрий* «скороспілий» [Гр. IV 140], *скôлбздр'ый* (закарп. говори; дисиміляція *р* — *л*), *скороздря* «кукурудзя, що рано достигає» [Чоп. 364], пор. заутрнїй: ранній, *скороздрый,* або досталий, *зрѣлы(й), узрѣлы(й),* дорослий... [Бер. 42]. Дериватом складного слова *скороздрий* є назва рослини *скороздрист (склолоздрист)* «підсніжник; різновид підсніжника», вживана в частині закарпатських говорів, зокрема центральних. Це субстантивований нечленний прикметник із суфіксом *-ист-*. Мотивацією називання була рання поява рослини. Та в багатьох інших українських говірках найменування зазнало деетимологізації й наближення до співзвучних слів (основ) — *скорозріст* «підсніжник» [Ж. 876; зближення з *ріст, рости;* усвідомлення мотивації «той, що рано зростає» [пор. Mach. 272], *козодриск, козьодриск, козодрист, козьодрист* та ін. [Mak. 160], *конодрист* [там же]. Р. В. Болдирев твердить, ніби в основі номенів *козодриск*

і под. лежать основи іменника *коза* і дієслова *дристати;* назва ніби мотивована тим, що підсніжник містить у собі отруйні речовини [ЕСУМ II 500]. Проте подібна мотивація неймовірна, бо отруйні речовини містяться в цибулині рослини, недоступній ні козі, ні іншим травоїдним тваринам. Шляхом деетимологізації структури *скороздрий* і под. виникли діалектні *колоздра* «сорт вишень — лутовка», *колóздрий — колóздре яблуко* «сорт скороспілих яблук» [Яв. 369], *колоздрявий* «скороспілий» [Ж. 359], *коноздря* «жовті квіти, що цвітуть на болоті ранньою весною» [Ващ. 49] [див. ще: ЕСУМ II 518, 552].

Як зазначалося, дієслово *цвисти* рано підпало під вплив спорідненого іменника *цвѣтъ* та його дериватів і набуло форми *цвѣсти* > *цвісти,* напр.: floreo *цвѣту,* floresco *процвѣтаю* [Слав. 199]. У частині західних українських говорів досі зберігається прямий континуант старовинної форми — *цвисти* (*цвитеш* і т. д.) [Ж. 1050], *цвисти, цвести* (під впливом *цвету* < *цвьту?* або ненаголошене *и* > *е*) [Он. II 350], *цвисти* [Чоп. 422; див. ще: АУМ II № 120]. Напевно, в написаннях типу *квитнучая* [Бер. 224] відбивається не *ѣ* > *і* [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 224], а вплив давньої форми *цвисти* або фіксується континуант **квисти* < *kvisti із збереженням праслов'янської групи *kv* перед *і* (пор. також *квилити*).

Для сучасної літературної мови характерне дієслово *пліснявіти* — дериват прикметника *пліснявий.* У діалектах зберігається дериват *плѣснь — плісніти* [Ж. 659; Чоп. 262], *спл'іс'н'іти* < *исплѣснѣти* (Закарпаття). Імовірно, дієслово *цвѣсти* > *цвісти* здавна мало також значення «вкритися дрібними водорослями; позеленіти, вкритися пліснявою (про стоячі води)» (вода стає зеленою внаслідок масового розвитку мікроорганічних водоростей). Згодом у частині діалектів цим словом стали передавати поняття «пліснявіти», і в сучасній літературній мові *цвісти* поруч із іншими має значення «вкриватися пліснявою».

Дериватом ад'єктивованого дієприкметника, утвореного від *цвісти,* є іменник *цвіль* «плісень» (пор. *цвилій* «заплеснелый», *цвиль* «плесень», *цвисти* «цвесть... плеснеть, гнить» — Б.-Н., 380).

Своєрідну історію має мікрогрупа дієслів на позначення процесу дозрівання плодів, насіння.

Оскільки ще в праслов'янську добу дієслова *зьрѣти* «бачити, дивитися» і *зьрѣти* «ставати спілим» мали дуже близький звуковий склад, виникла потреба в більш виразних лексичних засобах. Для цього було використано дієслово spěti > > *спѣти,* первісно — з іншою семантикою (пор. д.-р. *спѣти* «поспішати (швидко йти)», «поспішно готувати» та його дери-

вати), особливо дериват із префіксом *do-* > *до-* (пор. д.-р. *доспѣти* «встигнути», «приготуватися», «прийти, встигнути прийти», «закінчити» — СлРЯ IV 331; *приспѣти* «підоспіти, приспіти, прийти (своєчасно)», «настати (про пору, час)»). Через це континуанти праслов'янського dospěti в більшості слов'янських мов поруч із первісними мають похідне значення «дозріти» [ЭССЯ V 83]. Це давнє значення задокументовано в українських говірках лише від XVII ст.: Другіє (овощи) зрѣють и *доспѣвають* [Т. 800; пор.: Когда *доспѣетъ* [тісто], вынять; Возми орѣховъ волоскихъ не *доспѣлихъ* — там же].

В українській мові для передачі понять «зріти, дозрівати» використано семантично близьке до *спѣти* дієслово *стигнути (стичи)* < stignǫti (*stigti), первісне значення якого — «доходити, доїжджати, досягати (особливо — вчасно)» (пор. д.-р. *достигнути, достичи* «дійти, доїхати», «добратися» — СлРЯ V 335). Це явище задокументовано принаймні з XVII ст.— зрѣлъ: ...дозрѣлый ...*достиглъ* [Бер. 44]. Пор. і ст.-п. dościgać «дозрівати» [ЭССЯ V 85]. Тепер дієслово *стигнути* і похідні утворення *(стиглий, достигнути* тощо) нормативні (пор. і діал. закарп. *пристйгнути* «дозріти»).

З кола дієслів на позначення поняття «йти, їхати» в семантичну групу на позначення поняття «зріти, доспівати» в українській розмовній мові перейшло також дієслово *доходити* «дозрівати (переважно після збору)» (пор. і *доходити* «ставати цілком готовим (про те, що печеться, смажиться)» — СУМ II 398). Дериват його — прикметник *дійшлий* «дозрілий (про людей)» [II 303; в закарпатському говорі — *дýйшлый (дýйшлый)* «дозрілий (про фрукти, насіння, зерно)]». Аналогічне явище спостерігається в російській мові, в якій *доходити* «визрівати» зафіксовано в XVII ст. [СлРЯ IV 346], та польській (dochodzić «дозрівати»). Характерно, що в літературній нормі деривати *дозрілий* [СУМ II 349], *дійшлий* [303] стосуються як рослин, так і людей, але *доспілий* [387], *достиглий* [388] — тільки рослин (зерна, насіння, овочів, фруктів), тоді як у староукраїнській мові такої чіткої диференціації не було: В дитинномъ возрастѣ *недоспѣломъ* [Т. 800].

З праслов'янської мови успадковано давньоруські назви, пов'язані із зрубаним або упалим деревом, пошкодженими деревами: *пьнь* < pьnъ, *колода* < *kolda, *брьвьно (бьрьвьно)* < brьvьno, *сукъ* < sǫkъ, *ломъ* < lomъ, *хворостъ* < *xvorstъ, *порохнѣти* < *porxněti (дериват від *порох(ъ)но* < *porx(ъ)-no, корінь *порохъ*), *чьрвоточина* < cьrvotočina: есть *пень* древа того [ХД 40], толь много лѣтъ стоящу древу тому... ни *испорохнѣти* [34], пор. ще: в лѣсѣ. в *Порохни* [ЛК 332], оубиєноу же глѣбови и повьрженоу... межю дъвѣма *колодама* [ЖБГ 53], носаща *бьрвно* [СДЯІ 352], *сукъ* въ оцѣ [Ср. III 614],

иныи же. ис *хвороста* ведоущоу. сѣчахоуть и [ЛГВ 834], стоюхоу на гора(х) во пропастехъ. и *ломо(х)* ако же нѣлзи их доити полкомъ [ЛК 619], точить древце то черв-етъ и исходитъ изъ древца того *червоточина* [ХД 6].

В українській мові більшість перелічених лексем не зазнала суттєвих семантичних і звукових змін: *пень* (тепер часто вживається демінутив — дедемінутив *пеньок* — пізнє утворення, на що вказує *о* після м'якого *н*, пор. діал. закарп. *пнюк;* caulis *пни(к), пе(н)*... — Слав. 116), *колода* (caudicarius *пневый, колодяный* — Слав. 115; на *колодѣ* сосновой — Гал. Кл. Чеп. 310; Щасливому сыр на *колодѣ* — К. З. 257), *сук* (nodus *сукъ*... — Слав. 281), *хворост* (мvра: *хворостъ* а(б)о прутъ — Бер. 223), *порохніти* (поруч із *порохнявіти* — дериват прикметника *порохнявий;* imputresco... *порохнѣю* — Слав. 229, [дерево] *порохнавое* — Т. 867), *червоточина* (пор. діал. закарп. *червотю́к* «червотока, червоточина»). Варто зауважити, що поряд із прадавнім утворенням *порохно* (съгнитіе: *порохнò* — Бер. 126) в українській мові функціонують пізніші утворення — *порохнява, порохня* (можливо, контамінація *порохно* і *порохнява*) і діал. *порохонь* [Гр. III 354], *пôрôхôн'* (закарп. говори; очевидно, наслідок вторинного виведення іменникової основи з дієслівної *порохніти* чи прикметникової — *порохнявий*).

Іменник *хворост* «хмиз» утратив, здається, одну з коннотацій — «зарості, чагарник». У літературній мові та говірках Наддніпрянщини із словом *хворост* активно конкурує, витісняючи його, інша старовинна лексема — *хмиз* < хmyzъ [ЭССЯ VIII 45—46], яка має й одне з давніх значень слова *хворост* — «дрібні лісові зарості» [Гр. IV 405].

Найменування *бервено* «колода» дійшло до наших днів, проте функціонує тільки в говірковому середовищі [СУМ I 157; Гр. I 50; Чоп. 11; Он. I 49]: слѣмѧ: бръвно, трамъ, *бервено* [Бер. 117].

Старовинна семантика й історично закономірна звукова форма спостерігаються в діалектному слові *лім* «бурелом» [Гр. III 369], «хмиз» [СУМ IV 515]. Під впливом форми основи більшості відмінків, де споконвіку був відкритий склад і зберігався звук *о*, в літературній мові і в називному відмінку в новозакритому складі залишилася стара форма — *лом* «хмиз», «поламані предмети» [СУМ IV 543].

Давньоруські тексти донесли до нас порівняно багато назв конкретних рослин, особливо вищих. Найкраще представлена в них лексика, пов'язана з культурною флорою.

Текстові свідчення про давньоруське садівництво нечисленні, але праслов'янський характер термінології, що відноситься до цієї галузі господарства, свідчить, що в Київській

Русі з сивої давнини вирощували садові дерева (деякі назви дерев зафіксовані через омонімні найменування плодів, страв, продуктів): *садити* < saditi (корінь той же, що й у *сѣд*-ати), *садъ* < sadъ, *яблонь* < *ablonь, *яблько, -а* < *ablъko, *-а*, *груша (хруша, круша)* < gruša, kruša (корінь той же, що й у *крушити*, *кръха*), *слива* < sliva, *черешьня* < *čeršьn'a, (< лат. cerasus «вишня»), *вишьня* < višьn'a, *орѣхъ* < orěxъ. Назви дерев і їх плодів, за винятком *яблонь* — *яблько*, збігаються: *посади* же *садъ* красенъ [ЛГВ 845], древеса овощнаа стоять... и *яблони*, и *черешни* [ХД 35], зва... во *Вишьню* [ЛГВ 762], яко клей *вышневыи* [ХД 6], древеса овощная безъ числа ту суть...: смокви, *орѣшьє* [46], въложать *орѣхы* тълчени [УС 260], нача торгати *яблоки* и яся за *вѣтвь* [КП 136], градъ же яко *яблъковъ* боле [ЛН 30], купити... *сливы*, смокви [СУ 126], Овощь же патриарховъ всякии: дыни и *яблоки* и *груши* [СлРЯ IV 147], капоуста же солона... и *хроушѣ* и по пѧти смокъвъ [УС 259]. Здається, *груша*, *орѣхъ*, *слива* та ін.— первісно назви плодів, а не дерев.

Цю термінологію повністю успадкувала українська мова — *садити*, *сад*, *яблуня* (перехід ненаголошеного *о* > *у* певним чином зумовлений асиміляцією щодо лабіальності до попереднього *б;* можлива аналогія до іменників із суфіксом *-уня;* за нашими матеріалами, безсумнівні випадки з кінцевим *-уня* засвідчуються з XVIII ст.: прищепу *яблуню* и три дички груши викопаю — ДНРМ 114), *груша*, *слива*, *вишня*, *черешня*, *горіх* (діал. *оріх* — Гр. III 63; АУМ I № 142; II № 125; *г* — протетичний): *черешен* сухихъ... пригорщы 5 [АЛ 213], ceras(us) *вишня* древо [Слав. 118], apia *груша* древо [87], apina(e) *орѣхи* младыи [87], nux, nucula *ѡрѣхъ*, *ѡрѣшо(к)* [284], prunus *слива* древо [336] [див. ще: Винник та ін. 330—332]. Старовинні тексти тривалий час фіксують форму *яблонь*: *яблонь* межи деревіемъ [ПП 50], arbutus *ябло(н)* лѣсная [Слав. 90], malus *ябло(н)* [261], пор. ще: ѡ(т) того ку(р)гана на две *ябло(н)цы* [АКПС 97], що є нині здобутком українських говірок — *йаблінь* [Mak. 274; Гр. IV 534], *яблінка* (здр.) [Гр. IV 534; у закарп. діал. *йáблунка*, *йáблїнка* втратило демінутивність]. Назва плода яблуні у фонетично закономірному варіанті *яблько*, що фіксується уже в XIII ст. в житії Сави Освященного [Булаховський 1954 133], функціонує тепер у частині південно-західних говорів української мови — *йаблико* [Stud. 82; АУМ II 67], *яблеко* (ненаголошене *и* > *е*) [Ж. 1110], *яблько* [Чоп. 438; АУМ II № 67]. За аналогією до закономірної форми родового множини *яблок* < *яблькъ* або до старовинної *яблоня* у частині українських говорів виник варіант *яблоко* [Stud. 82; АУМ I № 84; II № 67]. Найбільш поширена тепер нормативна форма *яблуко* [АУМ I № 84; II № 67] фіксується принайм-

ні від початку XVII ст.: Ревωнъ: *яблука* роздѣле(н)є [Бер. 229]. Л. А. Булаховський твердить, що спочатку *у* з'явився на місці ненаголошеного *о* у формі родового множини *яблук* < *яблок* < *яблъкъ*, а згодом така вимова поширилася на інші форми — *яблуко, яблуня* [Булаховський 1954 133]. Вважаємо, що подібно до того, як варіант *яблоко* — результат аналогії до старовинної форми *яблоня*, так форма *яблуко* — аналогія до *яблуня* < *яблоня*. Деякі діалектні звукові різновиди назви — *йабко, япко* [Stud. 82; АУМ II № 67] — з'явилися під впливом західнослов'янських мов [пор. слц. jablko, діал. jabko, п. jabłko; пор. Гафѳоріим(ъ): ... *яблка* — Бер. 198]. Серед похідних із коренем *слив-а* маємо й композит — старовинну назву *тернослив:* Видел есми подле гаю *тернослив*ъ [АЛ 145].

Невідомо, чи в давньоруських оригінальних текстах ідеться про волоські горіхи, чи про ліщину. Культура волоського горіха (Juglans regia) прийшла в Європу з Азії — спочатку в Грецію, потім у Рим, звідки рослину завезли в Іспанію, Францію, Німеччину. На німецьких землях посадки волоського горіха відомі з VIII ст. і раніше [Культурная флора СССР 60; Need. 49]. Сприятливі природні умови для культивації волоського горіха були на південноруських землях, тому не виключено, що номеном *орѣхъ* позначався не тільки плід ліщини, але й дерево Juglans regia. Очевидно, інтенсивно культура цього дерева поширювалася із земель східних романців, яких називали *волохами* (пор. *волъхва, волохове, волъхове, волъхи, волохи* «східнороманські племена» — ПВЛ 4,25, *волоский* «що стосується Молдавського князівства», *Волохи* «Молдавія», *волохове* «жителі Молдавського князівства» — ССУМ I 192, 193). Для розрізнення горіха та ліщини дерево названо *волошьскыи орѣхъ* [пор. Культурная флора СССР 60]. Номенклатурна словосполука *волоский орѣхъ* засвідчується пам'ятками української мови з кінця XVI ст.: *орѣхи волоские* сухие [Т. 229], *ωрѣхъ волоский* Juglans [Слав.— Кор. 533]. Така ж сполука вживається в мовах російській (*волошский орех* поруч із *грецкий,* бо плодами цього дерева здавна торгували греки) та білоруській (*валоскі арэх* — фіксується з кінця XVII ст.— ГСБМ IV 142). Важко сказати, чи ці найменування є давньоруською спадщиною, чи запозиченням із української. Варто вказати, що по-польському волоський горіх іменується orzech włoski — буквально «італійський горіх», а по-німецькому — Welsche Nuß — «французький горіх» [пор. Need. 49].

Галицько-Волинський літопис згадує прізвище одного з польських князів на прізвище *Лѣсконогыи* [ЛГВ 822] (пор. п. laskonogi «який має тонкі, довгі ноги»), перша частина якого містить апелятив *лѣсъка* < lěsъka (споріднене з *лѣсъ, лѣса* «ліса»), збережений українською мовою з двома значеннями:

1. «прут, палиця» [Гр. II 371] — жезлъ : посохъ, палцатъ, *лѣска,* палица, кій [Бер. 36], 2. «ліщина» [Гр. II 371; Mak. 112; СУМ IV 523] — coryllus... *лѣска* [Слав. 145], пор. colurnus *лѣсковий* [там же]. Дериватом його є дендрономен *лѣщина* — *ліщина* (діал. *ліщана* — Чоп. 174, *ліщаниця,* ліщанник — Ж. 410, *ліщанка* — Он. I 416): coryllus *лѣщина* древо... [Слав. 145], *лѣщина* [К. З. 266]. Плоди ліщини у народі називаються *(г)оріхами лісковими* [Ж. 409; Чоп. 174; Гр. II 370, Mak. 112; МСБГ V 32].

Напевне, у південних областях Русі вирощували й виноград, бо письменники XI—XIII ст. виявляють знання цієї назви культури й її плодів: *виноградъ* < ст.-сл. *виноградъ* (про запозичення говорить неповноголосся в *-градъ*), *лоза, грєзнъ (грьзнъ, грєзновьє), гроздь (гроздьє)* < grezdьnъ, grozdъ: нивы суть и *виногради* добріи [ХД 54], Висяхуть же над тѣми враты *лозы* златы, а от них *грезни* златы [И. Ф. 370; див. ще: Ср. I 595]. Відзначимо, що сушений виноград — родзинки іменувалися *сушєноє вино:* коупити... *соушеноє вино.* сливы. смокви [СУ 126]; це вказує на те, що в народі виноград міг називатися просто *вино,* як і досі він іменується в деяких говірках (напр., закарпатських), у фольклорних творах [Гр. I 173]. У текстах старослов'янського походження номен *виноградъ* уживався і з семантикою «сад» [Ср. I 260].

Номени *виноград, лоза* (виноградна) поширені в більшості українських діалектів і є нормативними, а *грезн, грезен, грезно, грозно,* «гроно, виноград» є надбанням південно-західних говорів [Гр. I 324, 329; Чоп. 60]. Літературний термін *гроно* зводиться до праслов'янського grono [ЕСУМ I 601], але фіксується тільки з XVI ст. [Т. 614—615] поруч із *грезно, грезинъ* [Т. 604, 611]. Фіксація слова з початковим проривним *ґ* (зберігається і в деяких теперішніх говірках — Гр. I 351) від XVII ст. — *ґроно* [Бер. 28; Т. 649] — сигналізує про вплив польської мови (п. grono).

Давнє значення «виноград» номена *вино* зберігалося протягом усього староукраїнського періоду (XV—XVIII ст.): Не ядый ни масла ни *вина* [Т. 253], винничіє: *винная* матица [Бер. 15], гроно *вина* [28], *винная* лоза vitis [Слав.— Кор. 433] тощо, але тепер залишилося в окремих говірках, зокрема південно-західних [Гр. I 173; закарп. діалект].

Тривалий час [до XVIII ст.— Т. 254] у пам'ятках фіксується *виноградъ* із значенням «виноградник». Для уникнення омонімії з *виноград* «рослина», «плід цієї рослини» від народної назви *вино* «виноград» утворено лексему *винниця* «виноградний сад», «виноградний кущ» (пор. п. winnica, слц. vinica), яка засвідчується з XVI ст. [252]. Тепер дериват *винниця* — над-

бання говорів, зокрема закарпатських [Чоп. 30]. У зв'язку з остаточним закріпленням за назвою *виноград* сучасного значення за зразком назв місця із суфіксом *-ник* утворено новий іменник — *виноградник* «ділянка землі, де вирощується виноград» (пор. і рос. *виноградник*), який із повноголоссям — *виногородник* — виступає вже в XVII ст. [Т. 254]. Щоправда, тотожний дериват (*виноградникъ*) у XVI—XVII ст. зустрічається із значенням «робітник на виноградній плантації» [Т. 254; Слав. 414; див. ще: Винник та ін. 333—334].

Плодами багатьох субтропічних культур в середньовіччі велася торгівля, тому в активному вжитку заможних шарів східнослов'янського населення могли бути назви рослин, яких абсолютна більшість споживачів ніколи не бачила. Такі рослини спостерігали паломники та мандрівники, наприклад відомий ігумен Данило. А це забезпечувало живучість назв і їх спадковість.

У текстах XI—XIII ст. виступають назви садових дерев і фруктів, які, можливо, широко не культивувалися на Русі, але зустрічалися в садах або навіть у здичавілому стані. До таких відносимо ботанічні номени *смокы* (род. відм. *смокъвє*) < *smoky, *смокъвница* < smokъvnica, *ягодичина* (*ягодина, ягодичьє*) < *agodičina [?] «шовковиця»: овощная древеса многоплодовита: *смоква,* и *ягодина*... [ХД 20], аки она *смоковница* проклятая [Д. З. 5]. У доісторичні часи смоковницю вирощували навіть на околицях сучасного Парижа [ПЭРСХ VIII 1216]. Невідомо, водилася ця рослина на слов'янській прабатьківщині чи плоди її привозили торговці з європейського півдня, але назви відповідного дендронімена й плода — праслов'янські. Про походження лексеми *smoky в слов'янських мовах висловлено кілька думок. Одні етимологи відносять її до запозичень із готської мови (smakka, *smakkô — Ф. III 689), інші вважають, що в південнослов'янські мови й готську лексема ввійшла, можливо, із давніх мов Балканського півострова, хоч для цього немає переконливих доказів [Sk. III 294]. Заслуговує на увагу припущення В. Махека, що *smoky — праслов'янська назва ягоди іншої рослини, перенесена на Балканах на плід фігового дерева [Mach. 561], та В. М. Ілліча-Світича, який вважав, що праслов'янське *smoky — питоме слово з первісною семантикою «соковита ягода» [Илличъ-Свитыч 71].

Здогади В. Махека та В. М. Ілліча-Світича видаються правдоподібними (пор. укр. діал. *смоква, смоква шовкова* «біла шовковиця», *смоквиня* «абрикос» — Ж. 889). Але не виключено, що назва плода фіги — *смокы* — та його деривата на позначення відповідного садового дерева — *смокъвьница* — прийшли на Русь із слов'янського півдня.

Українська мова успадкувала розглядані слова, але відсутність переходу в них *о* > *і* в новозакритому складі, ймовірно, свідчить про їх книжний характер — *смоквина* [К. З. 267], *смоква* «фіга, фігове дерево», *смоковниця* «інжир, фігове дерево» [СУМ IX 414], хоч трапляється й повністю адаптована форма *смоківниця* [там же].

Старовинну слов'янську назву плодів цього південноєвропейського дерева досить рано почав витісняти германізм латинського походження [Ф. IV 192] *фикга, фиґа, фѣґа: фикгоу* [ПЄ 303 зв.], смоква: *фиґа;* смоковниця: дерево *фиґовоє* [Бер. 117, пор. також сvкоморъ: плоннаа *фіґа* — 234], що функціонує й у сучасній українській мові — *фіга* [СУМ X 583], діал. *хвиґа* [Гр. IV 391]. Приблизно з кінця XVIII ст. через посередництво російської мови почав поширюватися тюркізм *інжир* «смоква, смоковниця» [ЕСУМ II 304]. Розповсюдженню його, напевне, сприяло прагнення до однаковості номенів на позначення дерева і фрукта, бо лексема *фіга* має емоційно забарвлене значення «дуля».

Номени-варіанти *ꙗгодичина, ꙗгодичиьє* і навіть специфічний давньоруський *ꙗгодина* [Русанівський, Німчук 1983 202], очевидно, не були поширені в живому мовленні, бо й сама рослина не часто культивувалася на Русі в XI—XIII ст. Вони фіксуються лише в біблійних текстах й описах чужих південних країн [Ср. III 1639; ХД 20]. Однак українські лексикографи XVII ст. латинську вокабулу morus влучно перекладають — *черничиє, ягодичиє* [Слав. 273], що може вказувати на функціонування давньої назви й у староукраїнському середовищі, адже шовковиця відноситься до так званої біблійної флори, добре відомої книжникам старожитньої доби. У давньоруських текстах *ꙗгодичина* виступає і з семантикою «смоковниця» [Ср. III 1639]. Характерно, що в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького номен *ягодичиє* дається як синонім терміна *черничиє* [Слав. 273], а в «Лексиконі» П. Беринди реєстрове *чрънич҃іє* перекладено: *фиґъ* дикихъ дерево [Бер. 156]. Це вказує на певну неусталеність вживання терміна *ягодичиє*. І в деяких сучасних українських говірках в складні найменування шовковиці входить слово *смоква: смоква-ягода, смоква* шовкова [Mak. 234]. Мабуть, у говірковому номені *ягодове дерево* [там же] зберігається зв'язок з давньою назвою рослини. Приблизно з середини XVII ст. на східнослов'янських землях, у тому числі на Україні (пор. у тексті 1667 р.: Прислано съ Киева съ садовникомъ... 6 деревъ *тутовыхъ* — СлРЯ IX 264), починають розводити тутове дерево для потреб шовківництва (личинок шовкопряда, як відомо, годують листям цієї рослини) [ПЭРСХ IX 1349]. У 1724 р. вперше на Україні — в Києві засновано шовковий завод [УРЕ XVI 356].

Нове основне призначення насаджень стало мотивом для нової номінації дерева, тепер нормативної,— *шовковиця,* котра засвідчується в кінці XVII — на початку XVIII ст. в «Рахубі деревам розним» К. Зиновієва: *шовковица* [К. З. 267]. А у пам'ятках російської мови дериват *шелковица* «шовковичний черв'як» зустрічається вже в XVI ст. [Ср. III 1585; див. ще: Москаленко 1969 11]. Ботанотермін тюркського походження *тут* [Ф. IV 127] засвоєно в XIX ст. У народних говорах побутують й інші номени іншомовного походження — полонізм *мо́рва* [Mak. 234; СУМ IV 800] (з лат. morus), мадяризми *е́перя, и́пир'а, е́перка* (Закарпаття; уг. eperfa «шовковиця», буквально: «ягідне дерево»).

Беручи до уваги те, що на Україні й у Молдавії зустрічається дикий абрикос [ПЭРСХ I 2], можна припустити, що в деяких районах слов'янської прабатьківщини росло зазначене дерево і мало назву *porsky, *porskъvь або *borskъvь, запозичену з латинської (pers(i)ca) або грецької (μῆλον περσικόν, буквально: «персидське яблуко») мов; пор. б. *праск(о)ва* «персик», с.-х. braskva, praskva та ін. «персик» [Sk. I 198], укр. діал. закарп. *бороскваа́, пороскваа́* (*бороцкваа́* під впливом уг. *barack*) «абрикос, персик». У пам'ятках південнодавньоруського походження задокументовано неповноголосну форму назви: родїа, черница, *праскви* [Ср. II 1372]. У староукраїнській мові виступає форма з польським неповноголоссям: persica *бросква* древо [Слав. 311], cara *бросквина* по(л)ная [112], що вказує на її запозиченість (п. broskiew). Вона та похідні від неї назви на позначення абрикоса збереглися в говорах української мови [ЕСУМ I 263].

У перекладних творах XI—XII ст. з історіографії іноземних країв зустрічається назва фрукта *гдуня:* обрѣтошѧ плоды древес... *гдуня* и гроздьѥ [Ср. I 512]. Щодо значення *гдуня* в давніх контекстах у лінгвістів немає одностайної думки — «диня[?]» [там же], «рід груші» [СлРЯ IV 16]. На відповідному місці в Біблії (Книга Чисел XIII 24) зустрічається номен на позначення смоковниці. Ймовірно, в давньоруських текстах ідеться про плід айви.

Кліматичні умови дозволяють розводити айву на досить широкому ареалі — аж до Прибалтики [ПЭРСХ I 5]. Очевидно, айвове дерево було знане праслов'янам і називалося *kъdunja. Деякі етимологи допускають існування в ній варіантів *gdun'a (малоймовірно) та *kъdulja < kъdunja < krdunja, *gъdulja [напр., S. I 269; БЕР I 469; ЕСУМ I 487]. Праслов'яни запозичили культуру дерева з Південної Європи, а назву — з латинської мови — Cydonea (mala) < гр. Κυδώνια (μῆλα) (буквально: «яблуко з Кідонії — міста на о. Кріт»). Не виключається й пряме запозичення з грецької мови.

В обстежених пам'ятках континуанти давнього *гдуня* виявляються дуже пізно (XVIII ст.) у формі *дуля* (результат відпадіння початкового *г* у групі приголосних, прирівняння слова до утворень із суфіксом *-уля*). Оскільки назву перенесено на сорт великих довгастих груш, що нагадують формою айву, ідентифікувати матеріал за наявними контекстами важко: кухва... зъ *дулями* налита вином [Я. М. I 52]. Звичайно лексему *дуля* текстів XVIII ст. пояснюють як сорт груш [Т. 839; Винник та ін. 331], а дериват *дулѣвка (дульовка)* тлумачать як назву «наливка, настояна на відповідному сорті груш» [Т. 839]. Однак недвозначні пояснення *дуля* «велика груша», *дулівка* «горілчана наливка на грушах» походять тільки з XIX ст. [Б.-Н. 126]. В «Енеїді» І. Котляревського є пряма вказівка на те, що у XVIII ст. дулею називали й айву: «Пылы... деренивку и крымську вкусную *дуливку,* Що то *айвовкою* зовуть» [Котл. Ен. IV 32]. Отже, тут маємо одну з ранніх фіксацій нової назви дерева й плоду — тюркізму [ЕСУМ I 53] *айва,* що тепер є нормативною. У говірках зберігається давня назва айви — *дуня, гдуля, гдуля* та н. [Mak. 121].

Староукраїнські пам'ятки засвідчують ще одне запозичення на позначення айви — *пигва, пиґва* (з п. pigwa < д.-в.-н. figa «фіга» < лат. ficus або через тюркське посередництво з іранської, пор. новоперське й курдське beh — Ф. III 259): cotoneum *пигва* овощъ [Слав. 145], наявне і в сучасних українських говірках — *пігва, пигва, піґва, пиґва* [Mak. 122].

Привізними плодами на Русі були *рожьць,* або *рожькъ, маслина (маслица, масличьѥ), финикъ (фуникъ, фуникъсъ)* < гр. φοίνιξ: овощная древеса...: ...*масличіе,* и *рожци* [ХД 20], *маслицѣ*... да не ѣдят [СлРЯ IX 33], смокви приносяще ему, иногда *рожки* [Ср. III 144], пор. і назву дерева: *финици* мнози стоять высоци [ХД 25].

Давній ботанічний термін *рожьць, рожькъ* (демінутив від *рогъ* «ріг») є калькою грецького κεράτιον (демінутив від κέρας «ріг»), але шляхи його поширення в слов'янських мовах не з'ясовані (пор. ст.-сл. *рожьць* «плід ріжкового дерева», б. *рожков, рожковец,* п. rożek, różek, ч., слц. rohovník «ріжкове дерево»). В сучасній українській мові функціонує континуант давньоруського словотвірного варіанта *рожькъ — ріжки* (тільки мн.) «плід ріжкового дерева» [СУМ VIII 560], але в староукраїнській вживався й варіант *рожець* [Слав. 118]. Відомі й інші позанормативні найменування з коренем *ріг- (рог-): ріжковець, рогівник* [Mak. 89]. Староукраїнські тексти фіксують ще одну назву плоду ріжкового дерева — ceratium, ceratonia роже(ц), *хлѣбъ ст҃го Іоа(н)на* [Слав. 118], що, мабуть, з'явилася під впливом західнослов'янських мов (пор.: п. chleb świętojański, ч. svatojanský chleb), у яких вона, ма-

буть, є калькою із слів західноєвропейських мов (пор. нім. Johannisbrot). Продовженням її є діалектні українські найменування — *хліб святоіванський* [Mak. 89], *с'атóго Ивáна х'ліб* (Закарпаття; пор. уг. szentjánoskenyér, буквально: «святого Івана хліб»). Найменування пов'язане з оповіддю про Йоана Хрестителя, який ніби харчувався фруктами ріжкового дерева [MNTESz III 725].

Лексема *маслина* та інші слова цього кореня наявні в інших слов'янських мовах: ст.-сл. *маслина, маслиница, маслица,* б. *маслина,* с.-х. *маслина.* Вони можуть вказувати на праслов'янський характер утворення. Номен, імовірно, утворено під впливом грецького ἐλαία «оливкове дерево, маслина (плід)» (пор. гр. ἔλαιον «оливкова олія і прасл. maslo < maz-slo «масло, олія»). Українська мова успадкувала давньоруський термін: olea *маслина,* oliuarius *масличний* [Слав. 290], який і нині є нормативним [СУМ IV 638]. Приблизно від XVI ст. з ним активно починають конкурувати назва латино-італійського походження *олива* [Ф. III 135] та дериват *оливка* — маслина: *оливноє* дерево, и ягода; масличіє: *оливки...* и дерева [Бер. 62], який і тепер вживається паралельно з *маслина* [СУМ IV 638].

Плоди фінікової пальми були предметом торгівлі протягом усієї історії, і давньоруське запозичення збереглося в українській мові, пор. финиѯъ: *финиковоє* дерево, и ягода є(г)[о]... [Бер. 239]. Фонетично адаптована форма *финик* [Ж. 1028], *фи́ник, фи́ниґ* (закарп. говірки) збереглася в діалектному мовленні. Сучасна літературна форма *фінік* [СУМ X 599] наближена до грецького звучання.

Пам'ятки старослов'янського походження фіксують назву *клѧпышь* < *klępyšь «мигдаль»: процвете(т) *клѧпы(ш)* [Ср. I 1235], але навряд чи вона була відома поза колами освічених людей. Уже в староукраїнську добу замість неї вживався номен *миґдаль,* запозичений прямо з грецької (ἀμύγδαλον, ἀμυγδάλη) мови або через латинське (amygdalum) посередництво — клѧпышъ: дерево *миґдаловоє* [Бер. 53], нормативний і в сучасній українській мові. В «Лексиконі латинському» Є. Славинецького зустрічається ближча до етимологічної форма з початковим *а* — amygdala орѣхи, *кляпи(ш), амиґда(л)* [Слав. 81]. Зафіксоване тут слово *кляпиш* слід кваліфікувати як старокнижне.

На Давній Русі вживали привізну спецію — плоди чорного перцю, які йменувалися *пьпьрь:* оуха съ кропъ(м) и *пьпьрьмь* [УС 259]. Дерево, яке давало ці плоди, позначалося атрибутивною словосполукою *пьпьрьноє дерево* [Ср. II 1760]. На основі давньоруської й сучасних інослов'янських назв спеції (пор. п. pieprz, ч. peprř, ст.-ч. peprřě, с.-х. *papar*) реконструюється

праслов'янська форма *рьрьѣ* [пор. Mach. 444], джерелом якої є гр. πέπερι < д.-інд. pippali. Деякі етимологи вважають джерелом слов'янських слів латинське piper < гр. πέπερι [там же; Sk. II 601]. Немає сумніву, що в давньоруській мові існував дериват-демінутив *пьпьрьць*, який тексти X—XIII ст. не задокументували. Проте українські пам'ятки, починаючи від XIV ст., засвідчують форму *перець*, що виникла через гаплологію одного з початкових складів давнього *пьпьрьць* (пор. рос. *перец*, блр. *перац*): dwa funty *perci* [ССУМ II 140], л҃зе(р)нь *пе(р)цѫ* сто(л)ци [Трв. 53], piper *перецъ* [Слав. 317]. Продовженням давньоруського прикметника *пьпьрꙗнъ* є нинішнє слово *пряний*, але з іншою семантикою, а від *перець* утворено новий прикметник *перцевий*, який входить у склад найменування рослини — *перцеве дерево*.

Старовинне найменування перенесено на іншу рослину, плоди якої також дають гірку спецію,— Capsicum. Вона завезена з Америки і набула поширення з XVI ст. в Європі [Need. 136]. З часу культивування її на східнослов'янських землях (XVII—XVIII ст.) стали розрізняти привізний *чорний перець* і культивований дома *червоний перець* (пор. аналогічно анг. red pepper), діал. *попер чорний* і *попер червений* [Mak. 271, 78].

Давньоруські пам'ятки засвідчили звуковий різновид старовинної назви чорного перцю — *пъпьрь* (дериват — *пъпьрꙗнъ*) [Ср. I 1760] (дисиміляція *ь* — *ъ* в *ъ* — *ь?*). Маємо підстави вважати, що його континуантом є карпатські діалектні назви спеції, насамперед закарпатські і лемківські: *попе́р* (род. відм. *по̂пру̂*) [MRSz. 55], *попи́р'* (західне Закарпаття), *по́пер* (род. відм. *по́прю*) [Ж. 702], *по́пер, по́прик* [Гр. III 321; Mak. 270—271]. Звук *о* в першому складі виступає в верхньолужицькій (popjeŕ) і словенській (poper, род. відм. popra) мовах та в окремих говорах сербохорватської мови (popar, poper, род. відм. popra — Sk. II 601). П. Скок схильний пояснювати це явище не *ъ* > о, а наслідком схрещення (контамінації) з *koprъ* [там же]. Великий ареал форм із *-о-* може вказувати на їх давність. Одним із осередків поширення овочевого червоного перцю є Угорщина, тому угорська назва рослини paprika < с.-х. *паприка* (утворене за допомогою суфікса *-ika* від *папар* < *пьпьрь* [пор. MNTESz III 93]) була прямо або через посередництво запозичена багатьма мовами Європи, в тому числі українською — *па́прика* [СУМ VI 58], очевидно, через молдавську й румунську (пор. рум. paprică). Безпосередньо з угорської назва запозичена закарпатським діалектом: *попри́ґа* < *попри́ка* < paprika (початковий *о* замість сподіваного *а* зберігся під впливом *попер; ґ* — результат одзвінчення інтервокального *к*). У якомусь зв'язку

в закарпатською формою перебуває бойківське *папрыга* [Он. II 40].

У конфесійних пам'ятках Київської Русі засвідчується назва плоду гранатового дерева — *шипъкъ* [Ср. III 1593], етимологічно споріднена з українським ботанономеном *шипшина* (корінь *шипъ* < šiръ «колючка, шип»). Номен фіксується в перекладній частині латинсько-словенороського лексикона Є. Славинецького: balaustium цвѣ(т) *шипка,* balaustinus *ши(п)ковы(й), ши(п)чаны(й),* malum Punicum *шипокъ* [Слав. 100, 261], та навряд чи він побутував поза середовищем учених людей. Уже П. Беринда вважав за потрібне пояснити старовинне слово — *шипокъ:* овоцъ є(ст), *грановитоє яблко* полноє зернатъ... [Бер. 158]. Прикметник на означення кольору *гранатовый (кгранатовый, ґранатовый)* фіксується в українських текстах з кінця XVI ст. [Т. 599, 647]. Невідомо, чи існував у цей час однослівний термін *гранатъ,* який задокументовується в середині XVII ст.: *гранатъ* древо malus punica, пор. також *гранатъ* cucuma [Слав.— Кор. 441]. З середини XVII ст. засвідчується словосполука *гранатовоє яблоко* malum punicum, malum granatum [Слав.— Кор. 441; пор. тут же: *гранатовы(х) яблокъ* цвѣтъ balaustium], на основі якої шляхом регресивної деривації утворено іменник *гранатъ* [пор. Ш., I/3 159]. Вважається, що складний номен *гранатовоє яблоко* — калька німецького Granatapfel [ЕСУМ I 584], хоч він може бути прямим напівперекладом латинського Malum granatum (буквально: «зернисте яблуко»). Староукраїнський варіант *грановитоє яблко* відбиває народно-етимологічне зближення прикметника *гранатовий* із українським *грановитий* «гранчастий», оскільки плід граната не має округлої форми.

Освіченим людям Київської Русі була відома назва екзотичного дерева *нардъ* < гр. νάρδος, з якого одержували запашну речовину: Кто *нарда* стварит и блгоухает зелие [СлРЯ X 206]. Номен знали й староукраїнські вчені: *нар(ь)да* [ПЄ 183 зв.], *нарда* пістіки: мvро... з *нардового* корене [Бер. 224]. Ботанічний термін і назва ароматичної речовини *нард* існують і в сучасній українській мові [СУМ V 169].

Праслов'янською спадщиною давньоруської мови були назви зернових рослин, посівів, злаків: *ярь* < jarь «яровина», *озимица* < ozimica, *жито* < žito «хліб у зерні, на корені, зернові культури», *пьшеница* < pъšenica, *ръжь* < гъžь, *ячьмы* (род. відм. *ячьмене*) < jęčьmу, *бъръ* < bъrь, *просо* < proso, *овьсъ* < ovьsъ: на осѣнь уби всю *ярь* морозъ [ЛН 31], на осень уби морозъ вьрьшь всю и *озимицѣ* [21]; стада мою... заюли *жита* пожьгли [ЛК 332], пошли г(с)не к намъ *жито* свое продають [ЛГВ 879], да имъ ѡрють *пшеницю* и *проса* [792], *Рожь* не родиса по всеи нашеи земли и дорого бы(с) *жито*

[ЛС 451]; насыпаша *ячьмени*, даша свиньюмъ [ХА 360], крестити на блюдѣ ...всѧ: горохъ бобъ (у всіх ін. сп.— *боръ*), *сочевица* [Кир. 32], 7 лоуконъ *ѡвса* на 4 кони [ПР 134].

Без специфічних змін у фонетиці й семантиці протягом усієї історії української мови функціонують ботанотерміни *пшениця* (ст.-укр. *п(ъ)шеница* — ССУМ II 270, triticum *пшеница* — Слав. 404), *ячмінь* (вирівняно основу за непрямими відмінками, ст.-укр. *ячмень* — ССУМ II 587, hordeum *ячме(н)* — Слав. 219), *просо* (пор. ст.-укр. *проса* мѣ(р) сорокъ — АЖ 76, millium *просо* — Слав. 269), *овес* (пор. ст.-укр. *овесъ* — ССУМ II 73, auena *ове(с)* — Слав 97).

Сальна залоза, розташована біля кореня вій, при гострому гнійному запаленні набуває форми, яка нашим предкам нагадувала зернину злака, тому на це захворювання перенесено найменування насінини рослини — ęčьmy > *ячьмы* > *ячмінь (ячмінець)*: брадавка на вѣждахъ, *ячмене(ц)* в оку [Слав. 119]. Значення «ячмінь на оці» в континуантів ęčьmy наявне в більшості слов'янських мов, але етимологи не виключають поширення його книжним шляхом під впливом лат. hordeum, що позначає і рослину і хворобу [ЭССЯ VI 63].

Ячмінь — яра культура. Цим мотивується поширена в середньозакарпатських і суміжних лемківських говорах його номінація *йа́рец' (йа́риц')* [ЛАЗ I № 71; AGB № 56].

Закономірна форма *бор* (род. відм. *бру* — Гр. I 86, пор. карпатські топоніми *Бри́ще*) «миші́й, вид проса» залишилася в говірках. У літературній мові вживається дериват-дедемінутив *бриця* [СУМ I 237], що в східноукраїнських актах виступає в XVII ст. [Т. 141]. Етимологи допускають існування утворення bъrica ще в праслов'янську добу [ЭССЯ III 125].

Ранні староукраїнські пам'ятки фіксують лексему *жито* з давнім значенням — «хлібні злаки, збіжжя»: ѡ(т) животины. и ѡ(т) *житъ* оупаханины своеє [Чет. 1489 14] (див. ще: ССУМ I 361), але від початку XV ст. в них виступає й нова семантика слова, яке стало вказувати на конкретну зернову рослину,— «Secale, жито»; напр.: ходѧть *жита* жати и сено косити; и съ *жита* и съ пшеници и съ овса... [ССУМ I 361]. Протягом XVI—XVII ст. назва *жито*, витіснивши на периферію мовної системи номен *рож*, повністю переходить у клас ботанічних термінів і з старовинним значенням у пам'ятках виступає дуже рідко [пор.: Т. 933, 946]: стерни плесо немалое, где *жито* пожато [АЛ 195], Сиверъ: ...а(б) *жито*, збожьє [Бер. 231]. Характерно, что термін *жито* та похідне від нього слово *житница*, які в церковнослов'янських пам'ятках та староукраїнських конфесійних текстах мали давню семантику, вводяться в реєстри лексиконів або пояснюються в глосах: зобраль *жита* мои а б о п а ш(ь) н ю [ПЄ 274], *жи(т)ница* стодола,

клуна [Зиз. 46], *житница:* гумно, шпихлѣрь, спѣжарна, стодола, клуня; *жито:* имѣнїе [Бер. 38]. В «Синонімах словенороських» українська вокабула *збоже* має церковнослов'янський еквівалент *жито* [Син. 117]. Є. Славинецький у своєму латинсько-словеноукраїнському лексиконі вокабулу frumentum «зерновий хліб» перекладає конкретними назвами *пшеница, ро(ж), жито,* однак до дериватів латинської назви, що в лексиконах класичної латинської мови перекладаються за допомогою сполук, у які входить іменник «збіжжя, хліб», він дає еквіваленти, куди входить слово *жито:* frumentor *жито* собираю; frumentatio *жита* собирате(л), пор. ще: frumentarius mercator прекупецъ *жи(т)ни(й);* виняток — frumentaceus, відповідником якого подано *ржани(й)* [Слав. 203]. У багатьох статтях нова і старовинна назви рослини Secale стоять поряд у низці відповідників: aurica ро(д) *жита, рожу* [93], edor *пиро, жито, рожъ* [174], for *жито, ро(ж), мука* [194], siligo *мука, жито, р(о)жъ* [372], zea *ѡркишъ, родъ жита, рожа* [420], але farreus має тільки один відповідник — *житный* [194], fruges (у класичній латині — «овоч, фрукт») *жито* [203], Пор. ще: *жито* siligo, frumentum... [Слав.— Кор. 447]. Усе це дає підстави вважати, що в творі Є. Славинецького в основному представлене теперішнє значення номена *жито.* Напевне, при перекладі вокабул із основною frument- учений прагнув дати чисто церковнослов'янський еквівалент латинських слів, хоч це не можна твердити категорично.

У розкопках міст і сіл домонгольського періоду житні зерна зустрічаються найчастіше. Серед виявлених залишків злакових культур на місці східнослов'янських поселень другої половини XIII—XV ст. жито також займає перше місце. Його роль у цю добу зросла [Древняя Русь 220]. Уже в XIII ст. на півдні Русі — в Києво-Печерському патерику — лексема *жито* виступає з семантикою конкретного злака — Secale: *Жито* и пшеница [Ср. I 879], на що звернув увагу Ф. П. Філін [Филин 1972 554].

Очевидно, в добу формування мови української народності рослина Secale була головною хлібозерновою культурою, і в слові *жито* розвинулося значення, яке є єдиним у сучасній українській літературній мові. Аналогічну історію давній номен žito *(жито)* має в білоруській та польській мовах, говорах російської, чеської та словацької мов. Варто нагадати, що в південноросійських говірках *жито* — «ячмінь» [пор.: СлРЯ V 119], в болгарських — «пшениця», в сербохорватських — «просо», «пшениця» [Клепикова, Усачева 148—171]. Залишок давнього значення зберігається в діалектному *жита́* (мн.) «озимі посіви взагалі» [Б.-Н. 138]. Дериват *житниця* — «приміщення, в якому зберігається зерно взагалі» [СУМ II

533], а не лише *жито,* в сучасній мові є старокнижною спадщиною.

Давньоруський номен *ръжь* > *рож(ъ)* у ранню староукраїнську добу був активно вживаним словом, напр.: сто бочокъ *ржи* [ССУМ II 297], из мерою *ржаною* и овсяною [Н 627; тут — назва данини]. Як бачимо з матеріалів «Лексикона латинського» Є. Славинецького, цитованих вище, назва *рож(ъ)* була у вжитку паралельно з *жито* «Secale» (пор. ще: panicum родъ *рожа* — Слав. 299). Про те, що термін був відомий у XVI—XVII ст., свідчить і той факт, що вокабули *рожъ* немає в реєстрах староукраїнських лексиконів. Праця Є. Славинецького вказує й на те, що в цей час принаймні в частині українських говірок слово *рожъ* мало чоловічий граматичний рід (імовірно, аналогія до *ячмінь, овес*); щоправда, в деяких списках «Лексикона» виступає форма жіночого роду: sitocomia ...старѣ(й)ши(н)ство надъ *роже(м), пшеницею* (в ін. сп.— на(д) *рожу, пшеницею*); на(д) *рожїю, жйтомъ* [Слав. 373].

У статті centifolia ро(д) *рожи* ка(м)пани(й)ския [Слав. 117] йдеться не про жито [Винник та ін. 323], а про троянду, отже, приклад не може говорити про коливання граматичного роду в назві злака. Давнє слово у формах *рож, ржина, іржи* (початкове *ір* < *ръ,* як в *іржа* < *ръжа* і под.), *ріж* (вторинне *і*); пор. ще *ржисько* «стерня» [Mak. 338] зустрічається в записах діалектного мовлення XIX—XX ст. Як іменник чоловічого роду *рож* фіксується і в XIX ст. [Ж. 805, 811]. Залишок давнього кореня спостерігається в українських дериватах на позначення поняття «жито, змішане з пшеницею»: *суржанка, суржанок, суржок, суржиця, суржик* [Mak. 338]: I *суржи(к)* хто люби(т) хлѣбъ *z* него уживаєтъ [К. З. 209]. Останнє слово тепер нормативне. Більшість дериватів давнього *ръжь* > *рож* мають форму чоловічого роду, що непрямо може вказувати на цей же граматичний рід вихідного (мотивуючого) слова.

Від витіснення старовинного значення назви *жито* семантична система української мови не постраждала, бо в ній збереглося праслов'янське утворення *sъbožьje, яке мало різні значення — «щастя, багатство, маєток, скот», а також «збіжжя» [ЕСУМ I 247]. Воно засвідчується починаючи з XV ст.: заиме(т) жївотїноу чюжоую на своемь *збожю* [ССУМ I 389], ехали [з] *збо(ж)е(м),* с пшеницею и житомъ [АЖ 63], Сиверъ: ...*жито, збожьє* [Бер. 231], межи... *доспѣлимъ збожемъ* [Кн. 73] і в закономірній формі *збіжжя* є тепер нормативним.

Загальна назва *хлѣбъ* [Ср. III 1371] від давньоруської доби до нашого часу — *хліб* [СУМ XI 78—79] — вказує на злакові культури як у посівах, так і в зерні: о пашущы(х) *хлѣбъ* людех [К. З. 131].

Крім цього, успадкований східнослов'янський новотвір [?] *пашьня* — дериват дієслова *паха́ти* — став також позначати хлібні посіви: а *пашня* есть жита й пъшеница [ССУМ II 131], ишоль черезь *(зь)божя* через *па(ш)ню* [ПЄ 232], на томъ полю *пашню* похова(л) и всякоє *збо(ж)е* скла(л), витолочил *пашню озимую* пшеницу [АП 127] і т. д., який увійшов і в нову літературну мову: *пашня* «хліб у зерні, хліб у стеблі; злаки» [СУМ VI 104; пор. і дериват *пашниця* — там же].

Ранні староукраїнські тексти задокументували успадковану старовинну лексему *ярь*, але в них зустрічається також дериват її із суфіксом *-ина* (можливо, також праслов'янський): жито сеєного (!) *я(р)*; отъ жита... и отъ *ярины* всякоє (тут — урожай з весняного посіву) [ССУМ II 585]. Останнє функціонує досі — *ярина* [СУМ XI 648]. Номен *ярина* здавна засвідчується і з значенням «городина», тепер діалектним [СУМ XI 648]): принеси *ярину* [Розм. 11], селїє: *ярина, огороднїи рѣчи* [Бер. 38], злакъ: ... *ярина* ѡгороднаа [43], legumen ...зелиє, *ярина* [Слав. 252], в яму, где *ярыны* на зиму ховають [Арх. ЮЗР 3/VIII 609].

Лексеми *ярь, ярина*, очевидно, тривалий час пов'язувалися з прадавньою назвою весни — *ярь*, тому на староукраїнському ґрунті за аналогією до неї було утворено слово *веснина* «ярина»: десѧтиноу озимины и *веснины* десѧтоую копоу [ССУМ I 168], жадноє *ве(с)нины* збо(ж)я не сия(л) [АЖ 54], однак слідів його в сучасних говірках не вдалося виявити.

Праслов'янську структуру *jarica не фіксують давньоруські тексти, але в староукраїнських пам'ятках зустрічається дериват *ярица* на позначення конкретних ярових культур, аналогічний до *озимица:* пашни моєє... пшеницы..., ѡвса..., *ярицы* [123], sitanion *ярица*, жито яроє [Слав. 373]. У сучасному розмовному вжитку *ярица* — «яра пшениця» [СУМ XI 648].

Прямого континуанта давньоруського *озимица* не вдалося виявити, але вже найдавніші пам'ятки української мови задокументовують назву *озимъ* < *озимь* (аналогічну за структурою до *ярь*), а також суфіксальний дериват *озимина*: десѧтиноу *озими* пшеници; десѧтиноу *озимины* и веснины [ССУМ II 78; у цій праці *озимъ* помилково трактується як прикметник], що тепер є нормою літературної мови.

У давньоруських текстах старослов'янського походження зустрічаються ботанічні назви *злакъ* «трав'янисті рослини, трава», «зернова хлібна рослина», *пыро* «полба»: да не врѣдять травы... ни всякого *злака;* всякъ *злакъ* дубравный [СлРЯ VI 6], пшеница и *пыро* [Ср. II 1759]. Оскільки в лексемі *злакъ* наявний корінь *зол-* (пор. *зельѥ, зелѥныи*), праслов'янська форма її мала б бути *zolkъ (пор. ст.-сл. *злакъ*), а отже,

східнослов'янський відповідник слід би чекати у формі *золокъ (пор. укр. діал. *золок* «запалення, нарив, виразка» — Ж. 312; очевидно, перенесено з назви рослинності за зеленим кольором нагноєння або формою, що нагадує зерня; пов'язування слова *золок* із *дозолити* «дошкуляти» — ЕСУМ II 275 — непереконливе). Через це утворення *злàк* фахівці кваліфікують як старослов'янізм (церковнослов'янізм) [ЕСУМ II 265]. Уже П. Беринда відносив назву до церковнослов'янських — *злакъ*: зеленость на травѣ или на былинах(ъ) любо на листехъ деревъ χλόη албо ярина ѡгороднаа, паша, трава з розмаиты(м) сѣльемъ. або всѧкаѧ трава квитнучаа, selье [Бер. 43]. Лексема з книжної мови (з підтримкою вживання слова й у російській мові) увійшла в новоукраїнську літературну мову в обох давніх значеннях — *злак* «трава, корисна рослинність», «рослина з родини злакових» [СУМ III 585].

Назва *пыро* зустрічається в словеноукраїнських пам'ятках XVII ст.: edor *пиро,* жито, рожъ [Слав. 174], але навряд чи вона була фактом живого мовлення. У «Лексиконі» П. Беринди її введено в церковнослов'янський реєстр і дано переклад — *пыро: жито,* або *просо* [Бер. 104]. Отже, вченим XVII ст. не був відомий навіть точний зміст номена *пыро* — «полба (різновид пшениці)». Очевидно, в нас полбу в давнину називали *пшеницею.* В новоукраїнській мові функціонує термін *полба* (діал. з асиміляцією *болба* — Mak. 379—380), етимологія якого до кінця не з'ясована [Ф. III 307]. Варто згадати, що з *пыро* етимологічно споріднена назва бур'яну *пирій (перій)* < *pyrь,* -ъ. На позначення полби в староукраїнській мові вживалося і слово *оркишъ,* запозичене з тюркських мов (urkuš «дикий ячмінь» — Br. 381; Ф. III 153), що збереглося в говірках — *оркиш, оркіш, оркис* — на позначення різних видів рослини Triticum [Mak. 379—380].

Загальною назвою трав'янистих городніх рослин у давньоруській мові виступає слово *зелье* < *ze*lьje: не обрѣтъшю сю сочивоу. *зелье* съваривъше ѥдино и то ѩдѩхоу [ЖФ 87].

Давньоруські пам'ятки засвідчують багато назв конкретних городніх культур та їх плодів, успадкованих із праслов'янської мови, зокрема *бобъ* < bobъ, *горохъ* < *gorxъ, *сочевица* < sočevica (корінь *sok* -ъ), *сочиво* < sočivo «плід сочевиці», *рѣпа* < rěpa, *рьдькы* (род. відм. *рьдькъве*) чи *рьдькъвь* (вирівняння основи) < rьdьky (род. відм. rьdьkъve), *макъ* < makъ, *лукъ* < lukъ, *тыкы* (род. відм. *тыкъве*) < tyky, дынѩ < dyn'a [ЕСУМ II 74; в реєстрі ЭССЯ немає]. Щоправда, ці слова часто фіксуються як назви продуктів харчування чи сировини для страв: крестити на блюдѣ, развѣ *сочива,* всѧ: *горохъ, бобъ, сочевица* [Кир. 32], а *гороху* 7 оуборковъ [ПР 124], овса по 3 гривнѣ, а *рѣпѣ* возъ по 2 гривнѣ [ЛН 54],

Редковь и ина... *зѣлія* приношаше [Ср. III 216], ино брашьно... съ *лоукъмь* и съ *зелиюмь* [УС 260], Въздрасте... *тыквь* [Ср. III 1072], *дыни* и яблоки [СлРЯ IV 395].

Більшості слов'янських мов відоме слово *капуста,* але етимологи [Ф., Mach., S., Sk., ЕСУМ II 379] не наважуються віднести його до праслов'янських, а допускають запозичення з середньолатинської мови: въливають масло въ *капустоу* солоноу [УС 261]. У давньоруську добу фіксується й *капустьникъ* «людина, що вирощує капусту»: се даю... на горѣ огородъ съ *капоустникомъ* и съ женою и съ дѣтьми [РГ 6].

Праслов'янська назва часнику — *чеснъкъ* < česnъkъ — у текстах XI—XIII ст. не виступає, але зустрічається *чесновитъкъ:* оугодити и *чесновитъку* лукови [Ср. II 53].

Можливо, в городах вирощували й спеції — *чюбръ* < čębrъ та *кропъ* < kopгъ (у давньоруському слові — метатеза): ѣсти брашьна в... оустроюно обоє... съ *кропъмь* и *чюбръмь* [УС 258], отъдесѧтьствоуюте мѧтѣ. и *кропъ* [ЄМ 88; пор. ст.-сл. *копръ*]. За призначенням до спецій близько стоїть *макъ* < makъ: хлѣби съ медъмь и съ *макъмь* творени [ЖФ 112].

Рослини, з яких одержували текстильне волокно й олію («масло»),— це праслов'янського походження *льнъ* < lьnъ, *коноплю* < konopja: Аже му(ж) имет(ь) красти *коноплѣ* или *ленъ* [УЯ 88].

Усі члени названих давньоруських мікрогруп залишилися в українській мові: *маку* ме(р)[ка] одна... *гороху* ме(р) пя(т)деся(т), насе(н)я *лняного* ...росады *капустнов* [АЖ 76], *Репа* [ССУМ II 291; антропонім], *съчевицѣ* зътри [Трв. 51], лѧща: *сочевица.* имѧ яди... *горохъ* моченый [Бер. 61], Крамъви: *капуста* [218], caulus... *капуста,* кочанъ [Слав. 116], faba *бобъ* [192], lens *сочевица* [252], pepo *диня,* маліонъ [305], rapa *рѣпа;* raphan(us) *радковъ* (ін сп.— *рѣдковъ, редковъ)* [344], *кро(п)* сырый... згагѫ выганѧє(т) [Трв. 55] тощо. Більшість досліджуваних лексем побутують у сучасній літературній мові у фонетично закономірних формах: *біб, горох, сочевиця, ріпа, капуста, мак, кріп.* Частина номенів зазнала специфічних змін у звуковому й структурному складі, як у говірках, що лягли в основу писемної мови, так і в інших.

Варіант *редьков* нині представлений у західних діалектах української мови: *редьков* [Ж. 799; Он. II 171], *ретьков* [Чоп. 342], *ри́т'ква* (деякі закарпатські говори, зокрема на Іршавщині). Уже від XVI ст. східнослов'янські пам'ятки задокументовують нині літературний варіант *редька,* котрий виник у результаті спрощення здрібнілого утворення *редьковка* або внаслідок виділення в слові псевдосуфікса *-к-* й прирівняння номена до утворень із формантом *-к-а:* ...ясти... хлѣбъ с

капустою, *ре(т)ка,* горѡ(х) пражеными [Ср. III 216], armon, armoracea *ре(д)ка* по(л)ная [Слав. 92], cortinon *ре(д)ка* [145], *ретка* raphanus [Слав.— Кор. 501], *редку* давати [Кн. 67].

Прямого континуанта старовинного деривата *чесновитъкъ* в українській мові не виявлено, проте в говірках функціонує з дещо подібною структурою назва іншої городньої рослини з родини Allium — *плодисток, плодистець, плодистиця* «Allium fistulosum L.» [Mak. 21]. Продовженням давнього утворення *чеснъкъ* є староукраїнські й діалектні форми — allium *че(с)нокъ,* alliatus *че(с)ноковы(й)* [Слав. 78], *чеснок, лук чеснок* [Mak. 22].

У пам'ятках і сучасних говірках зустрічаються форми з *е* > *о* після шиплячого: ulpicum *чо(с)ник* [Слав. 416], aphroscorodon *чо(с)нокъ* [87], *чос(н)ику* упеченого [ЛГП 56], *чоснику* по тридцять вѣнковъ [АП 157], *чосник* [Mak. 22]. Гадаємо, що внаслідок делабіалізації ненаголошеного *о* після *ч* виникли фонетичний діалектний варіант *часнок* і літературна тепер форма *часник,* що фіксуються приблизно з XVII ст.: *частнику* тридцять три вѣнки [АП 83], вари *часно(к)* у водѣ [ЛГП 33]. Висловлено думку про те, що форма *часник* поширилася з тих північних або південно-західних говорів, яким притаманний *е* > *а* після шиплячих [Винник та ін. 292]. Проте закарпатська форма *часнóк* спростовує такий погляд. Необхідно зазначити, що в закарпатському діалекті при формі називного відмінка *часнок, чеснок* у непрямих відмінках вживаються форми *часныкý, часныкóви, ў засныц'і,* які виникли з форм **часнку* < *чеснъку* (слабкий *ъ* занепав) або *часноку* (вирівнювання основи, пор. рос. *чеснок — чеснока*). Із непрямих відмінків *-ык-* > *-ик-* перенесено у прямі — *часник.* Отже, історично в цій назві *-ик* не є суфіксом. Не виключений і вплив слів *частий, часть,* адже пам'ятки засвідчили такі орфографічні гіперизми, як: *частникъ* [АП 83], *честнокъ,* частнокъ [Кн. 104, 110]. Елемент *-ик(-)* фіксується принаймні з середини XVII ст.: geligos ядра *че(с)никовиє,* головки [Слав. 206].

Лексема *тыкъва* у старовинному значенні cucurbita pepo збереглася тільки в говірках — *тиква* [Mak. 119]. В літературній мові її еквівалентом є тюркізм *гарбуз* [ЕСУМ I 472], що з'являється в пам'ятках у XVIII ст. [Т. 509]. Давнє слово *тиква* в сучасній нормативній номенклатурі є назвою рослини з родини гарбузових — Lagenaria Ser. (Cucurbita Lagenaria L.); з плодів якої робили посуд [СУМ X 112].

У давньоруських контекстах, де засвідчено назву *дыня* [СлРЯ IV 395], йдеться про рослину Melo. Із цією семантикою лексема виступає також у староукраїнській мові — melones *динѣ* [Слав. 266; див. ще: Т. 849, 717] — і в сучасній літера-

турній — *диня*. У частині говірок це назва гарбуза [Mak. 118]. Очевидно, така семантика досить давня, бо культура цієї рослини займає більший, північніший ареал.

Крім варіанта *кріп*, у діалектах української мови поширені форми, що виникли через прирівняння назви рослини до близького за звуковим складом найменування дуже гарячої води — *окріп — окріп, укріп, окроп, окропець* [Mak. 31]. Таке зближення слів за формою в окремих говірках і призвело до перенесення на рослину синонімного найменування окропу — *опара* [Mak. 31], пор. діал. *опар* — «окріп, кип'яток» [Ж. 570]. Засобом диференціації, уникнення омонімії є суфікс *-ець* у назві рослини — *окропець* (пор. *кріпець*) [Дзендзелівський 1960 137]. У говірках збереглася навіть праслов'янська звукова форма кореня без метатези голосних: fa(e)niculum, *копръ* італі(й)ски(й) [Слав. 199], marathris *копръ* ко(н)ски(й), marathron *копръ* итали(й)скій [263], *копер, копрїй* [Mak. 31; Гр. II 282; див. ще: Дзендзелівський 1960 137].

Закономірна українська форма *чабер* (вставний *е*) та дериват *чабрик* (дедемінутив) у сучасній літературній мові означає городню рослину Satureja, що містить ефірні олії та використовується в кулінарії, медицині, парфюмерії [СУМ XI 260], а дериват дедемінутив *чебрець* (перехід *а* > *е* після шиплячого або асиміляція його до наступного *е*) — назва дикоростучого її родича Thymus [СУМ XI 289]. Проте в народній мові такого чіткого розрізнення немає, пор. Satureja: *чабер, чабрець, чабор, чебер, чебрчик, чебрець, чебрик, чобр, чибрець, щебер* тощо і Thymus: *чабрик, чебчик, чепчик* < *чебрчик, чебер, чебрець, чебрик* тощо [Mak 332, 371—372]. Варто вказати, що у Є. Славинецького *чебрець* — це рослина Satureja [362].

Українська мова успадкувала давньоруську форму назви технічної культури *конопля:* повише *конопли*... на виноград [ССУМ I 494]. *Конопля* має(т) мокроту [ЛГП 96]. Діалектний варіант *колóпня* [Mak. 75] виник унаслідок метатези *н — л*. Аналогічний білоруський (літ. *каноплі* — pluralia tantum), діал. *колопня* пояснюють як зближення із словом *пень* [Ф. II 312], що малоймовірно. У староукраїнських пам'ятках зустрічається форма *конопъ* — очевидно, полонізм (п. konop): семени *конопного* мер три [АЖ 76], cannabis *конопъ* [Слав. 111].

Фонетично закономірний континуант давньоруського номена *льнъ — лен* наявний у староукраїнській мові, напр.: linum *ленъ* [Слав. 256] та в говірковому мовленні — *лен* [Mak. 212—213], проте в багатьох діалектах і літературній нормі нині маємо форму *льон* [там же], що виникла внаслідок лабіалізації *е* < *ь* перед вторинно пом'якшеним *л* (*л'ьна* > *л'на — л'ен* > *л'он* — Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 268).

Тільки одна назва городньої рослини — *лукъ* — на більшості ареалу української мови вийшла з ужитку. Старовинна лексема *лукъ* зрідка фіксується в староукраїнських текстах: саере че(р)вленый(й) *лу(к)* зелиє, ц е б у л я; саерula *лу(к) черво(н)ны(й)* [Слав. 107]. Можливо, вона функціонувала і в діалектному мовленні. Тепер вона вживається в окремих говірках [Mak. 20]. У низці сіл на Прикарпатті слово *лук* має значення «цибуля», «вид цибулі», «озимий часник». Нерідко тут зустрічається складне найменування *лук-часник (чеснок, чісник, часнок)* [КДА № 167]. Досить рано давньоруське слово *лук* починає витіснятися латинізмом *цибуля (цебуля)*, запозиченим через польську мову (п. cybula), в яку він увійшов із середньоверхньонімецької [Ф. IV 305]. Уже в XV ст. фіксується антропонім *Цебуля* [ССУМ II 526]. Поширенню нової назви сприяло прагнення уникнути омонімії з словом на позначення різновиду зброї — *лукъ*. П. Беринда вводить у реєстр свого «Лексикона» вокабулу *лукъ*, еквівалентом якої в перекладній частині подає *цибуля* [Бер. 59]. Отже, в XVII ст. давньоруське слово вже сприймалося як архаїчне або церковнослов'янське.

Вийшла з ужитку й назва сочевичного зерна — *сочиво*, і П. Беринда перекладає її відповідником *сочевица* [Бер. 119], тобто принаймні в кінці XVI ст. назви рослини й плодів її збіглися в одній лексемі (аналогія до інших лексем, які позначали рослину та її плоди, насіння, напр.: *жито, пшениця, овес, часник* і т. д.). У сучасній художній прозі *сочиво* використовується як архаїзм із значенням «сік із конопляних, макових та інших зерен, вживаний замість олії, та страва з таким соком» [СУМ IX 477]. Але це слово, мабуть, треба віднести до старокнижних. Близьку до старожитнього *сочиво* має одна з говіркових назв сочевиці — *сочéва* — та демінутив *сочúвонька* [Ж. 898, діалектні варіанти та назви сочевиці див.: Малахівська 93—95].

Навряд чи культивувався *кмин* у давньоруських горóдах. У перекладних пам'ятках старослов'янського походження засвідчується назва *кюминъ (куминъ, кименъ)* — запозичення з грецької мови (κυμίνον) : отъ... кропа и *кумина* [ЄМ 185].

Навіть у староукраїнських пам'ятках вона фіксується у формі *киминъ* [Слав. 149]. Теперішнє українське слово *кмин (тмин; т* — наслідок пересунення артикуляції вперед під впливом наступних звуків і зближення із словом *тьма*, діал. *тма* — Гр. IV 268) вважається запозиченням із західнослов'янських мов (слц. *kmin*, п. *kmin*), у які воно потрапило з німецької (в німецьку — з латинської, в латинську — з грецької, в грецьку — із східних мов) [ЕСУМ II 472]. Харак-

терно, що в старовину номен писали з ѣ = *і*: кvми(н): *кмѣн(ъ)* [Бер. 216], вложи... *кмѣну* [ЛГП 34].

Назва буряка *свѵклъ* < гр. σεῦκλον в тексті старослов'янського походження (кінцева частина Ізборника 1073 р.) виступає в звуковій формі, близькій до грецької. Пізніше пристосована до східнослов'янської системи — *свекла* (метатеза *е* — *в*; прирівняння номена до слів жіночого роду під впливом *рѣпа*). Назва успадкована й українською мовою: бочка исъ *свеклою* [Арх. ЮЗР 1/VI 206], комбоста: *свекла* припра(в)наа [Бер. 217], beta *све(к)ла* [Слав. 102]. Залишилася в окремих говірках — *свекла, свекловиця, свікла* (*цвекла, цвікла, цвікля* — пізніше запозичення через західнослов'янські мови, пор. п. ćwikła, слц. svikla). Її витіснила лексема *бурак* (*буряк* — гіперичне пом'якшення *р* або аналогія до відприкметникових іменників із суфіксом *-як: жовтяк* і под.), запозичена з середньолатинської (Borrago) або італійської (borragine; джерело малоймовірне, бо фонетично далеке від *бурак*) мови. Щоправда, латинський номен Borago — це назва рослини огірочник, листя якої має запах свіжих огірків і використовується в салатах. На думку О. Брюкнера, її й перенесено на рослину Beta через те, що обидві рослини вживалися в салатах [Br. 49]. Заслуговує уваги твердження Ф. Славського (за Н. Ростафінським), який вважає, що burak — результат контамінації прикметника bury «бурий» (рожевий корінь буряка при варінні стає бурим) та середньовічного borrago «огірочник» [S. I 50]. Варто вказати, що в деяких місцевостях Закарпаття прикметник *бу́рый* означає колір бордо саме під впливом іменника *бурак* й асоціації барви з кольором рослини Beta.

Вважається, що назва *бурак (буряк)* запозичена через посередництво польської мови (ЕСУМ I 307]. Проте кінцевий наголос в українському слові, можливо, вказує на прямий його зв'язок із лат. bo(r)rāgo або на усвідомлення в народі назви як утворення від прикметника *бурий* за допомогою суфікса *-ак*.

У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького даються beta *све(к)ла* і borago *бура(к)* [Слав. 102, 104] з однозначними перекладами, очевидно, тому, що автор не вважав номени *свекла* і *буряк* синонімами.

Безсумнівні випадки вживання лексеми *бурак* із теперішньою семантикою задокументовано з другої половини XVII ст.: Вѣдро *бураков* [АП 84], розсол *бураковии* [Т. 155]. Сучасна нормативна форма *буряк* із вторинним пом'якшенням *р* засвідчується приблизно з XVIII ст. [Т. 158].

При розкопках давньоруських поселень, зокрема Райковецького городища XI—XIII ст. на сучасній Житомирщині [Гончаров 144—146] та Новгорода XIII ст. [Очерки 101], вияв-

лено насіння огірків. Огірки як культурна рослина поширились із Індії (в дикому стані ростуть під південною частиною Гімалаїв) в Єгипет, а звідти — в Грецію та Рим. Із Греції культура огірків прийшла до слов'ян Східної Європи, а звідти — до народів Центральної Європи. Від слов'ян вона, особливо в XVI ст., поширилася на німецьких землях, на що вказує її назва Gurken [Need. 129]. Імовірно, що в давньоруській мові уже існував термін *огурькъ, -ьць*, котрий виник на основі запозиченого середньогрецького слова ἄγουρος [Ф. III 120]. Звук *у* в назві фіксується в староукраїнських пам'ятках навіть у XVII—XVIII ст.: *огурки*, дыни [Т. 849], Капусту в кадех и *угурки* у... погребъ поставила [АЛ 493], cucumella... сосудецъ *ѡгу(р)цевъ* [Слав. 148]. Тепер подібні форми — говіркові: *гурок, огурець, огурок* [Mak. 118]. Сучасний нормативний номен *огірóк* виник на базі форми *огорóк*, що з'явилася в староукраїнську добу у результаті переходу ненаголошеного *о* > *у*. Така форма задокументована вже в XVI ст.: за *ѡго(р)ки* [Винник та ін. 328], *огорчынецъ*, мѣстце для *ѡгоркѡвъ* [Бер. 216], cucumer *ѡгорекъ* (ін. сп.— *огорокъ*), cucumerarium *ѡгорокъ* а(л)бо *ѡгорочникъ* [Слав. 148]. Вона відома і в сучасних діалектах [Mak. 118]. За зразком слів, у яких етимологічне *о* > *і* в новозакритому складі, в непрямих відмінках і називному — знахідному множини вживалися форми *огірка, огірком, огіркú* і под. Внаслідок вирівнювання основи з'явився *і* в називному відмінку однини. Мабуть, тут не обійшлося також без зближення з прикметником *гіркий*, оскільки шкірка овочу має гіркуватий присмак. Форми з *і* (*и*) на місці *о* (*у*) виявлено в пам'ятках від кінця XVII ст.: Капусти кадов-й *угирковъ* кадовб [АП 83]; пор. ще: *гирок* «огірок» у XVIII ст. [Т. 524]. Українські діалекти характеризуються великим розмаїттям звукових варіантів досліджуваного слова: *гойірóк, гірóк, огирóк, огурóк, агурóк, гурóк, гогірóк, вогірóк* [АУМ I № 87], *огирóк, óгїрок, óгурок, гірóк, гирóк, гурóк, вогірóк, вогирóк, вогурóк, угéрок, вугéрка* та ін. [II № 126].

У євангельських текстах старослов'янського походження та оригінальних давньоруських творах, у яких ці тексти фіксуються або перефразовуються, вживається сполука *зьрно гороушьно (горюшьно, горущьно)* «зерно гірчиці»: вѣроу акы и *зьрно горюшьно* [ЄМ 87], вѣроу ꙗко и *зьрно горущьно* [Усп. зб. 71].

Невідомо, чи існував у давньоруській мові іменник *гороуха* «гірчиця», дериватом якого є відповідний прикметник. Цей архаїчний корінь виділяється в говірковому фітотерміні *горунка* «гірчиця польова (Sinapis arvensis)», «ріпак (Brassica napus)» [Mak. 346, 61] — дедемінутиві. Вихідна основа номена — **горуна*. Із значенням «гірчиця» лексема *горунка* відома

на Київщині, як видно із джерел словника С. Маковецького [Mak. 61]. Дуже можливо, що давньоруська назва рослини — власне насіння її — відображена відомим написом X ст. на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо *гороуна*.

Утворення *горьчица* < gorьčica (основа — gorьk-ъjь) виступає в старовинних текстах із семантикою «гірка рослина, рослина, що має гіркий смак»: опрѣснокы съ *горьчицами* ѣдѧще [Ср. I 561]. Вона і в українській мові вживається на позначення різних гірких рослин [Гр. I 286]. Проте віддавна (ймовірно, від давньоруської епохи) розгляданий фітономен позначає переважно рослину Sinapis, її насіння та приправу з нього: ѡ зерноу *горьчично(м)ь* [ПЄ 139], *горушица: горчица* [Бер. 27; див. ще: Т. 579]. Це значення лексеми *гірчиця* нормативне в сучасній мові.

При розкопках давньоруських поселень знаходять і зерна гречки [История культуры... 63; Довженок 137, 263, 264], але назва її в східнослов'янському письменстві фіксується з XV ст.: *грѣчка* [Т. 622], *греча, гречиха, гречка* [605], *гречъ* [606], *гречки* ме(р) пя(т)десат [АЖ 76], *греча, гречиха, гречка* [СлРЯ IV 132]. В основі найменування — етнонім *грекъ* (рослина потрапила на Русь через посередництво греків — ЕСУМ I 592). Гіпотетична давньоруська форма назви — **грьчька* і под.

Археологи в давньоруських городищах виявляють і зерна вики — рослини роду бобових [Довженок 262, 265], але назви її джерела X—XIII ст. не задокументували (можливо, плоди рослини згадуються під назвою *бобъ*). Номен *вика*, етимологія якого остаточно не з'ясована (допускається запозичення з латинської — vicia — через верхньонімецьку та польську мови — ЕСУМ I 372), задокументований на Україні в XVII ст.: vicia *выка* трава, зелие; viciarius *выкови(й)* (ін. сп.— *вичний*) [Слав. 412].

Не зустрічається в текстах Київської Русі номен на позначення рижію — олійної культури, зерна якої археологи виявляють у давніх поселеннях [Довженок 140, 265]. Ймовірно, це було слово з коренем *рыж-*, пор. укр. *рижій* (нормативне), діал. *рижей, рижий, рижик*, а також (у результаті аналогії до *(і)ржа* < *ръжа*, *(і)ржавий* та ін.) *іржий, ржій, ржий, иржій* [Mak. 73], рос. *рыжик*, блр. *рыжык*.

Дехто вважає, що в давньоруській мові існувала назва квасолі — *фасули*, запозичена з грецької (гр. φασηλος, новогр. φασολι, φατούλιον) [Критенко, 31—32; Козырева 11—12]. Однак вони не враховують того факту, що рослина завезена в Європу з Америки після відкриття континенту (1492 р.). Агрокультура її поширилася в Старому Світі тільки в XVII ст. [Need. 124], тому про будь-яку назву на позначення квасолі

в давньоруській мові немає підстав навіть говорити. Середньогрецькі номени φάσηλος, φασούλιν, φάσουλος — це «біб» [Soph. II 1136]. У давньоруському списку XV—XVI ст. Житія Андрія Юродивого наявне найменування *фасули*, що дається як глоса до *сочиво* «сочевиця»: Нача варити самъ собѣ с о ч и в о, нарицаемое *фасули* (в ін. сп.— *фоусоули*, *θасули*) [Ср. III 1353]. І. І. Срезневський невпевнено (із знаком питання) ідентифікує його з «біб». Характерно, що в середині XVII ст. Є. Славинецький латинську вокабулу phaseol(us) також перекладає еквівалентом *бобъ* [Слав. 314]. На українських землях культура квасолі у XVII—XVIII ст. поширювалася із заходу — через Польщу й Угорщину — та з півдня — через Молдавію, у зв'язку з чим назву, кінцевим джерелом якої є грецька мова, запозичено через посередництво різних мов: *фасоля* < п. fasola < ср.-в.-н. fasol, phasol, нім. діал. Fasole < лат. phaseolus, phaselus, fassiolus < гр. φάσηλος [Sk. I 221; ЕСУМ], *фасолі*, *фасулі* < рум. fasole, діал. fasule, fasulă, молд. *фасоле* < новогр. φασόλι [СДЕЛМ, 453], *пасуля* < уг. paszuly < с.-х. pasulj < новогр. φασουλι «біб» [MNTESz III 127]. Існує багато фонетичних варіантів номена [ЕСУМ II 416; Дзендзелівський 1960 120—121]. Нормативна форма *квасоля* виникла, мабуть, із *хвасоля* через зближення з коренем *квас-* — *квасок* «щавель», *квасениця* «заячий квас», *квасниця* «барбарис» [Критенко 31—32], проте не виключена дисиміляція (за способом творення) фрикативного *х* у проривний *к* [Дзендзелівський 1960 120—121].

У конфесійних текстах XI—XIII ст. зустрічається назва запашної трав'янистої рослини *усопъ* (*всопъ*), запозичена з грецької (гр. ὕσσωπος) мови: *оусопъ*, рекше *мыльная трава* [Ср. III 1270]. Успадкована староукраїнською мовою: hyssopus, *ис(с)опъ* [Слав. 222]. Але в цій виступає й форма номена, запозичена з польської (?): *юзепокъ* — *вссопъ*: *юзепокъ*, сѣле которое жидове умочуючи в(ъ) кровь покроплевалися и очищалися [Бер. 238], наявна і в окремих сучасних говірках: *юзе́фок* [Ж. 1109; Гр. IV 530]. Мабуть, вона виникла через зближення слова із співзвучним антропонімом *Йосип* — п. Józef. У науковій номенклатурі нині прийнято форму, що ґрунтується на міжнародній латинській,— *гісоп* (лат. Hyssopus). Рослина *гісоп лікарський* (Hyssopus officinalis) поширена на Україні в культурі й зустрічається у здичавілому стані, а вид *гісоп крейдяний* (Hissopus cretaceus) поширений у басейні Дінця [Флора УРСР 286—288].

Досить добре пам'ятки засвідчили давньоруські назви лісових і польових дерев. Дерево було основним будівельним і теслярським матеріалом, із нього виготовляли різні речі домашнього вжитку, окремі дерева були природними орієнти-

рами, використовувалися для окреслення меж земельних ділянок. У голодні роки кору й листя їх споживали. Поодинокі дендрономени засвідчуються в ролі топонімів або в їх основах. Усі зафіксовані назви листяних дерев та кущів успадковано з праслов'янської мови — *дубъ* < dǫbъ, *грабъ* < grabъ, *липа* < lipa, *ильмъ* < jьlьmъ, *вязъ* < vęzъ, *берестъ* <*berstъ, *береза* < *berza, *осина* < osina< *opsa, *трепета* (дем. *трепетица*) < trepeta, *ольха* < *elxa, *вьрба* < vьrba, *лоза* < loza, *ива* < jьva, *свидъ* < svidъ, *бъзъ* < bъzъ та ін.: Оже *доубъ* перетнеть... межьныи [ПР 128]; поиде вброзѣ ѡ(т) *Грабовца* [ЛГВ 865]; ядяху люди листъ *липовъ*, кору *березову* [ЛН 22]; ини же мъхъ ядяху ... кору *липову* и листъ *ильмъ* [70]; дала есми... лугъ... доломъ... на *вязъ*, да на *иву* [Ср. I 504]; в селици... *Берестовое* [ПВЛ 80]; древце есть... образом яко *осина* [ХД, 6]; аки огнь *трепетицею* накладенъ [Д. З. 21]; *лозина* и *вербье* [ЛГВ 755]; сташа на болоньи. в *лозахъ* [ЛК 515]; есть яко *олха* образомъ древо то [ХД 5]; *Свидовомъ* жезліемъ бити [Ср. III 271]; ста оу *Бьзяницѣ* [ЛК 433].

З хвойних дерев праслов'янського походження в пам'ятках зустрічається *єль* < *edlь, *тисъ* < tisъ, *сосна* < sosna: а от *олхи* на *еловои* кустъ [ГВНП, 159]; мъхъ ядяху, ушь, *сосну* [ЛН 70]; на кровати *тисовѣ* [СП I 23]. Варто відзначити специфічний південноруський варіант слова *єль* — *єлина*: а градъ *елинью* (ін. сп. *єлиною*) створенъ бы [ЛГВ 825].

Номен *омела* < omela (варіант — *имєла* < *jьmela? — Ф. III 139; можливо, початковий *и* — під впливом дієслова *имати* «ловити») засвідчується як назва клею, що його виготовляли з плодів рослини для ловлі птахів: *Омелою* ловящихъ [Ср. II 666], *имела* емлеть птица [I 1022].

Давньоруські успадковані дендрономени досить добре представлені в староукраїнських пам'ятках, причому фіксується багато похідних від них слів, напр.: *дубъ* [ССУМ I 328—330], *грабъ* [259], *липа* [546], *берест, береза* [93], *олха* [II 83], *верба* [I 23], *лоза* [555], quercus *дуб* [Слав. 342], carpinus *грабъ* [113], tillia *липа* древо [398], ulmus *вязъ* древо [416], *берестъ* [Т. 85], Чужая сила *осина* [К. З. 256], betulla *береза* [Слав. 102], alnus *ѡл(ха)* древо [78], salix *ве(р)ба* [360], acte *бозъ* древо [67], sambucus *бозъ* [360], ilex *іл(ь)*, *ялинъ* [224; Ін. сп.— *єль, єлина*], на деревѣ *єловомь* [Гал. Кл. Чеп. 350], taxus *ти(с)* древо [393], cassitas лепъ, *омела* [114] та ін. Більшість із них без особливих фонетичних змін стали надбанням новоукраїнської писемної мови: *дуб, граб, липа, в'яз, берест* «в'яз листуватий», *береза, вільха, верба, лоза* «порода верби», *омела, тис, сосна, ялина*. Форма *ялина* з'явилася внаслідок переходу *е* в *а* після *й* початкового складу. Коливання *я* — *є* у номені *ялин(к)а* спостерігається ще в

середині XVII ст. і пізніше: abies *елъ, елые,* abiecula *яли(н)ка,* abiegnus *елевы(й)* (ін. сп.— *яловый*) [Слав. 62]. У говорах існують і інші варіанти — *ялиця, ель, елка, їль* [Mak. 1].

У літературній мові номен *осина* відноситься до рідковживаних. Звичайним є словотвірний варіант *осика* [СУМ V 761, пор. ст.-укр. acherois тополь, *осика* — Слав. 66]. Він також належить до давньоруської спадщини (пор. рос. *осика*), але в текстах XI—XIII ст. не засвідчений.

Непохідний термін *свид* став надбанням українських діалектів [Mak. 110]. Нормативним тепер є *свидина* [СУМ IX 70; пор. у ряду сингулятивів *свидина* — К. З. 266].

Старовинна невивідна форма *боз* тепер існує в діалектному мовленні [Mak. 329]. Її дериват — сучасне нормативне слово із суфіксом *-ина* — *бузина* (з переходом ненаголошеного *о* > *у*, пор. діал. *бозина* — Mak. 329).— відоме в цьому оформленні з XVII ст. [Т. 151]. Фонетично закономірним є діалектний варіант *бзина* < *бъзина* [Mak. 330].

Староукраїнські тексти засвідчують номени *ива, ильмъ* (пор. *івына, іл(ь)мина* — К. З. 267], які залишилися поза нормою сучасної літературної мови — *ива* «різновид верби» — Salix caprea [Mak. 323—324], *ілем (илем), ільма (ильма)* «в'яз, берест» [Mak. 384—386].

В староукраїнських лексиконах зустрічаються варіанти номена *омела* — *имела* [Слав. 415], що його можна було б трактувати як церковнослов'янізм, але в українських говорах вживається назва *імела* (*вимела* та ін.) [Mak. 403—404], котра навряд чи є книжним словом.

Тільки в говірках, насамперед карпатських, залишився старовинний ботанічний номен *трепета (трепетина, трепітка)* «осика» [Mak. 290; КДА № 36].

Давньоруські тексти не засвідчили номена *смерека, -ъ* < *smerka, -ъ. У текстах південнослов'янського походження етимологічний відповідник його виступає у формі *смрѣчие* «кедр, кедри», *смрѣчь* «кедр» [Ср. III 446]. Староукраїнський лексикограф Є. Славинецький цією словоформою перекладає назву зовсім іншої хвойної рослини — смереки: picea *смречие древо,* piceaster *смречие* лѣсное [Слав. 316]. Очевидно, *смрѣчие* в церковнослов'янських текстах українські читачі сприймали як назву рослини Picea. В українські пам'ятки повноголосна форма потрапила порівняно пізно [пор. *смерека* — К. З. 267]. Є. Славинецький чітко розрізняв abies *елъ, елые,* abiecula *яли(н)а* [Слав. 62] і picea *смречие* [316]. Пор. також: ilex *іл(ъ), ялинъ,* iliceus *ялинови(й), е(л)ни(й), елий(й),* ilicetum *ялина,* iligneus *яловий* [224], але в класичній латині ilex — «рід дуба з колючим листям» [ЛРС 488]. Як дві різні рослини розрізняють ці дерева і знавці української ботанічної номен-

клатури, напр. Abies pectinata — *ялиця, ялина, ель* [Mak. 1] і Picea excelsa — *смерек, смерека* [Mak. 267]. Проте в сучасній писемно-літературній практиці досліджувані назви не завжди розрізняються чітко. Пор.: *смерека* — 1. «вживана в українській літературі назва хвойних дерев роду ялиця»; 2. «місцева назва (в західних областях України) ялиці» [УРЕС III 303], *яли́на* смерека (Picea), *яли́ця* (Abies) [БС 538, 539], *смерека* (Picea abies) [СУМ IX 397; КДА № 38], *ялиця* (Abies) [СУМ XI 643].

Давньоруський урбонім *Кльчьскъ (Кльческъ, Клечеческъ;* тепер м. Клецьк Мін. обл. Білорусі) деякі дослідники пов'язують із апелятивом *клѣть* < klěťь [Нерознак 87—88]. Більш переконливим видається зближення етимона назви з російським діалектним *клечь* [Жучкевич 160], пор. рос. діал. *клечь* «стебло, стеблина; хмелина» [Д. II 118], бо від *клѣть* дериват із суфіксом *-ьскъ* мав би форму **клѣтьскъ*. Цілком імовірно, що топонім *Кльчьскъ* походить від слова із праслов'янським коренем *klekъ, континуанти якого в південнослов'янських мовах означають рослину ялівець (Juniperus) [ЭССЯ IX 192]. Імовірно, від цього кореня походять українські слова *клечати* «убирати, прикрашати зеленню», *кле́чання* «відрубані гілки з листям, якими на зелені свята прикрашають хату, двір» [пор. ЕСУМ II 459]. Ялівець з давніх-давен вважався магічним засобом від злих духів та чарівниць [Hoffmanová, Jebavý 120]. Очевидно, клечання спочатку було ялівцеве, а потім до його складу включено й інші «магічні» рослинні компоненти.

У назві польського поселення *Глогова,* яке згадується в «Повісті временних літ», відбивається назва рослини праслов'янського походження glogъ: в Лѧхы ходивъ за *Глоговы* до Чешьскаго лѣса [ПВЛ 274]. Номен, безсумнівно, існував також у давньоруській мові. Він успадкований українською: cornus *глогъ* древо [Слав. 144]. Закономірна форма збережена в діалектах — *гліг* [Ж. 526; Он. II 174], *глїг (глїх)* (закарп. говірки). Не маючи опори в численних дериватах, давно деетимологізоване слово зазнало звукових модифікацій — *глій* [Ж. 144; послаблення вимови кінцевого *г* й дисиміляція в *й*], *глід* (кінцевий *д* пояснюють також як результат дисиміляції — ЕСУМ I 526, хоча не виключене й зближення з дієсловом *глодати;* кісточковий плід рослини не соковитий, тому при споживанні його доводиться наче обгризати). Нормативна форма з кінцевим *д* — *глодъ* — засвідчується з XVII ст.: Земла израстила терніє и *глодъ* бодучїй [Т. 528], *глодина* [К. З. 266]. Існують діалектні варіанти із суфіксом *-ина, -ин'а: глойина (глойена), глогина, глогин'а* [AGB № 84].

На позначення тернового куща, тернових заростей у пам'ятках старослов'янського походження і зрідка в оригіналь-

них давньоруських творах (насамперед при переказі біблійних оповідей) вживається іменник *купина* < kǫpina: ꙗвисѧ ему Бъ в *купинѣ* ѡгнемь [ПВЛ 95]. У близькому значенні назва зустрічається в словеноукраїнських джерелах — rubus *купина,* малини, ѡжини [Слав. 356]. З нею пов'язана семантика й сучасної лексеми *купина* (заст.) «кущ» й «горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом» (діал. закарп. «мурашник», «купка землі, вирита кротом»). У ботанічній номенклатурі *купина* використовується як назва рослини з родини лілійних — Poligonatum [СУМ IV 402].

Із давньоруських дендрономенів, не засвідчених у пам'ятках XI—XIII ст., відзначимо *букъ* < bukъ та *яворъ* < *avorъ, що фіксуються в українських документах ранньої доби: *букъ* [ССУМ I 130, 131], *яворъ* [II 578], пиꙁъ: *букъ* [Бер. 227], fagus *букъ,* glinon *кле(н), яворъ* [Слав. 193, 209].

У пам'ятках старослов'янського походження нерідко зустрічається назва *шипъкъ* «кущ, квітка троянди», «гранат» [Ср. III 1593] — дериват праслов'янського іменника šipъ «колючка». Етимологічно вона споріднена з українським утворенням *шипшина* < *шипчина.* За нашими матеріалами, фіксується з початку XVII ст.— бодене(ц): рамнъ: тернье острое и простое, цвѣту бѣлогѡ... по нашему *шипшина.* з(ъ) тои голїй (повѣдають нѣкоторыи) корона Хви уроблен(а) была. Трънїе [Бер. 187], *шыпшина* [К. З. 266]. У текстах XVI ст. виступає в первісній формі *шипчина* «колючка, колюча гілка» [Винник та ін. 336]. На позначення шипшини поширені й інші номени, зокрема континуанти праслов'янського svьrbigǫzъ (корені svьrbeti і gǫzъ «зад») — *свербигуз, свербигузка* та ін., *свербивус* (зближення з *вус, вуса*) [КДА, № 35; Сабадош 1982 54—71].

Із неоригінальних перекладних пам'яток, поширених на Русі, відоме запозичення *рожа* < лат. rosa < гр. ῥόδον: Вѣнчае(м) насъ *рожами* [Ср. III 140]. Назва, що фіксується з XV ст., характерна для староукраїнської мови — на тои дороге ростоу(т) *роже* [Пов. 40], *рожа:* шипокъ... ружа [Бер. 109], *рожа* шипокъ [Син. 152], *рожа,* шипокъ [Слав. 356], *рожа* rosa [Слав.—Кор. 501] та ін. Нині ця семантика номена притаманна діалектній та літературній розмовній мові [СУМ VIII 598]. Нормативною є форма *роза* — латинізм, запозичений із німецької мови (Rose) [Ф. III 494] через російське посередництво. Діалектизм *ружа* [СУМ VIII 897] прийшов в західноукраїнські говірки із польської (róza) мови, з словацької (ruža) та угорських діалектів (уг. діал. ruzsa — MNTESz III 453) у закарпатські: *ружа* [Бер. 109]. В окремих місцевостях центрального й західного Закарпаття і деяких бойківських *ружа* — квітка взагалі [ЛАЗ № 125; Он. II 195]. За подібністю дуже

червоного кольору шкіри при бешисі до кольору червоної квітки на цю хворобу (можливо, табуїстично, забобонно) перенесено назву троянди, мабуть, спочатку в німецькій мові (нім. Rose 1. «троянда», 2. «бешиха»), звідки нову семантику запозичили польська (róża) й словацька (ruža) мови, а з них або безпосередньо з німецької — й українські говори — *ружа, рожа* «бешиха» [Ж. 811], *ружа* [Он. II 195; закарп. діалект]. Нове значення в українських текстах спостерігається з XVII ст.: erysipelas *рожа недугъ* [Слав. 183]. Лікарський термін *рожа* в російській мові відносять до полонізмів [Ф. III 493], проте не виключене його запозичення із староукраїнської.

За подібністю квіток назву *рожа* в багатьох українських говірках перенесено на мальву і з цим значенням вона входить в нормативну ботанічну номенклатуру [СУМ VIII 598]. Із східнороманських мов у говори української мови ввійшла назва *трандафиль, трандафира* «роза (Rosa centifolia)» [Гр. IV 279, пор. також *трандахиль* «бузок» — там же] (рум. trandafir, молд. *трандафир*). Румунські [DLRM 872] та молдавські [СДЕЛМ 431] етимологи виводять відповідні номени прямо з новогрецького τραντάφυλλον. Очевидно, в східнороманські мови лексема прийшла через болгарську (пор. діал. *трандафил, трендафел, трендафил, триандафил, триндафил, тридафил, трондафил, трундафил* — Филипова-Байрова 163). Етимоном розгляданих слів є грецький композит τριαντάφυλλο(ν), що складається з τριάντα «тридцять» і φύλλον «лист» [там же 164]. Форма *троянда,* нормативна в сучасній українській мові, виникла, мабуть шляхом спрощення довгого слова, а перша частина його прирівняна до питомого номена *троян* — «Trifolium pratense» [Гр. IV 288], *троян* «широколиста рослина, подібна до оману», «лікувальне зілля від болю голови» [Он. II 303; пор. ще *троєзілля, тройзіл, тройзілля* — «Trifolium pratense» — Гр. IV 286].

Книжники і мандрівники XI—XIII ст. знали й найменування окремих субтропічних дерев.

Назва характерного південного дерева *купарисъ, кюпарисъ* < гр. κυπάρισσος у XI—XIII ст. виступає тільки в конфесійних пам'ятках старослов'янського походження [Ср. I 1210, 1420]. У староукраїнський період засвідчується також у формі *купарисъ* [К. З. 267], але в цю ж добу вживався й варіант *цыприсъ,* запозичений через польську (п. cyprus, ст.-п. cypres) мову із латинської (cypressus) [пор. Br. 70]: кvпарисъ: *цыприсовое* дерево [Бер. 216], *циприсина* [К. З. 267]. Давньою є також адаптована східнослов'янська форма *кипарисъ* [Ср. I 1209], котра зберігається і в сучасній українській мові *(кипарис).*

Освіченим людям Давньої Русі було відомо, що на Близькому Сході росте *кедръ* < гр. κέδρος: ꙗко и *кедръ* иже в ливанѣ оумножить сѧ [ЖФ 88]. Через староукраїнську мову (пор. Ліванъ: ...На то(й) горѣ *кедры*... высокіи — Бер. 219, cedrate et cedrus *кедръ* — Слав. 116, *кедрына* — К. З. 267) названий дендрономен увійшов у сучасну *(кедр)*.

Один із видів кедрової сосни росте в Українських Карпатах. Тут і побутує назва *кедрина, кедринина* «Pinus cembra» [Ж. 340]. Звичайно в карпатських діалектах *кедра, кедрина, кедрин'а, кидра, кыдра* — це «модрина (Larix)» [AGB II № 83]. Вживане в окремих говірках *кидрев* «кедрина», очевидно, є наслідком контамінації назв *кидра* і *модерев* [Mak. 201] < п. modrzew «модрина» (пор. larix *модревъ* — Слав. 250). Пояснення номена злиттям словосполуки *кедрове дерево* або як складного слова *кедр — дерево* [ЕСУМ II 430] — надто сумнівне.

Тексти південнослов'янського походження XI—XII ст. містять дендрономен-грецизм *дафнии* < δάφνη, δάφνα «лавр, лавровий гай»: Старьць... умьре въ *дафнии* [СлРЯ IV 178, див. і СП 177, 178]. Назва у вигляді *дафинъ, дафина* (аналогія до українських утворень із суфіксом *-ина*) неендемічного дерева зустрічається й у староукраїнських конфесійних текстах, де йдеться про південні краї [Т. 670; хоч пор. laurus... *даѳнїє*, lauricomus *даѳнови(й)* та ін.— Слав. 252]. Більш відомим стало дерево й особливо його листя та ягоди, вживані як специя, в період XVI—XVII ст. Воно йменувалося *бобокъ, бобковоє дерево:* Лаврентій... з(ъ) ла(т): *бобковый*. ла(т): бо лаврус, дафни, е(л): *бобковоє дерево* [Бер. 218], laurus *бобковиє древа*, даѳнїє [Слав. 252; див. ще: Т. 107—108]. Його так названо тому, що на вигляд лаврові ягоди подібні до бобу [ЕСУМ I 217]. Не виключено, що східнослов'янська назва плодів лавра (рос. *бобки*, блр. *бабкі*) прийшла з польської мови (п. bobek «лавр»). Нині нормативне тільки *бобки* «лаврові ягоди» [РУС I 66; у СУМі вокабула *бобки* чомусь відсутня].

Латинського походження номен *лавр* (лат. laurus) увійшов в українську ботанічну термінологію, очевидно, приблизно в XVII ст.: baccalia зеленїчїє зелиє, *ля(в)ръ* древо [Слав. 99].

Закінчуючи огляд цієї мікрогрупи ботанічних назв, зазначимо, що в окремих пам'ятках старослов'янського походження зрідка зустрічається номен *певгъ* < гр. πεύκος «сосна» [Ф. III 224]: *певго(м)* и кедро(м) [Ср. II 292]. Проте його знають й українські вчені XVII ст.: pinus *певгъ*, сосна [Слав. 316], *певжина* [К. З. 267]. Очевидно, вважалося, що це специфічний різновид сосни. Оскільки він був іншомовним еквівалентом широковідомого питомого найменування *сосна*, в новоукраїнську мову дендронім *певг* не ввійшов.

Ці та інші запозичені номени, хоч, може, не мали великого поширення, були тим культурно-історичним тлом, на яке опиралися вчені пізніших часів, особливо XVII—XIX ст., при виробленні ботанічної номенклатури.

Серед назв дерев, зафіксованих у творі Данила-ігумена (Паломника), є одна, яку досі не ідентифіковано, бо континуанта її не виявлено в говірках східнослов'янських мов,— *ксиляжь* (по списках варіанти: *силяжии, склиляжии, ксиляжи, кисилязи*): Выше купѣли тоя по берегу Иорданову стоитъ яко лозие много, но нѣсть якоже наша лоза, но нѣкако аки *силяжи* подобно есть [СлРЯ VIII 100]. Допускається, що значення її — «кизил» [Ср. I 1355; СлРЯ VIII 100], але без будь-яких доказів (очевидно, в окремих лексикографів асоціюється з *кис*-лий). Пор. *склезь* «крута, стрімка скеля» [Ж. 873].

У давніх творах, у яких йдеться про побут і природу Близького Сходу та суміжних територій, виступають засвоєні з грецької мови або за її посередництвом назви ароматичних дерев чи омонімічні назви їх плодів, смол тощо, зокрема: *валсамъ* < βάλσαμον «бальзамне дерево», *касия* < κασ(σ)ία «дерево касія», *мирсина* < μυρσίνα, μυρσίνη «мирт», *нардъ* < νάρδος: *валсамъ,* иже ес(ть) честнѣи всѣх плод [СлРЯ I 69], С ними же и кинамом [!] и *касиа* и инѣх благоуханных аромат [VII 87], взыде кипарисъ... *мир(ь)сина* [Ср. III 163], имоущи стькланицю мура *нарда* вѣрьна [ЄМ 157]. Вони зустрічаються й у староукраїнських пам'ятках та вживаних на Україні церковнослов'янських текстах: balsamus *ва(л)са(м),* balsamin(us) *ва(л)самовы(й)* [Слав. 100], *касіа:* зѣ(л)є блгоуха(н)ное в(ъ) Аравїи [Бер. 215], м v р т а, и(л) *мурсіна,* дерево ест(ь) маючеє ягоды смаковитыи, з(ъ) котрыхъ и вино тиснуть [223], бан(ь)коу олѣю... з *нардового* корене [ПЄ 183 зв.], *нарда* пістіки: мvро... з *нардового* корене [Бер. 224]. Без змін залишилися в новій літературній мові *касія* [СІС 317], *нард* [СУМ V 169].

Приблизно з XV ст. починає поширюватися латинізована форма назви *вальсам* — *бал(ь)самъ:* розги *ба(л)самове*... скепають [Пов. 41], *ба(л)сам* оу не(м) росте(т) [43]; Єдна лѣторосль (была) *балсамова* [Т. 54], деривати якої відомі навіть у XIX ст.: *бальсамник* «фіміам з бальзамника» [Ж. 11]. У XIX ст. нормативною стає латинсько-німецька форма *бальзам* «напіврідка запашна... смола деяких рослин...» [СУМ I 98].

Ще в староукраїнську добу номен *мурьсина* витісняється іншим його варіантом грецького походження, можливо, через сприяння латинської мови — *мирта* < гр. μύρτος чи лат. myrtus < гр. μύρτος: myrtus *мирта* [Слав. 276]. Кінцевий *а* в українській мові, можливо, з'явився під впливом *мирсина*

(мирсина) (але пор. нім. Myrte). Поруч із старішою формою — *мирта* — нині нормативним є також варіант *мирт,* що базується безпосередньо на грецькому слові [Ж. 439; СІС 432].

Величезна кількість генетично спільних елементів у системах назв трав'янистих і напівкущових рослин східнослов'янських мов, безперечно, вказує на багатство цієї галузі ботанічної номенклатури давньоруської мови. Трав'янисте зілля відігравало неабияку роль у житті населення Русі XI—XIII ст.: цілющі властивості рослин широко використовувалися в тодішній медицині. Фітотерапія протягом усього середньовіччя була основним засобом лікування внутрішніх хвороб і ран. Деякі дикі рослини вживалися як приправи (м'ята, хрін) або використовувалися при приготуванні напоїв (хміль). Такі рослини могли й культивуватися в горо́дах, наприклад, хміль [пор.: История культуры... 67; Довженок 142]. Однак у пам'ятках (оригінальних і старослов'янського походження), що дійшли до нашого часу, назви давньоруських трав зустрічаються вкрай рідко. Серед них переважають номени, успадковані з праслов'янської мови, напр.: *тръсть* < trъstь, *рогозъ* < rogozь, *ковыль* < kovylь, *мята* < mętа, *кропива* < kopriva (або kropiva — Ф. II 366; ЭССЯ XI 25—26], *лобода (лебеда)* < loboda (lebeda), *рѣпьи* < rěpьjь, *сверѣпица* < sverěpa, *куколь* < kǫkolь, *слѣзъ* < slězъ, *чємєръ* < čemerъ, *бєлєнъ, -а* < *belnъ, *-а* «блекота», *хмєль* < xmelь, *орѣнъ, -ь* < xrěnъ, *чьрнобыль* < čьrnobylь, *сить* < sitь, *хсътъ* < osъtъ: стоить *тростіє* велико по рѣкамъ [ХД 47], Еда произничеть *рогозъ* безъ воды [Ср. III 130], по *ковылїю* развѣя [СПІ 38], стрѣла, лѣтящей с *чемерем* [Д. З. 32], отъдесятьствоуєте *мятѣ* [Ср. III 171 додаток], Снѣдять... съ *хрѣнемь* мяса [III 1413], взыдеть ли *кропивіє* [I 1329], Собираеть оубо *лободу* [КП 150], събирающа *лобеду* [там же], Егда обьємлють отъ трьниѥ грозны или отъ *рѣпиѥ* смокъви [Ср. III 222], [бур'янів] различ(ь)ни видове: *куколе, сверѣпица* [I 1360], s аугуста *слѣза* нє ѥждь [Ізб. 1073, 251], єлико камень начнеть плавати а *хмель* почне(т) тонути [ПВЛ 84], зелиє есть и *беленъ* [СлРЯ I 131], ѡ(т) *Чернобыля* [ЛК 677; відапелятивний урбонім], ѡдѣ ѥго въ *рогозиноу, ситиѥмь* исплетену [ХА 41], Трьниѥ и *осотъ* [Ср. II 734]. Існує припущення, що в назві давньоруського міста *Верещинъ* [ЛГВ 722] відбивається ботанічний термін *вєрєсъ* < *versъ [Нерознак 39].

Умовно сюди відносимо *ромьнъ,* що, можливо, відбивається в назві міста *Роменъ* [МП 250], яку загалом етимологізують інакше [Нерознак 149], бо немає одностайної думки про походження співзвучних назв ромену в слов'янських мовах [Ф. III 499—500; Mach. 165].

Ботанічний термін на позначення рослин роду Artemisia виступає в давньоруській формі *полынь* < polynь і в старослов'янській *пелынь:* горшие *пелыни* (ін. сп.— горчѣе *полыни*) [Д. З. 46]. У текстах старослов'янського походження та оригінальних давньоруських конфесійних творах вживається номен *вълчьць* «бур'ян, реп'ях»: тьрниѥ и *вълчьць* воздрасте [ЖФ 76].

Досліджуваний фрагмент давньоруської ботанічної номенклатури майже повністю відбиває українська мова старої і нової доби, напр.: *мята; кропива; чорнобыль* [Трв. 54], arundo *тро(ст)* [Слав. 93], въ плетянку зъ *рогозу* [Т. Мат. 778], mariscus *рогоза* [Слав. 263], cardamine *мята* че(р)воная [112], urtica *кропива* [419], chrysolachanon стволиє, *лобода* [121], lapsana *лобода* [250], пор. і eusterialis *лебедка* трава [185], плевелъ: *кукуль* [Бер. 82], alcea *слѣ(з)* зелїє [Слав. 76], anadendromalache *слѣ(з)* велики(й) [82], lien caprae *сляз(ъ)* ѡгородни(й) [255], moloche *сляз(ъ)* трава [272], *хмиль* [ССУМ II 508], lupus *хмѣл(ь)* [Слав. 259], raphanus радковъ (ін. сп.— рѣдковъ, редковъ), *хрѣнъ* [344], coris *вересъ, вере(с)* трава, звонки [144], erice *вересъ* трава [182], cotyledon песѣ(й) *ромен* [145], chrisanthemon *роме(н)* трава [121], leonrtachoron *полин* гори(с)ти(й) [253], *пелынь* absinthum [Слав.— Кор. 480].

У закономірних фонетичних формах в сучасну літературну ботанічну номенклатуру входять *м'ята, лобода, кропива, кукіль, хміль, хрін, верес, чорнобиль* «різновид полину» (Artemisia vulgaris), *ромен, полин, осот.* Лексема *хрін* літературної мови у непрямих відмінках має дві форми кореневого вокалізму: давню — з *і* < ѣ: *хріну* та нову — з заміною *і* на *о* за аналогією до слів, де в новозакритому складі *і* < *о* закономірне (типу *стіл — столу*): *хрону* [СУМ XI 149]. У діалектах відомі варіанти *хрон* [Mak. 104; вирівнювання основи за новими формами непрямих відмінків типу *хрону*], *хрін'* (Закарпаття), *лебеда* [93] та ін.

Давню форму *ковиль* зберігають говірки української мови [Mak. 361]. Нормативна форма *ковила* [СУМ IV 205] — результат прирівняння фіналі слова до назв із кінцевим *-а,* особливо лексеми *тирса,* що також притаманна народній та літературній мові і позначає різновид ковили — Stipa capillata («ковила волосиста») [СУМ X 122] — чи взагалі ковилу [Mak. 361].

У діалектному середовищі існує форма *вереск* [Mak. 71], що виникла через зближення давньої *верес* із іменником на позначення звукового явища *(вереск).*

Безсуфіксний давній номен *чемеръ* тепер є набутком говірок — *чемір* «Veratrum» [Mak. 392]. Відгук старовинного зна-

чення «отруйна рослина» зберігається в діалектному слові *чемер* «хвороба коней», *чемір* «біль у животі» [Гр. IV 450] та його дериваті *учемерйтис'а* «дістати отруєння шлунка» (Закарпаття), *очемеріти* «одуріти, прийти в непритомний стан» [II 81]. Нормативне утворення *очамріти* < **очемріти* < **очемеріти,* напевне, також має старовинний корінь *чемер-*, що зазнав впливу основи *(о)чман-*іти. На позначення отруйної рослини Veratrum у більшості говорів і літературній мові вживається дериват праслов'янської доби *чемериця* < čemerica, задокументований староукраїнськими текстами: anticyricon *чемерица* зеліє, evchymon *чемерица* [Слав. 85, 184].

Номен *белена* «блекота чорна, Hyoscyamus niger; паслін, Solanum» [Mak. 349; Ж. 23] залишився надбанням діалектного мовлення. Праслов'янська назва *belnъ, -a мотивована тим, що ягоди цієї дуже отруйної рослини викликають галюцинації, маячню, безладне говоріння. На рослину, власне, перенесено іменник на позначення непов'язаного, беззмістовного, нерозумного мовлення, балаканини [пор. Mak. 205; ЭССЯ I 187].

Аналогічну мотивацію має літературний термін *блекота* (діал. *блекіт* і под., пор. *блекоти наїстися* «одуріти» — СУМ I 197), який пов'язується з дієсловом *блекотати* «белькотати» [Гр. I 72; пор. ЕСУМ I 207]. В українських говірках наявні й дієслова, з якими прямо пов'язаний корінь *белен-: беленда* «дурниці», *белендіти* «говорити дурниці» [Гр. I 49; Он. I 48, закарпатський діалект; *-д-* — експресивний елемент; непереконлива спроба пояснити розглядані лексеми як видозміни говіркового *баландіти,* зближеного з *белькотати,*— ЕСУМ I 165]. Пор. ще *белен'котáти, белен'кôн'іти, белебôн'іти, белемôн'іти* «бубоніти, бормотати, говорити невиразно, говорити дурниці, нісенітниці» (закарп. говори), *белебенити* «балакати, теревенити» [Гр. I 49]. Властивість рослини викликати в отруєної нею людини безладне, незрозуміле говоріння була мотивацією для іншого діалектного номена на її позначення — *німиця,* який фіксується з XVII ст.: hyosciamus, табака, *нѣмица,* hyosciamin(us) табачни(й), *нѣмични(й)* [Слав. 221]. Не з'ясовано співвідношення українських діалектних слів із угорськими beléndek (і под.) «блекота», котре виводиться із слов'янських континуантів праслов'янського *belnъ, -a [MNTESz I 273].

Давня назва очерету *тръсть* залишилася в говірках української мови, але здебільшого з додатковим суфіксом *-ина* (первісно вказував на одиничність): *терстина* (діалектне *ер* < *ир* < *ръ* перед голосним повного творення), *трість* (вторинний *і*), *троск* (*-ск* < *ст'*), *тросник, тростник, тростина, трость* та ін. [Mak. 266]. З південно-західного діалектного се-

редовища дериват *тростина* як назва очерету потрапляє і в художньо-літературні твори. В сучасній писемній нормі *тростина* — «стеблина очерету і т. ін.» [СУМ X 284]. Старовинний номен *трость* лежить в основі ботанічного терміна *тростяниця* «...рослина..., що нагадує очерет і росте на берегах водоймищ та на болотах» [там же]. Староукраїнські тексти задокументовують і номен *черет*, який декотрі дослідники вважають континуантом праслов'янського *čertъ [Ф. IV 342; Меркулова 48]: подле куста *черета* [АЛ 408]. Він залишився надбанням українських говірок [Гр. IV 456]. Нормативна форма нині — *очеретъ* < *o(b)čertъ. Етимологія праслов'янського слова переконливо не розкрита, але зближення його з *чьрти* — *чьрта* видається нам виправданим [Ф. IV 456; пор. Меркулова 48].

Номен на позначення кропиви в народних говорах має багато фонетичних варіантів: *крапива́, крупи́ва, коприва, прокива, брокива, покрива* (пор. п. pokrzywa) тощо [АУМ I № 316; II № 129; AGB II № 94]. Великий суцільний ареал має діалектне утворення *жали́ва* (від *жалити*) в Карпатах і прилеглих територіях; розсіяно воно виступає аж на Наддніпрянщині, в степу [АУМ I № 316; II № 129]. Фіксуються вперше в закарпатському Гукливському літописі: люди или сѣчку, *жаливу* [Т. 899].

У староукраїнських пам'ятках засвідчено прямий континуант давнього номена *рѣпьи* — влъчецъ: *рѣпѣи* [Бер. 20] «осот». Давній корінь із закономірним звуковим складом зберігають народні назви парила — *ріп'ячок, ріп'як, ріпак* [Mak. 15]. Проте в говірках існують і найменування цієї рослини з голосним *е* в початковому складі — *репик, реп'яшки, репешки* [там же; пор. і літ. *реп'ях* — СУМ VIII 512], що засвідчуються вже в XVII ст.: agrimonia *репи(к)* зеліє [Слав. 76]. Відома й форма з голосним *и* на місці етимологічного *і* — *рип'яшки* [Mak. 15]. Нові форми, можливо, з'явилися в результаті зближення деетимологізованого іменникового кореня з коренями дієслів *репати, рипати*. У діалектах *ріп'ях, ріпляк, реп'як, репій* тощо є також назвами рослин із роду Lappa — «лопух» [Mak. 200], що зафіксовано в XVI ст.: *рѣпѧ(к)* [Трв. 54].

Прямий континуант давньоруського слова *сверѣпиця* існує в говірках — *свиріпиця* (ненаголошений *е* > *и*) «гірчиця» (Sinapis arvensis), «суріпа», (Bunias) [Mak. 67, 346]. У діалектному мовленні вживається й безсуфіксний номен *свиріпа* «гірчиця» (Sinapis), котрий у літературній мові є рідше вживаним синонімом терміна *суріпиця* [СУМ IX 73], який виник унаслідок прирівняння початку давньої лексеми *сверіпиця* до слів із префіксом *су-*, що звичайно передає неповний вияв значення,

на яке вказує корінь. Можливо, це трапилося ще в староукраїнську добу як засіб уникнення омонімності з назвою *сверѣпа (сверіпа)* «кобила».

Фітономен *сить* у ранній український період зберігається з давньою основою: *Ситная, Ситное Болото* [ССУМ II 346], але вже у XVII ст. виступає з додатковим формантом *-ник* (який звичайно вказував на зарості певної рослини) — ситовіє: *ситникъ* [Бер. 113], ситовіє, *ситникъ* iuncus, scirpus [Слав. — Кор. 505], з яким функціонує і в сучасній нормі, позначаючи рослину Juncus L. [СУМ IX 207]. У говірках побутує й варіант *сітник* [Mak. 196; зближення з *сіть?*], *осітняг, -як* [Гр. II 67; дальше зближення з *осот*], пор. д.-р. *Сѣтомль* [ПВЛ 151, 164].

Староукраїнські пам'ятки фіксують звуковий варіант номена *осот:* cardu(us) *осе(т)*, ка(р)до(с), те(р)нъ [Слав. 112], *ѡсетъ полный* carduus syluestris [Слав.— Кор. 553]. Голосний *е* замість *о* на місці *ъ*, очевидно, вказує на те, що форма *осет*, вживана й нині в діалектах [Гр. III 66; СУМ V 782], з'явилася під впливом західнослов'янських мов, насамперед польської (п. oset). Ця ж рослина має прадавню назву *чортополох* < *čьrtopolxъ (корені *чорт* < čьrtъ і *полох-*, пор. *полох*-ати, пере-*полох* і т. ін., пор. ЭССЯ IV 163).

Континуант давньоруського номена *слѣзъ* тривалий час вживався в староукраїнській мові — alcea *слѣ(з)* зеліє [Слав. 76], althea велики(й) *слѣ(з)* зеліє [79], anadendromache *слѣ(з)* велики(й) [82], пор.: lien caprae *сляз(ь)* огородни(й) [225], moloche *сляз(ъ)* трава [272] (очевидно, вплив польської фонетики — slaz) і тепер функціонує в різних говірках на позначення рослин із роду Malva «калачики», але із заміною голосного *і* < *ѣ* на *и* — *слиз* [Mak. 223—224; КДА № 4] унаслідок зближення з іменником *слиз* через те, що цілющий навар із коріння цього зілля має слизисту консистенцію. З цієї ж причини в декотрих говірках маємо *слюз* [Ж. 886], пор. діал. *слюз* «слиз» [Гр. IV 154]: *слю(з)* зеліє malva... [Слав.— Кор. 508]. Назву *калачики* (тепер нормативну) рослина Malva одержала за формою своїх круглих плодів. Згадаємо, що в давнину мальви культивували в городах і вживали в їжу [Mach. 146], тому не дивно, що в Ізборнику 1073 р. писалося: s аоугоуста *слѣза* не *каждь* [Ізб. 1073, 251].

Слово *вълчьць* знали українські філологи й усвідомлювали його як книжно-слов'янське, тому П. Беринда ввів у свій «Лексикон» вокабулу *влъчецъ*, перекладаючи її українським *рѣпѣи* [Бер. 20], а Є. Славинецький поруч із ним подав український номен — acanthaleuce *волчецъ*, ѡ с е т ъ [64], пор. ще: tribulus *во(л)чецъ* [402]. Номен *волчец* «Carduus acanthoides» відзначено в галицькому підручнику з ботаніки «Началное основанїє рослинословія» [Mak. 79]. У народній мові ботанічного

терміна *вовчець не виявлено. Діалектне утворення *вовчинець (вовче молоко)* «молочай» (Eurhorbia) [Mak. 145] як номен із цим старовинним словом не має історичного зв'язку, але давнє і нинішнє слова мають спільний корінь (пор. ще *вовк* — рослина Ononis pircina — Гр. I 245].

В одній із перекладних пам'яток, котра дійшла у списку початку XVI ст., написано: Въ *божюрѣ* червленъ [Ср. I 86]. І. І. Срезневський вокабулу *божур* перекладає як шафран (κρόκος). Назва представлена в південнослов'янських мовах: б. *божур* «півонія» (Paeonia officinalis), «дикий мак», «тюльпан», мак. *божур*, с.-х. *божур* «півонія», «мак», словен. bo-žur «півонія», «шафран» [БЕР I 63; Sk. I 180; Bez. I 36]. Вважається, що *božur — похідне із суфіксом -'*urъ* від *bogъ* і є відносно пізнім балканським новотвором [ЭССЯ II 228]. Назву засвоїли румуни й албанці [БЕР I 63]. Запозиченням із південнослов'янських мов пояснюють угорську назву півонії bazsarózsa, ст.-уг. ba3ar, діал. buzsarózsa та ін. [MNTESz I 262], але пор. закарпатське діалектне найменування півонії — *бо́жа ру́жа* [Чоп. 15], мн. *бо́жі ру́жі*. Перша частина складеного терміна асоціюється в діалекті з прикметником *бо́жый* «божий». Мабуть, із назвою цієї рослини пов'язаний топонім *Бужо́ра (Бужéра)* на Закарпатті (пор. рум. bujor «півонія», bujor de munte «рододендрон»).

Українські етимологи діалектне найменування бузини *бжур* [Ж. 25] зіставляють із зафіксованим у перекладному творі невідомого походження за списком XV ст. словом *бжуръ* (прасл. корінь bъz- і «суфіксального комплексу» -iour- — ЕСУМ I 180), проте контекст недвозначно вказує, що йдеться про трав'янисту рослину *(быль)*, а не дерево чи кущ: ѿ были глемѣмъ *бжоуръ*... [Ср. I 86]. Може, це якийсь варіант назви *божуръ*.

Давньоруські пам'ятки засвідчили окремі назви нижчих рослин із праслов'янської спадщини: *мъхъ* < mъxъ, *плѣснь* < plěsnь: ядяху люди... ушь, *мъхъ* [ЛН 22], Ако же чрьвь въ древѣ и *плѣснь* въ ризѣ [Ср. II 977]. Вони виступають у закономірних звукових формах і в староукраїнських пам'ятках — muscus *мохъ* [Слав. 275], mucor *плѣсн(ь)* [273], ставши нормативними в новій літературній мові — *мох, плісень*. У другому слові спостерігається вставний звук *е* — аналогія до фіналей слів, у яких перед *н* історично був редукований *ь* (типу *день — дня*, пор. діал. *плісонь* із вставним *о* — Ж. 659) з наступним вирівнюванням основи парадигми: *плісень — плісені* і т. д. Синонімом його виступає дериват *пліснява* із суфіксом *-ява* (хоч не виключено, що тут маємо утворення на основі дериватів давнього *плѣснь — пліснявий, пліснявити;* пор. ст.-укр. *плѣснява*, але *плѣснѣти* — Слав. 273). Давніша форма зберег-

лася в частині говорів: *пліснь* [Ж. 659], *пл'іс'н'*, *пл'іс'ц'*, *пл'іс'н'іти* (Закарпаття; пор. ще *плісня́* — Гр. II 196 — результат аналогії до слів із кінцевим *-ня* для уникнення важкої вимови кінцевої ґрупи приголосних; аналогічно *пісня* < < д.-р. *пѣснь*), *плісінь* (вторинний другий *і;* як *осені* — *осінь*, *плісені* — *плісінь*).

Можливо, в давньоруському урбонімі *Губин* [ЛГВ 792; ототожнюється з с. *Губкин* кол. Подільської губ. Гайсинського повіту — Нерознак 64] опосередковано (через антропонім **Губа,* дериват якого — присвійний прикметник **Губинъ* — топонімізувався) відбивається старовинна загальна назва грибів *губа* < gǫba. Слово фіксується в староукраїнських текстах XVI—XVIII ст. із семантикою «взагалі гриб, окрім боровика» [Т. 624]: Видно да не пу(д) пенькомъ *губка* [К. З. 218]. Як загальна назва грибів або сукупності окремих їх видів та конкретної рослини слово (переважно у формі множини — *губи*) живе в українському говірковому середовищі: *губа* «гриб, гриби» [Б.-Н. 108], *губи* «загальна назва усіх їстівних грибів, крім білого гриба і боровика» [Лис. 60], *губа* «гриб» [Чоп. 61], *гýбы* «нешапинчасті гриби» (Закарпаття), *губа* «Agaricus» [Mak. 9], *гýби* «родова назва всіх грибів, крім білих» [АУМ I № 317], «усі гриби» [II № 329], «трутовик» [AGB № 87], пор. і ст.-укр. boletus рыжокъ, *губа* [Слав. 104].

До давньоруської спадщини української мови належить і назва *гриб* — *грибъ* < gribъ, не засвідчена в XI—XIII ст. Уже в XV ст. виступає відапелятивний антропонім *Гриб* Ивешеневич та ойконім *Грибовица* [ССУМ I 262]. В XVII—XVIII ст. вона задокументована із загальною семантикою — fungus *гриб* [Слав. 313, див. ще: Т. 606]. У говірках, особливо тих, де загальною назвою цих рослин є іменник *губа,* лексема *гриб* має семантику «боровик, білий гриб» [АУМ I № 317; II № 329; ЛАНП № 99], задокументовану у XVIII ст. [Т. 606].

Єдиною назвою конкретного представника типу безхлорофільних нижчих рослин, зафіксованою давньоруськими джерелами, є *цѣрь (чѣрь)* < čěrь (cěrь?) «трут, трутовик»; повелѣ привязывати *цѣрь* [ЛЛ 50; *чѣрь* — ЛІ 48; ін. сп.— *чирь* — там же]. Цей південно-західний давньоруський регіоналізм [Филин 1972 554—555] залишився надбанням українських діалектів — *чір* [AGB II № 87], *чир* [детальніше: Нимчук].

Характерним південноруським [Филин 1972 555—556] ботанічним номеном вважається *лѣпъкъ* (корінь *лѣп*-ити): носаща в приполѣ цвѣткы. иже глетса *лѣпокъ*; ... взимаю из лона *лѣпокъ*. вержаше на кого любо. аще прилнаше кому цвѣтокъ... уснаше [ПВЛ 190]. Нині в українських говорах континуант цього слова та його деривати позначають

рослини з роду Asperula «маренка»: *ліпок, лепок, лепчиця, липок, липчиця* (вплив слів *липкий, липнути)*, Asperugo: *ліпчиця, ліпиця, лепчиця, липчиця* та ін.) [Mak. 43—44]. В літописній оповіді (вона вміщена і в Києво-Печерському патерику) йдеться про рослину Asperula odorata L. «маренка запашна», бо саме вона діє заспокійливо і снотворно [Кархут 115].

Назву *ушь*, значення й походження якої не з'ясовано [Меркулова 39—40], відносять до новгородських діалектизмів [Филин 1972 557]. Але південний давньоруський ойконім і гідронім *Ушица* (тепер с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), р. *Ушиця* на Поділлі [СГУ 582] (пор. ще с. *Ушиця* Коростенського р-ну Житомирської обл.) ставлять під сумнів такий погляд: два города *Оушицю* и Микулинъ [ЛС 311], до *рѣкы Оушицѣ* и Прута [ЛГВ 759]. Та й у діалектах української мови існують фітономени з коренем *уш-: ушка, вушка* «Molucella laevis», *ушик* «Plantago lanceolata», *ушеница* «Sagittaria sagittifolia» [Mak. 233, 279, 322].

Галицько-Волинський літопис показує, що мешканцям південноруських областей була відома тюркська [Ф. III 7; ЕСУМ II 178] назва степового полину *євшанъ*. У цій пам'ятці в легенді про половецького музику Оря розповідається, що митець не хотів повертатися в рідний край, поки не дали йому понюхати цього зілля, котре нагадало рідний степ: даи ему поухати з е л ь ю именемь *євшанъ* (ін. сп.— *ємшан*) [ЛГВ 716]. Наші поети, котрим відома ця легенда, використовують сполуку *євшан-зілля* як назву рослини, що здатна нагадати людині про обов'язок, щось дороге і т. ін. [див.: СУМ II 494]. У народній ботанічній номенклатурі такого слова не виявлено [Mak. 39—41], тому ремарка «народнопоетичне» при вокабулі *євшан-зілля* у «Словнику української мови» [II 494], на наш погляд, не виправдана. Варто зауважити, що вокабули *євшан* немає ні в словнику В. Даля [Д.], ні в найновішому словнику російських народних говорів [СРНГ]. Назва *євшан* «полин кримський (Artemisia taurica Willd.)», яка зустрічається в ботанічній літературі [Чопик, 257],— книжна.

У конфесійних текстах XI—XIII ст. старослов'янського походження зустрічається запозичений із грецької мови фітономен *кринъ* < κρινον «лілея, польова квітка взагалі» [СлРЯ VIII 57]. Він виявляється також у староукраїнських пам'ятках — crinantemon *кринъ,* crinon *кринъ* [Слав. 147], lilium *кринъ* (255). Українські вчені вважали його церковнослов'янізмом, тому П. Беринда ввів у свій словник вокабулу *крінъ,* при котрій дав український переклад — «леліа, а(б) цвѣ(т)» [Бер. 218]. Із старокнижної мови назва *крин* «лілея, квітка» увійшла в нову літературну мову і вживалася українськими класиками як стильовий засіб для створення урочис-

тості та старожитнього колориту. С. Маковецький вважає, що в Т. Шевченка *крин* означає не лілею, а рослину Crinum L. [Мак. 115]. Тепер *крин* трактується як застаріла лексема [СУМ IV 347], але вона повністю не вийшла із ужитку [Винник та ін. 349]. Із давньої літератури (очевидно, з Євангелія) ввійшла в нову літературну мові ціла фразеологічна сполука — *сельний крин* (заст.) «дика польова лілія», «символ чистоти, юності, краси» [СУМ IX 120], адже саме ст.-сл. і ц.-сл. *сельныи* тлумачиться як «польовий», отже, *сельний крин* «польова лілея, квітка». Пор.: Съмотрите *крины сельныя*, како растѫть, не троужаѭтьсѧ, ни прѧдѫть [Ср. I 1324].

Переважно в давніх перекладних текстах зустрічається запозичена грецька назва *алои* < ἀλόη «сік алое»: несыи съмѣшениѥ змурново и *алоино* [ЄМ 210], *алои* съ... мурами [Ср. I 17]. Її зберігала староукраїнська книжна мова: пришолъ вночи ко ісви несоучи намѣшанои мир(ь)ры і *ал(ь)лои* [ПЄ 434 зв.], нафта...: смола, *алóй* [Бер. 224], aloe *алое* зелиє... (в ін. сп.— *алой*) [Слав. 78], *алой* aloe [Слав.— Кор. 423], але в пам'ятках XVIII ст. часом виступає звуковий різновид, запозичений через польську мову,— *алоесъ (алоизъ)* [Т. 19; п. aloes < середньолат. aloes]. У літературі давня форма *алой* зустрічається і в XIX ст. [Ж. 3], однак при впорядкуванні сучасної ботанічної номенклатури використано міжнародну форму слова, яка грунтується на латинській,— *алое* (лат. aloe < гр. ἀλόη). Вона й виступає вже в одному із списків «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Народний номен *столітник* (пор. рос. *столетник)* мотивується віруванням у те, ніби ця рослина цвіте один раз у сто років [1].

---

[1] Необхідно зазначити, що в давньоруській мові, за кількома винятками (напр., *ꙗблонь — ꙗблъко)*, назви рослин і їх плодів, насіння збігалися. Українська мова успадкувала цей лексико-семантичний узус. Але в деяких говірках, зокрема закарпатських, спостерігається тенденція до називання фруктових плодів за допомогою дериватів із суфіксом *-к-а*: *сливка*, *грушка* (Мукачівщина).

Розділ IV

ЛЮДИНА ЯК ЧАСТИНА ЖИВОЇ ПРИРОДИ

Успадковане з праслов'янської мови найменування *человѣкъ* < čelověkъ (композит: čelo «чоло» + věkъ у значенні «сила»; деталі етимологізації та інші версії див.: ЭССЯ IV 49—50; пор. укр. діал. *безвічє* «каліцтво» — Ж. 16, *обезвічити* «завдати шкоди здоров'ю» — Ж. 537, «покалічити» — Гр. III 7) у давньоруській мові вживалося з двома основними значеннями — 1. «людина взагалі»: и боле же чтите гость... ти бо мимоходѧчи прославѧть *человѣка* по всѣ(м) землѧ(м) [МП 246], [полудне] бо почиваєть. и звѣрь. и птици. и *члвци* [247], Молеве... ризы ѣдять, а печаль *человѣка* [Д. З. 13], ни единъ *человѣкь* обрѣтеся въ церкви [КП 15]; 2. «людина як член суспільства, людського колективу, поселення»: да аще Бъ не дасть въ ѡбиду *члвка* проста [ЛК 559], пришедшоу же Ꙗрославлю *члвкоу* [ЛГВ 807], и бы(с) в Києвѣ на вси(х) *члвцехъ* стенание и туга. и скорбь [ЛК 545]. Як видно з цитованих текстів, від основи *человѣкъ* творилися звичайні форми множини. Частіше ж для передачі множини вживався суплетив *люди*, *людьє* < l'udi: бѣ бо тогда вода текущи. въздолѣ горы Киевьскиꙗ и на Подольи не сѣдѧху *людьє* [ПВЛ 55], и изнемагати начаша *людьє* в градѣ водною жажею и голодомъ [221], за разбоиника *людьє* не платѧть [РП 29], Романъ Мьстиславьличь.... пославъ *люди* своꙗ воевать волость Рюриковоу и Двдвоу [ЛК 696].

Уже в давнину від суплетива *люди* утворено сингулятив *людинъ* < l'udinъ, що засвідчується із семантикою — 1. «людина» (у текстах старослов'янського походження): Твьрдо розоумѣи... ꙗже николи же *людина* обидѣти [Ізб. 1076, 201]; 2. «простолюдин» (в оригінальних творах): Аже кто оубиꙗть кнѧжѧ моужа. въ разбои... платити... п гр(в)нъ паки *людинъ*. то сорокъ гривен [РП 27—28].

Значення «людина чоловічої статі» в давньоруській мові могло передавати слово *мужь*: ажь оубьѥть *моужь моужа*. то мьстити брату брата [26].

Отже, різких граней у значеннях лексем *человѣкъ, людинъ* і *мужь* у давньоруській мові не було.

У значенні «люди» часом уживалося слово *народъ* < narodъ: и възываше болѧры своѩ... и люди многы... И възвращашется Кыеву... и ту пакы створѧще праздни(к)... сзываѧ бещисленоє мно(ж)ство *народа* [ПВЛ 125].

У староукраїнській мові назва *чоловѣкъ (человѣкъ)* зберігає давню семантику «людина»: Вѣдаи то каждыи *члвкъ* кто на тыи листъ посмотрить [Р. 5], абы вѣдала... всѧкаа дша. котораа мир(ь)не заховає(т)сѧ противь *члковь* [ПЄ 339], *чоловѣкъ, чловекъ* [Син. 169] homo, homulus *члкъ, члвѣчокъ* [Слав. 219], не яко *чоловикови*, але яко быдляти [Арх. ЮЗР VIII/3 608], заховалъ тѣло Моусеѡво, о которого тѣлѣ жаденъ *члвкъ* до сего часу не вѣдаєт(ъ) [Гал. Кл. Чеп. 254], [юнак] жебы, я(к) молоды(й) *человѣ(к)*... былъ пущонъ [ЛРК 189], Ко(н) на чтыро(х) копыта(х) да спотыкає(т)сѧ, а *чоловѣкъ* єдны(м) языко(м) говорячи, може(т) помылитисѧ [К. З. 230] тощо. Ця семантика у слові *чоловік* зберігається й досі в українських говорах [Ж. 1075; Гр. IV 469; Чоп. 429] та літературній мові [СУМ XI 350], але названа лексема в ній вживається порівняно рідко. У давньоукраїнській мові досліджуване слово досить широко вживалося і з іншими значеннями (їх виділяють автори ССУМа: 1. «особа, душа (при вказівці на кількість людей)» (іменник вживався у множині) — а тыхъ людє(и) которыє землю пашуть лв *члвки* а дають платоу по два(д)цати гроше(и) с *члвка* [ССУМ II 546], Для тых кривдъ и шкод... уже колко *чоловиковъ* проч пошли [АЛ 102], Мають быти приставлены отъ братіи два *человѣка* искусные [АЮЗР II 181], до ми(с)та, в которо(м) уже ѡсело было *членовека* л ю д е и до чотыро(х)сот [ДМВН 161], послалъ ...двѣстѣ *чловѣкъ* драгоніи [ЛВел. I 16]; 2. «феодально залежний селянин, підданий» — в томъ же селе *члвкъ* седить на вроце, по(л)копы в годъ же даєть [ССУМ II 546], кнзю Василю ѡста(л) *члвкъ* Куида(н) и(с) свои(м) дворище(м)... а други(й) *члвкъ* Мацина исъ свои(мъ) дворище(м) [Луц. Г. 71]; 3. «мешканець певного поселення, місцевості» — а где приде(т)... до к[о]торого села а которого *чоло[вѣк]а* обвини(т) [Р. 134; див. ще: ССУМ II 546—547].

Провідна роль чоловіка в господарстві, його становище голови родини, соціальна вищість у феодальному (а пізніше — капіталістичному) суспільстві в порівнянні з жінкою, мабуть,

спричинили розвиток у досліджуваної лексеми (староукраїнські варіанти *чоловѣкъ, человѣкъ, чловѣкъ, чловекъ)* двох нових значень: 1. «Муж, жоната людина стосовно своєї дружини»: В земли Гишпанской єденъ *члвкъ* побожный зъ ж о н о ю побожною и з(ъ) сыномъ... шли до мѣста Компостеллѣ [Гал. Кл. Чеп. 264], [Юнона:] хибажъ ты сучыще не знаешъ, Що Зевсъ мій *чоловикъ* и братъ? [Котл. Ен. VI 11], *чоловикъ* «человек», «супруг», «муж», *чоловики* «люди», «мужья» [Б.-Н. 392]. Пор. ще: жона и(з) злочи(н)цею мешъкати не пови(н)на, бо кгды(с), если бы ж о н а с прили(ч)ным *чловеко(м)* мо(г)ла мешъка(т)... [ЛРК 55]; 2. «особа чоловічої статі; мужчина (розм.)»: Єденъ *члвкъ* на имѧ Петръ в свѧто Марїи Магдалены ѡралъ [Гал. Кл. Чеп. 277], В Англїи єденъ *члвкъ* на имѧ Рогеръ мѣлъ ц о р к у... [289, див. ще: 272, 284, 290, 319 та ін.], ѡ *человѣку* ѡкая(н)номъ то(мъ) в котро(г)[о] ж о н а старшаѧ, а не ѡнъ самъ м у ж ъ [К. З. 114], у И(ч)нѣ ѡна, дитину привѣвъши, у сто(л)па седѣла і та(м) *человѣка* неви(н)но(г)[о] поклепала [ЛРК 155], На zатве(р)жденїє столцовъ... по(д)легли тому часто жени, нежели *человѣчого* родзай [ЛГП 47], Нѣсколко *человѣкъ* и одна ж о н к а [Т. 941]. Така семантика слова *чоловік* притаманна всім українським говіркам, що вказує на давність її виникнення. Розглянуті значення виявлено в обстежених староукраїнських текстах із XVII ст., але вони могли виникнути й раніше. Старішою треба вважати семантику «муж», із якої розвинулося значення «особа чоловічої статі». Окремі випадки вживання лексеми *человѣкъ* із значенням «муж» засвідчуються вже давньоруськими пам'ятками: Аже *человѣкъ* ринѧсѧ пьѩнъ на ж е н у с в о ю, вередить в неи дѣтѧ [Кир. 60]. Аналогічний, але незалежний розвиток значення праслов'янського *čelověkъ* спостерігається в деяких інших слов'янських мовах: б. *човек* «людина», «особа чоловічої статі», б. діал. *човек* «людина», «чоловік, жоната людина відносно своєї дружини», «особа чоловічої статі», мак. *човек* «людина», «особа чоловічої статі», «жоната людина стосовно своєї дружини», с.-х. *човек* «людина», «особа чоловічої статі», н.-луж. *cłowek* «людина», [ЭССЯ IV 49].

У деяких українських говірках ще в XIX ст. зберігалося *чоловік* «селянин» [Гр. IV 469].

Старовинна суплетивна форма множини *люди* (*люде* — варіант з'явився приблизно в XVI ст. під впливом форм множини іменників із суфіксом *-анъ/-янъ* типу *селяне;* аналогійній зміні сприяли ненаголошеність *и;* нинішній ареал форми див. АУМ II № 190; *людіє, людиє* — книжна форма) в українській мові XIV—XVII ст. функціонувала з тими ж значеннями, що й іменник *чоловѣкъ* (*человѣкъ, чловѣкъ* та ін.), звичайно, крім

значення «особа, душа» (при лічбі), бо воно виражалося назвою *чоловѣкъ* у формі множини: 1. «люди»: божьєю млтью и добрыхъ *людии* прьязнью исталаса торгувла [Р. 25], ночнымъ обычаемъ, кгды *лю(ди)* заснули почали ся в домъ ломити; маючи при собе *люде(и)* добры(х) шля(х)ту... пытаючи... и просечи [АЖ 77], народнїи: особници, селане, простыи *люде* [Бер. 70], При которо(й) згодѣ были *люди* добриє и вѣри годниє [ЛРК 133], не слухаеючи [!] писма вашего пнского и свѣдителства *лю(д)ского* [ДНРМ 43]. 2. «феодально залежні селяни», «піддані»: тыѣ *люди* далъ есмъ имъ со всѣмъ правомъ [Р. 20], А которыє *люди* розышлиса про(ч) и на кому са дворище остало, то(т) мает собѣ свого ч л в к а искати [Луц. Г. 71], имели есмо волю не по(и)ти [о](т) то(г)[о] села, а(ж) поки покрасти албо *люде* повезати и побрати по(д)даны(х)... пна... Пряже(в)ского [АЖ 62]; 3. «населення, мешканці»: оусим Брашовѣном... оусим *людем* и оусим купцем [ССУМ I 567], Гды в(ъ) Італїи было великоє трасен(ь)є землѣ, так(ъ), же домы, вежи и мѣсто упадали и *людей* забїало [Гал. Кл. Чеп. 263]. Нині словоформа *люди* в літературній мові — це: 1. «форма множини до слова *людина*»; 2. «сторонні особи у протиставленні суб'єктові»; 3. «працівники»; 4. *іст.* «різні категорії... населення у феодальному суспільстві» [СУМ IV 566—567]. Лише в закарпатському діалекті словоформа *л'ýде* — не тільки «люди», а й, головним чином,— суплетив-множина до лексеми *чôлôвік* «мужчина; муж».

Отже, на відміну від *чоловік* суплетив *люди* протягом усього староукраїнського періоду функціонував без суттєвих зрушень у семантиці.

Слово *чоловік,* крім збереженого давнього значення «людина», набуло двох нових важливих значень, з якими часто вживалося в щоденному житті,— «муж, одружена особа у відношенні до своєї жінки», «особа чоловічої статі». Стара й нова семантика так далеко розійшлися, що в мові, по суті, виступали два (або навіть три) омоніми *чоловік.* Щоб уникнути омонімії, утворено нове найменування від основи суплетивної форми *люди* за допомогою суфікса *-ина* — *людина* (ймовірно, за зразком давнього *животина,* пор. також *тварина, рослина).* Щоправда, не виключено, що його утворено як сингулятив від збірного *люд* «народ, люди». Нове утворення *людина,* очевидно, з'явилося приблизно у XVIII ст., але в обстежених пам'ятках його виявлено тільки в першій половині XIX ст.: *людъ* «народ, все люди, вообще человечество» — людина «человек, человечина» [Б.-Н. 215].

Неологізм *людина* поширювався, мабуть, із південно-

східних говорів на захід. У третій чверті XIX ст. у південно-західних говорах лексема *людина* засвідчується тільки з конкретними значеннями — «скромна, добродушна людина» та «лукава, хитра, спритна людина» [Ж. 419]. Будучи порівняно пізнім утворенням, номен *людина* не ввійшов в ареал закарпатського діалекту. В частині закарпатських говорів носієм семи «людина» стали деривати *чил'áдник (чил'áнник), чил'áд'н'а (чил'áн'н'а)* (род. відм. *чилáд'н'ате;* корінь *челядь*).

Давній дериват *людинъ* залишився книжним словом — *людинъ*: мїрскїй чловекъ, лаи(к) [Бер. 61; пор. тут же *людяни(н)*: особный, посполиты(й) чловекъ, смердъ, простанище]. Він виступає в складі композита *простолюдин*, який вживався в дореволюційні часи [СУМ VIII 300]. Як частина застарілого слова-композита *простолюддя* — зберігся континуант старовинної збірної форми *людьє*.

Успадкована з праслов'янської доби давньоруська лексема *людъ* < l'udъ «народ, жителі» засвідчується в українських пам'ятках починаючи з XIV ст.: на єго оусѣ неприателѣ помагати... выавши землю пруськую и литовьскую... продалекость нашего *люда* [ССУМ I 568], *людъ* тажекъ: *людъ* поважны(й), честный, тажкій [Бер. 61], народъ: языкъ, *людъ* [70].

Протягом усієї історії української мови у значенні «люди» вживається лексема *народ* (традиційно-книжна форма; в говірках маємо фонетично закономірну *нáрід* — Ж. 490; Гр. II 516): народовѣщанїа: *нáродωмъ* вѣщати... или *нáроду* ωповѣданыи речи [Бер. 70], plebs миръ, *народ*, л ю д и є [Слав. 318].

Поняття «стать» у давньоруський період передавалося словом *полъ* < polъ (первісна семантика — «половина»; нове значення, можливо, розвинулося на основі сполучень ženьskъ polъ, mǫžьskъ polъ — відповідно «жіноча частина (половина) сім'ї», «чоловіча частина (половина) родини»): [Амазоняне] аще родитсѧ ωтроча погубѧть. аще дѣвоческъ *полъ* то въздоюѭть. [и] прилѣжнѣ въспитають [ПВЛ 16].

Особи відповідної статі й віку по-давньоруському іменувалися: дорослі — *мужь* < mǫžь, *жєна* < žena, старі — *старъ, -ыи; стара, -аѩ* < starъ, *-a* (субстантивовані прикметники), *старьць* < starьcь, *старица* < starica, *баба* < baba, *дѣдъ* < dědъ (засвідчено тільки в значенні «батько матері або батька»), *старикъ* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили), молоді — *молодъ, -ыи* < *moldъ(jь) (субстантивований прикметник), *молодьць* < *moldьcь, *молодь* < *moldь (зб.), *уноша, уношь* < junoša, junošь (в пам'ятках зустрічається й старослов'янський варіант *юноша*), *отрокъ* < otrokъ «хлопець-підліток» (корінь rekti > *речи* «ректи, мовити»; первісно — «юнак, молодик, що не має права говорити на вічі,

якому відмовляють виступати на вічовому зібранні», пор. Ф. III 172—173) *отроча* < otročę «хлопчик», «дитина», *дѣва* < děva або частіше *дѣвица, дѣвъка* < děvica, děvъka (демінутиви, але вживалися вже без значення здрібнілості), *отроковица* < otrokovica (засвідчується тільки давньоруськими списками старослов'янських текстів), *дѣтꙗ* < dětę, *дѣти* < děti (первісно — множина від *děti), *дѣтина* < dětina (первісно — сингулятив із суфіксом -ina від děti або děti; існує думка, що тут ідеться про первісний присвійний прикметник від děti із тенденцією до ранньої субстантивації — ЭССЯ V 14), *дѣтичь* < dětitjь [фіксується й ст.-сл. форма *дѣтищь;* первісно — демінутив або пестливе слово із суфіксом *-itjъ; не виключено, що формант виконує тут патронімічну функцію — ЭССЯ V 15], *дѣтьскъ* < dětьskъ «дитина, хлопчик» (субстантивований прикметник), *чадо* < čędo «дитина (особливо, коли йдеться про рідне дитя)»: ипъ же законъ Гилиѡмь *жены* в ни(х) ѡрють. зижють храми [и] *мужьскаꙗ* дѣла тв(о)рять [ПВЛ 15], м҃т и ѥго бѣ бо крѣпка... ꙗкоже *моужь* [ЖФ 75], не вѣсте ли ꙗко на *моужи* на ратныѣ нашли есте а не на *жены* [ЛГВ 822], *Дѣвиця* погубляеть красу свою; [погубляеть] *мужь* свое мужество татбою [Д. З. 25], Аже бию(т)сѧ *женки* межъ себе (Ср. I 859; щоправда, засвідчується в пізнішому списку давньоруського тексту), *Старыꙗ* чти ꙗко ѿца. а *молодыꙗ* ꙗко братью [МП 246], престависѧ Ꙗнь *старець*... живъ лѣ(т). ч҃. [ПВЛ 281], бѣ бо *баба* ходѧщи и коупѧщи коръмлю [ЛГВ 837], ходиша на Емь *молодьци* [Ср. II 169], а Черныꙗ Клобоукы и *молодь* свою пустиша наперед до Переꙗславлѧ [ЛК 379], [у деревлян] брака оу нихъ не бываше но оумыкиваху оу воды *двцѧ* [ПВЛ 13], єлико плѣнена приведуть... аще будеть *оуноша* или *дѣвица* добра да вдадѧть златникъ .і҃. ...аще ли будеть *старъ* или *дѣтець* да вд(а)сть златник .є҃. [50; *дѣтичь* — ЛІ 39], *уношу* князю Ростиславу [СПІ 42], *отроковицє* въстани [Ср. II 764], помчаша красныя *дѣвки* Половецкыя [СПІ 10], пославъ нача поимати оу нарочитоє чади. *дѣти* и даꙗти нача на оученьє книжноє. мтре же *чадъ* сихъ плакаху по нихъ [ПВЛ 118—119], цѣлова мтрь свою и *дѣти* своꙗ [67], Чтꙗте исправливаюче, не кльнуще Ба дѣлѧ, чи кдѣ *дѣтина* помѧлъ [Ср. I 795], таче же ꙗко и миноуша. м҃. днии *дѣтищю*. крьщеньꙗмь того остиша. *отроча* же ростꙗше кърмимъ родителема своима [ЖФ 73], король же Андрѣи... хотѧше дати дщерь свою за кнѧзѧ Данила. обѣима *дѣтьскома* бывшима [ЛГВ 723].

Назви *мужь* та *жена* в давньоруській мові вживалися й стосовно відповідних членів подружньої пари: [княгині Ольги] баше *мужь* твои аки волкъ [ПВЛ 56], *жену* свою любите. но не даите имъ надъ собою власти [МП 242]. Іменник *мужь* узагалі був багатозначний [СлРЯ IX 300—301].

Українська мова дістала у спадок термін *полъ:* и какъ предки ихъ такъ и воны сами и ихъ щадки музского *полу* держати маютъ [ССУМ II 187], sexus *по(л)* муже(с)ки(й) или же(н)ски(й) [Слав. 371], много людей обоего *полу* порубали и побили [ЛВел. IV 15], що в літературному вжитку був аж до XIX ст. включно — *пол* (род. відм. *полу* і *пола*) [Ж. 688], а на Закарпатті — й на початку XX ст.: nem pôdъ, *пол* [MRSz 328]. Однак уже в XVI ст. з цією семантикою виступає дериват дієслова *стати — станъ:* А хто бы дете(и) моихъ му(з)ского и же(н)ско(г)[о] *стану,* з близскихъ... при животе и по животе моимъ... нарушилъ [АЖ 153], яке функціонувало і з іншими (мабуть, старішими) значеннями — «стан», «суспільний стан», «суспільне становище»: ...людскость ...показуючи всякому *стану* [АЮЗР II № 154], status стояніє, *станъ,* постоянїє [Слав. 380], *станъ* status, ordo [Слав.— Кор. 511]. Пор. ще: оустроєнїє: *станъ,* кшталтъ, способъ, ѡбычай, наука... споражѣ(н)є каждои речи на єи слушности, постановлѣ(н)є на єи власности... [Бер. 141].

У сучасній літературній мові давньому *полъ* відповідає лексема *стать.* Вона має також значення «постать, зовнішній вигляд, обриси тіла людини (заст.)», «будова тіла (про тварину)», «становище, стан (заст.)» [СУМ IX 671]. Семантика «зовнішній вигляд, обриси (людини, тварини)» фіксується в XVIII столітті: Ся звалась дива-царь Камылла, До пупа жинка, тамъ — кобыла, Кобылячу всю мала *стать:* Чотыри ногы, хвистъ зъ прикладомъ, Хвостомъ моргала, была задомъ [Котл. Ен. IV 70]. Досліджуване слово, напевне, з таким значенням функціонувало в давньоруську добу (пор. рос. *стать* «будова тіла, статура» — Д. IV 310). В українському діалектному мовленні *стать* має також семантику «стан, становище» [Гр. IV 200]. Очевидно, на основі значення «зовнішній вигляд», або, ймовірніше, на основі «стан, становище» й сформувалася семантика «sexus». Характерно, що в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка словосполуки *жіноча стать* «жінки», *дівоча стать, чоловіча стать* «дівчата, чоловіки» (рос. *мужья*) наводяться саме при виділеному значенні «стан, становище» вокабули *стать* [там же]. Подібне явище ми спостерігали в староукраїнський період у розвитку семантики назви *станъ* «стан, становище» → «стать» (пор. також *стан* «тулуб, корпус людини» і *стан* «ситуація, становище»). Дериват дієслова *постати — постать* уже в XV ст. в українській мові

фіксується зі значенням «жива істота» [ССУМ II 207, пор. ст.-сл. *постать* «сторона, відношення, випадок» — SJStSl II 198].

Під впливом польської мови (płeć < plъtь) у староукраїнській літературній мові лексема *плоть* < plъtь вживається із значенням «стать»: малое зась число всякой *плоти* и возраста зъ Уманскихъ людей живцемъ взявши [ЛВел. I 354].

Континуанти давньоруських номенів на позначення осіб відповідної статі *муж* і *жона* (фонетично закономірна форма; книжний варіант — *жена*) виступають протягом усього староукраїнського періоду: хто буде(т) ва(с) [!] держа(т) челѧ(д) немецкую *мужє(в)* или *жоно(к)* ли робѧт [ССУМ I 619], похожоваль по єрихоноу *моужь* пакъ нѣякы(и) именемь закьхеи [ПЄ 303], кошулъ *музскихъ*... чотыри... кошу(л) *жо(н)ски(х)*... два(д)ца(т) [АЖ 75], Фаносъ: ясный, а(б) свѣтны(й)... є(ст) имѧ *мужа* повѣдаючо(г)[о] щоко(л)ве(к) [Бер. 238], vir *му(ж)* [Слав. 414], Камъ есть отшолъ милыи твои, о накрашшая зъ *жонъ* [ПП 54], або тыжь котораа *жона*... если бы загоубила єдиноу драг(ь)моу ...з(ь)нашо(д)ши изьзываєть приятел(ь)кы свои, и *жоны* соусѣдніи [ПЄ 288], *жена:* невѣста... *жона* [Бер. 37], Пан Лащъ, до Києва шедши, Лисінку містечко... вистинал, як *мужов,* так і *жон* так і дітей [ЛЛьв. 106]. Як уже говорилося, ще в староукраїнську добу назву *муж* «доросла особа чоловічої статі» активно починає витісняти слово *чоловік.* Очевидно, на кінець XVIII ст. *чоловік* із цим значенням було панівним словом. Характерно, що в «Енеїді» І. Котляревського назва *муж* (і *мужчина*) зовсім не вживається. Давнє *муж* із значенням «мужчина» залишилося в говірках [Гр. II 453]. Старовинне найменування особи жіночої статі *жона* в «Словнику української мови» трактується як розмовна, рідковживана лексема [СУМ II 543]. Українські говори, зокрема деякі карпатські, зберігають давню семантику лексеми *жона (жена)* — «особа жіночої статі» [Чоп. 94; Ж. 219, 225; Гр. I 491; Он. I 255; АУМ II № 156; пор. ще в закарпатських говорах *жу̑н'с'кый, жу̑н'ц'кый, жу́н'с'кый, жу́н'ц'кый* «жіночий»].

Поруч із давнім кореневим словом *жона* на абсолютній більшості теренів функціонування української мови активно поширюється дедемінутивований суфіксальний дериват *жонка (жонъка)* у значенні «особа жіночої статі»; а челѧди дво(р)ноє што в городє г паробъки а чотыри *жонъки* а двє девъцє [ССУМ I 363], З *жонок* их и з иншихъ невѣстъ... взялъ плахоть двадцать [АЛ 139], камень великий у чепъци *жоноцкомъ* видели есмо [Арх. ЮЗР 3/VIII 413], *Жонки* як сороки [К. З. 224]. Нині дедемінутив *жінка* — нормативна лексема на позначення особи жіночої статі (діал. *жинка, жонка, жуонка* і под.— АУМ II № 156]. В закарпатському діалекті давнє слово

жона зберігає старовинну семантику «особа жіночої статі», а дериват *жу́нка (жу́нка)* — здрібнілість.

Широко вживалися у староукраїнській мові слова *муж* і *жона* на позначення членів шлюбної пари: запи(с)... пна Миколая Вороны, *мужа* своєго мела [АЖ 46], *Жона* моя, Катерина [69], ревнитель: завистный м а л ж о н о к ъ, котор(и)й и своей *жонѣ* длѧ великои милости не вѣри(т) [Бер. 108], Зѡа — Леѡна, цесара ґрецкого, *жона* [Гал. Кл. Чеп. 258], Геногефа кнѧзѧ... цорка... *Мужъ* єи Сыфридъ [267], Семенихи Ива(х)не(н)ково(й) *жони*... питали [ЛРК 18], Чи она в *мужа* не *жона* не бояриня була [К. З. 257]. У сучасній мові значення слова *муж* — «член подружньої пари» — застаріле й урочисте [СУМ IV 820], а в назви *жона* — народнопоетичне [II 543].

Дедемінутивоване здрібніле утворення *мужик* «селянин» засвідчується в XV ст. [ССУМ I 619]. Первісно воно було ніби паралеллю до здрібнілого *жонка*.

У зв'язку із багатозначністю назв *муж* та *жона (жена)*, очевидно, вже в давньоруський період (або й раніше) від відповідних прикметників із суфіксом *-ьскыи (мужьскыи, жєньскыи)* за допомогою суфікса *-ина* утворено іменники *мужьчина* й *жєньщина* для передачі понять «людина чоловічої статі», «людина жіночої статі». Але в східнослов'янських пам'ятках вони фіксуються порівняно пізно. Чи не найпершим свідченням існування таких утворень є демінутив *мужьчинка (мужъчинка)* «хлопець», засвідчений староукраїнським текстом XV ст.: Коли прїгодить нєкоторомоу оцоу дроую [!] *жону* понѧть а имєють с нєю дѣвкы а с первою жоною *моужьчинкы* тогды снове по смрти оцѣвѣ мають дѣвъкы замоу(ж) выдать [там же]. Але такі утворення нечасто потрапляли в писемність, напр.: У *же(н)щины* волосы довги [К. З. 250]. Про те, що досліджувані утворення в українській мові є давньоруською спадщиною, свідчить наявність їх та похідних від них у говорах української мови, зокрема західних, де в дериватах зустрічається ще й кінцевий наголос: *мужчина* [Чоп. 191, 192], *мужчина́ (мужча́н), же́нщина́, мужчи́нський* «чоловічий» [Ж. 457, 220], *мущи́на́, же́нчина* [Он. I 459, 250], *мущинський* [Гр. II 458] (пор. ще в закарпатських говорах: *мушчина́* «чоловічі статеві органи»). У зв'язку з цим немає підстав говорити про те, що українське *женщина* й білоруське *жанчына* — запозичення з російської мови [Ш. I/5 285]. Слово *мужчина* зустрічається й у сучасному українському літературному мовленні [СУМ IV 822]. У староукраїнських пам'ятках часом виступають назви *мужчизна (мущизна), женщизна,* які можна трактувати як полонізми (п. męszczyzna, ст.-п. żeńszczyzna, żeńczyzna — R. 673): К тому

же не то(л)ко *му(ж)чизны,* але и(з) бѣлы(х) голо(в) нѣкоторые хотѧть вѣдати глубокости писма [См. К. 2 зв.], Лѣпшій респектъ Божій на *мущизну,* анѣжъ на *женщизну* [Т. 918]. Ці деривати вказують на те, що і в східнослов'янських утвореннях із суфіксом *-ина* йдеться, мабуть, не про первісно збірне значення [Ш. I/5 285], а про субстантивізацію ознаки.

Іноді як загальна назва особи жіночої статі в староукраїнських текстах виступає слово *невѣста:* коли моужь ж є н є оумрєть ...мы оуставлѧє(м) и(ж) такая *невѣста* имѣєть изостать прї жївотїнѣ... и при возникo(х)... [ССУМ II 33], жена: *невѣста...,* жона [Бер. 37], межи которыми была єдна *невѣста* убогаѧ, близкая к роженью [Гал. Кл. Чеп. 270]. Тепер *невіста* «жінка» [СУМ V 267] та дедемінутив *нивістка* молода жінка, молодиця» (Закарпаття) притаманні деяким південно-західним говорам (пор. *невіста* «наречена; дівчина, яка досягла шлюбного віку...» — СУМ V 266). Наявність значення «молода жінка, молодиця» в закарпатському діалекті вказує на можливість розвитку нової семантики у номенів *невіста, невістка* < *невѣста, невѣстъка* < nevěsta лексичної групи на позначення свояцтва («синова дружина», а далі — «одружена жінка стосовно братів, сестер чоловіка» — «жінка взагалі») на власному грунті. Проте в староукраїнській писемно-літературній мові та деяких пограничних говірках не виключається вплив польської мови.

Звичай у жінок старої доби носити на голові білі хустки та покривала (як свідчать твори старовинного живопису) став мотивацією найменування їх *бѣлая голова,* яке засвідчується починаючи з XV ст.: застанет которого мѣщанина або купца, а любо козака... зъ *бѣлыми головами* непочестныи рѣчи дѣлаючи [Т. 171], не то(л)ко м у (ж) ч и з н ы, але и(з) *бѣлы(х) голо(в)* нѣкоторыє [См. К. 2 зв.], При такой же волѣ и свободѣ зостанут всѣ *бѣліе голови* [Л. Вел. I 141]. Пор. і ст.-блр. *белая голова, белоголова* [ГСБМ VII 35—36; I 269].

Аналогічно сполука на позначення жінки, особливо заміжньої,— biała głowa та композит białoğłowa [R. 18—19] функціонували в старопольській мові (в сучасній — białogłowa). Важко сказати, чи тут ідеться про спільне явище в мовах, чи про запозичення з польської, яке не виключається (пор.: когда *бѣлоглова* мордує(т)ся з порожденіє(мъ) — ЛГП 58; ст.-блр. *белоглова, белокглова* — ГСБМ I 269, з явними польськими фонетичними рисами). Композит *білоголова* «жінка» відійшов на діалектну периферію [Гр. I 66]. Говірковим є також мотиваційно аналогічний вираз *біла челядь* «жінки» [Гр. I 64]. Пор. також ст.-укр. *бѣла плоть* «жінки»: учинила пожаръ и тривогу, а звлаща между ж о н а м и и инымъ лякливымъ *бѣлой плоти* гмѣномъ [Л Вел. IV 13].

Усі назви людей старого віку — *старий* (субстантивований прикметник), *старець, старик, дід (дѣдъ), баба, стариця* — успадкувала й українська мова, напр.: *Стары(и)* як м а л ы (и); *Стары(и)* що вроби(в) то бъ да(в) [К. З. 244, 245], а данило ис воитомъ и вывели своѣ люди и *старци* [Р. 79], senex *старецъ* [Слав. 368], дѣдъ: *старецъ,* умалителнѣ же, дѧдко, *старчикъ,* а не дѣдко. сице бо нѣцїи обыкоша діавола именовати [Бер. 34], старъ мужъ: *дѣдъ,* лѣ(т) н, маючі(й) [121], ѿ стары(х) *дѣдахъ* женящы(х)сѧ и ѡ стары(х) *баба(х)* zамужъ ідучихъ [К. З. 119], благоговѣйной *старицы* [В. 161], anus *баба, старица* [Слав. 86], vetulus *старецъ* [412], *дѣдъ* anus, senex, proauus [Слав.— Кор. 446], *баба* anus, vetula [423].

Розглянуті назви нині нормативні, а дериват *стариця* «стара жінка» функціонує в окремих говірках [СУМ IX 657].

Залишилися у вжитку субстантивований прикметник *молодий* та деривати *молодець* «парубок» (лексема має й низку інших значень — СУМ IV 785), *молодь* та похідні від них: *Молодого* кровь грѣєтъ [К. З. 236], пришли ико гробу и найшли оного *молодця* [Укр. лекс. 185], юноша *молодецъ* [Лекс. пр. 194], юношески: ...по *молодецку;* юношескїй: *молодецкїй,* молодчѧный [Бер. 160], пор. ще: избіеннихъ Уманскихъ *молодцовъ* [Л Вел. I 354], Немалая зграя *молоди* [Хрон. 197]. Порівняно пізно фіксується найменування *молодикъ* < *moldikъ «неодружена людина, парубок» (пор. *старик*): вибралъ дань человѣческую *молодиками* и дѣвками, хлопцами и дѣвчатами [Л Вел. II 355]. У староукраїнській мові цей дериват позначав і молоду тварину чоловічої статі — юнець: б ы к ъ *молодик,* яро(к) и лютъ быкъ [Бер. 159]. Номен *юноша* потрапляє як вокабула в українські словники з другої половини XVI ст. [Лекс. пр. 194; Зиз. 89 і т. д.], а це сигналізує про вихід його із широкого вжитку. Назва залишалася тільки в окремих говорах: *юноша* «юнак» [Ж. 1109; Чоп. 438]. Від кореня *юн-* утворено інший іменник — *юнак.* Давній корінь наявний у діалектному *їнох,* мн. *їно́ше* «сват» [Ж. 327], але причини зміни його фонетики й семантики до кінця не з'ясовано (пор. слц. junoch, ч. jinoch «юнак», уг. inas «слуга, лакей» — слов'янське запозичення).

Назва *отрокъ* «хлопець» продовжує функціонувати в українській мові: ...маеть пилне смотрити дидаскалъ: если которого бы *отрока* не было [АЮЗР II 182], puer *отрокъ,* дитѧ [Слав. 338], однак уже в першій чверті XVII ст. архаїзувалася, на що вказує введення її в реєстр «Лексикона» П. Беринди: *ѡтрокъ:* выросто(к), пахолѧ, -локъ, ві лѣ(т) [Бер. 154]. У сучасній літературній мові *отрок* «хлопець-підліток» — застаріле слово [СУМ V 810].

Континуант відповідної давньоруської лексеми *отроча* в староукраїнській мові виступає із значенням «дитина»: которая жена породити *ѡтрочате* не може(т) [Трв. 54], secundae бло(н)ка или чепе(ц), в не(м) же родитъся *отроча* [Слав. 366]. Але й він перейшов у фонд архаїзмів, і П. Беринда вважав за потрібне пояснювати його — *отроча:* немоватко, дитѧ [Бер. 154]. Архаїзмом в окремих говорах Закарпаття (зокрема, на Іршавщині) виступає найменування *отро́ча* «дитина»; пор. у XIX ст.: *отроча* «дитина-хлопчик» [Чоп. 242].

Напевне, ще в давньоруський період від назви *роба* «служниця» утворено іменник *робѭ* (род. відм. *робѭтє*) «дитина», котрий успадкували східнослов'янські мови, в тому числі староукраїнська, у якій він виступає з XV ст.: хто будє(т) ва(с) [!] держа(т) челѧ(д) немецкую мужє(в) ли жоно(к) ли *робѧт* ли бы єстє при нашеи м(л)сти воли [ССУМ II 293], pusio дитя, *робя* [Слав. 339]. Безсумнівних залишків його в ареалі української мови виявити не вдалося. Говіркові слова *ребята* «діти, хлопці» [Ж. 798], *реб'я* «хлопець» [Он. II 170], мабуть, є континуантами давнього слова, проте не виключено, що вони позначені впливом російської мови.

Від кореня robъ «слуга», ймовірно, ще в праслов'янську добу було утворено назву paroboъkъ < *паробъкъ,* вживану й у давньоруській мові: научиша бо и *паропци* [ПВЛ 254], кнѧзь рече кто е(с)ть. и ѡнъ же ре(ч). Прокопьѭ и рече кнѧзь. ѡ *паробьче* не Прокопьѭ [ЛК 586]. В українській мові XV ст. зберігається давня семантика лексеми, але вже виявляється нове значення — «молода доросла людина чоловічої статі»: а челяди два *паробки* а три жон(ъ)ки а троє дєтє(и); просилъ тыхъ *паробъковъ* Кафинъскихъ [ССУМ II 127]. Згодом основною стає семантика, притаманна слову й у сучасній літературній мові. Крім цього, приблизно в другій половині XVI ст. ненаголошений *о* > *у* — *парубок* (можливо, тут не обійшлося без впливу лексем із коренем *руб-*). Напр.: ключника, тивуна... и никоторого *паробка* а ни жоны, а ни дѣвки не застали [Арх. ЮЗР 1/I 19], юноша: *парубо(к),* младенецъ [Зиз. 89], юноша: младенецъ, молодецъ, *парубокъ,* к лѣтъ или по нѣкїихъ, єі лѣтъ... [Бер. 159]. Голосний *о* (що чергується з *і, у*) зберігається в південно-західних говорах: *паробок* [Чоп. 248], *паробок* (мн. *парібки*) [Он. II 41]. У деяких говорах через вирівнювання основи за формами непрямих відмінків, де *о* > *і* закономірний, з'явився варіант *парібок* [Он. II 41].

З XVI ст. на позначення молодої чи недорослої особи чоловічої статі в українських текстах засвідчується номен *хлопець:* А други(и) *хлопе(ц)*... на м[ѣ]сто утекъ, на кгва(л)тъ вола(л) [АЖ 51], дѣтище: дитѧ, *хлопецъ*... [Бер. 34]. Тип неповноголосся вказує, що це запозичення з польської мови (п. chłopiec,

дедемінутив від chłop < *xolъ, пор. д.-р., ст.-укр. *холопъ* «слуга, феодально залежний селянин»). Щоправда, українське слово можна трактувати як видозмінене **холопьць* > *холопець*. У всякому разі, найменування *хлопець* охоплює всі говірки (й закарпатські включно), що вказує на давність його в мові. Воно дало кілька дериватів, у тому числі *хлоп'я: хлопята,* з(ъ) школы вышовши, грали коло того мѣстца [Гал. Кл. Чеп. 295].

Лексема *дѣва (діва)* у староукраїнську добу вживалася переважно на позначення євангельської богоматері Марії; часом українські письменники в цьому значенні використовували варіант *дѣвая,* запозичений із старослов'янської ще давньоруською мовою: От всѣх родов избра пресвятую *дѣву,* из нея же процвило спасение миру [Укр. п. 103], Іже собѣ *дѣвая* и богови мати [93], Христос во Вифлеемѣ от *дѣвы* рожденный [І. В. 105], ч(с)таѧ *дво* Мріє. Тобою бо свѣтъ свѣтає [К. З. 291], І твори мленїѧ и ко *двѣ(и)* чисто(и): Мріи прч(с)то(и) [290]. Вживання лексеми в цьому розумінні поступово призвело до обмеження функціонування форми *дѣва* з іншим, світським, значенням. Як рідковживане в народній мові слово П. Беринда вводить вокабулу *дѣва, дѣваа* в реєстр свого «Лексикона» [Бер. 34]. У світських староукраїнських текстах назва *дѣва* з семантикою «діва, дівчина» зустрічається рідко: алекторъ, пѣтель... або безбра(ч)на(а) *дѣва*... [174], *дѣва* virgo, puella [Слав.— Кор. 445].

У новій українській літературній мові слово *діва* зрідка вживається із значенням «цнотлива, незаймана дівчина»: Се *дивы* честни, не порочни, Якымъ спидныци не дуло [Котл. Ен. III 67] або «дівчина (взагалі)» — в поезії. Як загальна назва дівчини *діва* засвідчується в діалектних матеріалах [Б.-Н. 289, стаття *Покрова;* Ж. 183; Гр. І 386]. Частіше функціонує в сполуці *стара діва* «немолода жінка, що не була одруженою».

Давній дедемінутив *дѣвиця (дівиця)* також вживався стосовно Богородиці: и бывъ члвѣкомь выдъ чистои *дѣвицѣ* Маріи [Укр. лекс. 91], и Пречистая *Дѣвица* Паламара... з вязеня... дивне вибавила [Т. 850]. У староукраїнській мові він вживався і з семантикою «цнотлива дівчина»: два: двааа *дѣвица,* панна [Бер. 34], Чуда Пр(с)тои Бци на(д) заховуючими двицтво. ...Чудо второе. Євфимїѧ *девица* носъ и губы обрѣзала собѣ, жебы могла заховати ч(с)тость девическую [Гал. Кл. Чеп. 264]. Зустрічається також як загальна назва дівчини: Петръ же сидѣль пречь на сторонѣ. и прис(ь)тоупила к(ь) нему єдина *дѣвица,* и рек(ь)ла. ты є(ст) бы(л) съ Ісомъ галилеис(ь)кы(м) [ПЄ 115 зв.], Ѡ родича(х)... которые свои(х) дѣте(и) сочета-

ваю(т) браку насылствіємъ... не имущы(х) [*дѣвицѣ* або мл(д)нцевѣ] между собою соверше(н)нои любвѣ [К. З. 113]. Перелічені значення назва *дівиця* зберегла в українських говорах [Чоп. 84; Ж. 183; Гр. І 386]. Як народнопоетичне або застаріле слово *дівиця* функціонує й у сучасній літературній мові [СУМ II 297; пор.: А ну! старая царь *дивыце,* Сидая музо схаменысь! — Котл. Ен. VI 16].

Більш стабільна семантика спостерігається у дедемінутива *дѣвка,* який протягом усієї історії української мови виступає із значенням «молода особа жіночої статі»: моужьчинъко(м) до єі лѣ(т) а *девцє* до ві лѣ(т) нїкомоу оу правѣ о(т)повѣдать [ССУМ І 335], пришод(ь)ши єдина *дѣв(ь)ка* слоужебница... и оузрѣла петра [ПЄ 190], *дѣвка* дѣвица [Син. 112], *Дѣвка* якъ *дѣвка* (та) соро(ч)ка узка [К. З. 223], жебы тоть Иванъ ѡную *дѣвъку* доконе(ч)не за жону собѣ взялъ [ЛРК 38], Все за жолнѣрство прынялось. *Дивкы* на прутахъ розъйижжалы, Ципками хлопцивъ муштровали [Котл. Ен. IV 59] тощо. Нині в літературній мові лексема *дівка* кваліфікується як розмовна [СУМ II 297]. Стилістично нейтральне слово на позначення дівчини *дівка* (у північних говорах також *дїевка*) широко фіксується в текстах, що відбивають живе народне мовлення [Б.-Н. 115; Чоп. 85; Ж. 183; Гр. І 387; Он. І 218; Лис. 66; тощо]. У багатьох закарпатських говорах назва *дівка* є єдиним нейтральним позначенням молодої особи жіночої статі.

Пам'ятки з західної частини південної Русі вже вXIII ст. засвідчують лексему *дѣвъка* у значенні «дочка»: король же не вдасть *дѣвкы* своеи Ростиславоу [ЛГВ 783], яке зберігалось в староукраїнській мові: пани Адвига и єи *дѣвка* алжбѣта [Р. 70], Такъ же вѣровалъ и Лотъ, та лише его вывюгь (Бгъ) из погыбели, и жону, и двѣ *дѣвкы* [Укр. лекс. 91; див. ще: Т. 851] і функціонує нині в західних говірках [Он. І 218; ЛАЗ № 45]. Збереженню цього значення в закарпатських говірках сприяли контакти з угорською мовою, в якій поняття «дівчина» й «дочка» передаються одним словом leány (lány).

Оскільки номен *дѣвка* давно втратив зменшеність-пестливість, виникла потреба в новому демінутиві; його утворено за допомогою суфікса *-ина:* дѣтище: дитѧ, хлопецъ, або *дѣвчина* [Бер. 34], *Дѣвчину* родила [Т. 851]. Проте й цей дериват рано втрачає значення здрібнілості-пестливості: юнота: младенецъ, албо *дѣвчина,* п а н ѧ н к а [Бер. 159], Жона... мѣла межи своими паненками одну *дѣвчину* сличную [Т. 851], *Дѣвчина* якъ *дѣвчина* а черево якъ дѣдчина [К. З. 223], тому від нейтрального *дівка* утворено демінутив за допомогою суфікса *-'а(т-) — дівча:* вибралъ дань человѣческую м о л о д и к а м и, и д ѣ в к а м и, хлопцами и *дѣвчатами* [Л Вел. II 355]. Його

дедемінутивована форма множини стала правити за суплетив — множину лексеми *дівчина:* Сидайте ж, хлопци, вси гуртом, А вы, *дивчата,* геть в отдили [ДЛ 567].

Старослов'янізм *отроковица* «дівчина-підліток, дівчина» був книжним елементом староукраїнської мови: puella *ѡтроковица* [Слав. 338], pusa *ѡ(т)роковица* [339], Велича(й) земле ту *о(т)роковицу:* и че(ст)нѣ(й)шую Мрїю двицу [К. З. 290]. Нині назва *отроковиця* «дівчина-підліток» кваліфікується як архаїзм [СУМ V 810]. Слідів її в народних говорах не виявлено.

Мабуть, у давнину дериват *молодиця* < *moldica співвідносився з утвореннями *молодьць, молодикъ* і мав значення «дівчина, молода жінка» — юнотка: *молодиця* [Бер. 159], пор. *юнотка* virgo, iuuenis, fa(e)mela [Слав.— Кор. 539] при virgo *дѣва;* знаменїє нбсное [Слав. 414], femella «дівчина або молода жінка». Згодом він набув семантики «молода заміжня жінка», представленої в сучасній українській літературній мові: Кажуть, буцим *молодыци...* пуглыви, якъ зайци — Ажъ неправда, молодци [ДЛ 539], Тогди-то в пекли вечерныци Лучылысь, бачышъ, якъ на те, Булы дивкы, та *молодыци* И тамъ робылы не пусте [Котл. Ен. III 70], *молодыця* «молодка, молодая женщина» [Б.-Н. 228].

Ближча до старовинної семантика слова *молодиця* (та похідних від нього) наявна в сучасних говірках: *молоди́ц'а* «весільна молода», «жінка незабаром після одруження» (Закарпаття), *молоди́чка, молодичина* «молода на весіллі» [Он. I 450; пор. *молоди́ц'* «жених, молодий на весіллі» — там же], *молодичина* «молода дівчина» [Гр. II 441] (пор. срб. *млада, младица* «наречена, жінка цілий рік після одруження» — Кар. 362].

Успадковані з давньоруської мови, в українській функціонують назви *дѣтя (дітя) — дѣти (діти), дѣтина (дітина)*: воєвода и бра(т) єго и *дѣти* ихъ [Р. 37], братъ его... тѣжъ вмеръ, одно *детя* дѣвку... мѣвши [ССУМ I 341], И приносили к немоу *дѣтеи;* допоущаите *дѣтемь* приходити; не приме(т) ...цр(с)тва бжїего яко *дѣтя* [ПЄ 165 зв.], *дѣтину* ку науцѣ... приводячи, якъ правдивый отецъ [АЮЗР II 182], Чомъ намъ ся родила *дѣтина* и сынъ далъ ся намъ; не уразили, нѣ жону, нѣ сыны, нѣ *дѣти* [Укр. лекс. 93], Zдався циган на своѣ *дѣти* [К. З. 226], *Дѣти,* которыи ся по(д) ты(м) знамениє(м) родять [ЛГП 116], Александра хотѣли яко *дѣтину* у опѣку взати [Т. 862]. Нині форми з *і* — діалектні: *дітина, дітя* [Он. I 221, 222], *діти́на* (Закарпаття). В абсолютній більшості говорів східнослов'янських мов стався асимілятивний перехід ненаголошеного *ѣ* > *и* в слові *дѣтина — дитина* [Ф. I 516]. Під впливом його з'явилася форма *дитя.* Нині нормативні

форми з *и* на місці ѣ (*і*) в корені цих лексем українські пам'ятки засвідчують починаючи з XV ст.: тотъ человекъ *Дитятковичъ* [ССУМ I 300], што то за *дитя* боудеть [ПЄ 210 зв.], дѣтище, *дитя* [Зиз. 43], отроча: немовѧтко, *дитя* [Бер. 154], puellus *дитя,* отрочищъ [Слав. 338], дѣтище *дѣтина* лѣтъ 6 [Лекс. пр. 181], сховавши в притворѣ *дітину* [Арх. ЮЗР 1/XI 372, тобто *дитину*], Приспособила собѣ *дитину* з Іваном Бутомъ [АПГУ II 107], Анхызъ сю бачывшы прычыну... И самь хотивъ обнять *дытыну* [Котл. Ен. III 70].

Староукраїнські тексти час від часу засвідчують назву *чадо:* а за насъ и *чада* наша Господа Бога молити [ССУМ II 530], умѣете давати добро *чадомъ* вашимъ [Укр. лекс. 403], але вже на початку XVII ст. вона сприймається як архаїзм, що потребує пояснення — *чадо:* сынъ, дитѧ... поколѣ(н)є [Бер. 156]. Лексема *чадо* й у сучасній літературній мові відносять до застарілих і книжних [СУМ XI 263]. Функціонує і в живій народній мові: *чадо* «дитина», «діти» [Гр. IV 442], «дитина» [Чоп. 425; Он. II 361].

Континуанта деривата *дѣтичь* в українських пам'ятках не вдалося знайти. Запозичена в давньоруську епоху старослов'янська форма *дѣтище* «дитина» зустрічається в староукраїнських текстах, але реєстри «Лексиса... просто» та «Лексикона» П. Беринди вказують, що вона вже з другої половини XVI ст. вважалася книжним елементом: *дѣтище* дѣтина лѣт 6 [Лекс. пр. 181], infans ...о(т)роча, *дѣтище* [Слав. 235], Лучше(и) бы сѧ *дѣтыщу* на свѣтъ ни ра(ж)дати: нежели некрще(н)ну z свѣта умирати [К. З. 40], *дѣтище:* дитѧ, хлопецъ або дѣвчина... [Бер. 34]. Часом як книжний елемент *дітище* вживається в сучасній літературній мові [РУС I 288], та чомусь слово не введене в реєстр тлумачного «Словника української мови».

Давня назва *исчадїє (ищадїє)* зустрічається в староукраїнських пам'ятках, позначених впливом церковнослов'янської мови: proles плодъ, *ищадия,* родъ [Слав. 332]. Невживаність слова в живому мовленні спонукала П. Беринду до пояснення його — *исчадїє, -я,* рожденїє: тоє що сѧ уродило, родза(й), поколѣньє [Бер. 52]. Проте тотожна основа збереглася в дериваті *щадокъ* «потомок, потомки» (відпадіння початкового *и*) (пор. і ст.-п. szcządek «потомок, потомство» — R. 482; ст.-ч. ščědie «покоління» — Mach. 92): єго дѣти и єго намѣстки и єго *щатки* на вѣки вѣкомъ [Р. 54], дѣтемъ єго и *щадьком* єго [59], який зберігають західні говори: *щадок* [Ж. 1103]. Більш життєздатним виявився іменник *нащадок* (діал. також *нащад* — Ж. 1103; Закарпаття), нині нормативний, який засвідчується починаючи з XV ст.: а тако єсмо єму дали єму и єго дѣте(м) и єго *нащадко(м)* и єго намѣстко(м)... село [Р. 99]. Важко сказати, чи префікс *на-* в ньому маємо під впливом

наслідник чи під впливом дієслова *нащадитися* «народитися» [Гр. II 536; Он. I 481], *нашча́дати(с'а)* «народити(ся)» (Закарпаття), збереженого в говорах української мови.

Початкова група приголосних *шч* у дієслові вказує на зв'язок його з давньою основою *исчад-*, тобто на похідність від неї.

Досить рано українські пам'ятки засвідчують дериват *потомок* < *потомъкъ* < potomъkъ (від адвербіалізованої сполуки po tomь «потім, після» — Ф. III 345), нині загальнопоширений: права и вольности имъ самымъ и *потомкомъ* ихъ надаемъ [ССУМ II 213]. Пор. похідний із суфіксом *-ство* — дѣтище: ...пло(д), поколѣна, албо *потомство* [Бер. 34], Іѡанъ... не маючи *потомства* з(ъ) жоною [Гал. Кл. Чеп. 305].

Українська мова успадкувала назву *коліно* «покоління в роді» — progenies родъ, племя, *колѣно* [Слав. 332], propago родъ, племя, *колѣно,* ищадие [333]. Поруч із нею функціонує давнє, похідне від цього кореня слово *покоління* < *поколѣньѥ* < pokolěnьje, що, не будучи багатозначним (як *коліно*), вживається частіше: королевое... елизаветы іс *поколенья* цѣс(а)рьского [ССУМ II 179], степень: ...*поколѣ(н)я* [Бер. 121], чадо: ...*поколѣ(н)є* [156], *поколѣнїє* stips, progenies, propago, prosapia [Слав.— Кор. 486].

Останні розглянуті назви разом із членами лексико-семантичної групи на позначення людини залежно від статі і віку щільно прилягають до іншої групи слів, що вказують на спорідненість і свояцтво.

Давньоруські тексти старослов'янського походження від XI ст. фіксують *лицє* у значенні «особа»: не мози сѧ *лицѧ* оустыдѣвъ лъжи послоухъ быти [Ізб. 1076 211]. У старослов'янській мові *лицє* «особа» — калька з грецького πρόσωπον — 1. «обличчя, лице»; 2. «особа, особистість». Цей старослов'янізм вживався й у староукраїнській книжній мові, напр.: лице: особа, *лице,* персона [Бер. 58], persona *лице,* притвореніє, чл҃къ [Слав. 311]. У літературній мові він функціонував і в XIX ст.[Ж. 406].

Тим часом в обстежених текстах від початку XVII ст. засвідчується назва *особа* в сучасному значенні, але вона, ймовірно, існувала й у мові попереднього століття, а можливо, й раніше — съставъ, vпостась, собство: персона, *особа,* лице [Бер. 129], vпостась: персона, *ѡсоба* [238], *особы* шановаиіє ѡбиновенїє [Син. 138], не видѣли жаднои *ѡсобы* чл҃вчои [Гал. Кл. Чеп. 295].

Досліджуваний лексичний елемент виступає також із значенням «вигляд» (як і в старопольській мові — R. 302) — видъ: *особа, обличьє* [Бер. 15], species видъ, ѡбразъ, *особа* [Слав. 376], От пояса до верху *особу* струсюю мають [Т. Мат. 532].

Іменник *особа* наявний у багатьох слов'янських мовах. Виник на основі адвербіалізованої сполуки *особь* «окремо, осібно» (прийменник *о* + *собь*, займенниковий корінь *соб-*) або *особѣ* «те саме» (прийменник *о* у сполуці з формою місцевого відмінка однини зворотного займенника *собѣ*) (пор. Mach. 419; Ф. III 162). Менш імовірно, що досліджуване слово — дериват дієслова (пор. ст.-сл. *особити сѧ* «жити осібно») [ЭСБМ I 178]. Існує думка, що рос. *особа*, блр. *асоба* є запозиченнями з польської мови [Ф. III 162; ЭСБМ I 178], проте фіксація слова в польській мові раніше (XV ст.), ніж у східнослов'янських [ЭСБМ I 178], не може бути достатньою підставою для такої етимологізації.

Назви людей за спорідненістю та свояцтвом звичайно виділяються в окрему лексичну групу [Трубачев 1959; Бурячок], але її за браком місця не розглядаємо. Давньоруську систему цих назв викладено в курсі «Історія української мови. Лексика і фразеологія» [Винник та ін. 69—76].

Давньоруська мова дуже добре зберігала успадковані праслов'янські назви частин і органів людського тіла і співвідносних із ними частин та органів вищих тварин: *тѣло* < *tělo* «тіло живого організму», «труп», *плъть* < plъtь (переважно в релігійних текстах), *мѧсо* < męso «плоть» (це значення — вторинне), *кры* (род. відм. *кръвє*) < kry (род. відм. krъve), *жила* < žila, *кожа* < koža, *кость* < kostь, *хрѧщь* < xręščь, *хрѧстъ(къ)* < xręstъ «хрящ», *хрьбьтъ* < xrьbьtъ, *купръ* < прасл. півн. kuprъ «куприк» (тексти XI—XIII ст. не зафіксували), *удъ* < udъ «частина тіла», *съставъ, суставъ* < sъstavъ, sǫstavъ, *суглобъ* < sǫglobъ (д.-р. тексти не фіксують), *голова* < *golva, *лъбъ* < lъbъ, *чело* < čelo, *лицє* < lice, *обличьє* «лице, зовнішній вигляд» (дериват від *лице*), *образъ* < obrazъ «обличчя», *тьма* < těmę, *волосъ* < *volsъ, *кудри* (мн.) < kǫdri, *космъ* < kosmъ, *челъка* < čelъka (д.-р. пам'ятки фіксують лише похідне значення «бунчук»), *коса* < kosa (д.-р. пам'ятки не фіксують), *мозгъ* < mozgъ «мозок», *бры* (род. відм. *бръвє*) < bry (род. відм. brъve), *око* < oko, *зѣница* < zěnica, *вѣко* < věko «повіка», *рѧсьна* або *рѧсьница* < ręsьnica «вія» (споріднене з *рясний*), *скоронь, скороня* < *skornь «скроня, щока (похідне значення)», *челюсть* < čel'ustь, *ухо* < uxo, *носъ* < nosъ, *ноздря* < nozdr'a, *уста* < usta, *рьтъ* < rьtъ «рот» (первісно, очевидно, «рот» у тварин), *устьна* «губа», *губа* < gǫba «губа» (первісно, очевидно, «губа тварини»; д.-р. тексти не засвідчили), *дѧсна* < dęsna «ясна» (д.-р. пам'ятки не засвідчили), *зубъ* < zǫbъ, *чєрєнь* (*-нъ*) < *černъ «кутній (зуб)» (пам'ятки не фіксують; *чрѣновьныи* — тільки у текстах старослов'янського походження), з якими конкурувало інше — *кутьньи* (зубъ) <

kǫtьnъ (від *кутъ* < kǫtъ) [zǫbъ] «кутній (зуб)», *язикъ* < językъ, *усъ* < (v)ǫsъ, *борода* < *borda «частина голови», «волосся на бороді», *тылъ* < tylъ (д.-р. тексти засвідчують тільки військовий термін), *шьюа* < šьja, *гърло* < gъrdlo, *гъртань* < gъrtanь, *рамо, рамѩ* < ramę «плече», *плєчє* < *pletje, *рука* < rǫka, *локъть* < *olkъtь (оригінальні д.-р. тексти фіксують як назву міри довжини), *долонь* < *dolnь, *пальцъ* < palьcь «палець на руці (очевидно, великий)», *пьрстъ* < pьrstъ, *ногъть* < nogъtь, *пѧсть* < pęstь, *лопатъка* (д.-р. пам'ятки не засвідчили), *мышьца, мышька* < myšьca, myšьka (семантичний дериват від myšьka «мишка, миша»; д.-р. оригінальні тексти цього значення не зафіксували), *пазуха* < pazuxa «пахва, груди (ймовірно, в нижній частині)», *пахъ* < paxъ, *дымѩ* < dymę «нижня частина живота, здухвина», (корінь duti), *пьрси* < pьrsi, *грудь* < grǫdь, *лоно* < lono «нижня частина грудей», «пазуха», *сьрдьцє* < sьrdьce, *плюча* < *pl'utja «легені» (засвідчується пізніми списками д.-р. текстів, корінь pluti «плисти», бо легені в воді спливають нагору; пор. Ф. II 290), *катро* < ętro «печінка» (фіксується лише д.-р. списками ст.-сл. пам'яток), *зълчь* < zъlčь (корінь той же, що і в *зелений, злак* — Ф. I 45; пізніше зближення з *жьлтъ* «жовтий» — *жьлчь*) «жовчний міхур», «жовч», *сєлєзєнь, сєлєзєнѩ* < *selzenь, -n'a, *желудъкъ* < zelǫdъkъ, *людвица* < lędvica «поперек, крижі, нирка» (д.-р. пам'ятки фіксують тільки *людвєѩ*), *вънутрьнѩѩ* (субстантивована форма множини середнього роду прикметника *вънутрьнии* «внутрішній») «нутрощі», *утроба* < ǫtroba (вживається переважно в релігійних текстах або цитатах із них), *чєрєво* < *červo, *брюхо* < прасл. півн. br'uxo (д.-р. тексти не зафіксували), *рєбро* < rebro, *пупъ(къ)* < pǫpъ(kъ), *стєгно* < stegno або *бєдра*,-о < bedra, -o, *бокъ* < bokъ, *чєрєсла* < *čersla (мн.) «крижі» (пор. *черес* «широкий шкіряний пояс»), *поѧсъ* < pojasъ (первісне значення — «пояс для підперізування»), *нога* < noga, *голѣнь* < golěnь (корінь *голыи*), *колѣно* < kolěno, *лысто* < lysto, *лытъка* < lytъka (давньоруські тексти не засвідчили), *глєзно* < glezno «кістка ноги» (оригінальні давньоруські тексти не засвідчили), *стопа* < stopa (д.-р. пам'ятки фіксують і як одиницю виміру, і в значенні «слід від ноги»), *плесна* < plesna < *pletsna [Ф. III 279], *пѧта* < pęta, новіше *подъшьва* < прасл. півн. podъšьva (первісно — «підошва взуття», основа — *подъшити*).

Більшість цих слів фіксують давньоруські оригінальні та перекладні тексти, лише окремі слова засвідчуються похідними утвореннями й східнослов'янськими списками XI—XIII ст. старослов'янських пам'яток: или кто выбиеть *ск*~*члвкоу*, или *ногоу* ототнетъ. или иноую хромотоу въ *тѣлѣо*

оучинить [СГ 11], быша бо ѡбърѣ *тѣломъ* велици [ПВЛ 12], сам гь нашь *плъть* свою нарече [ЖФ 77], крокодиль звѣрь е(с) ...хвостъ емоу ...ѡстръ. *хребе(т)* же его есть ѡдина *кость* до конца... [ХА 429], всихъ *кости* тоуто лежать [ЛГВ 913], Оже выбьють *зоубъ*, а *кръвь* оувидѧ, ть оу него въ *ртѣ* [ПР 128], Гусли бо страяються *персты*, а *тѣло* основается *жилами* [Д. З. 19], и похвати быка *рукою* за *бокъ*. и вынѧ кожю с *мясы* [ПВЛ 123], Има(т) преграду *хрясто(к)* [Ср. IV 1413], и повелѣ оубити и. и тако расѣкоша и на *оуды* [ПВЛ 279], [за пошкодження штраф] за *роукоу*... и за всѧкыи *соуставъ*... пѧть гривьнь серебра [СГ 21], мажють и масломь... на всѣхъ *съставѣхъ* [ОВС 93], нѣчто мю на *головѣ* бодеть [Чуд. РД 62—63], повелѣ Андрѣева посла емьше постричи *голову* передъ собою и *бороду* [ЛК 573], бѣ же на шеломѣ надъ *чело(м)* Пантелѣмонъ златъ. и оудари и мечемъ. и тако вшибесѧ шеломъ. до *лба* [439], кнѧзь Володимиръ. возрастомь бѣ высокъ. *плечима* великъ *лицемь* красенъ. *волосы* имѣю желты *коудрявы бородоу* стригыи... *оустна* исподнаю добела (ін. сп.— *дебела*) [ЛГВ 920—921], видѣхъ два птича летяща, имуща *обличие* чл҃ческо [СлРЯ XII 79], женѣ злообразне не достоит в зерцало приницати, да не в болшую печал впадетъ, ввозрѣвше на нелѣпство *образа* своего [IV 133], на *шии*. и къ *очима* и къ *темени* [Чуд. РД 62], Овъгда тързаше *космы* [Ср. I 1294], и *челку* стаговую сторгоша [ЛЛ 360], въ *мозгъ* [ХА 266], доброма *бровъма* [Ср. I 181], отпадеть *роука* или оусьхнеть, или *нога*, или *ѡко* [ПР 124], посе(м) оудари и в *око*. и изѧ *зѣницю* [ПВЛ 261], слѣпа... юко ни *вѣком*... ѧзнам не познати сю [Чуд. РД 67], Слѣпа, юко ни *вѣкома* ни *ряснома* не познатисѧ [Ср. III 238], Уноша... его же за *скоронь* удари [383], нача болми немочи. и пада емоу все *мясо* с *бороды*. и *зоуби* исподнии выгниша вси и *челюсть бороднаа*. перегни [ЛГВ 916], повелѣ... постричи *голову*... и *бороду* [ЛК 573], по *оухоу* оударите [СГ 21], пострѣли нѣкто Кастера в *носъ* [И. Ф. 379], не можаху пѣніа над нимъ. сътворити смрада ради... нѣціи же, заимше *ноздри* своа, и сего внесъше, внутръ печерѣ, положиша [КП 104], тогда бодоша конь под нимъ в *ноздри* [ЛК 437—438], брате хр(с)тъ еси цѣловалъ а и еще ти ни *оуста* не ѡсхла [ЛК 536], конемъ на *ротъ* осути ѡвьсъ [ПР 124]; Оже выбьють *зоубъ* а *кръвь* оувидѧть оу него въ *ртѣ* [128], Чрѣновныю львомъ съкроушилъ есть Гь [Ср. I 1383], а *языка* емоу оурѣза [ЛК 319], [*бо*]*рода* мала. и *оусъ* младъ бо бѣ юще [ЖБГ 58], влѣзоша в воду и станюху ѡвы до ши*е* а друзии до *персии* [ПВЛ 117], стрѣлою оудари в *горло* [ЛК 487], бы(с) видити *гортань* [ЛГВ 817], възѣмъше на *рама* кнюзи [Чуд. РД 62], оудари и копьемъ за *плече* [ПВЛ 201], взѧти ѡт 10 *локотъ* по ногатѣ [ПР 132], мюромь помазати *чело, ноздри*,

оуста, сердце, єдиноу *роукоу* правоую *долонь* възнакоу [Кир. 55], дотиснувъсѧ *палцемь* в чашю бѣ бо имѣю под *ногтемъ* растворенье смртное [ПВЛ 166], нагыми *пьрсты* прикосноутисѧ [СУ 130], оударить... *пястью* [Ср. II 1794], Железа же не єдиначе иному на *шеи,* другому на *стегнѣ* овому подъ *пазухою* и въ *паху* [Ср. II 891], подъюста и два Варѧга мечьми подъ *пазусѣ*... тако оубьємъ бы(с) Ꙗрополкъ [ПВЛ 78], боде и въ *стегно* въ *дымъиѣ* и (в публікації через нерозуміння тексту — *въдымъ иѣи*), отжени недугъ... от *бедру,* от *дымью* [СлРЯ IV 394], доску... възложиша на *перси* єго. и сѣдоста ѡбаполы [ПВЛ 260], бѧше видѣти... *гроуди* расѣдавъша сѧ [Усп. зб. 461], сыпахуть ми... великый женчюгъ на *лоно* [СПІ 23], видѣ Лѧха в лудѣ... взимаю изъ *лона* лѣпокъ. вержаше [ПВЛ 190], лежааше... не могыи двигноути ни *оусты* ни *очима.* тъкъмо *срдце* єго въ немь кльцааше [Чуд. РД 63], устрѣленъ постредѣ... *плючь* [Ср. II 978], цѣлиши ми *ꙗтра* [III 1673], *чрево* его розрѣза... и видѣша *внутреняя* его излиана на землю [СлРЯ II 245], ими рыбоу и, оурѣзавъ *чрево* ѥи възми *оутробоу* и *золчь* [ХА 160], не вънимаи злѣ женѣ. медъ бо каплеть ѡ(т) оустъ єю... послѣди же горчає *золчи* [ПВЛ 80], О лѣвую бо (страну) єсть *селезеня* долга и тонка [Ср. III 325]; нѣкто братъ единь, боляй *лядвіами* [КП 112], Въ *чрѣвѣ* кытовѣ въ самомъ *желудцѣ* [Ср. I 849], да ти прободемъ трѣскою *черево.* твоє толъстоє [ПВЛ 143], ни коли же на *ребрѣхъ* своихъ лежашеть [ЖФ 90], Ту есть внѣ стѣны за алтарем *пупъ* земли [ХД 10]; Михалка кнѧзю оудариша ратний. двѣма копьи. въ *стегно* [ЛК 558], обнаживъ тѣло до *покаса* [ЖФ 87], жена дѣтищь роди безъ *ѡчью.* и без *руку.* а в *чересла* бѣ єму рыбии *хвостъ* прирослъ [ПВЛ 165], оуюта бѣ єму *нога* по *колѣно* [Чуд. РД 63], и паличьемь *голѣни* ся скрушиша [СлРЯ IV 61], *крови* каплющи от... *лыстовъ* [КП 109], пригвоздимъ *плеснѣ* и *стопы* [ЖФ 92], бѧшеть бо тала *стопа.* за Хороломъ [ЛК 636], инии же изъ *подъшевъ* выступахоуть аки ис чрева [ЛГВ 761; ін. сп.— червіа]; *плесньци,* высоки *пяты* имоуща [УС 262] (тут у значенні «каблуки»).

Лексеми праслов'янського походження *дымя, плюча, утроба, ꙗтро, лядвица,* які фіксуються переважно або тільки в давньоруських списках старослов'янських пам'яток, очевидно, вже в XI—XIII ст. у багатьох східнослов'янських говорах переходили в розряд архаїзмів. Термін *плюча* був витіснений пізніше східнослов'янським новотвором із прикметниковим коренем *льг-ъкъ* (пор. укр. *легені,* рос. *легкие*). Замість *лядвица* і под. виникає східнослов'янський новотвір *пъчька* «нирка», що фіксується тільки в XV ст. [Ср. II 1329]. Анатомічний термін *пъчька* — результат метафоричного переносу на орган людського тіла назви кісточки плода, пор. рос.

почка «брунька», укр. діал. *почки* «нутрощі, гарбузове насіння» [Гр. III 393], словен. peček, ч. peckа «плодова кісточка», корінь прасл. *pъtj- [пор. Ф. III 348].

Давнє *ꙗтро* в давньоруській мові витісняється питомим неологізмом *печєнь,* похідним від дієприкметника *печєн-ъи* (подібність за кольором і масою? до запеченої, згуслої крові; навряд чи прямо від *пек-у* з первісним значенням «смажена печінка»— Ф. III 255): дѣла ми погань си ...а проꙗли мь (ін. сп.— *ми*) оуже и на *печенехъ* [ЛГВ 899] «дійняти до печінок, дошкулити». Праслов'янський термін *jelito «кишка» давньоруські пам'ятки зовсім не засвідчують. Він замінений словом *кышька,* яке фіксується східнослов'янськими текстами тільки з XIV ст.: Дасть жерцю *кишку* роговую [Ср. I 1211]. Назву *кышька* зіставляють із п. kiszka «кишка, ковбаса», полаб. t'aĵsə «нирка», ч. діал. kiška «різновид ковбаси», б. діал. *кишка* «навитий на паличку згорток вовни, насиченої дьогтем, для зволоження пальців при прядінні» й виводять із прасл. діал. kyša, kušьka (здр.) [S. II 174]. Проте болгарське слово можна пояснювати як дериват слова *кика* «коса, чуб» (**кичка* > *кишка*), а прасл. kyšьka — як північнослов'янський новотвір. Існують різні думки про походження слова [ЕСУМ II 441]. Найбільш переконливим є виведення його з кореня *kys- [пор. kysnǫti, kysiti — ЭССЯ XIII 279]. Щоправда, деталі, пов'язані з виникненням лексеми, не зовсім ясні. Пояснення назви як деривата з суфіксом *-ьka* прямо від кореня *kys- з вихідним значенням «нутрощі, які псуються, прокисають», видається дискусійним. Допускаємо, що перед нами дериват (первісно — демінутив) від kyša < kysja (чи *kysjati), континуанти якого з різними значеннями наявні в сучасних слов'янських мовах [ЭССЯ VIII 277], у тому числі й українській (діал. *самокиша* «кисле молоко» — Ж. 850; Он. II 202; *самокыша* «кисле молоко» — закарпатські говори, пор. ще: *самокись, самокиш* «кисле молоко» — Ж. 850). Початкове значення kyšьka — «те, що прокисає, псується, прокисаючи, набухає» (викинуті нутрощі тварин, псуючись, набухають).

Інший північнослов'янський неологізм — *щека* «щока» (пор. п. szczeka, слц. діал. ščeka) — в обстежених давньоруських текстах не виявлено. Можливо, з цим апелятивом пов'язане ім'я літописного *Щека* — брата князя Кия.

Давньоруським новотвором є іменник *кулакъ — кулаками* побьемь [Ср. II 1361], що його трактують як похідне від тюрк. kol, kul «рука» [Преобр. 409; Ф. II 408]. А це насправді східнослов'янське питоме слово, утворене від кореня *кул-*, пор. укр. *кулитися* «сутулячись, щулитися...» [СУМ IV 391], *скулити* «зігнути, скорчити своє тіло, частини його» (IX 333; з цими словами пов'язані й укр. *скула* «вилиця», діал. *куля-*

ти «кульгати» — IV 392; словен. kulj «кривоногий», п. kulić «скривляти»).

Від праслов'янського *korkъ «нога» [Ф. III 131] у давньоруській мові збереглося тільки похідне слово *окорокъ:* идеже кождо нарѧжень *ѡкорокы* пресѣкаа [ХА 536; тут — «литки»?].

Мабуть, у давньоруську епоху на окремих територіях намітилася тенденція до архаїзації деяких термінів на означення частин і органів людського тіла — слів *плъть, черєнь(нъи)* (зубъ), *рамо (рамѧ), пьрстъ, уста, устьна* — за рахунок поширення близьких за значенням назв, які взяли на себе їх функцію,— *тѣло (мѧсо), кутьньи* (зуб), *плєчє, пальць, рътъ, губа.* Останні два спочатку були емоційно забарвлені, бо первісно позначали тільки відповідні частини організму тварин. Нагадаємо, що праслов'янське noga первісно означало «ніготь, кіготь» [Sk. II 523], пор. *ног-ъть.* Щоправда, в кожному конкретному випадку процес цей проходив не однаково активно й не в одному напрямку.

Із специфічних старослов'янських слів досліджуваної групи, вживаних і в оригінальних давньоруських творах, відзначимо *ланита* «щока»: Заушения ли, ци ли за *ланиту* ударения [Тур. 419].

Анатомічні назви, пов'язані із статтю людини, представлені в пам'ятках XI—XIII ст. давніми номінаціями, в тому числі евфемістичними,— *удъ, таиньи удъ, соромьньи удъ* (у текстах неповноголосна форма *срамьньи*) «статевий орган»: ѡбрѣзати *уды таиньиѧ* и свинины не ѩсти єму [Володимеру] бѣ нелюбо обрѣзанье *удовъ* [ПВЛ 84—85], повелѣ єму *тайньыя уды* урѣзати [КП 148], *срамнии оудове.* много нелзѣ казати срама ради [ПВЛ 164], *ложесно* < ložesno «матка»: выложи руку первѣе дѣтищь из *ложеснъ* [СлРЯ VIII 273]. Очевидно, семантичними давньоруськими неологізмами були евфемізми *гоило* < *gojidlo [ЭССЯ VI 195]: *гоиломъ* прикоснутисѧ [Кир. 45], *лоно* < lono «ядро»: єдїного жена иметь за *лоно* дроугаго и раздавить [УВ 23].

До евфемізмів належать її назви *задъ* «нижня задня частина тулуба» та *оходъ* < oxodъ «задньопрохідний отвір» (пор. *оходъ* «відхід» у Супрасльському збірнику — SJStSl II 630): Единъ... ѡт воинъ... *задом* преклони ся бестудным образом и пусти на ня глас смраден [СлРЯ V 177], си бо омывають *ѡходы* своѧ [ПВЛ 86].

Мабуть, не евфемістичною була назва *рить* < rit̀ь «зад»: Неистовъ ся дѣѧ на *толъсторитыѧ* жены [Ср. III 1047].

Велика кількість праслов'янських слів виявляється серед назв на означення частин тіла й органів, притаманних тільки тваринам: *рогъ* < rogъ, *грива* < griva (пам'ятки XI—XIII ст. не засвідчили), *вълна* < vъlna (vьlna) «вовна», *сьрсть* <

sьrstь «шерсть», *щетина* < ščetina (тексти XI—XIII ст. не відбили), *пухъ* < puxъ (у д.-р. пам'ятках не засвідчене), *пєро* < pero, *чєшуя* < češuja «луска (на рибі)», *рыло* < *rydlo «рило» (в оригінальних д.-р. пам'ятках не фіксується; у списках церковнослов'янських і перекладних фіксується як назва інструмента — «лопата, кайло»), *кълъ, кълo* < kъlъ, kъlo «ікло» (д.-р. тексти не засвідчили), *грєбы* (род. відм. *грєбєнє*) < *greby (род. відм. *grebene «гребінь (у тварин)» (пам'ятки не засвідчили; первісне значення — «гребінка, гребінець»), *жало* < zędlo «жало», *вымя* < vymę, *хвостъ* < xvostъ, *крило (крыло)* < kridlo (*ы* на місці *и* внаслідок зближення з *крыти* — Ф. II 389), *копыто* < kopyto, *сало* < sadlo, *лои* < lojь «жир на нутрощах рогатої худоби», *икра* < jьkra, *яице* < ajьce (останні чотири лексеми в пам'ятках виступають як назви продуктів харчування): а. в. лоси ѡдинъ ногами топталъ. а другыи *рогома* болъ [МП 251], в(ь)земь ѡ(т) овчи(х) *волнъ руно* [ХА 37], прядыи *вълноу* [ЖФ 87], *шерсти* претатѣ бывши на стегнѣ кона его [ЛГВ 769; літера *ш* на початку слова *шерсть* в оригіналі перероблена з *с*, як зазначають видавці пам'ятки], ꙗко *чешюя* рыбьꙗ [ХА 332], *жала* бяху на ошибѣхъ ихъ [Ср. I 841], *вымена* овьчая и козьяя [ЖС 351], рыбии *хвостъ* прирослъ [ПВЛ 165], ѡрлом же клекьщоущимъ и плавающимъ *криломъ* (ін. сп.— *крилы*) [ЛГВ 802], но конь ихъ видѣти *копыта* [ПВЛ 215], съ... чистымь *саломь* [Ср. III 245], ядять *лои* [II 45], достоить *икра* по все говѣньє [Кир. 31—32].

Давньоруський неологізм *мърда* «морда» в прямому значенні не засвідчений (пор. *мордка* «грошова одиниця» — Ср. II 174), однак фіксується дієслово *мърдати* < прасл. mъrdati «кривлятися, гримасувати», від якого походить цей іменник: *Мордая* на молящаяся [там же].

Давньоруські слова на позначення екскрементів — праслов'янські за походженням: *говьно* < govьno, *сьчь* < sьčь, очевидно, не вважалися вульгарними, грубими, адже фіксуються вони в поважних текстах: к[о]ня твоег[о] *говна* кидаю, любо свиньям твоим пастух буд[у] [СлРЯ IV 52], возлѣють на не *ща* [И. Ф. 449]. Проте спостерігається тенденція до вживання евфемістичних їхніх еквівалентів, прадавніх лексем *лаино* < lajьno, *мотыло, -а* < motylo, *гнои* < gnojь, *мочь* < močь (чи *моча* < moča?): *Лаиномъ* бо... точьнъ тесть лѣнивыи [Ср. II. 5], ꙗко *мотыла* смердяху [II 179], Налѣзе мѣсто съ *гноемъ* [I 525], Оузрѣ стклянницю, наполненоу песьꙗ *моча* (ін. сп.— *вца*) [Ср. II 180].

Звичайно, люди в давнину не знали про залози в нинішньому науково-біологічному розумінні. Старовинний номен *желоза* < *gelza у давнину, очевидно, був назвою гланд.

Мабуть, він відбивається в старокиївському відапелятивному антропонімі *Желоза* [К. Грф. № 342].

До праслов'янської спадщини належать нечисленні назви речових результатів діяльності різних залоз: *сѣмꙗ* < sěme, *мѣсꙗчина* < měsečina, *сльза* < slьza, *потъ* < potъ, *слина* < slina, *соплꙗ* < sopl'a, *воз(ъ)грꙗ* < voz(ъ)gr'a, «шмарклі», *молозиво* < *melzivo, *молоко* < *melko та ін.., пор. ще *паучина* < paǫčina «павутина», *бльвотина* < blьvotina: ...*сѣмене* мужеска [Ср. III 894], [жена]... глаше, *яко мѣсячины* ми суть [СлРЯ XI 121], отираю *слезы* уброусцемъ [ЛК 532], Ꙗрославъ же сѣде Кыєвѣ. оутер *пота* с дружиною своєю. показавъ побѣду и трудъ великъ [ПВЛ 146; тут у значенні «багато потрудитися, докласти великих зусиль» — фразеологізм], [книгу] да блюдоут чьтоущеи... ни *слиною* же из оустъ ихъ окропит [СУ 130], Изъ ноздрию ѥмоу *соплиѥ* течахоу [Ср. III 463], Отъ своея плоти ничтоже творꙗше погано, ни *возгрь*, ни м о т ы л а [Кир. 31], А *молозива*, рече, лихо, негодно бы ꙗсти ѥго, ꙗко съ кровью ѥсть [48], а за коровиѥ *молоко* 6 ногатъ [ПР 126], все мимоходить. и хоуже *паоучины* [ЖБГ 45], къ *блевотинамъ* прише(д) истѣкаше [ХА 480].

Досліджувана група без помітних утрат успадкована українською мовою, однак у збереженій лексиці протягом багатовікової історії відбулися різного роду зміни: у частини назв звузився ареал функціонування, поодинокі лексеми на деяких територіях витіснені новими питомими дериватами, в окремих термінах сталися словотвірні модифікації, одиничні слова в писемно-літературній мові набули стилістичних коннотацій або стали архаїзмами. Група загалом непроникна для іншомовних елементів, але в окремих говіркових масивах поширилися одиничні запозичені назви органів тіла. Характерно, що в більшості давніх лексем не спостерігаються помітні нерегулярні фонетичні зміни, деструкції старовинної звукової оболонки, а разом із цим — «народно-етимологічні» зближення з іншими словами.

Давній зміст і форму із закономірними звуковими змінами і несуттєвими суфіксальними нарощеннями зберегли в українській мові такі назви: *тіло* (діал. *кіло, кійло* — Stud. 98), *плоть, м'ясо* «м'язові тканини» (нині це значення притаманне розмовній мові — СУМ IV 839), *кров* (пор. діал. *керва, кровйанка* «кров тварин» — Stud. 88, діал. *руда* «кров» — Гр. IV 85, *йу́ха́, фарба* «кров тварин» — Stud. 88, табуїстичні перенесення назв із інших семантичних груп; *юха* «кров *(зневажливо)*» — Гр. IV 532), *жила, кість* (досить часто в говорах — Stud. 98; у літературній мові й більшості говорів переважно вживається дедемінутив *кістка*), *хрящ* (діал. *храсток, хрусток* «кадик» — Лис. 225, *хрястка* «хрящ» — Ж. 1048, *хруст*

«хрящ» — Гр. IV 417), *хребет* (діал. фонетичні варіанти *хрыбетъ* — Чоп. 421, *фербет, хрирбет, хырбет, хрибет, хрубет, хрипто* — Stud. 98; пор. і *спи́на,* можливо запозичене з латинської через старопольську, хоч не виключається й слов'янське походження номена — Ф. IV 735), *купри́к* (дедемінутив) або *купер* (розм.— СУМ IV 402, діал. *купра* — Гр. II 327, аналогія до *кістка; купор* — Чоп. 164; *о, е* — вторинні, «вставні» голосні), *сустав* (у літературній мові вживається рідко — СУМ IX 859, діал. *ставець* — Дз. 151, *ставиць* > *съставьць* «колінце стебел жита і пшениці» — Он. II 247; закарп. *ста́ўчик* «суглоб, зап'ястя»), *суглоб, голова, лице* (діал. *лецьо, лич* — Дз. 145, літ. заст. *твар* «обличчя» — СУМ X 45, діал. *тварь* — Гр. IV 250; Чоп. 391; Ж. 952, літ. *вид* «обличчя»; останні два давні слова мали первісно інші значення — відповідно «творіння»; «вигляд»), *обличчя, образ* «обличчя» (*заст., жарт.*— СУМ V 561, діал. закарп. заст. *образ* «обличчя»), *тім'я, волос* (*волосся* — зб.), *кудрі* «кучері» (*фольк., рідк.*— СУМ IV 386, діал. *кудерь* — 1. «локон», мн. *кудері, кудрі*; 2. «загнутий або кучерявий самий верхній кінець дерева»; *кудеревий, кудерявий, кудерний* «кучерявий» — Гр. II 319), *космаки* «патли» (*фам.*— СУМ IV 306, розм. *косматий* «кошлатий» — СУМ IV 306, діал. *космик* «невелике пасмо волосся» — Гр. II 291, «вставний» *о*), *коса, мозок* (із *мозог* із «вставним» *о*; номен прирівняно до іменників із суфіксом *-ок* < *-ъкъ*, пор. подібне явище в ч. mozek, с.-х. *мозак; заст., діал. мізок* — СУМ IV 372; пізне вирівнювання основи за її формою у відмінках, де на місці першого *о* в закритому складі виступає *і: мозку* > *мізку* і т. п.; діал. *мозоґ, мозґовати* — Чоп. 187; вторинне одзвінчення *к* у *ґ* унаслідок прогресивної асиміляції), *брова* (із *бръвь* > *бров* у результаті переходу слова у першу відміну, як і багато інших іменників давньої *ū*-основи, діал. *брива, брыва, бровo* — Stud. 95; АУМ II № 70; *бров, брива, бирва, обирво* — Дз. 146; вплив початкового *о* слова *око;* закарп. *брыво* — аналогія до *око, (в)ухо;* мн. *брови,* діал. *брви, бриви, брывы, вобирви, обирви* — Stud. 95; АУМ II № 70, закарп. *брыва́*), *око, зіниця* (пор. розм. *зіньки* «зіниці» — СУМ III 574, діал. *зінка* «повіка» — Ж. 301, *здрінка, зрінка, зрілко, зрінко* — Гр. I 147, вплив дієслова *зріти, здріти* «дивитися», *зерниця, зирничка, зірниці, зірничка* — Stud. 95, вплив іменника *зір;* діал. ще: *зрак, зрачок, зрячка, здрячка, зрочок, здрачок* та ін.— Дз. 146, походять чи мають у корені д.-р. *зракъ, зорокъ* «зір»), *щока, вухо* (без протези діал. *ухо* — Гр. I 368), *ніс, ніздря, (в)уста, рот* (у непрямих відмінках незакономірне *о* замість «нуля звука» внаслідок вирівнювання кореня за формою називного-знахідного відмінка однини, пор. діал. *рот,* род. відм. *рта, ирта,* наз. мн. *ирти* — Он. II 193, діал. *ріт* —

Гр. IV 24, 83; із вторинним чергуванням неетимологічного *о* з *і*; очевидно, давній корінь *рътъ* наявний і в *нарти* «костяні ковзани з ребер тварин» — Гр.), *язик, ясна* (у літературній мові тільки у мн.— СУМ XI 655, діал. закарп. одн. *йасна́*, мн. *йасны́*; *ясно* — Дз. 146; перехід *д'* > *й*, пор. діал. *дясна, дясна* — Дз. 146; *я́сла́* — Ж. 1116; Гр. IV 544, під впливом *ясла* «пристрій, у який кладуть корм для худоби»), *зуб, вус* (рідко *ус*, мн. *вуса, вуси* — СУМ I 788; діал. *гуса, гуси* — АУМ II № 189; протетичний *г*; закарп. *(в)у́сто*, мн. *(в)у́ста* «вуса» — Чоп. 41; АУМ II № 489; контамінація *(в)уста* «рот» і *(в)уса; баус, баюс* — Гр. I 35, 34; з уг. bajusz «вуса» — ЕСУС I 156; етимологія уг. слова досі не з'ясована — MNTESz I 220, але, гадаємо, його можна вивести з слов'янського * pa-ǫsъ — префікс pa- та ǫsъ «вус»; *байусы, -и* — Чоп. 9; AJDL № 269; АУМ II № 189; *ба́ву́са* — АУМ II № 189; контамінація питомого *(в)уса, (в)уста* «вуса» й запозиченого *байус* — ЕСУМ I 108), *губа* (діал. *губа* «рот» — Гр. I 335; Дз. 146, *гамба, гемба* — Дз. 147, полонізм, п. gęba < gǫba), *борода, шия, горло, гортань* (пор. діал. *гортанка, гиртанка, гартанка* «адамове яблучко» — Stud 96, закарп. *ґырта́нка* «гортань», *ґерґа́чка, ґерґа́нка* «адамове яблучко» — Stud. 96; AGB III № 168, закарп. *ґырґа́лка* «горло», *ґерґавка, ґарґачка, ґарланка, ґирланка* «горло» — Ж. 167, 168; номени з *ґ*, можливо, мають якийсь зв'язок із праслов'янським къґкъ «шия»), *рамено* (заст.— СУМ VIII 446; діал. *рам, рамйа, рамн'а, раміно, риміно, реміно* та ін.— Stud. 97; в двох останніх — зближення з *ремінь*), *плече, рука, лікоть* (вирівнювання основи з тими відмінками, де *о* > *і* перед новозакритим складом: *ліктя, ліктем* тощо, діал. *локоть* — СУМ IV 542; Stud, 97, *локіть* — СУМ IV 542; метатеза *і* — *о* в *лікоть* або *і* на місці вторинного *о* < *ъ* в закритому складі), *долоня* (кінцевий *а* під впливом *рука;* діал. *долонь* — Чоп. 76; дит. *ладка*, здебільшого у мн. *ладки*, здр. *ладоньки, ладочки, ладошки, ладусі, ладусеньки, ладусики* «долоня, долоні» — Гр. I 340; СУМ IV 434, 435, 436; імовірно, пов'язані з *ладками* «плескати в долоні», діал. «співати веселих пісень», дієслово — дериват давньої назви *ладо (лада)* «коханий (кохана)» або імені язичницького бога кохання; український літописець XVII ст. писав, що в його часи «по нѣким странам на сонмищахъ игралищныхъ... матеръ Лелеву и Полелеву Ляду, поюще Ладо, Ладо!... на брачныхъ веселіяхъ, р у к а м и п л е щ у щ е и о столъ біюще, воспѣваютъ — Синопс. 43—44), *ніґоть* (вирівнювання за формою основи тих відмінків, де закономірний *і* < *о* в новозакритому складі: *ніґтя, ніґті* тощо, діал. *ніхот'*, *нохоть* — Stud. 96; *х* унаслідок вирівнювання основи за формами, в яких після випадного *о* приголосний *г* перед *т* оглушується; *ноготь, ногу́ть* — Чоп. 218),

п'ясть (п'ясток) «середня частина скелета кисті людини або передньої кінцівки тварини» (діал. *п'ясть, п'ястук* «кулак» — СУМ VIII 419; *пйастух, пістук* та ін.— AGB III № 163; Stud. 96); *лопатка, пах* «місце між стегном і нижньою частиною живота» (пор. *пахвá* «внутрішня частина плечового згину», діал. *паха* «пахва» — Гр. III 102, *паха, пафа, пашина, пашка* та ін. «пахва» — Дз. 150), *перса, перси* «жіночі груди», «груди взагалі» (з цим значенням вживається рідко — СУМ VI 330—331; в говірках *(с)перса, пéрсти* «переважно груди коня, рідше інших тварин», *перс', перс'т'* «переважно груди коня, рідше ін. тварин» — АУМ II № 335; зближення з іменником *перст* «палець»), *груди* «передня частина тулуба від шиї до живота», «молочні залози жінки», *грудь* (розм. «молочні залози жінки» — СУМ II 179—180), *лоно* (*книжн., поет.*— «груди», «живіт, утроба як символ материнства» — СУМ IV 544, діал. *лонє, лоно,* мн. *лоні* «груди, пазуха», *лоньо* «груди» — Гр. II 376, *лониця, лонова кість* «лобкова кістка» — Ж. 412), *серце, селезінка* (дедемінутив; діал. *селезін'* — AGB III № 160, закарп. *силиз'ін', селез'ін'; сéлежінь, сéлежінка, селедянка* — Ж. 859; останнє, можливо,— видозміна під впливом діал. *селедець* «оселедець» або гіперичне відштовхування від п. śledziona «селезінка» з неправомірним відновленням *д* відповідно до польського м'якого dz; *селезун, слизун* — AGB III № 160; друге слово — зближення із *слизь*), *жовч* (тепер нормативна тільки як назва рідини; у діалектах, наприклад у Закарпатті, зберігається й значення «жовчний міхур»; до речі, в багатьох закарпатських говорах слово *жóўч* набуло граматичного чоловічого роду), *утроба* «внутрішня частина живота тіла людини або тварини», «живіт, черево взагалі» *(заст.)* [СУМ X 523, діал. *утроба* «кишка» — Чоп. 412; «дитина в зародку» — Гр. IV 366; *отроба* «кишки» — Он. II 30; *отріб, отруби* — Дз. 153; перехід ненаголошеного *у* > *о*; в останньому — метатеза *у* — *о*; не виключений вплив *отруби* «висівки»], *кишка, пуп (пупок), ребро, пояс, нога, бедро* «стегно» (в літературній мові рідко — СУМ I 118, у говірках — частіше: *бедро, бидро* — Stud, 97; форми жін. роду *бедра* не виявлено; давно у північних слов'ян на цю частину організму перенесено назву klǫbъ > *клубъ* > *клуб,* пор. *клубок*), *бік, стегно, голінка* (*гомілка* в результаті метатези *л* — *н,* тобто з * *гонілка* з наступною дисимілятивною заміною *н* на *м* — ЕСУМ I 558—559, діал. *голинь* — Он. I 179, *голянка, голівка, гомівка* — Нос. 19, пор. як демінутив: crus *голенъ,* crusculum *голѣнка* — Слав. 148), *коліно, литка* (діал. *лыс'ц', лыста, лыстка, лыства* — AGB III № 161; *летка, лыста, выста, листи, лита, лытка, литко* — Stud. 97), *стопа; плéсно, плюсно* «частина стопи між п'ятою й основою пальців», *(розм.)* «зап'ясток» (СУМ VI 577; варіант

плюсно — наслідок зближення з дієсловом *плюснути;* пор. ще: *плюсня* — Б.-Н., *плесна, плиснівка, плісна, плісня, плісняка* — Нос. 81; незакономірний вторинний *і* на місці *е* в нині закритому, але історично відкритому складі, вплив на фіналь слова назви *ступня), п'ята, підошва.*

У пам'ятки найчастіше потрапляли назви зовнішніх частин тіла людини (й тварини), але трапляються в них і номени на позначення внутрішніх органів. Старовинні тексти засвідчують також різні давні і проміжні форми, що збереглися в нинішніх говорах української мови: да побиєтъ богъ зде *телом* а въ будъщим вѣцѣ душею [ССУМ II 454], плъть: *тѣло* [Бер. 83], corpus *тѣло* [Слав. 144], Впред бог *тѣло* сотворил... оттол ся... не хочет корити *плоть* духовѣ [I. В. 151], огледали есмо... трупа, то есть *тѣла* мертвого [Арх. ЮЗР 3/VIII 412], caro *пло(т), мясо;* carnari(us) e(t) carne(us), *мясны(й), плотя(н)* [113], Треба вибрати рѣгъ... ажъ до живого *мяса* [Кн. 36], кме(т) бѫде(т) ране(н) до *крови* [ССУМ I 515], *тѣло* и *кровь* не обьявило тебѣ [ПЄ 74], *кръвлю* плює(т) [Трв. 51], кръвь: *кровь,* що в *тѣлѣ* є(ст) [Бер. 56], флевы: *жилы, -ища* [239], arteria a(p)тириа *жила* [Слав. 93], доухъ *тѣла* и *кости* не маєть [ПЄ 334], постом... *кости* свои сушили [В. 28], чресло... *бокъ* межи *костями* [Бер. 157], parapechion *ко(с)тка рамене* [Слав. 300], з(ъ) *костей* слонїѡвыхъ [Гал. Кл. Чеп. 258], И *ки(ст)ку* знявъ [К. З. 229], пор. ще: Екосъ...: терна, а(б) *хребе(т),* спина... [Бер. 203], cartilago хресака, *хрящикъ* [Слав. 113], раны: ѡ(д)на на(д) левы(м) *ухо(м),* другая на(д) правы(м) *ѡко(м),* третяя наверхъ *головы,* че(т)ве(р)тая на *лопа(т)це* левое *руки,* пяты(и) шко(д)ливы(и) *хребе(т),* кие(м) побиты(и) [ДМВН 141], задняа: *хребетъ,* задокъ; междорамїє: *хребетъ* [Бер. 163], Буде(т) *хрыбту* и череву [К. З. 217], *съставъ,* vпостась, собство: персона, особа, лице, *с(ъ)ставъ* в(ъ) члѡнка(х); члѣны: члѡнки, *съставы* [Бер. 129, 157], Связкове *бедръ* твоихъ... и *поупокъ* твой яко рѣпичка... *брюхо* твое яко стогъ пшеничныи, обложеныи *лиліами,* два сосца *персѣц* твоихъ яко двое телятокъ ближнятокъ дикое козы, *шіа* твоя яко вежа слонова, *очи* твои яко рыбники од Зевоне... *носъ* твои яко вежа Ливанова, *голова* твоя... *волосы головы* твоеи ..! а постава твоя приподобана есть палмѣ, а сесца *персеи* твоихъ грезнови винному... *перси* ее яко гронове виннишніи, а воня *уст...* яко яблокъ [ПП 35], онокентавръ: ...sвѣ(р) ѡ(т) *головы* якъ чловекъ, а ѡ(т) *ногъ* оселъ [Бер. 225], Za ду(р)ною *головою* и *ногамъ* лихо [К. З. 227], в ... пана Вале(н)того Кани(н)ского в *голове* рану вве(р)хъ *тимени...* другую ниже(и) к ч о л у, а на *руцѣ* лево(и) рана... на(д) *локте(м)...* и тая (ж) *рука...* потлучена, почавши ѡ(т) *рамена* а(ж) до *пясти, хрибе(т)* уве(с) пото(л)че(н) а на лево(и) *нозѣ* рана... ниже(и)

к о с т к и... У шляхетного Яна Камен(н)ского... в *голове,* рогу ч о л а рана... до *мозкгу кость* витята на три па(л)ци, а на право(м) *плечи* та(к)же рана... все *облич(є)* синєє... ледве видно, на лево(и) *руцє* рана поперекъ тятаѧ, ниже(и) *долони* и *зуставу*... У шляхе(т)ного Во(и)теха Раци(н)ского на право(и) *руцє* рана пове(р)ху *пясты*... всє *жилы* стятыє... в *головє* ... на(д) *ухомъ* рана... на лєво(и) стороне *раменя* рана... на *губє* щ о ц є сподне(и) рана крываваѧ и два *зубы* в передно(и) щоцє нарушены... у Михаила Ярмутовского рана... на... *руцє* ниже(и) *пясти* и *суставу*... а лєвая *рука* ѡ(т) *локтя* а(ж) до *пясти* синяѧ... У Матиса Степано(в)ского... на лєвом *боку* рана битаѧ... [АЖ 118—119], соха е(t) coxendix удъ, *ставови(х) косте(й)* концѣ [Слав. 145, по списку], забилъ собѣ *голову* [Гал. Кл. Чеп. 301], Волосъ з(ъ) *головы* не спадеть тобѣ [К. З. 218; численні похідні значення лексеми *голова* див.: ССУМ I 248—249; Т. 548—550], а кто своєго должника *лице(м)* (познал) [ССУМ I 551], кто є(с)[т] блѧдо(г)[о] *лица* пїи бѧквицѧ [Трв. 53], Меланїа: Чръна *лице(м)* [Бер. 222], facies *лице* [Слав. 193], vultus *лице,* vulticul(us) *личко* [419], ро(з)бо(й)ници... по(й)маны зостали и зъ *лицо(м)* к нам приведены [ЛРК 94; «крадений предмет»], *лице* товаръ продаєтъ [К. З. 232], *видъ:* особа, *обличьє* [Бер. 15], *обличіє* в и д ъ л и ц е [Син. 135], а кто тоє наше даниє пороуши(т) хотѧ за єди(н) *волосъ* [ССУМ I 192; тут фразеологізм із значенням «хоч трохи, хоч на волосинку»], *вълосы головы* вашеи всѣ соуть и(з)личены [ПЄ 273], *главою* своєю не клинисѧ. бо не можешь *волоса* ни єдиного бѣлого ани чор(ь)ного оучинити [33 зв.], в *голове*... раны... и *волосе* оберваное [Арх. ЮЗР 3/VIII 360], *волося* долгое носит [В. 25], *волосы* довги, да умъ коротокъ [К. З. 250], Жушмо... *волося* показовала [Т. 944], дяги(л) *коудєрѧвыи* [Трв. 52], тогды еи *голову* остриг и *косы* уризалъ [Арх. ЮЗР 8/III 413], Кіесаръ... на(з)ва(н) є(ст) а(б) ѡ(т) *кудерѡвъ,* або *волосѡ(в)* и(л) *кѡ(с),* с(ъ) которыми сѧ уродилъ, або же жо(л)тыи мѣ(л) *очи*... [Бер. 215], cincin(n)i власы, *ку(д)ри,* cincinnatus... *ку(д)рявы(й)* [Слав. 122], crispus *кудравы(й),* crispo *кудерав*ю [147], endromis рыза *космата,* ѡпонъча [179], разъ окрутный... почавъши од *ока* ажъ до т ы л у *головы* задалъ, и *костъ* всю также ажъ до самого *мозъку* перетялъ [Арх. ЮЗР 3/VIII 608], мозгъ: *мозокъ* [Бер. 65], excerebro *мозгъ* изимаю [Слав. 186], але medulla... избо(р)ноє древъ, *мозгъ* [265], cerebr(um) е(t) cerebell(um) *мозгъ,* cerebros(us) *мо(з)говы(й)* [118], Самому... пану нашому въ *бровъ* [Т. 142], *бровь* supersilium [Слав.—Кор. 430], cilium е(t) cilia вѣжда, *брови* [Слав. 122], Павло обыватель Опошенский... ускаржился... показуючи... *брову* ростятую [Т. 141], *Брыви* и броѧда чорнаѧ [145], *брви брови* [Син. 100], на Дешку видєлъ єсми рану на(д) *ѡко(м)* [АЖ 87], на

бо(л)ныи ѡчи... прикладаи [Трв. 53], ocul(us), ocellus *ѡко, ѡ(ч)ко* [Слав. 289], дати... нагороду, которои *окѡ* не видѣло и *ухо* не чуло [Гал. Кл.Чеп. 317], Со(л) ворогамъ у *ѡчи*, а каме(н) гарячи(й) у *зубы* [К. З. 246], пор. збереження давньої двоїни: в *очу* «в очах» [Гр. III 48], *сѣница, сѣнка,* чоловѣчокъ з р е н и ц а [Бер. 39], detrimiasis *сѣница* [Слав. 161], pupilla *зѣница* [339], зреница *сѣница* [Син. 119], скрань: поличо(к), *щока,* скронь [Бер. 115], На *щоцѣ* рана рубаная [АЛ 144], съкь припоу(т)никовыи оу *вухо* оупоусти [Трв. 51], з *уха* правого *кровъ* идетъ [АЖ 70], auris *ухо,* ушесо [Слав. 98], ѡбушїє: край *уха,* наушница [Бер. 149], вънушаю: до *ушу* пріймую, албо пилне слухаю [21], пор. ще: *оухо* у сосудовъ ansa, manubrium [Слав.— Кор. 524], корнъ: малого *носа,* або великого, або кривого [Бер. 55], *носъ* и *губы* ѡбрѣзала собѣ [Гал. Кл. Чеп. 264], пор. ще: *носъ* у птицъ и звѣрей. rostrum, rostellum [Слав. 478], кого в *ноздре(х)* боли(т). съкѧ букви(ч)ного надави... и поусти въ *но(с)* [Трв. 53], ноздрію: *носа, нѡздръ* [Бер. 78; тут — родовий відм. мн.], nares *ноздри* [Слав. 277], *ноздрѧ* nar(i)s [Слав.— Кор. 478], Той конь называетсѧ *носатымъ,* который *голову* похиливши смутно стоитъ, з(ъ) *ноздрей* течетъ слюзъ... [Кн. 10], и бор(ь)зо пакь ѡтворилисѧ *оуста* єго и *языкь* єго. и мовиль єсть х(ь)валѧчи бā [ПЄ 210], os уста; oscillo бию в(ъ) *уста* [Слав. 295], *губа* єму скрывиласѧ, то єсть *уста* єго были близко *уха* станули [Гал. Кл. Чеп. 335; тут *губа* «рот»], словъ... з *у(с)тъ* свои(х) не выпущали [ЛРК 159], Z *устъ* твои(х), да бгу в(ъ) *уши* [К. З. 227), в(ъ) *уста* хворому [ЛГП 46], коли кому изѡ *рта* вънѧє(т) гризи мѧту [Трв. 54], і тиє вмѣю(т) на Ю(р)я корова(м) *ірти* за(в)язова(т) [ЛРК 159; у публікації помилково *і рти*], Не клади па(л)ца в *ро(т)* же(б) нє бувъ о(т)кушенъ [К. З. 236], пор. уже в XVI ст.: Повинни тежъ на годъ день одинъ у серенъ ходити на *ръстахъ* у ловы воеводе [Арх. ЮЗР 1/VII 120], gingi[v]a *ясна* [Слав. 209], Полосканіє *ясенъ* (варіант — *ясень*) гниючих [ЛГП 27], кого *зоубы* болѧ(т) [Трв. 51], dens *зубъ* [Слав. 158], Де(р)жи *языкъ* za *зубами* [К. З. 261], batrach(us) жабка по(д) *языко(м)* немо(щ) [Слав. 101], пор. ще: и коли вже оное челяди, то есть самых *языков,* которые на пробе Борисовую самую поволали, до рукъ своихъ достали [Арх. ЮЗР 3/VIII 411; тут — «свідків, що можуть розповісти»], правило: *язычо(к)* у ваги [Бер. 91], ѡколо *оуха* и около *оуса* и кого *черево* боли(т) [Трв. 51], И *усъ* засалишъ [К. З. 229], оуста, оустна: *губа,* варги [Бер. 141], кулакомъ... розбилъ *губы* до кривѣ [Т. 624], *носъ* и *губы* ѡбрѣзала собѣ [Гал. Кл. Чеп. 264], пор. у значенні «рот»: есть тамъ... подушъки, накинь ему на *губу,* штобы не волалъ [Арх. ЮЗР 3/VIII 608], нѣякъ и *губы* роззявити на молитву [Т. 623], Не треба вѣры до(и)мати *губѣ:* бо я(к) в неи

то(р)кнешъ ажъ захоче(т)сѧ ѣсти [К. З. 234], на землю з услона спалъ, *перси* розбилъ, в правом *плечѣ* и *кост* наполы переломив и с правого боку под *бородою* в *горли* щепа от полгаку урвавшися рану учинила [Арх. ЮЗР 3/VIII 375], брію браду: голю *бороду* [Бер. 12], И *бороду* вкапавъ сметаною [К. З. 229], виделом рану у *шии* [Арх. ЮЗР 3/VIII 381], выя: *шия* [Бер. 24], прикладай на *чоло* и на *шїю* [ЛГП 26], коли *го(р)ло* болит. или глава [Трв. 55], хлохощу: ... клекочу, якъ в(ъ) *го(р)лѣ* [Бер. 144; див. ще: Т. 570, де розглядаються й інші вторинні значення слова], adenes струпи или вреди *го(р)та(н)ныя* [Слав. 68], guttur *го(р)та(н)* [213], мышца... *рамѧ*. або *плечѣ* [ПЄ 404 зв.], мышца: *рамѧ* на(д) *локтемъ* [Бер. 67], entyposis чаша *ра(м)ная* или *лопа(т)ка* [Слав. 179], bracchium *рамо*, мышца [104], humerus *рамо*, мишца [220], человѣкъ толстъ и *плечистъ* [Синопс. 51], пор. ще: Поли одрѣзу(и) да *плечи* лата(и) [К. З. 264; тут — відповідна «частина одягу»], на *руцѣ* право(и) на з а п я (с т) ю, продрано до *крывѣ* а въ падчерицы его... *плече* правоє синеє [АЖ 69], рукоѧтъ:... рукоєсть, где *рукою* имаємо и держимо [Бер. 110], раны... на... *сте(г)на(х)... голову* спухлую... раны... повы(ш) *ло(к)тя* [АЖ 43], *ноготь* vnguis [Слав.— Кор. 478], vnguiculus *ноготь* [Слав. 417, по списку], пор. ще: до послѣднихъ *ноктей* исправити [Тіт. 251], vnguis *пазногот(ъ)* [Слав. 417], пор ще: *ногты* желѣзны в(ъ) катовнѣ ungul(a)e [Слав.— Кор. 478]; *рука* з лука скрозь *долонь* на вылетъ простреленая; Виделъ есми... у правоє *руки* в *долоне* рану [Т. 773], ѳамаръ: *долон(ь)*, а(б) *пале(ц)*... [Бер. 210], Суанъ: ...*пѧ(ст)*, а(б) горсть, горъстка [235], pugnus горст(ъ), *пяс(ъ)т(ъ)*; pugillatorius *пя(с)тию* биємый [Слав. 338], да не удари(т) тебе... *кулакомъ* [К. З. 269], удари силно *кулакомъ*... біяше в *щоки*, даже и *зубы* ему купно съ *кровію* испадаху [Синопс. 52], omoplata(e) *лопа(т)ка, ко(ст) лопа(т)ковая* [Слав. 291], *лопатка* в *тѣлє* члкѡмъ: omoplata; *лопатка* мяса armus vituli [Слав.— Кор. 464], ala крыло, *паха* [Слав. 76], пор. також: [коневі] пустити *кровь* з(ъ) *жилъ*... тїи суть вышше *колѣнъ* коло *пахвинъ* [Кн. 17], axilla *по(д)пашїє* [99], сидѧчаѧ є(ст) намаліована родителка бжая, на своихъ *колѣнах* дитѧтко, Хр(с)та сидѧчого, под *пахи* лѣвою *рукою* держачаѧ [Гал. Кл. Чеп. 350], з(ъ)викли збира(т)ся в(ъ)реди... по(д) *пахами*, на *персе(х)* [ЛГП 67], [в утопленої] привязаный тот камен у чепцы к *персям* [Арх. ЮЗР 3/VIII 413], [рану] якожъ в *перси* розумѣлъ, же от полгака, одно в *шию* не ведалъ певне [381], главѫ и *перси* оуздоровлѧє(т) [Трв. 52], *Пръси* оу жены коли ѡтѣкаѫ(т) [55], нѣдро: занадра, *перси*, пазуха, *лоно*... [Бер. 79], сосецъ, -а: цицокъ, -ки, цицка. *Персь, -и, грудь, -и* [119; *-и* — тобто *перси*,

груди], papilla брадавка у *пе(р)сии,* со(с)ца ве[р]хъ [Слав. 299], виделъ есми на... Миха(л)ку Ла(д)чину рану стрѣленую в *лоно,* у копецъ, аж(ъ) в *стегно* левоє ту(т) же по(д) тоє(ж) *лоно* куля навыле(т) прошла [Аж 87; тут, очевидно,— «нижня частина живота, лобок»], нѣдро:... *Лоно* з(ъ) нѧдром(ъ) за ѡдно сѧ часомъ розумѣє(т): бо кого любѧчи пѣстуємо, тогды або до *персей* и нѧдра єго притулѧємо, албо на *лонѣ* єго садовимо; нѧдро: лѣваа албо праваа сторона пазухи, берегъ, *лоно* [Бер. 79], pubes *лоно,* мо(х), младенецъ [Слав. 337], sinus нѣдро, *лоно,* пазуха [376], а неприѧтель... то бы оуслышалъ ємоу бы острыи гвозд(ъ) прошелъ бы сквозе его *с(р)дце* [ССУМ II 338], [ведренець] ѡхоложає(т) *ср(д)це* и *оутробоу* [Трв. 52], cor *се(р)дце* [Слав. 143], Чем *сердце* в лѣвом боку..? [І. В. 151], кого боли(т) *селезе(н)* а(л)бо *оутроба* [Трв. 53], сплина: *селезѣнь, оутроба* [Бер. 233], splen *селезѣнка;* splenetic(us) на *селезѣнку* недугующи(й) [Слав. 281], коре(н) кропи(в)ны(и) змѣша(и) з вино(м) приложи къ *животѣ оутробѣ* оуздра(в)лѧє(т) [Трв. 54], повразъ ятренїй: сѣтка *оутробнаѧ* [Бер. 84], пор. ще: hepar *утроба,* iecur *утроба,* ятро [Слав. 224] «печінка», *кишка* intestimentum; *кишка* тонкаѧ ille, hil(l)a, *кишка* начиненаѧ farcimen [Слав.— Кор. 457], ѡцтомь и *желчїю* напоєнь єсть [ПЄ 324], кручина: ...*жолчъ* [Бер. 56], bilis *же(л)чь* [Слав. 102], *жолчи* козловой... спечи [ЛГП 34], Возми... *жолчъ* цѣлую воловую [40], [Чорнобыль] сто(л)ци... и приложи подле *поупа* [Трв. 55], vmbilicul(us) *пупъ,* среда, мохръ [Слав. 416], *пупокъ пупъ* [Син. 151], Не чувъ *пупа* на *черевѣ*... [К. З. 234], [пор. також: птенецъ *голопупъ* птаха— Лекс. пр. 188, *голопупѧ* — [Бер. 103]; суч. розм. *голопуцьок* [СУМ II 115]; видилъ есми раны на *боках,* под самыми з д у х а м и под *ребрами*..., а *хрыбет* битыи [Арх. ЮЗР 3/VIII 360], costa(e) *ребро* [Слав. 145], з *ребра (безмозкого)* [І. В. 151], Сірены: ... до *пояса* станъ панѧнскїй, а далѣй рибѣй [Бер. 232], наши ворози подъ нашыми *ногами* [ССУМ II 56], Видє(л) єсми будника... *ногою* левою не (в)ладає(т), *голє(н)* вся синя [АЖ 43], в *ногу* левую выше(и) *колѣна*... по(ст)релено [ДМВН 142], *ноги* и *руки* [ЛРК 144], za *рукъ* наробити(с), za *но(г)* находити(с), za *ѡче(и)* наглядѣти(с) [К. З. 227], гусемъ дво(и) *ногы* поруба(л) [АЖ 52], чресла... *бедра* [ПЄ 276], въ кого *бедра* болѧ(т) [Трв. 53], чресло *бокъ, бе(д)ро,* чересло [Зиз. 88], истесы: *бедры,* лѧдви [Бер. 50], чресло, лѧдвїѧ: *бокъ* межи *костѧми* [157], feme [!] *сте(г)но, бе(д)ро,* femur *сте(г)но, бе(д)ры* [Слав. 195], latus *бокъ, бедро* [251], пор. ще: [бика] ухвати борець за *бокъ* [Синопс. 51]; лѧ(д)вїѧ *клубы* [Зиз. 55], перебили *голени* [ПЄ 433 зв.], гле(з)но *голѣнь* [Зиз. 40], глезно: *голѣнь, голѣнка;* глезна: *голени,* конецъ *кості(й) голенныхъ* которїисѧ ѡпираю(т) *кости* в(ъ) *стопѣ,* и в(ъ) *боки* сѧ оудають

выпуклы [Бер. 25], *голюнка голенъ,* глезно [Син. 107], crus *голенъ,* crusculum *голѣнка* [Слав. 148], sura *листъ* [тобто *листь.— В. Н.*], *ко(с)т(ъ) голю(н)ная* [390], *колѣно:* ѡ(т) еже клони(т)сѧ речено [Бер. 54], genu *колѣно* [Слав. 207], лыстъ: *лы(т)ка* [Зиз. 55], tibia *голе(н)...*, *ли(с)т(ъ)* [Слав. 398; тобто *листь;* у Є. Славинецького, можливо, цей номен— церковнослов'янізм], peda *стопа* [304], пор. ще: *стопнѣ* босии на то(и) же при(с)тани мѣрили [ЛРК 161], плеснѣ: *плесна ножнаѧ*, връх(ъ)нѧа часть *стопы ножнои* [Бер. 82], *плесница* ногъ planta, vola pedis; *плесна* ножнаѧ superior pars volae pedis [Слав.— Кор. 482], пор. ще: Виделъ на *руце* правой на *плюсьни* рану рубаную [АЛ 341], Іаковъ...: запинател(ь), а(б) *пѧта,* а(б) *стопа* [Бер. 211], calx *пята* [Слав. 109], У *пяты* вступило [К. З. 251], мали(мъ) дѣтемъ... гусини(мъ) смалцемъ шмарова(т) *подо(ш)ви* ножнїє [ЛГП 32], пор. ще — плесница: *подошва.* сандалъ. череви(к), албо чоботъ... [Бер. 82].

Ширших коментарів потребує історія інших давніх анатомічних номенів, збережених українською мовою.

На позначення шкіри на людському й тваринному організмі назва *кожа* та її деривати фіксуються в українському письменстві протягом тривалого часу, але засвідчуються відносно рідко: [у хлопчика «мужайского полу»] осмый день обрѣзана будеть его тѣла передная [!] *кужка* [Укр. лекс. 163; тут — дедемінутив, пор. суч. закарп. *кýшка, кýшка* «шкіра, шкірка»]. Давній термін *кожа* виступає також із семантикою «матеріал, одержаний через обробку шкури убитої тварини: отъ сто *кожи* воловыхъ десѧть гроши [ССУМ I 484], Ремѣнный... пояс для того инок носит, яко да убиет и уморит под ременем телесное кожи внутр криючиеся страсти... придавляючи кожу *кожею* [В. 29], усмѣнъ, -ѧ-: ремѣнный, *кожаный,* скорѧный, юхтовый [Бер. 141], pellis *кожа* [Слав. 304], aluta *кожа* мя(х)кая; alutamen *кожее* дѣло [79], *кожа* одерта [Слав.— Кор. 459] та «шкірка, оболонка на плодах та інших предметах»: ci(c)um шипчана пли(с)ка или *кожа* [Слав. 122], *кожа* на овощїя(х) cutis vuae, cortex; *кожа* на хлѣбе crusta panis [Слав.— Кор. 459], crusta *кожа,* с ъ к о р у п а [Слав. 148], omentum *кожа* ту(ч)ная, ѡкривающая внутрняя [291]. Уже в давньоруську епоху назва *кожа* засвідчується з семантикою, близькою до «шкура тварин як матеріал»: ѡдра мѣхомъ козелъ. и ѡблече на власѧницю. и ѡсше ѡколо его *кожа* сыра [ПВЛ 192].

Характерно, що лексема *кожа* виявляється насамперед у тих українських пам'ятках, у яких відбивається давня й церковнослов'янська стихія (це, зокрема, цитовані лексикони Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського). Ареал її вже на кінець XVI ст. помітно звузився, і вона вводиться в ре-

єстри старовинних лексиконів як слово, що потребує пояснення: *кожа* скора [Зиз. 52], *кожа* скора, парґаминъ; *кожѣ*: тонесенкїи скорки, ѡболонки, плѣвки... [Бер. 54]. Нині *кожа* активно вживається в говорах, зокрема в деяких північних і західних, особливо закарпатських: *кожа* «шкіра» [Гр. II 263], «шкура» [СУМ IV 208], «шкіра», «шкіра як матеріал» [Ж. 355], «шкіра тварин із шерстю; не дублена шкіра» [Он. I 364], «шкіра», «шкура», «шкіра як матеріал», «шкірочка (на овочах)» [Чоп. 152, див. ще: АУМ II № 106; ЛАЗ № 144]. Пор. ще: *кожум'яка* (заст.) [СУМ IV 208], *кожанець* «шкіряний постіл» [Б.-Н. 187].

Введення вокабули *кожа* в реєстр «Лексиса» Л. Зизанія свідчить також, що в дуже багатьох говорах української мови відповідний номен у другій половині XVI ст. переходив або перейшов в коло маловживаних слів. Його інтенсивно витісняло найменування *скора:* милоть: овчина, *скора* овчаа. или кожу(х).. [Бер. 63], ящеръ: острА *скора*, которои оуживають до рукоАстА шабелного [161], оусмаръ: гарбаръ, *скорникъ* [140]. Пор. ще: придаючи *ско(р)ки* помара(н)човой [ЛГП 36], О скуткахъ *скори*... венжовой, любо змієвой... [58]. Номен успадковано з давньоруської доби, коли *скора* < skora мала семантику «матеріал, одержаний через обробку шкіри вбитої тварини»: аще возвращюсА в Ру(с) многа дары послю ти. челАдь и воскъ и *скору* [ЛІ 51], присла... дары мнози. паволокою и *скорою* [ЛК 339]. Уже в другій половині XVI ст. пам'ятки з Волині засвідчують варіант *скура* (*скуря* — гіперизм): на рукахъ ѡбо(х) пониже(и) пле(ч) раны синиє кривавыє, *скура* о(б)шмо(р)гнена [АЖ 60], видел-ом у небожчика... на персах кгуз, што отокъ поза *скурю* шолъ [Арх. ЮЗР 3/VIII 381], на плечох и по боком раны... и в оных ран *скура* висит [413], поасище нѣкчемное *скураное* [В. 25], Ходять въ гуняхъ, въ козѣхъ *скурахъ* [Пал. 800].

В обстежених текстах з самого початку XVII ст. засвідчується фонетичний варіант *шкура:* усморѣзатель: кожерѣзатель, *шкурокрАчъ* [Бер. 140], А наѡстатокъ поєвши кони гной ихъ, єли и ремѣнє, *шкуры,* которыми возы прикрывали [Хрон. 338], Якъ з(ъ) *шкуры* не выскочи(в), та(к) хотѣвъ пити [К. З. 260], Не залива(и) никому за *шкуру* сала [264], ЗвАжи конА роспали... швайку и воткни єму в конецъ хвоста, между *шкуру* [Кн. 12], На нимъ була свыняча *шкура* [Котл. Ен. VI 17], якъ *шкурка* на огни надувшись [V 7]. Пор. ще: Възми ли(с)тя макового... придай *шкурокъ* цитриновихъ [ЛГП 44]. Перехід початкового приголосного *с* у *ш* перед *к*, особливо в деетимологізованих словах, спостерігається в українській мові нерідко, напр.: *шкандибати* (пор. діал. закарп. *скандыбати* — префікси *с-*, *ка-*, корінь *дибати* — ЕСУМ II 363),

шкапа < **скапа* (пор. діал. закарп. *ска́пати* «здохнути, вмерти (згруб.)»), *шкарбани* «старе стоптане взуття» < *скорбани* (пор. закарп. діал. півн. *корба́н* «старий гриб», бойк. *корба́н* «вид гриба» — Он. I 377), *шкварити* < *скварити* (пор. *сквара* «вогонь, полум'я», «жертва», «дим, сморід» — Ср. III 368—369), діал. *шквиря* «снігова буря; хуртовина [СУМ XI 473, пор. *сквира* «негода» — СУМ IX 258] < **сквьра* (пор. *сквьрныи* «скверний»), діал. *шкорух* [СУМ XI 482] < *скорух* «горобина», *шкло* поруч із *скло, шкребти* поруч із *скребти, дошкулити* (від *скула* «нарив, болячка» — ЕСУМ II 117) тощо. Подібне явище спостерігається і в інших слов'янських мовах: слц. škoriсa, ч. діал. škoryca, schořica «кориця» [Mach. 548], ч. škorně «високі до колін черевики» (пор. укр. діал. *скірня* «чобіт» — Гр. IV 135). Перехід *ск* > *шк* спостерігається і в таких старовинних дериватах від *скора,* як *шкаралупа* < *скор(о)лупа* (другий корінь *луп*-ити) або *шкаралуща* (розм.) < < *скор(о)луща* (другий корінь *лущ*-ити): в(ъ)ложи до *шкаралущи* орѣха воло(с)кого [ЛГП 47], возми *шкаралущъ* яєчнихъ [48]. Очевидно, *с* > *ш* тут зумовлений експресивними чинниками. Не виключається вплив дещо співзвучного слова *кожа,* в складі якого маємо шиплячий приголосний.

Появу у номені голосного *у (скура, шкура)* на місці споконвічного *о* відкритого складу не вдається пояснити однозначно. М. Фасмер, з огляду на відсутність давніх свідчень на *-у-*, допускає, що слово *шкура* в російській мові є запозиченням із польської (skóra) [Ф. IV 451]. Проте О. Брюкнер східнослов'янські форми з *-у- (шкура)* та чеську діалектну škura не пов'язує з польською мовою, бо в ній споріднене слово škurłat, szkurłat < skurat «шматок шкіри» (пор. укр. розм. *шкурат, шкурлат*) вживається майже виключно з u [Br. 495]. Напевне, фіналь давнього номена *скора* з експресивних причин зазнала впливу іменникових утворень із суфіксом *-ура* (пор. *замазура, ціпура, німтура* та ін.), який кваліфікується як праслов'янський: *кожура* < kožura [ЭССЯ XI 41; пор. рос. *кожура* «шкірка, шкурка, шкуринка», укр. діал. *кожурно* «старий порваний одяг із овчини» — Соколовская 291].

Повністю фонетика стародавнього кореня збереглася в розмовно-літературній мові — *скорина* «твердий зовнішній шар хліба, пирога і т. ін.», «кусок хліба, пирога і т. ін.», «верхній затверділий шар чого-небудь» та ін. [СУМ IX 299]. Початковий *с* залишився незмінним у деяких говорах, особливо в південно-західних, і в таких словах: *скорник* «чинбар» [Б.-Н. 330], *скіра* «шкіра на тілі людини або тварини», «шкіра з тварини як матеріал», *скіряний, скірний* «шкіряний» [Ж. 873; Гр. IV 135], *скора, скіра, скура* [ЛАЗ II № 144; АУМ II № 106; AGB III № 155], *скірочка* «скоринка», *скірня* «чобіт»

[мн. *скореньки, скірнятка* — Гр. IV 135], *скорнѣ* «чоботи», «чорні чоботи» [Чоп. 363], *скіра* і *скира* «шкіра (стосовно тварин, предметів, рідко стосовно людини)» [Он. II 222], *скірниця* «дублена шкура» [Ж. 873] та ін. Голосний *і* у відкритому складі замість *о* в перелічених лексемах (*скіра* та ін.), як і в *шкіра, шкіряний* і т. д.,— мабуть, результат впливу демінутива *скірка, шкірка* від *скора, шкора* та інших дериватів, де етимологічний *о* кореня виявлявся в новозакритому складі: *скірня (-і), скірний, скірниця* тощо.

Сучасна українська літературна мова посідає два нормативні континуанти давнього слова *скора* з досить чітко, але не абсолютно диференційованими особливостями семантики — *шкіра*: *1.* «зовнішній покрив тіла людини й тварин»; *2.* «матеріал, одержаний шляхом хімічної й механічної обробки шкури убитої тварини»; *3.* «кора, оболонка якої-небудь рослини чи її плоду» [СУМ XI 475—476] та *шкура*: *1.* «зовнішній покрив тіла тварини»; 2. «зовнішній покрив тіла тварини (переважно з шерстю), знятий з убитої тварини»; *3.* «матеріал... із шкіри тварини» та *4.* «шкіряний покрив тіла людини» (розм.) [484]. Форму *шкора* вживав Т. Шевченко: Латану свытыну зъ калики знимають, Зъ *шкорою* знимають [Шевч. Три л. 39].

Старовинне слово *удъ* «частина тіла, організму» відбивається насамперед у тих пам'ятках, у яких сильна церковнослов'янсько-книжна стихія: ни единъ же *удъ*, око — руцѣ и рука — нозѣ, рещи не можеть: не требѣ ми еси [АЮЗР II 182], artus *у(д)*, че(н) [Слав. 93], membru(m) *у(д)*, у д е с о, члонокъ, кожа [266], incoxo на *удесе(х)* сижу ту(р)ски [232]. П. Беринда підтвердив відсутність його в широкому живому мовленні введенням у церковнослов'янський реєстр «Лексикона» — *оудъ*: члонокъ [Бер. 136]. Зрідка вживається в поодиноких південно-західних українських говорах у формі *удо, вудо* із значенням «стегно» [Stud. 97]. Проте воно, мабуть, є полонізмом (п. udo «стегно»), а не давньоруською спадщиною, на що вказує його семантика: з(ъ)викли zбира(т)ся в(ъ)реди, то є(ст)... на *удахъ*, на колѣнахъ, на рукахъ... [ЛГП 67].

Від найдавніших часів в українській мові функціонує анатомічний номен *чоло*, нормативний і нині [СУМ XI 348—349]: видечи... в голове рану вве(р)хъ тимени... и другую рану тятую... ниже(и) к *чолу* [АЖ 118], Елау(и): *чоло*... [Бер. 203], *чоло* чело [Син. 169], frons *чоло* [Слав. 202], talitrum шудлокъ, пе(р)сто(м) ударенїє в *чоло* [393], Тоє Іωанѣкїй чуючи, палъ *чоломъ* на землю [Гал. Кл. Чеп. 311], приложива(т) на *чоло* и скронѣ [ЛГП 52], ... пане Турне ... проясни *чоло* нахмурне [Котл. Ен. VI 58]. Пор. ще: билъ есми *чоломъ*... владицѣ [ССУМ I 97], клады пре(д) люде(й) хлѣбъ на столѣ будешъ в люде(й) у *чолѣ* [К. З. 265] та ін. Досліджуване слово входить

у склад багатьох фразеологізмів і вторинного прийменника *на чолі*. Але активність його як анатомічного номена в літературній мові менша, ніж синоніма *лоб*.

Назва *лоб* із старожитною семантикою «черепна коробка голови» зустрічається у пам'ятках XVI—XVII ст.: И привели его на мѣсто гол(ь)гофу. которое то назьвано *лобное* мѣсто [ПЄ 193], Кранїево мѣсто: где *лбѡ(в)* по(л)но... [Бер. 218], Голгоѳа: ... *Лобное* мѣсто, ла(т) Ка(л)варі(а), ч а ш к а г о л о в ы [199], calua *лобъ* [Слав. 109], cranium чаша, *лобъ* или ч а ш а г л а в и [145], Не знайшли ничого тылко *лобъ* [Хрон. 120].

Приблизно з XVII ст. це слово засвідчується з новим значенням — «чоло — верхня частина обличчя»: В *лобъ* му стрѣлилъ з мушкета [Т. Мат. 359], Кому нестанетъ, того за *лобъ* [К. З. 230; тут, можливо, у значенні «чуб»]. Нова семантика слова характерна й для мов російської (*лоб* — род. відм. *лба;* відзначене в тексті початку XVI ст., що дійшов у списку XVII ст.,— СлРЯ VIII 262] та білоруської (*лоб* — род. відм. *лба*). Мабуть, нова семантика лексеми в українській мові поширювалася з центральних і східних територій. Характерно, що у XVIII ст. на Полтавщині на позначення верхньої частини обличчя вживався переважно номен *лоб,* який в «Енеїді» І. Котляревського виступає 16 разів, а *чоло* — тільки 1 раз [Лекс. Ен. 88, 197]. Привертає увагу вирівнювання фонетики кореня слова у всій парадигмі за зразком форми називного-знахідного однини. Пор.: Вы(ш)ше *лба* ѡчи не ходять [К. З. 217], И очи выдеру из *лоба* Тоби діявольська худоба [Котл. Ен. I 33], И очи на *лобы* пъяли [III 63]. У говорах цей незакономірний *о* замінено на *і* (аналогія до структур, де чергування цих голосних історично зумовлене — *ліб* — Гр.II 373).

Давнє значення слова *лоб* — «череп» — зберігає частина карпатських говорів; у них лексема функціонує також із значенням «голова», «потилиця» [КДА 135 № 71]. Багато південно-західних говорів української мови цю назву не зберегли [КДА № 71]. З численних дериватів від кореня *лоб* назвемо *лоба́нець* «іноземна золота монета» [Гр. II 373], мабуть, мотивованого тим, що на монеті було зображено людину з великим (широким) лобом (пор. *лобань* «з великим лобом» — там же).

Функцію давньоруського *лъбъ* узяло на себе слово *череп* (пор.: Так Турн Палланта пидпустившы, Зо всихъ силъ келепомъ мазнувъ... На двое *черепъ* розваливсь — Котл. Ен. VI 30]. Первісне значення *череп* < *čerpъ — «черепок, невеликий глиняний горщик». Наявність семантики «череп» континуантів *čerpъ у більшості слов'янських мов [ЭССЯ IV 72—73], ймовірно, вказує на можливість перенесення назви глиняного горщика чи шматка розбитої глиняної посудини на ча-

стину голови (експресивність) ще в окремих праслов'янських діалектах (пор. у говірках інші значення *чéреп* — «черепок», «черепиця» — КДА № 139, «глиняний посуд (знев.)» — Он. II 367; «глиняний горщик для квітів» — Закарпаття). На позначення черепа давно перенесено назву конкретної посудини — *чаша, чашка* (у сучасній літературній мові *чашка* — *знев., жарт.* «людський череп» — СУМ XI 285; пор. і рос. *чашка,* п. czaszka «череп»): *чашка* головы [Бер. 199], *чаша* главы [Слав. 145].

Континуант давнього деривата *чєлка* — *чілка (чўлка, чўлка)* «чуб» залишився тільки надбанням говорів української мови [СУМ XI 339; Чоп. 430].

Мабуть, назва vĕko > *вѣко* ще в праслов'янських говорах означала не тільки рухомі складки шкіри, що закривають око, але й кришку домашніх предметів (скрині, діжки тощо). Ця семантика слова засвідчена староукраїнською мовою XV—XVII ст. [Т. 482] і є єдиною в назви *віко* сучасної літературної мови [СУМ I 671]. На позначення частини організму утворене нове слово від цього ж кореня за допомогою префікса *па-* (*по-*), який використовувався для вказівки на неповноту того, що виражається основою лексеми. Пор. вѣжда: вѣА *повѣка* [Бер. 24]. Сучасному українському нормативному *повіка* (рідше *повіко* — СУМ VI 672, пор. діал. лемк. *пáвіко,* закарп. *павічайка* — Гр. III 85) відповідають блр. *павека* (середній рід), п. powieka.

Деякі південно-західні говори зберігають безпрефіксний континуант стародавнього *вѣко* — *віка́, вічка* «повіка» [Stud. 95]. В закарпатських говорах *віко* — назва міри місткості [Дзендзелівський 1955 97; див. ще: MNTESz III 1107—1108]. Говіркове найменування повіки — *кліпка* «повіка, вія» [Чоп. 150; Он. I 358] — дериват дієслова *кліпати.* Паралельне утворення наявне в болгарській мові — к л е п к а «вія» [БЕР III 435].

Давню назву вії зберегли окремі говірки української мови: *рясниця* [Дз. 146], *рісниця* [Ж. 808; діалектний перезвук *'а* < *'і*], *ризниця* [MRSz 410; перезвук *'а* > *'і* > *и* після *р;* зближення з ри́за?). Збереженню, очевидно, сприяло сусідство з польською (rzęsa) й російською *(ресница)* мовами. Зауважимо, що той же корінь, що й у давньоруському *рѧсьница,* маємо в українському діалектному *ряса* «колос проса, вівса, волоть у рослини» [Гр. IV 93], нормативному *рясний,* що дало багато похідних. Пор.: virgatus *расни(с)ти(й)* (ін. сп.— *ряснистый*), тресновати(й) [Слав. 414; при virga жезлъ, розга].

Номен *вія* в обстежених текстах виступає з XVII ст.: вѣжда: *вѣя,* повѣка [Бер. 24], *вѣйка у ока* вѣжда, повѣка [Син. 106].

Йому відповідають білоруський *вейка* «вія», старочеський pověje «повіка», чеський діалектний [?] vějička «повіка» [Mach. 681]. Деякі етимологи вважають, що ці слова є континуантами праслов'янського *vědja «повіка», а й(j) (замість *ж, г*) відповідно до *dj з'явився внаслідок якоїсь аналогії [там же], зокрема до *віяти* [ЕСУМ I 408]. Згадаємо тут староукраїнський дериват *вѣй* «віяльник»: ventilator *вѣй* (ін. сп.— *вѣяте(л), вѣячъ; вѣй* — Слав. 409] і пропоновану окремими лексикографами вихідну форму *вій* «вія» [Ж. 105; пор. тут же *війниця* «повіка»], а також ст.-сл. *вѣя* «вітка, гілка».

Старослов'янський відповідник *vědja — *вѣжда* зустрічався в давньоруських конфесійних текстах південнослов'янського походження [Ср. I 483] та українських пам'ятках із сильним церковнослов'янським струменем: cilium e(t) cilia *вѣжда,* брови [Слав. 122], palpebrae *вижд҃ѣ* [298]. Під впливом старокнижної традиції назву *віжди* «вії» вживав західноукраїнський письменник К. Устиянович [Ж. 105].

Давнє найменування задньої частини голови *тылъ (тил)* вживалося і в староукраїнський період: выѧ: ... шиѧ, *тылъ* [Бер. 24], разъ окрутный... почавши од ока ажъ до *тылу* головы задалъ и костъ всю... аж до самого мозъку перетялъ [Арх. ЮЗР 3/VIII 608]. Нині *тил* — «задня зворотна частина чогонебудь», «територія, розташована звичайно далі від лінії фронту» [діал. *тилє* < д.-р. *тылье* «тупе ребро ножа»; *тило* «хребет, спина» — Гр. IV 260]. На позначення відповідної частини голови вживається дериват цього кореня — *потилиця*: у Миколая в головѣ над *потылицею* рана рубаная [АЛ 208], выбритвивши *потылицю,* макгерку верх рога головного повѣсивши [В. 28]. Він функціонує і в білоруській *(патыліца)* та польській (potylica) мовах, у діалектах російської [Д. II 360] і є, очевидно, спільним східнослов'янсько-польським новотвором (наголос у східнослов'янських мовах маніфестує незапозиченість терміна).

Відповідно до давньоруського *скоронь* в українській мові маємо *скронь* [Нос. 105, Дз. 146], *скроня* (нині нормативне — СУМ IX 325): скранїѧ: полички, ягода на лици, *скрони;* скрань: поличо(к), щока, *скронь* [Бер. 115], tempus... *скроня* [Слав. 394]. Звукова форма номена (як і білоруського *скронь*), очевидно, позначена впливом польської (skroń) мови. Малоймовірно, що це — пряме запозичення з неї, адже в народному мовленні зафіксовано прикметник *скоронний* «висковий» [Ж. 876] із давнім звуковим складом кореня.

Здавна засвідчується й уживаний у західних діалектах дериват від *лице* — *поличок* «скроня» [Чоп. 281], «щока» [Он. II 105, пор. п. policzek; наголос в українських словах свідчить про питомість назви]: *поличо(к)* [Бер. 57].

Давній анатомічний термін *челюсть* «щелепа» функціонував у староукраїнській мові — ланита: лице, *челюсть,* поличо(к) [Бер. 57], maxilla *челю(с)т(ь)* [Слав. 265], але згодом відійшов на діалектну периферію: *челюсть* [Б.-Н. 386; Ж. 1063; Чоп. 426]. На всьому українському ареалі слово або його деривати збереглися як вторинна номінація виходу в кухонній печі — *челюсті* (мн.) [СУМ XI 291, діал. *челюсти, челестник, челюстники* — Гр. IV 449, 450; Чоп. 426; Он. II 368, *челюста* та ін.— Stud. 34, *чил'усни́к, чил'існи́к* — Закарпаття]. Очевидно, перенос анатомічної назви на деталь кухонної печі стався ще в діалектах праслов'янської мови, адже нова семантика фіксується в більшості сучасних північнослов'янських мов [ЭССЯ IV 43]. В обстежених українських текстах вона зустрічається з XVII ст.: ·prop·igneor *челю(с)т(ъ)* пещная [Слав. 334], Або горилочку пыли... Пидъ *челюстями* запикану [Котл. Ен. III 63].

Етимологія терміна *щелепа* — нині нормативного [діал. *щелеп* — Ж. 1104] — дуже непрозора. Допускається, що в корені його лежить *щель* «щілина» [Ф. IV 500]. Корінь українського діалектного *щелепъ* із прадавніми ščelь та čel'ustь пов'язував Г. Ільїнський [Ильинский 297]. У зв'язку з цим варто згадати сербохорватські утворення čeljup «глотка, горло», čeljupine «щелепи» (згруб.), що трактуються як похідні від čelo [Sk. I 305], та словенські деривати čelebenja, čeljuga, čelina «щелепа» [Bez. I 77]. Коли допустити в українському *щелепа (щелеп)* корінь čel-o (щодо фонетики початку слова пор. *чиколотка — щиколотка, чолопок — щолопок* і под.; допускається і вплив *щока*), то в фіналі слід убачати загалом малопродуктивний суфікс *-епа,* за допомогою якого творяться негативно забарвлені лексеми (пор. *дурепа, мазепа*).

Незважаючи на те, що в досліджених староукраїнських текстах назви *щелепа* не виявлено, відносимо її до давніх утворень. Підставою для цього є той факт, що в деяких закарпатських говорах, де немає іменника *щелепа* (його значення передає *ви́лиц'а*), функціонує споріднене з ним дієслово *ушчил'іпа́ти, ушчіл'іпа́ти* (когось) «докоряти, набридати докорами, повчаннями», в ітеративних дієсловах у цих говорах *е* чергується з *і* < ѣ, пор. паралель: ščeka і п. sczekać, ч. štěkati «гавкати», рос. діал. *щекать, щечить* «говорити голосно й швидко, особливо сварячись» — Д. IV 631, 656).

Назва *ланіта* є [СУМ IV 444; історично тут потрібно б *ланита,* див.: Ж. 396] і завжди була [mala *ланита,* ягода на лици — Слав. 261, *ланита:* лице, челюсть — Бер. 57] в українській мові книжним словом.

Протягом історії української мови в більшості говорів старовинне утворення *черень*ьи *(зуб)* (пор. видозмінено: *зубы*

черенові dentes maxillares, molares — Слав.— Кор. 452) було витіснене дериватом *кутьнии* (зубъ) > *кутній (зуб)* (пор. рос. *кутень* «кутній зуб» — Д. II 228). Уже з XV ст. воно фіксується у пам'ятках: Чреновна нареченъ *кутняя* зубы... [Ср. III 1539], членовный (чреновный): *кутній* [Бер. 157], *зубы кутнїи* genuini [Слав.— Кор. 452]. Континуанти старовинного найменування досі функціонують у південно-західних говорах української мови: *черенній зубъ* [Гр. IV 456], *черенний* [Ж. 1067], *черенный, черенатый зубъ* [Чоп. 427], *черенняк* [Ж. 1067], *череновий* [ЭССЯ IV 68], *черїўный зуб* (Закарпаття, Іршавщина; вплив прикметників із суфіксом *-їўный* < *-овьныи*), *черевірний зуб* [Гр. IV 455; вплив *черево?*] та ін.

Назва *устьна,* ймовірно, ще в давньоруський період у живому мовленні активно витіснялася її синонімом *губа.* Пізніше зустрічається в текстах, у яких відбиті архаїчні та церковнослов'янські лексичні елементи: *устнами* честують мя [Укр. лекс. 387], labellum, labium *устнѣ;* labrosus *устнѣ* великие имущи(й) [Слав. 248]. Характерно, що вокабулу *устна* з перекладом *губа, варґи* вводить у реєстр свого «Лексикона» П. Беринда [Бер. 141] як церковнослов'янський елемент, що потребує пояснення. Слово *устні* «рот, губи» у галицького письменника К. Устияновича [Ж. 1018] є, очевидно, книжним архаїзмом-церковнослов'янізмом. Проте у значенні «устя, гирло ріки» давнє утворення *устня* у творах народної поезії дожило принаймні до XIX ст. [там же].

Континуант давнього анатомічного терміна *пьрстъ* — *перст* досить рано архаїзувався в українській мові, і вже на початку XVII ст. його знаходимо в «Лексиконі» П. Беринди як слово, що вимагає пояснення — *пръстъ*: палецъ [Бер. 81]. Нині *перст* — урочистий і застарілий елемент літературної мови [СУМ VI 333]. Лише в центральних закарпатських говірках *перст* — єдина лексема на позначення пальця, без жодних коннотацій [Чоп. 257; ЛАЗ № 37].

Загального поширення набув номен *палець:* четыри *па(л)ци* оутѧлъ оу роу(к) [ССУМ II 121], видел-ом на руце... на *па(л)ци* середнемъ великомъ рану синюю [АЖ 130], ѳамаръ: долон(ъ), а(б) *пале(ц)* пръшї(й) ѡ(т) сре(д)не(г) [Бер. 210], *палец(ъ)* собѣ ножемъ ѡ(т)тѧла [Гал. Кл. Чеп. 290] тощо. У говірках дериват *палюх* означає «великий палець» [Ж. 598; Чоп. 247; Гр. III 90], а *пальок* — «палець рукавички», «чохол для одного пальця» [Ж. 598], «палець рукавиці» [Закарпаття].

Успадкований давньоруський номен *мишиця, мишка* фіксується староукраїнськими текстами — muscul(us) *мишка, мишица;* musculos(us) *мишковати(й),* тѣли(с)ти(й) [Слав. 275], але, ймовірно, уже в XVII ст. він вживався не часто. П. Беринда вважав за потрібне дати в своєму «Лексиконі»

статтю *мышица*: рама на(д) локтемъ [Бер. 67]. Витіснення його іншими словами зумовлене прагненням уникнути омонімічності з демінутивом від зоономена *миш (миша, мыш)*. Тепер назви *мышка* [Чоп. 193], *мишиця* [Ж. 441] «м'яз» характерні для окремих південно-західних говорів. У деяких діалектах старий термін *мишка* набув нової семантики — «судорога» [СУМ IV 723].

У середині XIX ст. (чи не вперше 1864 р.— у публікації І. Верхратського — Гр. II 458) в українській писемності з'являється номен *м'язі* (мн.), який згодом фіксується в багатьох українських словниках, напр.: *мязы* (мн.) [Чоп. 194], *мяз* (чоловічого роду), *мязь* (жіночого роду) [Ж. 461]. Він став у XX ст. нормативним. Крім семантики «мускул», назва *мяз (мязь)* у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського має й інші значення — «тілесний, фізичний вміст, ємкість», «маса», «щільність, густина», «огрядність», «щільність (деревини)», «заболонь». Вони, очевидно, дають ключ до розкриття етимології номена *м'яз*, як і утворення *м'я́ска* або *м'я́зка* «багата на сік, сукулентна рослинна тканина, камбій», *мяски набирати, мясчитися* «наливатися соком» [Ж. 461], *м'язга́* «м'яка подрібнена плодоовочева маса, підготовлена для переробки» [СУМ IV 836]. Останні два етимологічно пов'язані з давньоруським *мѣзга* < mězga «деревний сік», звук *а* в них вторинний (під впливом *м'ясо, м'яти*). Необхідно також взяти до уваги деривати-прикметники *м'яскі́й, м'яска́вий* або *м'язкі́й* «м'ясистий, соковитий, м'який» [Ж. 461]. Очевидно, у прикметнику *м'язкі́й, м'яскі́й* злилися деривати від двох іменників — *м'ясо* і *м'язка* < *м'язга* < *мізга (мізка)* < *мѣзга*. Дериватами прикметника *м'яский (м'язкий)* є *м'язити* «робити щільним, густим», *м'язнути* «ставати товстим, густим», пор. також *м'язистий, м'яский* «густий, щільний», «товстий», «масивний» [там же]. Допускаємо, що від прикметника *м'язкий (м'яский)* шляхом «зворотного» словотвору виник іменник *м'язь, м'яз* «мускул». Пор. ще *м'язиво* «м'яз» [Нос. 59] (не виключено, що у відношенні до деривата від *м'ясо* — *м'яский* у новотворі *м'яз* кінцевий приголосний з'явився в результаті гіперистичного відновлення дзвінкого приголосного *з* на місці глухого *с*). Спроба ввести в українську анатомічну номенклатуру полонізм *м'ясень* (п. mięsień) [там же] не прищепилася. У 20-х роках XX ст. введено міжнародний термін латинського походження *мускул* (лат. musculus) [Нос. 59; РУС 1937 360], що в нинішній українській номенклатурі є синонімом до *м'яз*.

Прямий континуант давнього номена *дымѧ* зберігся в карпатських говорах української мови: *ды́мено (димено, дымино,* часто у формі множини — *ды́мена, димена, димина*) «нижня

частина живота, здухвина», «пах» (закарп. говори), *димина* «частина тіла», «від пу́пц'а понад пас ниж'е» [Он. I 215]. Сьогоднішній літературний еквівалент давнього терміна — *здухвина* — теж має в собі той же давній корінь, що й *дымя* (пор. duxъ, dyxati, duti, -dymati). Основа давньоруського слова зберігається й у південно-східних говорах, де вживається його дериват *ди́миниці* «рід опуху в паху, під пахвами» [Гр. I 384], *діменйця* «нарыв подкрыльцовой впадины» [392], який засвідчується з XVIII ст.: *Дименици. Димници* [!] називаются бубонесъ, которіе не тол(ъ)ко по(д) часъ повѣтра, лечъ и іни(х) часовъ такъ н а с л а б и з н а х ъ, яко те(ж) п о (д) п а х а м и и по ро(ж)них частя(х) тѣла викидивают(ся) [ЛГП 66], апостема або *дименицa,* ал(ъ)бо б о л я (ч) к а [75], когда покажется карбункул, то есть *дименицa* [Я. М. IV 254].

Субстантивований прикметник *вънутрьняя* як анатомічний номен у живому мовленні вийшов із ужитку. Зустрічається в текстах із значним церковнослов'янським складником: viscus утроба, ятра, *вну(т)рняя* [Слав. 415]. У староукраїнський період набуває поширення відприкметниковий абстрактний іменник *внутрность* «внутрішність» та «нутрощі» (пор. і п. wnętrzności «нутрощі») [Т. 278] — вънутрънѧѧ: *внутрнѡсти* яко с(р)дце, утроба [Бер. 21], Мемъ: *внутрности...* [222], що зберігався в такій формі в літературній мові на заході України й у XIX ст.: *внутренности* «кишки, нутрощі» [Ж. 113]. Досить давно засвідчується утворений від прислівників *вънутри* або *внутрь* < *vъn — ǫtrь [пор. Ф. III 90] іменник *нутро* [*нутре?*] «внутрішній простір», «нутрощі» (пор. і ст.-рос. *нутро* — СлРЯ XI 450): [рѣпѧкъ] гли(с)ты з *нѫтрѧ* выганѧе(т) [Трв. 54], що функціонує понині в розмовній мові [СУМ V 457]. Дериватом його є нормативний термін *нутрощі* (пор. діал. *нутрости* — Гр. II 573, *нутриця* «глист» — Ж. 534, *нутрець, нутряк* «самець, у якого ядра не опущені в мошонку» — СУМ V 456, 457; діал. *нутер* «кінь із зіпсованими ядрами; кінь із одним ядром» — Ж. 534; *внутряк* «кнур з одним ядром» — Дей. 19, закарп. діал. *мытрюк* «що має тільки одне ядро» — Чоп. 193, або *мытра́к, мытр'а́к* «те саме», «погано викаструваний бик» — Іршавщина; під впливом дієслова *мышкова́ти* «каструвати»).

Східнослов'янський неологізм *печень* уже в першій фіксації виступає у формі множини у складі фразеологізму *прокати на печенехъ* [ЛГВ 899]. Континуант його — дедемінутив *печінка* — у різних фразеологізмах і тепер уживається в множині: в'їстися в *печінки,* дозолювати (допікати) до живих *печінок,* за *печінки* бере, надсадити *печінки,* у *печінках* сидіти. У розмовній практиці форма *печінки* (мн.) має значення «нут-

рощі» [СУМ VI 348; Он. II 59]. Пор.: Та вже и кваша в *печинки* въѣлась... Бѣда як сей пист проволочется [Інт. 202]. Множинність указує або на те, що печінку сприймали як орган, що є сукупністю частин, або, ймовірніше, номен позначав і легені, й печінку. При розбиранні туші забитої тварини нутрощі кладуть у посудину з водою. Серце й печінка при цьому самі занурюються, а легені залишаються на поверхні, тому назву дихального органа в багатьох індоєвропейських мовах утворено від кореня слова, що означає «легкий» [Ф. II 474]. На основі сполуки *легкі печінки* (легені — парний орган), *легкие печенки* шляхом елізії іменникового члена і субстантивації прикметника сформувалися російський термін *легкие* (мн.) — *легкое* [одн.; фіксується з XVI ст.— СлРЯ VIII 191], українські діалектні *легке́* [Лис. 113], *ле́гке* [Ж. 399; Нос. 51; аналогія граматичного роду до *серце?*], *легкіє, льохкие* [Лис. 113], *легки* [MRSz 466], *лехкі, лихкі* [ЛАЗ № 145], *легка, легке (лехке)*, мн. *легкі, лехки* [МСБГ V 18], *легке, легки, легкі* [Stud. 98]: Лежали бытыхъ мьясъ копыци, Пичинокъ, *легкого*, кышокъ [Котл. Ен. V 57]. У південно-західних українських говорах нині вживаються атрибутивні сполуки *ли́хкі печунки́, білі печінки (печу́нки́, печунки́, печінки́)* [ЛАЗ № 145], *ле́хкы печі́нкы, ле́хкі печі́нки* [Stud. 98; пор. ще *біла (лехка) печінка* «селезінка» — Он. II 59] на позначення легень й відповідно *к'ашк'і* (тобто тяжкі) *печінки* [AGB III № 159], *чо́рні печінки́ (печу́нки́, печунки́, печінки́)* [Чоп. 258; Закарпаття], *чо́рна печі́нка* [Он. II 59] на позначення печінки. Відприкметниковий дериват — нормативний іменник *легеня* — виник або на основі «зворотного» словотвору від форми множини демінутива *легенькі — легені* (мн.) — *легеня* (одн. за аналогією до *печінка, селезінка*), або утворений за зразком **печені* (мн.) < *печени* «печінки». Варто згадати, що в деяких говірках *печінка* — це не тільки назва внутрішнього органа, але й страва «печеня» [Ж. 631]. Структура *легеня* могла з'явитися і в подібному лексико-семантичному контексті. У говорах функціонує й інший дериват на позначення легені — *легушка* [Гр. II 351; Нос. 51; пор. ще: *легкуша* «язик, дихальне горло, легені, серце й печінка разом» — Гр. II 351]. У староукраїнській писемно-літературній мові вживався і полонізм *плюца* «легені»: *плюца* pulmo [Слав.— Кор. 482], хороба, в которой *плюци* запаливаются [ЛГП 37]. Полонізм і словакізм *плюца* (<*pl'utja) функціонує й нині в деяких західних говорах [Stud. 98; ЛАЗ II № 145].

Під польським впливом (wątroba) у частині крайніх західних говірок української мови семантику «печінка» набула назва *утроба (вутроба, отроба)* [AGB III № 159; пор. тут же прямі запозичення *вонтроба, вантроба*].

Давньосхіднослов'янський семантичний неологізм успадкувала й українська мова: оу кого *по(ч)ка*... боли(т) [Трв. 51], бѫбрѣги: *почки,* нырки [Бер. 13]. В говорах збереглося це слово та його значення — *почка* «нирка» [Ж. 729; Чоп. 298], але в деяких західних діалектах лексема у формі множини — *пóчки* — функціонує з семантикою «нутрощі» [Гр. III 393], «кишки», «тельбухи» [Ж. 729] і навіть з первісною — «насіння овочів, гарбузове насіння» [Ж. 729; Гр. III 393]. Напевне, багатозначність слова була одною з причин витіснення його нині нормативним номеном-дедемінутивом *нирка* (у староукраїнську добу й *нира*), запозиченим із польської мови — nerka < nyrka, в яку він увійшов з німецької [Br. 358; німецьке споріднене з гр. νέφρος — Kl. 350]: бубреги почки, *нырки* [Лекс. пр. 178], *ныра: нырка* [Бер. 79], ятро: *нырка* [161], На камень в *ни(р)кахъ* [ЛГП 33].

Українська мова успадкувала давньоруський номен *желудъкъ,* який виступає у фонетично закономірній формі *жолудок:* неможе(т) на *жолудо(к)* [Трв. 51], стомахъ: *жолудокъ* [Бер. 234], мѣлъ хоробы барзо злыи — розвѧзанье и стѧгненье *жолудка* [Гал. Кл. Чеп. 260], Служи(т) на слабій *жолудокъ* [ЛГП 36]. Тепер функціонує в говорах: *жолудок* «шлунок» [Ж. 225; Лис. 74], «шлунок, живіт» [Чоп. 94], *жалудок* [Дз. 152].

Пізно з'являється в писемності сучасний нормативний номен *шлунок* (пор. діал. *йлунк* «шлунок», «глотка» — Ж. 1094, *шлунки, шлункі,* тільки мн. «нутрощі зарізаної тварини», «шлунок»; *шлуня* збірн. «нутрощі забитої тварини» — Лис. 235; *шлунок, шлункі* «шлунок» — ТС IV 239, блр. діал. *шлунья* «тельбухи» — Бял. 498, *шлункі, шлуньне* «нутрощі» — Кас. 352; *шлуньня* «кишки» — Жив. С. 91, *шлункі* «нерви» — 33, пор. ще: блр. діал. *шлункі, шклункі* «клунки» — СБГПЗБ V 484, рос. діал. *шлунья* «нутрощі тварини» — Добр. 1104).

Назва важко піддається етимологізації. М. Фасмер зіставляє рос. діал. *шлунья* з нім. Geschlinge «тельбухи, потрухи», с.-в.-н. geslünge [Ф. IV 455]. Коли говорити про запозичення, то ймовірним джерелом досліджуваного слова було б і німецьке Schund, яке має варіант Schlung [Kl. 177] «глотка, паща, зів». Первісне значення запозичення в східнослов'янських діалектах могло бути «глотка разом із іншими внутрішніми органами» (як і в німецького Geschlinge «нутрощі» — деривата від Schlung — Kl. 177). Германізм міг поширитися через німецьких лікарів або через єврейську мову (ідиш). Не виключено, що *шлунок* і под. є контамінацією слів *жолудок (желудок, жалудок)* та *луно*: укр. діал. *луно* «сім'яники в тваринсавців» [Б.-Н. 213], рос. діал. *луно* «черевина оленя, лося, диких кіз» [Д. II 273], *лýно* або *луно́* 1. «нижня частина живо-

та», «лобок», 2. «мошонка» та ін. [СРНГ XVII 196], *лунье* «кишечник, шлунок» [197], пор. ще: у XVII ст. *луно, луна* «нижня частина черева», «сечостатеві органи, розташовані в нижній частині живота» [СлРЯ VIII 306], а також давньоруське *лоно* в значенні «testis», староросійське *лоно* «лоно», «материнська утроба», «матка», «testis», «черево взагалі, прохід із черева», «внутрішність чого-небудь» та ін. [СлРЯ VIII 281]. Етимологія лексеми *луно* також темна, як і назви *лунка* «невелика заглибина» [Ф. II 534].

Серед діалектних назв, пов'язаних з органами травлення, привертає увагу *трунок,* що із значенням «шлунок» фіксується в багатьох місцевостях України від Закарпаття до Харківщини [Ж. 988; Гр. IV 289; СУМ X 298]. У бойківських говорах *трунок* — це «шлунок», «нутро, живіт», «місце під грудьми» [Он. II 304]. Відомі варіанти назви — *отрунок* [Гр. III 76], *утрунóк* (Закарпаття), *тлунок* [Ж. 969; Гр. IV 268; Нос. 125], *трулок* [Дз. 152] «шлунок». Найлегше етимологізується вона на основі *трунок* «напій» [переважно алкогольний — СУМ X 298] < п. trunek (ст.-п. також trunk < нім. Trunk від trinken) [пор. Br. 578]. Значення «шлунок» могло розвинутись на основі виразу *слабий на трунок* «який не може вживати алкогольний напій через те, що в нього потім болить шлунок» (записано на Закарпатті). Спокусливим видається виведення *трунок* «шлунок» від давнього кореня *трути — травити* «перетравлювати» (пор. блр. *стравнік* «шлунок», ст.-сл. *натрути — натровѣ, натровиши* і т. д. «нагодувати»). Варіант *отрунок,* можливо, є наслідком впливу дієслова *отрути* «отруїти». За аналогією до пари *трунок — отрунок* з'явилася *жолудок — ожолудок* [Ж. 562]. Не виключений вплив назви *отроба < утроба.*

Давньоруське найменування крижів *лядвия* успадкувала українська мова, в якій воно виступає з деякими модифікаціями в структурі. Введення його в реєстр «Лексикона» П. Беринди вказує на те, що слово вже на початку XVII ст. архаїзувалося й переходило на діалектну периферію — лѧдвїѧ: к л у б ы, *лядви,* б е д р а [Бер. 61], lumbus *ля(д)вия,* чресла [Слав. 258]. Фіксується і з семантикою «нирки» — ятра... руры(н)ки, *лядвины,* але ятро: *нырка* [Бер. 161]. Нині в діалектах функціонують варіанти давнього слова — *лідви, лідвиці* «стегна» [Ж. 408], *лідвиці* «стегна» [Он. I. 413], *лідвиця* «таз» [Нос. 56]. Голосний *'і* на місці закономірного *'а* з'явився або через вплив іменника *лід,* або фонетичним шляхом: *'а > 'е > 'і.* Незмінним корінь залишився в нормативних похідних назвах *полядвиця* «філе (продукт і страва з нього)» (СУМ VII 107 дає чомусь тільки «вид страви, приготовленої з філе риби, м'яса» і пропонує паралельно полонізм *полендвиця,* який

не обгрунтовується, не паспортизується; щодо структури пор.: *поребрина — порібрина, похребтина;* в деяких закарпатських говорах *пол'а'двиц'і* (мн.) «крижі», «нижня частина спини»: *упáли ми пол'áдвіц'і* «мене болить у попереці, крижах, болить спина між ребрами й тазом»; *лядвенець* «рослина з родини бобових — Lotus corniculatus; на думку деяких учених, назва мотивується тим, що її форма нагадує нирки — Ф. II 549; не виключена можливість мотивації лікувальними властивостями; рослина цієї родини — буркун — Mellilotus officinalis — вживається при остеомієліті — Кархут 44).

Варто згадати термін *крижі* (пор. п. krzyż «хрест», krzyż або krzyże, мн. «крижі», рос. *крестец,* укр. діал. *хрестки* — Гр. IV 413; Нос. 87), який засвідчується вже приблизно із XVII ст.: lumbago лядвоболѣзнїе, *крижоболенїе* [Слав. 258], купель на боль в... *крижахъ* [ЛІП 53].

Інша назва крижів і талії *пóперéк*, імовірно, дуже давня, бо функціонує у всіх говорах усіх діалектних груп, у тому числі й крайніх західних — закарпатських *(попéрек):* Сказавши въ Йовиша впьялася И обняла за *поперекъ* [Котл. Ен. VI 37]. Увагу привертає той факт, що в цьому терміні наявний той же корінь, що й у прислівнику-прийменнику *поперек — перек-* < *per-kъ, аналогічно до давнього утворення *чєрєсло* «крижі, боки», що в корені споріднене з прийменником *чєрєзъ* < *чєрєсъ* < *čersъ. Якщо в іменнику *черес* (рос. діал. *через*) «широкий шкіряний пояс» справді маємо вторинну субстантивацію прийменника-прислівника *čersъ «поперек, через» [ЭССЯ IV 76—77], то таку ж субстантивацію прийменника *поперек* постулюємо для *поперек* «частина спини нижче пояса» (пор. ще блр. *чарасло* «широкий шкіряний пояс, черес» — ЭССЯ IV 75).

Старовинний номен *чересло* засвідчують і пам'ятки української мови: чресло, бокъ, бе(д)ро, *чересло* [Зиз. 88]. Зберігся донині лише в окремих говорах: *чересла* (мн.) «стегна» [Ж. 1067], *чересло* «стегно» [Гр. IV 456], *чересла* (мн.) «стегна» [MRSz 4]. Успадкований давньоруський номен *черево* активно функціонує в українській мові по нинішній день. Крім анатомічного значення «живіт», у розмовній мові він має конотацію «великий (живіт)» [СУМ XI 303; пор. ще діал. *черево* «живіт худоби», «шлунок із нутрощами» — Он. II. 367, *черевá,* (мн.) «кишки, нутрощі тварин» — Б.-Н. 388; «кишки», експресивно, — закарпатські говори]: пана якуша *череватого* [ССУМ II 534; антропонім], ис(ь) *черева* єго потекоуть воды живыѧ [ПЄ 375], Благое *черево,* што тя носило [Укр. лекс. 405—406], ѫтроба:... а(л)бо живо(т), а(л)бо *черево,* а(л)бо бру(х) [Бер 160], У попа вовчїє ноги, а ме(д)вежеє *черево* [К. З. 250], *черева(т)* и много ѣ(ст) [246] тощо.

Починаючи з XV ст. у пам'ятках української мови засвідчується семантичний неологізм *животъ* «черево», первісне значення якого — «життя»: зачнеши в *животѣ* своєм [Чет. 15 зв.], розыграл(ь)сѧ младенець в(ь) *животѣ* єи [ПЄ 208], бл(с)вень пло(д) *живота* твоєго...; розыгралосѧ радостю ѡтроча в(ь) *животѣ* моємь [208 зв.], коре(н) кропи(в)ны(и)... приложи къ *животѣ* оутробѣ оуздоро(в)лѧє(т) [Трв. 54], Воитанімъ: брухи, *животы*... [Бер. 195], На *животѣ* гнеты іноє [К. З. 265], Ѡ болѣзне(х) *животовыхъ* [74], Із *животны(х)* болѣзне(и) люде умираю(т) [75], То хто ч е р е в о м повзе... Вона б то, бач, и ситна, лиш *живѣт* надуває [Інт. 203], прило(ж) на *животъ* [ЛГП 47]. Таке вторинне значення досліджуваного давнього слова притаманне й російській (фіксується з XVI ст.— СлРЯ V 104) та білоруській мовам, але його немає в деяких карпатських говорах (зокрема, закарпатських) української мови, тому допускаємо, що воно виникло в центральній частині давньоруської території і звідти поширювалося на інші терени. Приблизно з другої половини XIV—XV ст. лексема żywot із семантикою «живіт, черево» зустрічається в старопольських текстах [R. 677]. Можливо, вона з'явилася не без українсько-білоруського впливу.

Назва *брухо* (диспалаталізація *р*) та її деривати в українських пам'ятках виступають не часто: емужъ Марку шубку лисю *брушковую* [Арх. ЮЗР 1/I 30], Ватне: животъ з(ъ) по(л): *брухъ* [Бер. 192; характерно, що П. Беринда трактує слово як полонізм]. Збереглася в окремих говірках: *брухо* [Гр. I 103], *брюхъ* «живіт, нутрощі» [Чоп. 20].

Термін *глезно* — континуант відповідного давньоруського — засвідчується в українських текстах починаючи з XVI ст.: Одежду носи долгу до *глезна*; Єдни поверха онои рѣки преходять, їнїя посродку *глезній*, а їнїя по колѣна [Т. 527]. Проте він виходив із широкої живомовної практики. Лексикографи XVII ст. уже вводять його в реєстри своїх творів — *глезно*: голѣнь, голѣнка; *глезна:* голени, конецъ кості(й) голенныхъ которїи сѧ ѡпираю(т) кости в(ъ) стопѣ, и в(ъ) боки сѧ оудаютъ выпуклы [Бер. 25], *глезна*: костка на(д) стопою ноги члчеѣ нижей голени [Ном., «пристеженіє», 83]. У «Лексиконі славено-латинському» вокабула *глезно* неточно перекладена як crus, tibia [Слав.— Кор. 439; тобто «голінка», пор. і *глезносламаніє* crurifragium [Слав.— Кор. 439]. Пор. ще: talus *глезн(ъ)* (ін. сп.— *глезно́*), голе(н) [Слав. 393]. Є. Желехівський у XIX ст. трактує *глезна* (мн.) «щиколотка, кісточка» як застарілий елемент мови [Ж. 143]. У словнику Яворницького [Яв. I 142] *глезно* подається з покликанням на «Словарь малорусской книжной речи XVII в.», тобто на «Синоніми» [Син.]. Через недогляд в «Етимологічному словнику української

мови» [ЕСУМ I 521] слово *глезно* неслушно подається як факт українського народного мовлення. Здавна (приблизно з XV—XVI ст.) воно почало витіснятися етимологічно прозорим дедемінутивом *костка (кістка)*, а згодом — *кісточка* (також дедемінутив): на... нозє рана... ниже(й) *костки* на само(м) перегибе [АЖ 118], talaria ѡбуща, *ко(с)тка* [Слав. 393], *костка* у ноги [Слав.— Кор. 460].

Уже в середині XVI ст. у Володимирській актовій книзі фіксується специфічне східнослов'янське утворення *чиколотокъ* «суглоб пальця»: Видил есми на двох палцах левое руки два *чиколотки* збитых, крывавых [Т. Мат. 989]. Це слово в діалектному мовленні вживається й нині з початковим *чи-*: *чиколонок, чиколодок, чиколоток* [Ж. 1070], *чиколоток* [Чоп. 428], *чиколонок* [Іршавщина на Закарпатті], *чиколонок* [Он. II 368], *чиколонкі* [Stud. 96]; пор. ще: *кичеленок* [Ж. 344], *кичелинок, кичеренок, кичеринок, кичиринка* [Он. I 351], *кичиринки* [Stud. 96], *колінце* «суглоб пальця» [MRSz 61, 188].

Форма й семантика діалектного (лемківського) слова *челенко, челенок* «суглоб, кістка пальця» [Гр. IV 449] підказують, що перелічені назви з *-колот-ок, -колон-ок* мають у собі корінь *kolti > *колоти* та дієприкметникові суфікси *-tъ*, *-nъ*, подібно до того, як *čelnъ > *членъ* утворено за допомогою суфікса *-nъ* від індоєвропейського кореня **kel-* «колоти, бити; підіймати, рости», континуанти якого засвідчені в слов'янських дериватах čelo, čelnъ, kolěno [ЭССЯ IV 44—45]. В діалектному *-челен-ок* наявна давня основа *челен-*. Варіанти *-черен-ок* і под. позначені впливом слова *черенок* або виникли внаслідок дисимілятивного переходу *л* у *р*. Структури з початковим *ки-* з'явилися в результаті метатези приголосних початкових складів: *чиколонок* > **кичолонок* > *кичеленок* і т. п. [пор. ЕСУМ II 440].

Елемент *чи-*, в досліджуваних лексемах етимологічно пов'язаний із префіксами *ka-*, *ko-*, *k-* (*č* — перехідна палаталізація *k* перед *i*), модифікував значення основи (пор. ka-oblǫkъ, ka-dьlbъ, ko-lupati, ka-luža тощо), пор. рос. *чихвостить*, від *хвостити* [Ф. IV 368]. Початковий *щ* у нормативній формі *щиколотка* (діал. *щиколодка* — СУМ XI 583; зближення з *колодка*), *щиколоток* (рос. *щиколотка*) — вторинний (звук *ш* розвинувся із шиплячого приступу при вимові *ч*; пор. діал. *чолопок* > *щолопок* «вершина, верх гори» — СУМ XI 351, 604 — при праслов'янському čelopokъ, čelopekъ — ЭССЯ IV 47, укр. діал. *щовб, щовба* «крута вершина гори, скеля» — Гр. IV 529 — при праслов'янському **čьlpъ — ЭССЯ IV 144). Значення «кісточка», очевидно, вторинне.

У староукраїнських пам'ятках, у яких сильно відбитий церковнослов'янський елемент, зустрічається назва *ятро*

(*ятръ*) у значенні «печінка»: iecur утроба, *ятро* [Слав. 224], «кишка»: hila *ятръ* т о (н) к и й [218], omasum *ятро* ту(ч)ное, флякъ [291], farcimen *ятръ* н а т к а н ы (й), ко(л)баса [194], але пор.: *кишка* т о н к а ѧ ille; кишка н а ч и н е н а ѧ farcimen [Слав.— Кор. 457]. У живій староукраїнській мові вона, напевне, не вживалася. П. Беринда вважав за потрібне ввести її в реєстр «Лексикона», але переклав неточно — *ятра*... л ѧ д в и н ы; *ятро*: н ы р к а [Бер. 161]. Виразних слідів давнього номена в українській мові не виявлено. Та зберігся його прадавній дериват *ятрити* < ętriti [ЭССЯ VI 72], *ятритися*.

Зрідка в українських пам'ятках зустрічається назва *елито* «кишка, нутрощі» — ѫтроба: ... албо вну(т)ро(ст)... албо... *елит(а)* [Бер. 160], *елита* утроба [Син. 113]. Тут слово має явні ознаки польського jelito «кишка». Сама ж лексема — праслов'янська (elito). Її українським континуантом вважають [ЭССЯ VI 21] діалектне слово *ялитй* «нутрощі», засвідчене в старовинному замовлянні [Гр. IV 539]. Гадаємо, що з прадавнім elito також пов'язані інші українські говіркові лексеми: *литоня* «сичуг, четвертий шлунок у жуйних» [Ж. 405; як і рос. діал. *литонья* і под.— ЭССЯ VI 21] і, можливо, *літо* «запліднення» у виразі *брати літо; літити* «запліднювати (про бугая)» [Ж. 409—410].

Староукраїнська літературна мова зберігала давні евфемістичні анатомічні (зокрема, книжні) найменування, але і в ній функціонували нові евфемізми, в тому числі й створені за аналогією до старовинних структур: дѣтородный удъ: *членокъ встыдливый* [Бер. 34], педогоно(н)... речеса, *тайнов муж* [119], *членокъ встидливий, срамный удъ, дѣтородный удъ* [Син. 169], penis *ѡшибъ, удъ,* кистъ [Слав. 305], mentha *родите(л)ни(й) удъ* [267], vulva *ложесна* [419], бородавка уроди(т)ся на *тайно(мъ) удѣ* [ЛГП 43]. У закарпатському діалекті як евфемізм використовується давній дериват *соромо́та*. Засвідчуються й інші діалектні евфемізми цієї сфери: *корень* [Кн. 25].

З давнім номеном *ложесно* у кореневій частині споріднена діалектна назва *ложиско* [Ж. 411], *ложисько* [Гр. II 375] «послід, плацента», вживана у частині південно-західних діалектів. Можливо, що це — видозмінене давнє утворення *ложесно*. Щоправда, польські дослідники анатомічний термін łożysko «плацента» пов'язують із праслов'янським ložisko «місце, на якому що-небудь покладене або щось лежить» [S. V 254]. Не виключено, що наше діалектне слово — полонізм. Давнє найменування *ложесно* в східнослов'янському ареалі, ймовірно, рано почало витіснятися старовинними демінутивами або гіпокористиками від основи *мати* — *ма-*

тица < matica, *матъка* < matъka, які втратили здрібнілість (пестливість). Напевне, вони також спочатку виступали як евфемізми. Фіксуються вже власне українськими пам'ятками: щобы *матицѣ* не вытегнѫ(л) [Трв. 55], ложесна: *матица,* животъ [Бер. 59], *матица,* ложе(с)на, живо(т) [Слав. 264].

Континуанта давнього деривата *гоило* в обстежених українських пам'ятках і діалектних матеріалах не виявлено (але пор. з цією ж семантикою евфемізм із аналогічною структурою *жени́ло* на Іршавщині, Закарпаття).

Старовинного евфемізму *лоно* в обстежених текстах ми не зустріли. Напевне, з ним пов'язаний діалектизм *луно* «ядра у тварин-савців» [Б.-Н. 213; пор. рос. діал. *луно* «нижня частина живота», «мошонка» та ін.— СРНГ XVII 196], в якому *у* можна пояснювати впливом синонімічного *мудо* < mǫdo «ядро чоловіка, самця» [Ж. 457; Гр. II 452; Чоп. 191; пор. попове *мудє* — назва рослини; попові *муд'і* — Он. I 455; Закарпаття; поповы *муда* — Чоп. 191]. Старовинним є також евфемізм *ядро*: testiculus я(й)це, *ядро* [Слав. 396], *ядро* у звѣрятъ testiculus [Слав.— Кор. 539]. Від XVI ст. засвідчується давній анатомічний номен *яйце:* ко(г)[о] *яицѧ* болѧ(т) по кро(п) вари и пїи [Трв. 55].

Давньоруські тексти фіксують назву *мошьна* < mošьna < *maksa- [Ф. II 667; Sk. II 459] у прямій функції — «дорожна торбина» (пор. і демінутив *мошьница* «невеличка торбочка, мішечок»): Не стяжите злата... при роясѣхъ вашихъ, ни *мошьнъ* на пути; вынемъ ис шипага свою *мошьницю* малу [СлРЯ IX 285]. Уде в праслов'янську добу вона вживалася як анатомічний номен. Ця семантика слова виступає і в староукраїнській мові, в якій маємо також дедемінутив *мошенка (мошонка):* по(ч)ка албо *мошенька* боли(т) [Трв. 51], castorea *мошны,* бобровыє строи [Слав. 114], [Руптура] Первша, в которой кишки впадають в(ъ) *мошна* [ЛГП 49]. Виступає і як назва побутового предмета: чпа(г): ... торба, *мошна́,* ... калита, мѣшо(к) [Бер 157], *мошенка, мошонка...* вацокъ [Син. 128], capsa e(t) capsula чпа(г)... *мошна,* кишеня [Слав. 112], *мошна* пѣнязей crumena, mansupium, pera [Слав.— Кор. 468], пор. також: vesica, vesicula *мошни,* мѣхурина [Слав. 411]. Нині нормативним є *мошонка* як анатомічний термін, але в говорах зберігається й значення «гаманець, капшук» [СУМ IV 815, пор. також *мошонка* «гаманець» — Он. I 455]. У говірках спостерігається закономірний перехід етимологічного *о* в *і*, *у* в континуантах давнього *мошьна: мішна́* «шкіряний пояс із кільцем і гаманцем» [Ж. 445], *мішна́* «гаманець», а під впливом цього слова й *мішонка* «гаманець» [Он. I 446], *мїшна́* (мн.) «мошонка» (анатомічний термін)» (с. Довге, Закарпаття).

Успадковані старовинний евфемізм *задъ,* а також деміну-

тив (дедемінутив) *задокъ*, що як анатомічні назви засвідчуються староукраїнськими пам'ятками: выиде(т) блюватиноѫ а(л)бо *задо(м)* [Трв. 55], в(ь)се ш(ь)то в(ь)ходи(т) въ оуста... и *за(д)кω(м)* исходи(т) [ПЄ 70], заднѧа: хребетъ, *задокъ* [Бер. 115].

На позначення частини тулуба назва *зад* у сучасній літературній мові нормативна [СУМ III 101]. Дедемінутив *задок* у бойківському діалекті набув семантики «стегно (забитої тварини»)[Он. I 269]. Діалектизм *задниця* [Ж. 243] зустрічається в стародавніх пам'ятках: podex *задница* [Слав. 319].

Давній анатомічний номен *оходъ* в українській мові зберігся в морфематично модифікованому *відхідник* «анальний отвір» [СУМ I 655; діал. *одходник* — Ж. 562]. Старовинними є інші номінації з коренем *ход-:* аѳе(д)ро(н) *проходъ* ісподнѣй [Лекс. пр. 177], афедро(н) *выхо(д)*, закретъ [Зиз. 25], афедрω(н): выходо(к) закре(т), преве(т), *задній прохо(д)*, потребна(а) коморка [Бер. 183].

Старовинне слово *рить* «зад, задньопрохідний отвір» [Ж. 803] або *ри́т'а (ры́т'а)* «зад (жартівливо)» (Іршавщина, Закарпаття; звук *ы* — вплив дієслова *ры́ти; -а* — аналогія до іменників першої відміни) залишилося на діалектній периферії, пор. ще: *ритьми, ритми, ритю* «назад» та ін. [Гр. IV 18; Он. II 175]. Привертають до себе увагу сполуки *кінь ритю ударив* «кінь брикнув» [Ж. 803], *ры́т'ôў би́ти* й особливо *ры́т'ôў мета́ти* «брикати» (с. Довге, Закарпаття), що відповідають давньоруському *ритьми (рытьми) метати:* Осьлъ *меча ритьми (рытьми)* [Ср. III 124, 212]. Звуковий варіант *риц* «зад» [Ж. 804] — полонізм (п. rzyć) або східнословакізм (слц. діал. ric). Давній корінь спостерігається в старовинному композиті *пасоритъ* (від *пасти* і *рить*) «підлесник», а, може, й «дармоїд», пор. п. pasorżyt < pasozzyt «паразит», «дармоїд» — ласкатель: похлѣбца, потаковникъ, *пасоритъ* [Бер. 57]. Не виключено, що це староукраїнське слово — полонізм.

Віддієслівний іменник *съсъ* (*съсати* < sъsati «ссати») та його деривати-демінутиви (що згодом втратили здрібнілість) *съсьць, съсъкъ* «сосок» виступають у давньоруських пам'ятках старослов'янського походження (*съсьць* — і в перекладених на Русі). Проте деривати з суфіксами *-ьць-*, *-ъкъ* активно вживалися в живому мовленні XI—XIII ст. і були успадковані східнослов'янськими мовами, в тому числі українською. Варіант із суфіксом *-ець* уже в XVI—XVII ст. архаїзувався, про що свідчить введення його в реєстр Беринди́ного «Лексикона» — *сосецъ*, [*сосц*]*-а: цицокъ, -ки, цицка*, персь, -и, грудь, -и [Бер. 119]. пор. ще: sumen чрево сви(н)ское с(ъ) *со(с)цами* [Слав. 388], vber плодни(й) *сосе(ц)* [408]. Варіант *сосок* «зовнішня частина молочної залози ссавців і людини...» нині нор-

мативний. Давній корінь *със-* — звуконаслідувального походження [Ф. III 725]. Дієслова з цим коренем пізніше ономатопоетизувалися — у них *с* у багатьох мовах замінилося на *ц* [Sk III 244; пор. с.-х. *цица* «сосок, жіночі груди», п. *сусać* «ссати», сусек, діал. сус «сосок» — S. I 110, пор. також нім. Zitze «сосок» та ін., див. Sk. III 244]. Вживані нині в розмовному мовленні *циця, цицька* [СУМ XI 223, діал. *ціцька* — Он. II 354, *ци́ц'ка* — деякі закарпатські говори] фіксуються з XVI ст.: *цицька,* которую есь зосъсавъ [Укр. лекс. 403], сосецъ...: *цицокъ, -ки, цицка...* [Бер. 119], Халдѣа: ...а(б) якобы *ци(ц)ки* [240]. Діалектний варіант *цицьок* [Чоп. 423] зберігає давній граматичний рід (як *съсъкъ*).

Без специфічних змін в українській мові функціонують такі давні анатомічні номени, пов'язані з частинами тіла й органами, характерними тільки для тварин (більшості чи окремих видів): *ріг, грива* [діал. також *гри́вна* — Чоп. 60; *гри́вно́* — ЛАЗ II № 146; граматичний середній рід — аналогія до *вôлôс'а*], *вовна, руно* [діал. і *ру́на* — АУМ II № 292; AGB I № 64; *-а* під впливом *вовна*], *шерсть* [із *серсть,* дисиміляція двох *с*; діал. *серсть* — Чоп. 361, *сир'с'ц'* — Закарпаття; *серстина* — Ж. 862, *серст'*, *серс'*, *серс'ц'*, *сêр'с'т, сирс'т'* — Stud. 88, 98], *щетина* [діал. *шчітина, шчітіна, шчітчина, шчотина* — Stud. 88; вплив *шчітка, шчотка*], *пух, перо, рило, гребінь, жало* [діал. *жило́* — Ж. 222; Гр. I 484; Закарпаття; під впливом *жила* [?] або перехід *а* > *е* > *и* після шиплячого; пор. протилежне явище — *е* > *а* після *ж*: *залізо* < *жалізо* < *желѣзо;* не виключена й контамінація давнього *жагало* «жало»: дияволя *жагала* — Н. Ч. 294 — та *жи́гало* «все з гострим кінцем» — Ж. 222, «залізний стрижень для пропалювання дірок у дереві» — СУМ II 528; пор. також *жигати* «кусати жалом, хоботком, жалити» — там же], *вим'я* (деетимологізація призвела до виникнення численних варіантів: діал. *вімня, вумено* — Дз. 154, vu(i)mia, vuimn'a — Панькевич 75, 243, *вýмн'а* — центральні закарпатські говори; в одних говорах тут *ви-* > *ві-*, як у гуцульському *вібрати* «вибрати», переміщення артикуляції *и* вперед під впливом губного *в*; у частині закарпатських говірок форма *вýймн'а,* очевидно, виникла під впливом дієслова *(в)ýмн'ати* «вим'яти», адже в них префікс *ви-* рефлексується як *у-*: *ýйти* «вийти»; коли це справді так, то *вýмн'а* — гіперистичне ў-кання, що виникло на межі з укаючими говірками; в деяких північних говорах *йи́мйа* — АУМ II № 19; асиміляція *в* до *й; ги́мйа* — АУМ II № 19; з *йи́мйа* — дисиміляція), *хвіст* [діал. *фіст* — АУМ II № 86], *крило, копито* (діал. *копит* — Ж. 364; Гр. II 281; аналогія до *ніготь, кіготь; копы́та* в деяких говорах Закарпаття — аналогія до *нога́, ла́ба* «нога тварини, лапа»),

лій, ікра, яйце: cornu *рогъ* [Слав. 144], *Рогомъ* ти(мъ) чешись яки(й) є(ст) [К. З. 244]. *грива* iuba [Слав.— Кор. 441], У клячи *грыва* довга... [К. З. 251; див. ще: Т. 606], мыта имуть дати... отъ *волны* и отъ овчины [ССУМ I 190], волна: *во(в)на,* а(л)бо стры(г) [Бер. 17; див. ще: Т. 280, 295], Що у водѣ то рыба, а що в *пѣрю* да в *ше(р)стѣ* то мясо [К. З. 257], setae *щетини,* власи тве(р)дия [Слав. 371], hirtus *щетиновати(й)* [219], перїє: *пѣрѧ,* або *крыло, перо* [Бер. 81], crista *гребен(ъ)* у кура, чубъ [Слав. 147], стрекало...: *жа́ло,* ѡстенъ... [Бер. 122], aculeus *жало* [Слав. 67; див. ще: Т. 899], ѡпашъ, ѡшибъ *хвостъ* [Лекс. пр. 187], cauda оши(б), *хво(ст),* ... хоботъ [Слав. 115], Якъ в за(й)ца *хвоста* [К. З. 260], в конецъ *хвоста* [Кн. 12], ala *крыло,* паха [Слав. 76], ноготы: *копыта* [Бер. 240], vngula *копито* [Слав. 417], Ко(н) на чотыро(х) *копыта(х)* да спотыкаєтсѧ ... [К. З. 230], Мнихове Латинскїи *лой* ідять [Пал. 1094], *икрà рыбїѧ* oua piscium [Слав.—Кор. 454], *яєць ѡзми* с ко(л)ко коурѧчи(х). и выбери з ни(х) жо(л)тки [Трв. 52], ouum *я(й)це* [Слав. 29б], *Яица* куре(и) учать [К. З. 258].

Варто згадати, що в одній давньоруській пам'ятці старослов'янського походження виступає назва *запъртъкъ* < < zaрьrtъkъ [Mach. 710]: Разби *запрътъкъ* его [Ср. I 938]. Немає сумніву в тому, що вона існувала й у живому мовленні східних слов'ян доби Київської Русі. Слово понині зберігається — *запорток* «яйце-бовтун, з якого не може вивестися курча» *(розм.)* [СУМ III 274]. Назву пов'язують із праслов'янськими дієслівними коренями рьrtiti > *пъртити,* *porti > *пороти* або з індоєвропейським коренем *per- «народжувати» [Преобр. 242; Sk. III 643; ЕСУМ I 379 та ін.].

До давніх утворень належить також іменник *выпоротокъ,* що засвідчується з старослов'янським префіксом — *испоротокъ:* От него же кесареве ромьстии цсреве наречни быша, еже есть сказаемо *испоротокъ* по римьскому языку [СлРЯ VI 285]. Його континуант зберігся в українській мові — *випороток* «недоношене маля тварини, яке виймають з тіла убитої або загиблої матері» [СУМ I 458]. У староукраїнський період це слово мало значення «дитя, випороте з утроби матері після її смерті»: Кіесаръ, ла(т): цѣсаръ, *выпорото(к)* ѡ(т) выпоротѧ ма(т)ки з(ъ) живота на(з)ва(н) [Бер. 215]. Почому то сѧ тот Ірод называет *випоротком?* а то для тои рѣчи... Дитина сѧ метала живаѧ у чревѣ єѧ. Видѣвши то пнове казали єи роспороти и дитину винѧти живую... потому то сѧ онъ називает *випороток* [Т. 432]. Очевидно, внаслідок взаємодії близьких за звуковим складом слів *запорток* та *випороток* з'явилося контаміноване *випорток* «мертвонароджене маля, викидень»: *випо(р)токъ* или дитѧ изве(р)женоє [Син. 105], *випор-*

ток «мертвонароджена тварина» [Гр. I 178]. У результаті взаємодії слів *випорток* і *випороток* в останнього з'явилася семантика «мертвонароджена дитина» — извергъ: недоносокъ, вывергъ, албо дитѧ мертвонароженоє, *выпоротокъ* [Бер. 45]. Пор. ще: *випорок* «передчасно народжений», *випорток* «передчасно народжений», «нероба, ледащо» [Ж. 82].

Українська мова успадкувала номен *чешуя,* але він рано починає витіснятися назвою *луска* < luska, про що сигналізує П. Беринда введенням старовинної лексеми в реєстр свого словника: чешуѧ: *луска* рыбѧѧ [Бер. 157]. З(ъ) звѣрѧ(т)... которыи не маютъ пюръ и *луски* [Гал. Кл. Чеп. 101], пор. ще: очи сѧ єму отворили и як *луска* з очей его спала [Ж Вол. 205]. Давня назва виступає в насиченому церковнослов'янським матеріалом творі Є. Славинецького: squama(e) *чешуя* [Слав. 378]. Її корінь залишився в складі діалектизму *чешушатий* «лускатий, лускоподібний» [Ж. 1070]. Первісне значення назви *луска* — «лушпина». У закарпатському діалекті *луска́* — це і «луска», і «лупа» [Чоп. 172].

Номен *лупа́* «маленькі часточки рогових клітин і шкірного жиру, що утворюються біля коренів волосся на голові» [СУМ IV 556], має праслов'янську етимологію — lupa (дериват від lupiti — S. V 318], але в українську писемність потрапляє досить пізно [Б.-Н. 213].

Спеціальної уваги потребує континуант давньоруського номена *кълъ* та похідні від нього. Теперішня українська нормативна форма *ікло* виникла внаслідок розвитку початкового *і (и)* перед *к*, після котрого занепав редукований. Тотожний факт маємо і в прийменнику *ік (ик)* < *къ,* який засвідчується в українських текстах, починаючи з першої половини XV ст.: печать *ик* сєму ли(с)ту; придано *ик* манастирю [ССУМ I 430], рекль *ик* нимъ [ПЄ 326], *ик* столу [К. З. 297]. Очевидно, приблизно в XIII ст. з'явився приставний *и(і)* в номені *икло (ікло).* В говірках функціонують континуанти *кълъ (къло)* (деякі словотвірно модифіковані) та деривати без вторинного початкового *і(и)*: *клы* (мн.) [Б.-Н. 167], *клова, кловаки, кла* (мн.) [Ж. 349], *клы* (мн.) [Чоп. 150], *кло, кла* (мн.) [Гр. II 252], *кло* [MRSz. 408], *кла* (мн.) [Он. I 355], *кловатий* «кривозубий» [358], *клик* «язичок у народного музичного інструмента дримби» (Закарпаття). Очевидно, вже в діалектах праслов'янської мови демінутиви від къlъ (чоловічий рід), къlо (середній рід) «ікло», зокрема къlъсе > *кълъцє,* къlьсь > *кольць,* були перенесені на позначення стебла на початку його розвитку, проростання його з насіння. Таке стебельце, справді, в більшості рослин має форму невеликого ікла.

Фонетично закономірним континуантом давнього деривата — дедемінутива *кълъцв* є діалектний закарпатський номен

ко́льце [Чоп. 153], *ко́лце* «кільчик» (перехід *ъ* > *о* в новозакритому складі), від якого утворено дієслово *ко́лчити* «кільчитися». У літературному *кільчик* < *кольчик* < *кълчикъ* < *кълць* < kъlъ незакономірний *і* пояснюється аналогією, вторинним зближенням із *кіл (кола)* або *кільце (коло)* [ЕСУМ II 444]. Виведення українського слова з праслов'янського kъlъ «кільчик» (буквально — «те, що коле») [ЕСУМ II 444] — неправомірне, бо наведене праслов'янське мало семантику «ікло», а не «кільчик».

Діалектний дериват *кловатий* «кривозубий» [Он. I 358] дає підставу на основі *кълъ* етимологізувати старокиївський топонім *Кълов*ъ (пор. сучасний *Кловський узвіз*): сташа ѡ(т) Золоты(х) воротъ... до Лѧдьскихъ воротъ. а ѡ(т)толѣ ѡли до *Клова* [ЛК 428; інші етимології див. ЕСЛПР 68].

Похідним від *кло* [ЕСУМ II 226] є говіркове слово *за́кло* «ділянка землі, яка заходить у чужу землю» [Гр. II 50], «частина місцевості, оточена з трьох боків ярами»; «затока», «крутий згин дороги» [Лис. 78], *за́кло́* «крута зміна напряму річки» [Ник. 35].

Лексема *сало* протягом усієї історії української мови вживається стосовно тварин і як назва продукту харчування, ліків тваринного походження: листѣ бѫкви(ч)ного то(л)ци [с] стары(м) *сало(м)* [Трв. 53], И *сало* потало, и ко(в)баса(м) лихо стало [К. З. 229]. Звичайно, номен *сало* означав підшкірне відкладання жиру в тілі всякого живого організму, але найчастіше вживався стосовно тварин. У закарпатському діалекті *са́ло* — назва внутрішнього жиру, здору [Чоп. 355] (поняття «сало» в закарпатських говорах передає дериват *солонина* < slanina, пор. *солоний* < slanъ(jь)).

Найменування *морда* зберегло значення «передня частина голови тварини»: абы цѣлаѧ *мо́рда* конска була въ той парѣ теплой [Кн. 29], та вже принаймні від кінця XVI — початку XVII ст. у східнослов'янських мовах воно вживається як згрубіла номінація людського обличчя, голови: Да коли жъ бы я гетого чорта кулакомъ въ *морду,* или по лицамъ... [Хрэст. 317], Юпитеръ пидпивши,... И *морду* на плече склонывши [Котл. Ен. VI 35].

Давній дериват *окорок* в українській мові втратив термінологічно-анатомічне значення й нині в літературній мові зрідка вживається тільки як назва продукту харчування [СУМ V 676]. У староукраїнській мові XVIII ст. він виступає не тільки з семантикою «окіст, лопатка або стегно туші тварини», але, мабуть, і з давнішим значенням — «стегно тварини (живої)»: на заднемъ правомъ *окороку...* тавро [Горобець 43]. У говірках старовинну назву *окорок* перенесено на верхню частину мітли [Ж. 565]. Праслов'янське *korkъ «нога від боку

(клуба) до стопи» мало фонетичний варіант krokъ [ЭССЯ XII 183], континуантом якого в українській мові є слово *крок* — поприще: миля... в то(й) замыкается ѧ̃ *крокѡвъ* [Бер. 88]. Для трактування українського *крок* як запозичення з польської мови [S. III 121] немає надійних критеріїв. Лексема поширена на всьому українському ареалі, навіть у закарпатських говорах, котрі активних контактів із польською мовою не мали.

Мікрогрупа давніх слів на позначення матеріальних результатів функціонування живого організму протягом віків не зазнала помітних кількісних змін: *сльоза* (діал. *слеза, слиза, слыза, сліза, слоза, сл'уза, сл'еза, сл'иза, слза, ш'л'оза* — Stud. 95; АУМ I № 33, 84; II № 68), *пітт, слина, сопля* (частіше мн.— *соплі*), *молозиво* (на великій території витіснено східнороманізмом, що виступає в найрізноманітніших звукових формах: *курáстра, корáстра, курáйстра, кулáстра, кул'áстра, колáстра, кул'áйстра, кол'áйстра, курáста, квáстро, корáздр'е* — AGB I № 63; Клепикова 109—116; рум. colast(r)ă, молд. *коластрэ* < лат. colostra — Клепикова 115), *молоко, сім'я, сеч,* частіше — *сеча* (кінцевий *а* — під впливом *моча,* на що вказує й наголос; діал. *сєч* — Лис. 193, *щина* < *сьчина* — Ж. 1105), *павутина, павутиння* (зб.) (*в* для усунення зіяння; *-тина, -тиння,* мабуть, за аналогією до іменників із суфіксами *-от-ина, -от-иння: блювотина, харкотина, мокротиння;* висловлено пояснення форми з *-т-* як результату впливу номена *паук* — Ф. III 219; менш ймовірне пояснення її як наслідок схрещення давнього *паучина* і вживаного тепер в російських говірках із цим значенням слова *путина,* похідного від *путо* — Ф. III 219, адже в українських говірках такого діалектизму не виявлено; проте вплив дієслова *путати* не виключений; давня форма існує в українських говірках: *павучина* — Чоп. 245; Гр. III 85), пор. ще: *блювотина* (*-ю-* в цьому іменнику — наслідок впливу дієслова *блювати,* у якому *ю* — результат аналогії до особових форм: *блюю* і т. д.; діал. *блюватинá* — закарп. говори, вплив *блювати*): оуздоровлѧе(т) ѡчи с которыхь *сє(лъ)за* тече(т) [Трв. 53], lachrima *слеза* [Слав. 248], зъ... очей *слезы* такъ шли [Гал. Кл. Чеп. 297], буде(т) ли *потѣти* здравь буде(т) [Трв. 52], sudor *потъ* [Слав. 387], Роби до *поту*... [К. З. 263], плюновеніє: *слина* [Бер. 83], *сѣмене(м)* [62], sputum *слина,* плюновеніє [Слав. 378], муха *сопліє* з носа [277], пор. також: stiria капля зме(р)злая, *сопел(ъ)* [380], galactopota *молочъко* [205], semen племя, родъ, *сѣмя* [367], aranea *паучина* [89], выиде(т) *блюватиноѩ* а(л)бо задо(м) [Трв. 55], vomitus *блеватина (блевотина)* [Слав. 418], *блевотина* vomitus [Слав.— Кор. 428].

Деривати старовинної назви *въз(ъ)грю* залишилися в діалектному мовленні: *віскряк* «шмаркля» *(вульг.),* «шмаркач»

(лайл.) [СУМ I 684], *оскряк* [Гр. II 68], *віскривий* «сопливий», *віскривець* «сопливець» [I 241], *возґривий* «сопливий» [Ж. 116]. Очевидно, з давньою основою *возгр-* пов'язане дієслово *базграти* «невміло малювати, писати», що виникло з префіксальної форми **обвазграти* (пор. ще рос. *вазгать*). Допускається запозичення слова з польської (bazgrać) мови, де воно вважається новотвором неясного походження (ЕСУМ I 114; S. I 29; пор. і ЭСБМ I 275].

Прямого континуанта назви *мѣсячина* в староукраїнській мові не виявлено, проте засвідчуються кілька назв відповідного стану жіночого організму: котораѧ жена *мѣся(ч)ноѩ* болесть тръпи(т) [Трв. 51], menstrua *мѣсячни(й)* недугъ же(н)ски(й) [Слав. 267]. У обстежених текстах XVIII ст. фіксується складна номінація *мѣсячноє одхожденіє:* Когда *мѣсячноє о(д)хо(ж)деніє* zадержи(т)ся... ѡзми яловцю... узнаешъ помощъ [ЛГП 48]. Унаслідок елізії іменника відбулася субстантивація відповідного прикметника — *місячне* (діал. *місячка* — Ж. 444; Гр. II 433; введено в клас іменників за допомогою суфікса *-ка* прикметник *місячна* [хвороба]).

В українських говорах зберігаються старовинні утворення *мочь, моча, міч* (род. відм. *мочи*) [Ж. 445], *моча́* [Ж. 455; Он. I 454]: lotium *мочъ, урина...* [Слав. 257], urina *мочъ, моченіє* [418], на глухоти найлучша є(ст) *мочъ* заяча, то є(ст) *урина*, або сцѣятика [ЛГП 34]; пор. ще: с того дей збитя... кровю *мочилъ* [Арх. ЮЗР 3/VIII 381]. Як бачимо, уже в XVII ст. в українській писемно-літературній мові вживається латинізм *урина*. Евфемізми *лайно, гной* та *мотило* також вживалися в староукраїнській літературній мові: мотыло *лайно* [Лекс. пр. 185], мотыла: *гной, лайна* [Бер. 65], дѣра превету в(ъ) яму *мотылную* [119], merda *моти(л), ла(й)но,* г н о (й) [Слав. 267], bulbito дѣти(н)ны(м) *гнов(м)* мажу, каляю [106], *лайно* собаче бѣлоє [Кн. 28], возми *лайно* кокоше бѣле [ЛГП 32]. Мабуть, назва *мотыло (мотыль)* була книжною, бо ніяких слідів її в сучасному мовленні не знайдено. Континуанти іншого стародавнього евфемізму та похідні від нього утворення нині є діалектизмами: *ла́йно, лайня́* «нечистоти, кал, послід» [Ж. 396], *лайно́* «кал, послід, гній» [Гр. II 342], *лайно́* «ряднина, в якій виносять сміття» [Лис. 112], *лайнак, лайняк* «кал, послід тварин» [СУМ IV 159, 438]. Із семантикою «послід» назва *гній* функціонує в діалектному мовленні [Гр. I 294]. Слово *кал* із значенням «послід, екскременти» російські пам'ятки фіксують від XV ст. [СлРЯ VII 32]. Напевне, воно в українській мові також старовинне, адже в народному мовленні дериват-дієслово *каляти* вживається як евфемізм [Б.—Н. 178; Ж. 331; Гр. II 212].

Успадкована давньоруська назва *желоза* протягом історії

української мови зазнала фонетичних змін: спочатку після *ж* звук *е* перейшов в *а*, а згодом сталася асимілація *ж* до *з*: *желоза* > *жалоза* > *залоза* (подібний розвиток стався в *желѣзо* > *залізо;* інакше виникнення форм *залоза, залізо* пояснюється в ЕСУМ II 229: желѣзо > *желізо* > *зелізо,* а далі — зближення початкового *зе-* з префіксом *за-*).

Термін *залоза* вживався головним чином на позначення гланд [Гр. II 60; пор. також: *залозуватий* «хворий на гланди», *залозувати* «хворіти на гланди» — Гр. II 60], опухів [Б.-Н. 145; Ж. 254]. Уже в XIX ст. фіксується й сучасне значення [Ж. 254], яке остаточно закріпилося в 20—30-х роках XX ст. [Нос. 32],— «орган, що виробляє необхідні для організму речовини або видаляє кінцеві продукти обміну» [СУМ III 193]. Це сталося, звичайно, під впливом значення латинського терміна glandula, первісне значення якого — «шийна залоза» [ЛРС 456].

Множинна форма *залози* тепер означає «гостре інфекційне захворювання коней, що супроводжується запаленням слизової оболонки носа та глотки, нагноєнням підщелепних залоз...» [СУМ III 193]. Така семантика виявлена у XVIII ст.: Аркгамакъ мой турецкій захоровалъ на *залози* [Я. М. III 357].

Старовинна фонетика збереглася в дериваті, котрий функціонує в окремих карпатських говорах: *жел'ізниц'а, жил'ізниц'а* «набряк, (гнійне) запалення лімфатичних вузлів» [центральне Закарпаття], *желізниця* «тверда пухлина; тверда пухлина з нагноєнням» [Чоп. 91; MRSz 362].

Успадкований давньоруською мовою праслов'янський дериват від duxъ — duša (<duxja) > *душа* засвідчується не тільки з основною семантикою безсмертної нематеріальної субстанції, здатної існувати поза тілом: [князь Борис] оусъпе предавъ *дшю* свою въ роуцѣ ба жива [Усп. зб. 49], [після непритомності князь Василько] впроси воды. ѡни же даша ѥму. и испи воды и вступи во нь *дша.* и оупомануса [ПВЛ 261], не ...погубите *дшѣ* своєѣ [МП 245], але і з іншими значеннями, зокрема такими: *1.* «внутрішній психічний світ людини, характер»: бѣ оу него снъ красенъ лицемъ и *дшею* [ПВЛ 82], *2.* «жива людина»: ни права ни крива не убиваите ... аще будеть повинен смрти. а *дша* не погублаєте [МП 245], *3.* «людина (при вказівці на кількість)»: Половци... взаша *дшь* боле тмы. а ины а исѣкоша [ЛК 508], в Нѣмцихъ выше(д) море и потопило землю... боле шьстидесать. тысачь *дшь* потонуло [ЛГВ 896]. Ці та інші особливості семантики давньої лексеми дійшли до нашого часу [СУМ II 445—447]: хотечи *душу* спасти; богъ прости

ємоу *душу;* ни жа(д)на *дша* да не имає(т) жадного примѣсу [ССУМ I 333], спасеніе и святусть *души* его; не каждуй *души* вѣруйте [Укр. лекс. 91], дхъ, *дша* [Зиз. 44], *душа* ѡ(т) ѕлобы ята бывши всѣхъ безумнѣйши бывает(ъ); духъ: *душа,* животъ [Бер. 33], anima *душа* [Слав. 83] та ін.

Історію лексики на позначення дій живого організму, фізіологічних відчуттів, психічних почуттів, їх зовнішніх виявів, фізичного стану людини тощо за браком місця не розглядаємо. Давньоруський матеріал викладено в нашому розділі курсу «Історії української мови. Лексика і фразеологія» [Винник та ін. 37—63]. Про наявність чи відсутність відповідного слова в сучасній українській мові можуть свідчити сучасні еквіваленти, що в дослідженні даються при давньоруських лексемах.

Деякі узагальнення

Давньоруська мова володіла розвиненою лексико-семантичною системою, що склалася на грунті багатої праслов'янської спадщини.

На базі праслов'янських слів та значень відбувався розвиток специфічних елементів, котрі разом із особливостями інших рівнів системи чітко окреслили давньоруську мову як лінгвофеномен в ареалі Славії. Внаслідок прямих і опосередкованих контактів давньоруської мови з іншими мовами в її лексичну систему ввійшли запозичені слова, але кількість їх у досліджених лексико-семантичних сферах порівняно невелика. Найпродуктивнішими були зв'язки давньоруської писемно-літературної мови із старослов'янською. Через старослов'янську прийшла більшість грецизмів, проте існували й прямі контакти з грецькою мовою.

На фоні давнього спільного східнослов'янського лексичного фонду окреслюються діалектні ареали, але точні межі їх тепер визначити важко через те, що збережені писемні пам'ятки неоднаковою мірою відображають живе мовлення різних територій давньої Русі, а сучасне поширення континуантів давніх слів, котрі характеризуються як специфічні елементи, не завжди відбиває стан X—XIII ст. Нині такі лексеми можна орієнтувати на великі й нечітко окреслені ареали: північ, південь, південний захід і т. п. Однак, гадаємо, що теперішній суцільний ареал слова на території певної східнослов'янської мови вказує на максимальну поширеність лексеми на відповідних територіях давньої Русі. Зокрема, поширеність специфічного слова або його деривата в усіх наріччях української мови маніфестує наявність конкретного елемента

в більшості південних давньоруських говорів. Особливо показовими в цьому відношенні є крайні західні діалекти української мови, особливо закарпатський, розповсюджений в географічно ізольованому ареалі, політично відірваному від решти східних слов'ян приблизно від XIII ст. Щоправда, давні ареали протягом історії могли звужуватися або розширюватися. І не завжди південноруські діалектизми потрапляли в писемність X—XIII ст. (напр., *хмара*). Напевне, існували й деякі локальні південнорусизми, ареал яких охоплював тільки частину говорів (напр., *лѣпъкъ* «ліпок», *горуна* «гірчиця»). Південноруські діалектизми, з одного боку, є праслов'янською спадщиною (напр., *ирьи* «вирій»), а з другого — місцевими новотворами (напр., *прикрутъ* «з невеликою крутизною»). Окремі діалектизми праслов'янської спадщини занесено з півдня на північ Київської Русі, хоча не виключено, що наявність слова в російських говірках вказує на більший ареал слова в X—XIII ст. (напр., *ирьи*, укр. *вирій, ирій* і под., рос. в'ятськ. *ирей* «сильний вітер» — СРНГ XII 28).

Не в усіх лексико-семантичних макрогрупах давньоруської мови удалося виявити гіперномени — родові назви (типу *человѣкъ, животина*). Можливо, вони просто не потрапили в писемні пам'ятки, проте не виключено, що їх ще не було в мові. Часто вона обходилася узагальнюючим видовим найменуванням (наприклад, *трава* чи *зельє, кустъ, дерево* при відсутності виразної назви для поняття «рослина»).

Українська етнічна мова як сукупність територіальних відгалужень та писемно-літературної норми (до XIX ст.— узусу) і в старожитню добу і нині майже повністю (іноді з незначними афіксальними модифікаціями) утримувала й зберігає свою давньоруську спадщину — праслов'янську лексику й східнослов'янські неологізми. Проте континуанти багатьох давньоруських елементів нині функціонують тільки в українських говірках, утворюючи більші або менші континентальні, острівні, окраїнні, окраїнно-острівні ареали (напр., *почка, жолудок* і т. д.). Про ізоглоси таких одиниць у староукраїнську епоху говорити рано, оскільки силу-силенну українських пам'яток ще не опубліковано й не обстежено.

Деякі давні слова в літературній мові функціонують на правах архаїзмів, історизмів або вводяться в художні чи наукові твори при зображенні й дослідженні епохи X—XIII ст.

В українській мові збереглася також більшість запозичень, що ввійшли були в живе давньоруське мовлення. Засвоєна лексика (особливо старослов'янська), яка функціонувала в літературній мові X—XIII ст., до нашого часу дійшла тільки частково. Однак книжно-церковнослов'янські елементи в староукраїнській писемній мові XIV—XVIII ст. трималися до-

сить міцно. В літературно-мовній практиці окремих сфер суспільства старослов'янські запозичення певні позиції зберігали навіть у XIX ст., насамперед у Галичині, на Буковині й Закарпатті.

Лексика, що позначає навколишній світ і процеси, котрі в ньому відбуваються, та людину як частину природи, не тільки в своїй базовій (ядровій) частині, але й великою мірою у периферійній виявляє разючу тривалість, постійність. Разом із тим вона відкрита й динамічна. Твердження про те, ніби чим більший проміжок часу минув, тим більше ймовірності, що дане слово вийде із вжитку [Арапов 25],— гіпербола. Живучість лексеми не залежить від її віку.

Тривіальною істиною є те, що доля певної лексеми з її значенням тісно пов'язана з долею денотата, з його властивостями. Перенесена на інший об'єкт, вона зберігається (звичайно, з новим значенням), незважаючи на те, що первісний об'єкт, позначуваний нею, перестав існувати. Звичайно, частина слів у мові взагалі або окремих її територіальних відгалуженнях виходить із активного вжитку (напр., *хълмъ*). Корені (основи) таких лексем можуть зберігатися в дериватах (пор. діал. *чешуйшатий*).

Життя слова залежить не тільки від долі денотата, але й місця лексеми в системі, особливо від парадигматичної співвіднесеності з іншими спільнокореневими елементами. Наприклад, давня назва *стьбль*, етимологічно затемнена й позбавлена лексичної парадигми, була витіснена словосполукою *дикий кіт (дика кішка)*.

Лексема може піти в небуття тільки тоді, коли жива мова або діалекти не мають писемної традиції (особливо — безперервної). У мові, котра має тривалу писемну традицію, слова, що перестають функціонувати, зберігаються, будучи зафіксованими в писемних пам'ятках. Вони входять в інертний фонд її. При потребі вони можуть знову залучатися до вжитку, нанасамперед як архаїзми, історизми, як засоби відтворення попередніх епох (пор. історію ботанічного номена *евшан*).

Отже, словниковий запас живої мови, що нагромадився протягом її історичного усного та писемного функціонування, складається з трьох шарів: а к т и в н о г о, широко вживаного у різних сферах життя, п а с и в н о г о, в який входять лексеми, котрі час від часу використовуються у мовній практиці,— архаїзми, урочисто марковані елементи, тощо (пор. *чоло, уста* і т. д.), та і н е р т н о г о (пор. д.-р. географічний номен *шеломя*), який у даний період життя мови не використовується: елементи його існують як фіксації в неопрацьованих або лексикографічно впорядкованих текстах. Протягом історії відбувається рух лексики з одного шару в інший. Зви-

чайно, цей процес найбільш жвавий у напрямку від активного фонду через пасивний в інертний.

Важливими в історичному функціонуванні лексеми є її фонетична й семантична тотожність у кожний конкретний відрізок часу.

Зовнішню своєрідність давньоруській спадщині української мови в порівнянні з відповідною спадщиною російської й білоруської мов надали звукові (фонологічні) закономірності. І як би далеко вони не заходили й не змінювали фонетичний вигляд слова, воно ідентифікується з відповідним давньоруським. Оскільки протягом історії консонатизм виявився загалом стабільнішим і не зазнав таких великих змін, як вокалізм, голосні є тим каркасом, на якому в першу чергу тримається звукова ідентифікація слова від покоління до покоління, хоч у цьому беруть участь і найстабільніші елементи вокалізму.

У збереженні словом своєї закономірної фонетики вирішальну роль відіграють його лексико-семантичні й граматичні зв'язки з іншими словами того ж кореня (основи) та словотвірна парадигма, в яку воно входить, можливість елементарно етимологізуватись у свідомості мовців, тобто здатність зберігати певну мотивованість у колі споріднених елементів.

Лексема, яка не має опори в словотвірній парадигмі, як правило, зазнає незакономірних фонетичних модифікацій, деформацій, навіть деструкцій (пор. *бъчѣла — бджола, ястрѣбъ — яструб, вѣверица* — діал. *ловирка* тощо). Причиною нерегулярних звукових змін часто бувають емоційні чинники. Часом спричинені емотивними факторами фонетичні зміни охоплюють багато лексем, «нейтралізуються» й виявляють тенденцію до регулярності. До таких належить перехід початкового приголосного *с* перед *к* у *ш* (пор. д.-р. *скора — скорина, скоролупа* — укр. *шкіра, шкура, шкорина, шкаралупа,* а також *шкварити* при давньому *сквара* «чад спалюваних тварин» і т. п.).

Великі звукові, тобто формальні, зміни призводять до послаблення, а згодом — до втрати етимологічних зв'язків слова (до деетимологізації). При цьому варто згадати спостереження М. Мюллера: «Слова чинять опір фонетичному нівеченню, поки живі й зрозумілі; але як тільки вони, так би мовити, гублять присутність духу, в них з'являється фонетичне нівечення...» [Мюллер 33]. Парадоксально, але часте вживання повнозначного слова сприяє збереженню його звукової оболонки, закономірної з погляду історії мови. Деструкції зазнають переважно низькочастотні лексеми. Оскільки носії мови прагнуть до введення лексеми в яку-небудь парадигму (лексичну, «етимологічну»), починається процес «реетимоло-

гізації» слова шляхом зближення його із співзвучними елементами, забезпеченими достатньою лексико-дериваційною парадигмою; в ньому відбуваються індивідуальні фонетичні зміни. Найчастіше такі випадки спостерігаються в живому мовленні, в діалектах (говорах). Традиція писемної фіксації слова в літературній мові сприяє збереженню його фонетичної оболонки. Вона стоїть на перешкоді тенденції незакономірним звуковим модифікаціям, деструкціям. У зв'язку з цим результати нерегулярних фонетичних змін найчастіше виявляються в діалектному середовищі.

Протягом історії в успадкованих давніх лексемах відбуваються також морфологічні та словотвірні модифікації, спричинені прагненням до увиразнення граматично-родової характеристики лексеми, що найяскравіше виявляється в переході іменників жіночого роду з кінцевим приголосним у коло слів на *-а* (пор. д.-р. *мышь, вѣшь* — укр. *миша, воша*) або ускладненні їх суфіксом *-к-а* — типовим формантом назв жіночого роду (пор. д.-р. *печень, селезень* — укр. *печінка, селезінка;* не виключено, що в таких випадках маємо утворення з демінутивним суфіксом *-к-а*, які з часом утратили значення здрібнілості). За допомогою суфіксів не тільки увиразнювалася граматично-родова характеристика слова, але й підкреслювалася вказівка на фізичну стать у семантиці (пор. д.-р. *чьрвь, гусь* — укр. *черв'як; гуска — гусак*). Оскільки суфіксальні елементи в таких випадках майже або зовсім нічого нового не вносять у семантику давніх лексем, відповідні слова з погляду історії можна ідентифікувати із старовинними назвами, незважаючи на те, що давньоруські найменування та їхні українські континуанти є структурно відмінними. Можливо, ці тенденції діяли в парі з тенденцією до збереження двоскладових лексем у мові, уникнення односкладових повнозначних слів, котрі з'явилися після занепаду кінцевих *ъ*, *ь*. При цьому варто згадати, що в прабореальній мові — предкові індоєвропейської прамови — лексика складалася саме з двоприголосних кореневих слів [Андреев 4].

Для уникнення омонімії, що виникла внаслідок розщеплення первісно єдиного значення на два самостійних, нерідко вживалися демінутивні форманти (напр., *мошна — мошонка*). Демінутиви згодом утратили значення здрібнілості.

Південноруські лексичні й семантичні діалектизми нині входять у фонд характерних елементів українського словника (деякі з них притаманні й білоруській мові та південноросійським говіркам; пор. д.-р. *рѣнь, пуща* — укр. *рінь, пуща* та ін.). Проте не всі такі елементи нині повністю охоплюють ареал української мови. Це, очевидно, зумовлене обмеженістю ареалів одних слів у минулому (напр., фітономенів *лѣпъкъ* >

ліпок, горуна > горунка — Наддніпрянщина, орономена *дѣлъ > діл,* род. *діла* — Карпати) та звуженням території поширення інших протягом історії української мови (напр., *вълна > вовна* «хвиля на воді»).

Причини виходу слова з активного функціонування, пересунення їх у пасивний фонд (історизми, архаїзми тощо) чи навіть повне зникнення їх з мовлення на певному етапі розвитку системи мови (всієї або окремих її територіальних відгалужень) — різноманітні:

1. Найпершою й очевидною причиною занепаду лексеми є зникнення відповідних денотатів із притаманними їм властивостями. При цьому деривати, що виникли в добу активного вживання такої лексеми, зберігаються у щоденній практиці (пор. історію номена *тур* та похідних утворень). Часом зберігається й первинне ім'я, перенесене через вторинну номінацію на інший об'єкт (пор. діал. *тур* «жук-олень»), але з первісною назвою вони вже не асоціюються (пор. *тур* і *турити, потурити, потурати,* діал. фітономен *турій язик,* річка *Тур'я* тощо).

2. Слово з непрозорою етимологією (що втратило внутрішню форму) може бути потіснене синонімом (пор. д.-р. *хълмъ, гърбъ* — укр. *пагорб*).

3. Протягом історії мова прагне звільнитися від омонімів або паронімів (пор. д.-р. *зорꙗ — зарꙗ* — укр. *заграва*). Одним із засобів усунення омонімії є засвоєння слова з іншої мови (пор. д.-р. *вълна* «хвиля», *вълна* «шерсть вівці» — укр. *хвиля* < п. fala < нім. Welle, діал. *габа* «хвиля» < уг. hab, *вовна* «шерсть вівці»).

4. Слово витісняється запозиченням (пор. д.-р. *пъчька* — укр. *нирка*).

5. Рідко спостерігається заміна запозиченого слова давньою питомою лексемою або новотвором на власному ґрунті. Такі явища спостерігаються переважно в літературній мові. Назви екзотичних об'єктів майже завжди є запозиченими.

Протягом історії мови в русі перебуває й семантика слова.

Дослідження лексики на позначення об'єктів та явищ навколишнього середовища зайвий раз підтверджує відомі положення про те, що важливими чинниками в розвитку семантики слів відіграють лексична метафора і лексична метонімія, а також дедемінутивація й деаугментативація (втрата коннотації збільшеності, згрубілості).

Історія лексики свідчить, що, як правило, в семантиці слова протягом тривалого часу або постійно зберігається домінантний елемент. Проте спостерігаються випадки набуття словом домінантної семантики іншої лексеми, яка позначає

суміжний чи подібний об'єкт (пор. д.-р. *лъбъ* «череп» — *чело* «лоб», *пальць* «великий палець» — *пьрстъ* «палець», *зорꙗ* «зоря, освітлення крайнеба перед сходом або після заходу сонця», укр. *лоб, палець, зоря* «зірка»). При цьому лексема, семантику якої взяла на себе інша, зберігає своє домінантне значення, але набуває різних коннотацій (пор. історію слів *чоло, перст* та ін.).

Лексема з перенесеною семантикою може спочатку мати емоційну маркованість, яка згодом стирається, і таке слово стає нейтральним (див. історію слів *рътъ, шлунок,* що первісно вживалися стосовно тварини) [пор. Русанівський 1988 95], а назва, потіснена іншою, в свою чергу, сама стає стилево маркованою (пор. історію слів *вуста, черево*).

Семантичні зміни не завжди охоплюють всю мовну територію (пор. загальноукраїнські *рот, чоловік* «мужчина» і діал. *чоло́* «лоб», *перст* «палець», *па́л'ок, па́лец'* «великий палець», *зо́р'і* «освітлення горизонту перед сходом чи заходом сонця», *черево* «живіт», *(в)уста* «вуса», *холод* «холодок», *студ'ін* «холод»).

Іноді в діалектах залишаються і мотивуючі основи і деривати *(розсілина, розпалина),* а в літературній мові тільки мотивуючі слова *(розпадатися, розсідатися).*

Лексико-семантичні зрушення розвиваються в мікрогрупах, а через них зміни відбиваються на відповідних більших системах.

Кардинальні зміни значення починаються в лексичних парах, зокрема: 1) синонімічних або дуже близьких за семантикою (пор. історію лексем: д.-р. *холодъ* «холодок» — *студень* «холод» — укр. літ. *холод* — *студінь* «великий холод, холоднеча»; д.-р. *ръжь* «жито», *жито* «злакові культури», *събожьѥ* «злаки» — укр. *жито, збіжжя; рож* — в інертному фонді; д.-р. *человѣкъ* «людина», *мужь* «чоловік, мужчина» — укр. *чоловік* «муж, мужчина», новотвір *людина*), 2) антонімічних (пор. д.-р. *густыи* «густий (стосовно текучих об'єктів)» — *рѣдъкыи* «рідкий (стосовно текучих об'єктів)», *частыи* «який складається із щільно розміщених однорідних предметів» — *рѣдъкыи* «який складається не з близько розташованих однорідних предметів» — укр. *густий* «густий (як про текучі об'єкти, так і про однорідні предмети, щільно розташовані поряд)» — *частий* «густий (про деякі предмети, розташовані щільно, поруч)» — *рідкий* «розташований, розміщений неблизько, нещільно один до одного (про однорідні предмети)», «який перебуває в стані рідини» — СУМ VIII 556; пор. і розвиток додаткових протилежних значень в антонімних парах: д.-р. *просторъ* «простір» → «свобода, воля, привілля» — *тѣснота* «тіснота» → «неволя, біда»), 3) в омонімах

чи співзвучних лексемах (пор. д.-р. *укропъ* «кип'яток», *кропъ* «кріп» — укр. діал. *опар* «окріп» — *опар* «кріп»).

Слова з конкретним значенням можуть набувати абстрактної семантики (пор. д.-р. *просторъ* «простір» → «свобода, привілля») і навпаки (що трапляється рідше; пор. діал. *свобода* «площа, з якої зібрано врожай і на якій можна випасати худобу»).

Розвиток семантики давньої лексики загалом ішов, з одного боку, в напрямку збагачення її новими елементами, розширення її, а з другого — звуження її, увиразнення домінантного значення, прагнення до того, щоб слово співвідносилося з одною домінантною семантикою, уникнення омонімії. Мабуть, у давнину абсолютних синонімів узагалі не було і слова чітко диференціювалися за домінантними значеннями. В міру віддалення людини від природи частина зовсім різних за значенням номенів (напр., лексем на позначення рельєфів) стала семантично зближуватися, але з поглибленням знання про зовнішній світ виникали нові слова. Це діалектичні процеси.

У досліджуваному словниковому масиві не виявлено випадків іманентного розвитку лексико-фонетичної і лексико-семантичної структур у зворотному напрямку. Очевидно, розвиток мовної системи загалом такої властивості не має на жодному із структурних рівнів.

Успадковані з давньоруської мови слова були і є мотивуючими основами безлічі нових українських лексем, а давньоруські значення — джерелом нової семантики. Давньоруська спадщина — основа лексико-семантичної системи української мови. Вона майже до деталей збереглася, становлячи величезний активний словниковий масив у діалектному мовленні і в літературній мові.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

анг. — англійське
араб. — арабське
б. — болгарське
блр. — білоруське
бойк. — бойківське
відм. — відмінок
в.-луж. — верхньолужицьке
гот. — готське
гр. — грецьке
гуц. — гуцульське
д.-в.-н. — давньоверхньонімецьке
дем. — демінутив
дит. — дитяче
діал. — діалектне
д.-інд. — давньоіндійське
д.-р. — давньоруське
жарт. — жартівливе
закарп. — закарпатське
заст. — застаріле
зб. — збірне
згруб. — згрубіле
здр. — здрібніле
знев. — зневажливе
і.-є. — індоєвропейське
ін. сп. — інший список (інші списки)
іран. — іранське
іст. — історичне
італ. — італійське
книжн. — книжне
лат. — латинське
лит. — литовське
літ. — літературне
мак. — македонське
мар. — марійське
мн. — множина
молд. — молдавське
нім. — німецьке
н.-луж. — нижньолужицьке
новогр. — новогрецьке
одн. — однина
п. — польське
півн. — північне
поет. — поетичне
полаб. — полабське
пор. — порівняйте
прасл. — праслов'янське
рідк. — рідкісне
розм. — розмовне
рос. — російське
рум. — румунське
серболуж. — серболужицьке
словен. — словенське
слов'ян. — слов'янське
слц. — словацьке
срб. — сербське
ср.-в.-н. — середньоверхньонімецьке
ср.-гр. — середньогрецьке
ст.-блр. — старобілоруське
ст.-герм. — старогерманське
ст.-п. — старопольське
ст.-рос. — староросійське
ст.-сл. — старослов'янське
ст.-уг. — староугорське
ст.-укр. — староукраїнське
ст.-ч. — старочеське
суч. — сучасне
с.-х. — сербохорватське
тат. — татарське
тур. — турецьке
тюрк. — тюркське
уг. — угорське
укр. — українське
фам. — фамільярне
фольк. — фольклорне
франц. — французьке
х. — хорватське
цсл. — церковнослов'янське
ч. — чеське
чагат. — чагатайське
чув. — чуваське

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

АВ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг./ Предисл. А. В. Стороженко.— Киев, 1892.— 112 с.

АВК — Акты, изданные Временною комиссиею... при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— Киев, 1849.— Т. 1—2.

АЖ — Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582—1583 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К. : Наук. думка, 1965.— 191 с.

АЖ 1605 — Актова книга Житомирського міського уряду 1605 р.: Рукопис / Зберігається в Центр. держ. іст. архіві України у Києві.— Спр. 2.— Оп. 1.— Од. зб. 4.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1846—1853.— Т. 1—5.

АКПС — Актова книга Київського підкоморського суду 2-ї половини XVI — середини XVII ст.: Рукопис / Зберігається в Центр. держ. іст. архіві України у Києві.— Фонд 4.— Оп. 1.— Од. зб. 1.

АЛ — Луцька гродська книга XVI ст. / Цит. за Т. Мат.

Ал. — Тишівська «Александрія» із початку XVIII ст./ Текст і язикову аналізу подає др. Панькевич І. // Наук. зб. т-ва «Просвіта».— 1922.— Р. 1.— С. 1—108.

Анф. — Анфологіон.— К., 1619.— 16, 1048 арк.

АО — Акти села Одрехови.— К. : Наук. думка, 1970.— 245 с.

АП — Книги третие мѣские Перятинские, споряженіе... в року 1683 // Стороженки : Фамильн. арх.— Киев, 1908.— Т. 6.— С. 1—388.

АПГУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. / Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912—1914.— Вып. 1—3.

А Пер. — Мотыженский архив: Акты Переясл. полка XVII—XVIII в.— Киев, 1890.

АРНГ — Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы / Под ред. Р. И. Аванесова.— М. : Изд-во АН СССР, 1957.— 1104 с., 279 карт.

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов.— Киев, 1859—1914.— Ч. 1—8.

АУМ — Атлас української мови.— К. : Наук. думка, 1984—1988.— Т. 1.—1984; Т. 2.— 1988.

Аф. — *Афанасьев-Чужбинский А.* Словарь малорусского наречия.— Спб., 1855.— 176 с.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1861—1892.— Т. 1—15.

Байки — Байки в українській літературі XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 199 с.— (Пам'ятки дав. укр. літ.).

Бг. — Богогласникъ.— Почаїв, 1790.— 296 арк.

БЕР — Български етимологичен речник.— София : Изд-во БАН, 1971—1986.— Т. 1—3.

Бер. — Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 271 с.

Б.-Н. — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Вид-во «Наукова думка», 1966.— 423 с.

Бов. — Похожденіе о прекрасном юноше и о храбром вытезе Бавве королевичу... (к. XVIII ст.) // Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.— С. 101—128.

БС — Біологічний словник / За ред. І. А. Підоплічка та ін.— К. : УРЕ, 1974.— 551 с.

БСЭ — Большая советская энциклопедия.— 3-е изд.— М. : Сов. энцикл., 1970—1978.— Т. 1—30.

Бял. — *Бялькевіч І.* Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 619 с.

В. — *Вишенский И.* Сочинения / Подгот. текста, вступ. ст. и коммент. И. П. Еремина.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955.— 372 с.

Ващ. — *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів:— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960.— 107 с.

В. В. — *Верхратський І.* Про говір батюків.— Львів, 1912.— 250 с.

ВВС — Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII-го века // Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді.— Ужгород, 1927.— Річник 5.

В. Д. — *Верхратський І.* Про говір долівський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.— 1900.— Т. 35—36.— Рік 9.— Кн. 3—4.— 127 с.

В. Зн. — *Верхратський І. Г.* Знадоби до словаря южноруського.— Львів, 1877.— 88 с.

В. Н. Зн. — *Верхратський І.* Нові знадоби до номенклатури і термінології природнописної народної.— Львів, 1908.— 84 с.

Вор. — *Воробкевич І.* Твори: В 2 т.— Львів, 1911.— Т. 2.

Вс. Г. — Уставная грамота новгородского князя Всеволода Мстиславича, данная в церкви св. Іоанна Предтечи на Опоках // Дополнения к Актам историческим / Собр. и изд. Археогр. комис. Спб., 1846.— Т. 1.— С. 3—5.

Гал. — *Галятовскій І.* Ключъ разумѣніѧ.— К., 1659.— 255 арк.

Гал. Г. — *Галятовскій І.* Грѣхи розмаитїи...— Чернігів, 1685.— 29 арк.

Гал. К. — *Галятовскій І.* Ключъ разумѣніѧ.— Львів, 1665.— 538 арк.

Гал. Кл. Чеп. — *Галятовський І.* Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга.— К. : Наук. думка, 1985.— 445 с.

Гал. Н. — *Галятовський І.* Небо новоє // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга.— К. : Наук. думка, 1985.— С. 242—343.

Гат. — *Гатцук М.* Українська абетка.— М., 1861.— 117 с.

ГНП — Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под. ред. С. Н. Валка.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949.— 407 с.

Голов. — *Головацкий Я.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси.— М., 1878.— Ч. 2.— 388 с.

Гр. — Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка.— К., 1907—1909.— Т. 1—4.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1982—1987.— Вып. 1—8.

Д. — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— Спб., 1880—1882.— Т. 1—4.

ДАБМ — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.— Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963.— 971 с.

Двор. — *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь.— 2-е изд.— М. : Рус. яз., 1976.— 1096 с.

ДГРС — *Дворецкий И. Х.* Древнегреческо-русский словарь.— М. : ГИС, 1958.— Т. 1—2.

Дей. — *Дейниченко Н. П.* Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі «Українська діалектологія» : (Методол. поради).— Суми, 1984.— 119 с.

Д. З. — Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин.— Л. : Изд-во АН СССР, 1932.— 166, 28 с.

Дз. — *Дзендзелівський Й. О.* Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови.— К. : Наук. думка, 1984.— 308 с.

ДК Уст. — Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Щапов.— М. : Наука, 1976.— 240 с.

ДЛ — Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.— 3-те вид.— К. : Рад. шк., 1967.— 783 с.

ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : Зб. акт. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін.— К. : Наук. думка, 1981.— 316 с.

ДННСС — *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV веков.— М. : Наука, 1978.— 311 с.

ДНРМ — Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К. : Наук. думка, 1976.— 416 с.

Добр. — *Добровольский В. Н.* Смоленский областной словарь.— Смоленск, 1914.— 1022 с.

Дубр. — Дубровський В. Українсько-російський словник / Ред. І. Стешенка.— К. : Час, 1909.— 318 с.

Д.-Х. — Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського.— К. : Наук. думка, 1974.— 781 с.

ЕСЛПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К. : Наук. думка, 1985.— 254 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т.— К. : Наук. думка, 1982—1989.— Т. 1—3.

ЄМ — Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др. ; Под ред. Л. П. Жуковской.— М. : Наука, 1983.— 526 с.

ЄО — Остромирово евангелие 1056—1057 гг.— 2-е фотолитогр. изд. / Иждивением... И. К. Савинкова.— Спб., 1889.— 588 с.

Є Пут. *Kałužniacki Ae.* Monumenta linguae palaeoslovenicae : Collecta et in licem adita. T. 1. Evangelium Putnanum.— Vindobonae; Teschenae, 1888.

ЄЮ — Древнеславянско-греко-русский словарь из Юрьевского евангелия 1118—1128 г., сличенный с евангелием XI в., XII в. и 1270 г. // Амфилохий, архимандр. Описание Юрьевского евангелия 1118—28 г. Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки.— М., 1877.— 54 с., 233 с. 3 л табл.

Ж. — *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник.— Львів, 1886.— 1122 с.

ЖБГ — Съказаніе и страсть и похвала... Бориса и Глѣба // Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под. ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— С. 43—58.

Ж Вол. — Житіє Володимира поширеної редакції кінця XVII— початку XVIII ст. // Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі.— К. : Наук. думка, 1984.— С. 194—213.

Жив. С. — Жывое слова.— Мінск : Навука і тэхніка, 1978.— 184 с.

Ж Ніф. — Житіє Ніфонта // Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови / Підгот. до друку А. В. Ристенко.— Одеса, 1928.— 544 с.

ЖО — Житіє Ольги за списком кінця XVII — початку XVIII ст. // Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі.— К. : Наук. думка, 1984.— С. 179—194.

ЖС — Житие св. Саввы Освященного / Сост. Кириллом Скифопольским в древнерус. пер. / Изд. И. Помяловский.— Спб.— 1890.— 588 с.

ЖФ — Житиѥ... Ѳеодосиѩ. игумена печерьскаго // Успенский сборник XII—XIII вв. // Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— С. 71—135.

Зиз. — «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.— С. 23—89.

ЗСЛ — Закон Судный людем краткой редакции / Подгот. к печ. М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов ; Под ред. акад. М. Н. Тихомирова.— М. : Изд-во АН СССР, 1961.— 178 с.

ИБИ — Извори за българската история.— София : Изд-во БАН, 1964.— Т. 9.— 355 с.

И. Н. — Постановление Илии, архиепископа Новгородского, и неизвестного белгородского епископа по двум случаям при совершении литургии, 1164—1168 гг. (список XIII ст.) // Памятки древнерусского канонического права.— Ч. 1.— С. 57—62. (Памятники XI—XV в.) — Спб., 1880.— (РИБ; Т. 6).

Истрин — *Истрин В. М.* Александрия русских хронографов.— М., 1894.— Кн. 1—2.

И. Ф. — *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— М. : Изд-во АН СССР, 1958.— 578 с.

І. В. — *Величковський І.* Твори.— К. : Наук. думка, 1972.— 191 с.

Ізб. 1073 — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Спб., 1880.— 266 с.

Ізб. 1076 — Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Голышенко и др.— М. : Наука, 1965.— 1091 с.

Ізм. — *Яворский Ю. А.* Малорусский отрывок Измарагда XVII в. // Sonderabdruck aus der «Jagić-Festschrift: Zbornik u Slavu Vatroslawa Jagića».— Berlin, 1908.— 12 с.

Іл. — Слово о законѣ и благодати // Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.— Киев : Наук. думка, 1984.— С. 78—196.

Інт. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.— 239 с. (Пам'ятки дав. укр. літ.).

Іо. — Іоанна, митрополита роуськаго... написавшаго правила церковная отъ свѧтыхъ книгъ въ кратьцѧ Якову Черноризьцю, 1080—1089 гг. (сп. XIV в.) // Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— Ч. 1.— (РИБ; Т. 6).— С. 1—20.

І.—Ш. — *Іваницький С., Шумлянський Ф.* Російсько-український словник.— Вінниця, 1918.— Т. 1—2.

Кал. — Календарь или мѣсѧцословъ на лѣто ѡ(т) Рождества Господа нашего Іисуса Хрїста, 1727... — Киев, 1726.— 40 с.

Кал. Уж. — Календар.— Ужгород, 1905.— 105; 48 (кінця книжки немає).

Кар. — *Караџић В. С.* Српски рјечник.— Београд : Нолит, 1969.— 862 с.

Кас. — *Касьпяровіч М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік.— Віцебск : Заря Запада, 1927.— 371 с.

КГ — Духовное завещание новгородца Климента до 1270 г. // Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка.— М. : Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— С. 54—56.

К. Грф. — *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— Киев : Наук. думка, 1966.— Вып. 1.— 239 с.; *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской : По материалам граффити XI—XVII вв.— Киев : Наук. думка, 1976.— 455 с.; *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI—XVII вв.— Киев : Наук. думка, 1985.— 206 с. (Опубліковані написи мають наскрізну нумерацію).

КДА — Карпатский диалектологический атлас / С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепикова и др.— М. : Наука, 1967.— 217 с., 212 карт.

К. З. — *Зиновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги; Іст.-літ. коментар. В. П. Колосової.— К. : Наук. думка, 1971.— 391 с.

Кир. — Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и др. иерархических лиц, 1130—1156 гг., сп. XIII ст. // Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— Ч. 1.— С. 21—62.— (РИБ; Т. 6).

Км. — *Кміт Ю.* Словник бойківського говору // Літопис Бойківщини.— Самбір, 1934—1937.— 92 с.

Кн. — Книжниця для господарства.— Почаїв, 1788.— 111 с.

Кн. Рож. — «Книги рожаю роздѣлъ А. ... Викла(д) мѣсцъ труднѣ(й)ши(х)»: Рукопис XVII ст. / Зберігається в ЦНБ АН України.— 9 П/111.

Корз. — *Корзонюк М. М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика : Зб. наук. пр.— К. : Наук. думка, 1984.— С. 62—267.

Котл. Ен. — *Котляревский И.* Виргилиева «Энеида» на малороссийский язык переложенная.— Харьков, 1842.— Ч. 1—6.

КП — *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик : (Вступ. Текст. Примітки).— К., 1930.— 231 с.

КС — Списки древнего перевода поучений Ефрема Сирина... // Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках.— Спб., 1867.— № 1—40.— С. 66—89.

КТ — Казки про тварин.— К. : Наук. думка, 1976.— 576 с.

КТСВ — *Жучкевич В. А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии.— Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1974.— 448 с.

ЛАЗ — *Дзендзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. УРСР : (Лексика).— Ужгород, 1958—1960.— Ч. 1—2.

ЛАНП — *Назарова Т. В.* Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті.— К. : Наук. думка, 1985.— 136 с.

Л Вел. — Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. С. Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720.— Киев, 1848—1864.— Т. 1—4.

Л Вел. 1 — *Величко С.* Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками.— Киев, 1926.— 16, 269 с.— (Пам'ятки укр. письменства / Археогр. коміс. УАН; Т. 1).

ЛГВ — Галицько-Волинський літопис // Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— Спб., 1908.— С. 715—938.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).

ЛГП — Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К. : Наук. думка, 1984.— 127 с.

ЛГр. — *Грабянка Григорий.* Дѣйствія... брани Б. Хмельницького... — Киев, 1854.— 281 с.

Лекс. Ен. — *Ващенко В. С., Медведев Ф. П., Петрова П. О.* Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського / Покажчик слововживання.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1955.— 207 с.

Лекс. пр. — Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто сер. XVI ст. // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская» / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.— С. 175—194.

Лис. — *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів.— К. : Наук. думка, 1974.— 260 с.

ЛІ — Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— Спб., 1908.— 938 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).

ЛК — Київський літопис // Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— Спб., 1908.— С. 284—715.— (Там же).

ЛКІМ — Лексична картотека Інституту української мови АН України.

ЛЛ — Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л. : Изд-во АН СССР, 1926—1927.— 580 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1—2).

ЛЛьв. — Львівський літопис XVII ст. // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К. : Наук. думка, 1971.— С. 99—124.

ЛН — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950.— 640 с.

Л Нов. — Новгородская пятая летопись.— Пг., 1917.— 264 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 4; ч. 2; вып. 1).

Л Остр. — Острожский летописец XVII ст. // Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М. : Наука, 1979.— С. 208—220.

ЛРК — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : (Зб. акт. документів) / Підгот. до вид. О. М. Маштабей та ін.— К. : Наук. думка, 1986.— 224 с.

ЛРС — *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь.— М. : Рус. яз., 1976.— 1096 с.

ЛС — Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л. : Изд-во АН СССР, 1926—1927.— С. 289—540.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 2).

ЛСам. — Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник.— Киев, 1878.— 81; 469 с.

Лт. Остр. — Острозький літописець XVII ст. // Бевзо О. А. Львівський і Острозький літописець.— К. : Наук. думка, 1971.— С. 125—140.

Л. Укр. — *Українка Л.* Твори : В 5 т.— К. : Держлітвидав, 1951—1956.— Т. 1—5.

Лун. — *Перетц В. Н.* Материалы к истории апокрифа и легенды.— (К истории лунника).— Спб., 1901.— Вып. 2.— 167 с.

Луц. Г. — Луцька грамота 1519 р. // Мовознавство.— 1989.— № 1.— С. 70—71.

ЛХм. — Хмельницкая летопись, 1636—1650 гг. // Летопись Самовидца...— Киев, 1878.— С. 77—81.

М. А. — Иерея Михаила «Оброна вѣрному ч[е]л[о]в[ѣ]ку» // *Петров А.* Материалы для истории Угорской Руси.— Пг., 1921.— Т. 7.— VI, 295 с. Памятники церков.-религ. жизни угроруссов XVI—XVII вв.

Мар. — *Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов : Назв. рельефов // Полесье.— М. : Наука, 1968.— С. 206—255.

Марус. — *Марусенко Т. А.* Названия рельефов в говорах Хмельницкой области УССР // Карпатская диалектология и ономастика.— М. : Наука, 1972.— С. 277—299.

МГ — Грамота великого князя Мстислава Владимировича и его сына Всеволода около 1130 г. // *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка.— 2-е изд.— М. : Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— С. 33—34.

МДЛ — *Потебня А. А.* Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киев. старина.— 1890.— Т. 28.— С. 91—94.

Митр. — *Митрак А.* Русско-мадьярский словарь.— Унгвар (Ужгород), 1884.— 854 с.

МП — «Поученьѥ» В. Мономаха // Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л. : Изд-во АН СССР, 1926.— С. 240—251.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1).

МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1971—1979.— Вип. 1—6.

Наз. — Назиратель / Изд. подгот. В. С. Голышенко и др.; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1973.— 751 с.

НГВ — *Арциховский А. В., Тихомиров М. Н.* Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1951 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1953.— 67 с.
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1953—1954 гг.).— М. : Изд-во АН СССР, 1958.— 158 с.

Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1955 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1958.— 152 с.
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1956—1957 гг.).— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 328 с.
Арциховский А. В., Янин Л. В. Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1962—1976 гг.).— М. : Наука, 1978.— 129 с.
Янин В. Л., Зализняк В. Н. Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1977—1983 гг.).— М. : Наука, 1986.— 311 с.

Ник. — *Никончук М. В.* Матеріали до лексичного атласу української мови : Правобереж. Полісся.— К. : Наук. думка, 1979.— 314 с.

Ном. — Номоканѡнъ.— Львів, 1646 р.— 6; 84; 8 арк.

Нос. — *Носов А.* Словник антропогеографічної термінології : (Просп.).— Х. : УРЕ, 1931.— 212 с.— (Матеріали до укр. термінології та номенклатури; Т. 3).

Н. Ч. — Пандекты Никона Черногорца XII—XIII вв. // Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятках.— Спб., 1876.— № 41—80.— С. 217—296.

ОВС — Определение Владимирского собора, изложенное в грамоте митрополита Кирилла II, 1274 г. (сп. XIII в.) // Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— Ч. 1.— С. 83—102.— (РИБ; Т. 6).

ОЄ — Остромирово евангелие. / Изд. А. Востоковым.— Спб., 1843.— 623 с.

Он. — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок.— К. : Наук. думка, 1984.— Ч. 1—2.

Ор. — Орологион, сирѣчъ Часословъ.— Львів, 1642.— 522 арк.

Орол. — Орологіон сіе єсть часословъ.— К., 1713.— 361 с.

П. — Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покажч. М. М. Пещак.— К. : Наук. думка, 1974.— 255 с.

ПА — Амфилохий, архимандрит. Словарь из «Пандекта» Антиоха XI века Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки.— М., 1880.— 168 с.

Пал. — *Копыстенский З.* Палинодия // Памятники полемической литературы.— Спб., 1876.— Кн. 1.— С. 312—1199.— (РИБ; Т. 4).

Палм. — *Паламарчук Л. С.* Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки // Лексиког. бюл.— 1958.— Вип. 6.— С. 22—35.

ПБЭ — Православная богословская энциклопедия.— Спб., 1906.— Т. 7.

ПВЛ — Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л. : Изд-во АН СССР, 1926—1927.— 286 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1).

Пер. — Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христианам // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1954.— С. 25—63.

Перем. — Перемишлянин : Місяцеслов... на р. 1850.— Перемишль, 1850.— 77 с.

Пет. — *Петров А.* Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из нач. XX в.— Praha, 1929.— 219 с.

ПЄ — Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. : Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України.— № 15512.

Піск. — *Піскунов Ф.* Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан.— К., 1882.— 304 с.

ПЛ — Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К. : Наук. думка, 1987.— 173 с.

Пов. — *Перетц В. Н.* Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в.— Спб., 1903.— 111 с.

Полуст. — Полу́ставъ или правило...— К., 1690.— 18, 144, 516, 8 арк.

Полууст. — Полууставъ.— К., 1682.— 339 арк.

ПП — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви (XV — нач. XVI в.) // Основа.— 1861.— Нояб.— дек.— С. 33—64.

ПР — Правда Русская : Тексты / Подгот. к печ. В. П. Любимов и др. ; Под. ред. Б. Д. Грекова.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1940.— Т. 1.

Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— М. : ГИС, 1958.— 1284 с.

Пр. РУС — *Йогансен М., Наконечный М., Німчинов К., Ткаченко Б.* Практичний російсько-український словник.— Х. : Держвидав України, 1926.— 238 с.

ПС — Святительское поучение новопоставленному священнику конца XIII в. / Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— С. 101—110.— (РИБ; Т. 6).

Птицы — Птицы Советского Союза / Деменьтьев Г. П., Гладков Н. А., Исаков Ю. А. и др.— М. : Сов. наука, 1952.— Т. 4.

Пч. — Книгы бъчела... // *Семенов В.* Древняя русская Пчела по пергаментному списку.— Спб., 1893.— 444 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 54, № 4).

ПЭРСХ — Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук.— Спб., 1900—1909.— Т. 1—12.

Р. — Южнорусские грамоты / Собр. Влад. Розовым.— Киев, 1917.— Т. 1.

Рад. — Радзивиловская, или Кенигсбергская летопись.— Фотомех. воспроизведение рукописи.— Спб., 1902.— 252 л.

Рад. Б. — *Радивиловський А.* Байки // Байки в українській літературі XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 115—149.— (Пам'ятки дав. укр. літ.).

РГ — Уставные грамоты смоленского князя Ростислава Мстиславича и епископа Мануила, данные смоленской епископии // Дополнения к Актам историческим / Собр. и изд. Археогр. комис.— Спб., 1846.— Т. 1.— С. 5—8.

Р. Д. — Русалка Днѣстровая.— Будим, 1837.— 135 с.

РИБ — Русская историческая библиотека.

Римша — *Римша А.* Которого сѧ м(с)ца што за старыхъ веков дѣело короткое описанїе.— Острог, 1581.— 2 с.— / Фоторепродукція в кн.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва : (Кат. стародруків, вид. на Україні.— Львів : Вища школа, 1981.— Кн. 1.— С. 27).

Розм. — Розмовник XVI ст. : Рукопис / Зберігається в Національній бібліотеці в Парижі.— Slav. № 7.— (мікрофільм).

РП — Русская Правда // *Карский Е. Ф.* Русская Правда по древнейшему списку : Введение, текст, снимки, объясн.,

указ. авт. и слов. состава.— Л. : Изд-во АН СССР, 1930.— 114 с.

Рус. — Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського.— К. : Наук. думка, 1965.— 163 с.

РУС — Русско-украинский словарь.— К. : Наук. думка, 1968.— Т. 1—3.

РУС 1924 — Російсько-український словник.— К. : УРЕ, 1924—1933.— Т. 1—3.

РУС 1937 — Російсько-український словник.— К. : Вид-во АН УРСР, 1937.— 890 с.

РУС 1948 — Русско-украинский словарь.— Киев : ГИС, 1948.— XVI, 799 с.

С. — *Сковорода Г.* Твори : В 2 т. / Упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— Т. 1—2.

Саб. — *Сабалдир Г.* Практичний російсько-український словник.— К. : Час, 1926.— 436 с.

СБГПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т.— Мінск : Навука і тэхніка, 1979—1986.— Т. 1—5.

СГ — Смоленские грамоты XIII—XIV вв. / Подгот. к печ. Т. А. Сумникова, В. В. Лопатин ; Под ред. Р. И. Аванесова.— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 139 с.

СГУ — Словник гідронімів України.— К. : Наук. думка, 1979.— 780 с.

СДЕЛМ — Скурт дикционар етимолоҗик ал лимбий молдовенештъ / Ред. Н. Раевский, М. Габинский.— Кишинэу : Ред. принчип. ЕСМ, 1978.— 678 п.

СДЯ — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов.— М. : Рус. яз., 1988—1989.— Т. 1—2.

Сем. — Семимовний словник (латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський) XVII ст. : Рукопис / Зберігається в Болдеанській бібліотеці в Оксфорді.— № M. C. March 187.

Серап. — Слова Серапиона, епископа Владимирского // Буслаев Ф. Русская хрестоматия.— М., 1898.— С. 120—124.— (Памятники древ. рус. лит. и нар. словесности; 7-е изд.).

Син. — Синоніма славенороссская // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская» / Підгот. текстів і пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.— С. 91—172.

Синопс. — Синопѳісъ.— К., 1674.— 124 с.

СІС — Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука.— К. : УРЕ, 1974.— 777 с.

СКП — *Яворский Ю. А.* Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII вв.— Прага, 1931.— 149 с.

Слав. — Славинецький Є. Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.— С. 59—420.

Слав.— Кор. — *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинскій // Там же.— С. 423—541.

Сл. Ен. — Собрание малоросийских слов, содержащихся в «Энеиде»// *Котляревский И.* Виргилиева «Энеида» на малороссийский язык переложенная... — Спб., 1808.— 24 с.

СлРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв.— М. : Наука, 1975.— 1989. Вып. 1.— 15.

СлРЯ АН — Словарь русского языка / Сост. 2-м Отд-нием Акад. наук.— Постоян. слов. комис. АН СССР.— Спб. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1895—1930.— Т. 1—5.

См. К. — *Смотрицкий Г.* Ключъ царства небесного.— Острог, 1587.— 8, 14 арк.

СМШ — Словник мови Шевченка : В 2 т.— К. : Наук. думка, 1964.— Т. 1—2.

СП — Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина.— М. : Наука, 1967.— 401 [II] с.

СПІ — Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича.— М., 1800.— С. 1—48.

Ср. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1893—1912.— Т. 1—3.

СРДГ — Словарь русских донских говоров: В 3 т.— Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1975.— Т. 1.—171 с.

СРНГ — Словарь русских народных говоров.— М. ; Л. : Наука, 1965—1989.— Вып. 1—24.

ССПИ — Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова.— М. ; Л. : Наука, 1965—1984.— Вып. 1—6.

ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР : Наука, 1948—1965.— Т. 1—17.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : В 2 т.— К. : Наук. думка, 1977—1978.— Т. 1—2.

СУ — «Устав Студийский» по списку XII в. ; Фрагм. / Подгот. к печ. Д. С. Ищенко // Источники по истории русского языка.— М. : Наука, 1976.— С. 109—130.

СУМ XVI—XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : Проб. зош.— К. : Наук. думка, 1983.— 158 с.

СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К. : Наук. думка, 1970—1980.— Т. 1—11.

Супр. — *Северьянов С.* Супрасльская рукопись.— Спб., 1904.— 750 с.

СЭС — Советский энциклопедический словарь.— М. : Сов. энцикл., 1980.— 1600 с.

Т. — Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Х. ; К. : Держвидав України, 1930—1932.— Т. 1.

Теод. — *Теодорович Н.* Помощник у домувстві, 1791 р. // Чучка П. П. Закарпатоукраїнська пам'ятка науково-популярного стилю XVIII ст. (публікація) : Зап. наук. т-ва.— Пряшів, 1977.— № 4—5.— С. 144—160.

Тіт. — *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні XVII—XVIII вв. : Всезб. передм. до укр. стародруків.— К., 1924.— 546 с.

Тимч. — *Тимченко Е.* Русско-малороссийский словарь.— Киев, 1897—1899.— Т. 1—2.

Т. Мат. — *Тимченко Е.* Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV—XVIII вв. : Рукопис /

Зберігається в бібліотеці Інституту української мови АН України у Києві.

Тр. — Тріодіон, си есть тріпѣснецъ.— К., 1627.— 806 с.

Трв. — *Німчук В. В.* Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство.— 1976.— № 5.— С. 51—55.

ТС — *Крывіцкі А. А., Цыхун Г. А., Яшкін І. Я.* Тураўскі слоўнік : У 5 т.— Мінск : Навука і тэхніка, 1982—1987.— Т. 1—5.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Выдва АН БССР : Навука і тэхніка, 1977—1984.— Т. 1—5.

Тур. — *Еремин П. И.* Литературное наследие Кирилла Туровского // Тр. Отд-ния древнерус. лит.— 1957.— Т. 13.— С. 409—426.

УВ — Устав князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных // Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов.— М. : Наука, 1976.— С. 12—84.

Уд. — *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови.— К. : Вища шк., 1984.— Т. 1.— 304 с.

Укр. лекс. — *Дэже Л.* Украинская лексика сер. XVI века : Няг. поучения : (Слов. и анализ).— Дебрецен, 1985.— 525 с.

Укр. п. — Українська поезія : кінець XVI — початок XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень.— К. : Наук. думка, 1978.— 431 с.

УЛ — Українська література XVIII ст. : Поет. твори. Драм. твори. Проз. твори.— К. : Наук. думка, 1983.— 694 с.

Урб. — *Петров А.* Первый печатный памятник угрорусского наречия «Урбар».— Спб., 1908.— 139 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 84, № 2).

УРЕ — Українська радянська енциклопедія : В 17 т.— К. : УРЕ, 1960—1965.— Т. 1—17.

УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник : В 3 т. / Ред. кол. : М. П. Бажан та ін.— К. : УРЕ, 1966—1968.— Т. 1—3.

УРС — Українсько-російський словник : В 6 т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1953—1963.— Т. 1—6.

УС — Устав студийский XII в. (отрывки) // Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки.— М., 1869.— Отд. 3, ч. 1.— С. 259—270.

Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др. ; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— 752 с.

УЯ — Устав князя Ярослава о церковных судах // Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов.— М. : Наука, 1976.— С. 85—139.

Ф. — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М. : Прогресс, 1964—1973.— Т. 1—4.

Фіз. — *Карнеев А.* Материалы и заметки по литературной истории физиолога.— Спб. : Императ. о-во любителей древ. письменности.— 1890.— 393 с.

Фил. — *Коршунов А.* Афанасий Филипович : Жизнь и творчество.— Минск : Наука и техника, 1965.

Ф. П. — *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И. П. Еремина.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961.— 502 с.

ФУ — *Кістяківський О. Б.* Птахи.— К. : Вид-во АН УРСР, 1957.— 432 с.— (Фауна України; Т. 4).

Х. — *Ханенко Н.* Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727—1753 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского.— Киев, 1884.— XV, 524 с.

ХА — Книги временьныѧ и ѡбразныѧ Геѡргиѧ мниха // *Истрин В. И.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе.— Пг., 1920.— Т. 1.— 612 с.

ХД — Житье и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106—1108 : (Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в., изд. Православ. палест. о-вом.— Спб.: Глазунов, 1896.

ХДУЛ — Хрестоматія древньої української літератури (до к. XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.— 3-те вид., доп.— К. : Рад. шк., 1967.— 783 с.

Хр. — *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка.— М. : Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— 415 с.

Хрон. — Хроника се єсть лѣтописецъ..., 1656—1771 р. : Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України.— 1, 165.

Хрон. лит. — Хроника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей.— М. : Наука, 1975.— Т. 32.— С. 15—127.

Хрэст. — Хрэстоматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск : Выд-ва АН БССР, 1961.— Ч. 1.— 539 с.

Ч. 1489 — [Уривки з Четьї 1489 р.] // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Л., 1928.— С. 1—107.— (Сб. по рус. яз. и словесности; Т. 1, вып. 1).

Чер. — *Черепанова Е. А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полесья.— Сумы, 1984.— 275 с.

Чет. 1489 — Четья 1489 р. : Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України.— ДА/415 А.

Чоп. — *Чопей Л.* Русько-мадярський словар.— Будапешт, 1883.— 492 с.

Чуд. — *Чудинов А. Н.* Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка.— Спб., 1894.— 989 с.

Чуд. РД — Съказанѥ чюдъ... Романа и двда // Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др. ; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— С. 58—71.

Ш. — Этимологический словарь русского языка / Под руководством и ред. Н. М. Шанского.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963—1982.— Т. 1—2 (Вып. 1—8).

ШБКн.— *Шевченко Т.* Більша книжка / Автографи поезій 1847—1860 рр.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— VII, 335 с.

Шевч. Тр. л. — *Шевченко Т.* Три літа : Автогр. поезій, 1843—1845 рр.— К. : Наук. думка, 1966.— 118 арк.— 15 с.

ЭСБ — Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.— Спб., 1893—1904.— Т. 1—41А.

ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1978—1988.— Т. 1—4.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М. : Наука, 1974—1989.— Вып. 1—15.

ЭСЧЯ — *Егоров В. Г.* Этимологический словарь чувашского языка.— Чебоксары : Чуваш. кн. изд-во, 1964.— 355 с.

Я. — *Яворский Ю. А.* Песня-баллада о козаке Кулине и духовная песнь грешных людей // Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді.— Ужгород, 1929.— Річ. 6.

Яв. — *Яворницький Д. І.* Словник української мови.— Катеринослав, 1920.— Т. 1.— 412 с.

Явор. — *Яворский Ю. А.* Два замечательных карпаторусских сборника XVIII-го в. : Описание рукописей и тексты.— Киев, 1909.— 95 с.

Я. М. — *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Киев, 1893—1897.— Ч. 1—3.— Львов, 1913.— Ч. 4.

AGB — Atlas gwar bojkowskich / Oprac. na podstawie zapisów S. Hrabca przez Zespół Inst. Słowianoznaw. PAN pod kier. J. Riegera.— Wrocław etc. : PAN, 1980—1986.— T. 1—6.

AJDŁ — *Stieber Z.* Atłas językowy dawnej Łemkowszczyzny.— Łodź : Zakład im Ossolińskich, 1956—1964.— Z. 1—8.

Bez. — *Bezlaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana : Mlad. kn., 1976—1982.— Kn. 1—2.

Br. — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa : WP, 1957.— 806 s.

DLRM — Dictionarul liblii romîne moderne.— Bucureşti : Acad. RPR, 1958.— 961 p.

EWK — Encyklopedia wiedzy o książce.— Wrocław etc. : Zakład im Ossolińskich, 1971.— 2874 s.

Glog. — *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa : WP, 1972.— T. 1—4.

Györf. — *Györffy Gy.* Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza.— Budapest : Akad. kiadó, 1963.— K. 1.— 910 o.

Hol.— K. — *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha : St. nakl. učeb., 1952.— 575 s.

J. — *Jenč R.* Ratarska terminologija.— Budyšin : Domowina, 1966.— 236 s.

Kal. — *Kálal K., Kálal M.* Slovenský slovník z literaturi aj narečí.— Banská Bistrica, 1923.— 1012 s.

Kl. — *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.— Berlin ; Leipzig, 1924.— 558 S.

Mach. — *Machek V.* Etimologický slovník jazyka českého.— Praha : ČSAV, 1971.— 866 s.

Mak. — *Makowiecki S.* Słownik botaniczny lacińsko-małoruski.— Kraków : PAU, 1936.— 408 s.

MEP — Mała encyklopedia powszechna.— Warszawa : WP, 1970.— 1200 s.

Mikl. — *Miklosich F.* Lexicon palaeoslovenico — graeco — latinum.— Vindobonae, 1862—1865.— 1171 p.

MNTESz — A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára.— Budapest : Akad. kiadó, 1967—1984.— K. 1—4.

MRSz — Magyar — ruszin szótar. Мадярсько-руський словарь—. Ужгород, 1928.— 516 с.

Need. — *Needon Ch.* Obst und Gemüse: Herkunft, Anbau, Zubereitung.— Leipzig : Verl. Frau, 1982.— 161 S.

R. — *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczyny.— Wrocław etc : Zakl. im Ossolińskich, 1968.— 934 s.

S. — *Sławski F.* Slownik etymologiczny języka polskiego.—Krakow, 1952—1982.— T. 1—5.

Sk. — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvaskoga ili sprskoga jezika / Ured. M. Deanović. L. Jonke.— Zagreb : Jugosl. akad. zn. i umjet., 1971—1984.— Kn. 1—4.

SJStSl — Slovník jazyka staroslověnského.— Praha : Academia, 1966—1982.— D. 1—3.

Soph. — *Sophocles E. A.* Greck Lexicon of the Roman and Byzantine periods : In 2 vol.— New York : Frederick Ungar Publishing Co.— Vol. 1—2.

SP XVI w. — Słownik polszczyzny XVI w.— Wrocław etc. : PAN, 1966—1975.— T. 1—9.

Stud. — Studia nad dialektologią ukraińska i polską / Oprac. i przygot. do druku M. Karaś.— Kraków ; Warszawa, 1975.— 239 s.— (Prace językoznawcze; Z. 44).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Актуальные проблемы I — Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков : Тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф.— Днепропетровск, 1975.— 190 с.

Актуальные проблемы II — Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков : Тез. докл.— Днепропетровск, 1988.— Ч. 1.— 224 с.

Алексеев Л. В. «Оковский лес», «Повести временных лет» // Культура средневековой Руси.— Л. : Наука, 1974.— С. 5—11.

Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык.— Л. : Наука, 1986.— 286 с.

Арапов М. Сколько слов в языке? Или краткое описание лингвистического опыта, продолжить автор приглашает читателя // Знание — сила.— 1984.— № 2.— С. 23—26.

Арполенко Г. П. та ін. Історія української мови : Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк.— К. : Наук. думка, 1983.— 503 с.

Арциховский А. В. Археологические открытия в Новгороде // Вестн. АН СССР.— 1951.— № 12.— С. 60—69.

Батюк Л. И. Язык летописи Самовидца : Лексика, фразеология, морфология : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Львов, 1961.— 19 с.

Бахилина Н. Б. История цветообозначения в русском языке.— М. : Наука, 1975.— 288 с.

Бевзенко С. П. та ін. Історія української мови : Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, С. П. Самійленко.— К. : Наук. думка, 1978.— 539 с.

Безпалько О. П. та ін. Історична граматика української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін.— К. : Рад. шк., 1962.— 510 с.

Богданович А. Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов : Этногр. очерк.— Гродно, 1895.— 186 с.

Борисова Е. Н. Лексика Смоленского края по памятникам письменности : Учеб. пособие.— Смоленск, 1974.— 161 с.

Брицын М. А. Из истории восточнославянской лексики.— Киев. : Наук. думка, 1965.— 160 с.

Булаховский Л. А. Славянские наименования птиц // Вибр. пр.: В 5 т.— К. : Наук. думка, 1978.— Т. 3.— С. 189—299.

Булаховський Л. А. Голосні повного утворення // Там же.— К., 1977.— Т. 2.— С. 238—261.

Булаховський Л. А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятниках XII—XIV ст. // Пр. Київ. ун-ту.— 1954.— Т. 1.— С. 121—147.

Булыка А. М. Даўнія запазычанні ў беларускай мове XIV—XVIII ст.— Мінск : Навука і тэхніка, 1972.— 383 с.

Булыка А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV—XVIII ст.— Мінск : Навука і тэхніка, 1980.— 256 с.

Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 150 с.

Бурячок А. А. та ін. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського / А. А. Бурячок, А. Т. Залашко, А. О. Ротач, М. Д. Северин.— К. : Рад. шк., 1974.— 54 с.

Гістаричная лексікалогія беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 339 с.

Головацкий Яр. Коротка відомість о рукописах славянских и руских, находящихся в книжници монастиря св. Василія Великого у Львові // Русалка Днѣстрова.— Будим, 1837.— С. 122—129.

Головацький Я. Поділ часу у русинів // Шашкевич М., Головацький Я. Твори.— 2-ге вид.— Львів, 1913.— С. 276—285.

Гончаров В. К. Райковецкое городище.— Киев : Изд-во АН УССР, 1950.— 219 с.

Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої пол. XVIII ст. : На матеріалі укр. діаріушів.— К. : Наук. думка, 1979.— 127 с.

Гринчишин Д. Г. [Рецензія] // Укр. мова і літ. в шк.— 1984.— № 9.— С. 72—74.— Рец. на кн. : Історія української мови : Лексика і фразеологія.— К. : Наук. думка, 1983.— 743 с.

Дзендзелівський Й. О. Із спостережень над слов'янською народною етимологічною лексикою : Назви коника (Tettigonia viridissima) в говорах слов. мов // : Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften / Festschrift zu Ehren von J. Hamm.— Wien, 1975.— S. 69—82.

Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів : Матеріали до вивч. лексики говорів серед. та ниж. Наддніпрянщини.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1962.— 174 с.

Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини : Лекс. матеріали.— Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1968.— 158 с.

Ващенко В. С., Медведев Ф. П., Петрова П. О. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1955.— 207 с.

Верхратський І. Говір батюків.— Львів, 1912.— 250 с.— (Зб. філол. секції наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка; Т. 15).

Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К. : Наук. думка, 1966.— 151 с.

Винник В. О. та ін. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова, Л. І. Коломієць, Л. Т. Масенко, В. В. Німчук, Л. С. Паламарчук та ін.— К. : Наук. думка, 1983.— 743 с.

Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции // Славянский и балканский фольклор.— М. : Наука, 1986.— С. 88—135.

Воронин Н. Н. Пища и утварь // История культуры древней Руси : Домонг. период : Матер. культура.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951.— Т. 1.— С. 263—279.

Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // Там же.— С. 280—314.

Воскресенский Г. Древнеславянское Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста.— Сергиев Посад, 1894.— 409 с.

Выгонная Л. Т. Полесская земледельческая терминология // Лексика Полесья : Материалы для полес. диалект. слов.— М. : Наука, 1968.— С. 93—160.

Вялкина Л. В. Из истории слов — терминов времени : (На материале письм. памятников XI—XIV вв.) // Древнерусский язык : Лексикология и словообразование.— М. : Наука, 1975.— С. 69—93.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис : Лексич. фразеологія.

Дзендзелівський Й. О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття // Stud. slav.— Budapest, 1960.— Т. 6.— С. 113—143.

Дзендзелівський Й. О. Із спостережень над українською гідрографічною номенклатурою (назви частин річки) // III Респ. ономаст. гідронім. конф. : Тези.— К., 1965.— С. 23—27.

Дзендзелівський Й. О. Українські рефлекси та деривати * sernъ, *sernь на слов'янському тлі // Зб. за филологіју и лингвистику.— 1982.— Зб. 25/1.— С. 73—89.

Дзендзелівський Й. О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області // Наук. зап. Ужгор. ун-ту.— Ужгород, 1955.— Т. 15.— С. 81—139.

Дзендзелівський Й. О. Ткацька лексика українських говорів Закарпатської обл. УРСР // Studia slavica.— Budapest, 1967.— Т. 13.— С. 181—246.

Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 267 с.

Древняя Русь : Город, замок, село / Отв. ред. Б. А. Колчин.— М. : Наука, 1985.— 431 с.

Езиковедски изследвания в чест на акад. С. Младенов.— София : Изд-во БАН, 1957.— С. 313—315.

Жанри і стилі в історії української літературної мови.— К. : Наук. думка, 1989.— 288 с.

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови : Фонетика.— К. : Наук. думка, 1979.— 387 с.

Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х рр. XIX ст.).— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 416 с.

Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (к. XIX— поч. XX ст.).— К. : Наук. думка, 1970.— 303 с.

Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников.— М. : Наука, 1976.— 368 с.

Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии.— Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1974.— 448 с.

З історії української лексикології.— К. : Наук. думка, 1980.— 263 с.

Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов.— М. : Наука, 1983.— 197 с.

Иллич-Свитыч В. М. Русск. смоковница, слав. smoky «инжир, ficus carica» // Этимол. исслед. по рус. яз.— 1962.— Вып. 2.— С. 71—75.

Ильинский Г. Славянские этимологии // Рус. филол. вестн.— 1915.— Т. 53, вып. 2.

История культуры Древней Руси : Домонг. период. Т. 1. Материальная культура / Под ред. Н. Н. Воронина и др.— М. ; Л. Изд-во АН СССР, 1951.— 483 с.

История лексики русского литературного языка конца XVII — начала XIX в.— М. : Наука, 1981.— 374 с.

Истрин В. М. Книги временьныя и образныя Георгия Мниха : (Хроника Георгия Амартола в древ. славянорус. период) : Греч.-слав. и слав.-греч. слов.— Л. : Изд-во АН СССР, 1930.— Т. 3.

Кабайда А. В. Із спостережень над західноукраїнськими лексичними діалектизмами // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол.— 1966.— Вип. 4.— С. 88—93.

Карамзин Н. М. История государства Российского.— Спб., 1842.— Т. 1.

Карпенко Ю. А. Названия звездного неба.— М. : Наука, 1981.— 183 с.

Карский Е. Ф. Белорусы : Яз. белорус. народа : Ист. очерк звуков белорус. яз.— М. : Изд-во АН СССР, 1955.— Вып. 1.— 475 с.

Карский Е. Ф. Русская Правда по древнейшему списку : Введ., текст, снимки, объясн., указ. авт. и слов. состава.— Л. : Изд-во АН СССР, 1930.— 114 с.

Кархут В. В. Ліки навколо нас.— 2-ге стер. вид.— К. : Здоров'я, 1975.— 448 с.

Клепикова Г. П. О карпатоукраинской терминологии горного ландшафта // Карпатская диалектология и ономастика.— М. : Наука, 1972.— С. 51—117.

Клепикова Г. П., Усачева В. В. Лингвогеографические аспекты семантики слова *žito в славянских языках // Общеславянский лингвистический атлас : (Материалы и исслед.).— М. : Наука, 1965.— С. 148—171.

Климишин И. А. Календарь и хронология.— 2-е изд., перераб. и доп.— М. : Наука, 1985.— 320 с.

Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи Средневековья.— М. ; Л. : Наука, 1963.— 445 с.

Козырева З. Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1984.— 25 с.

Коломиец В. Т. Происхождения общеславянских названий рыб.— Киев : Наук. думка, 1983.— 159 с.

Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине.— Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1953.— 37 с.

Котков С. И. Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI—XVIII вв.— М. : Наука, 1970 .— 317 с.

Кочерган М. П. З історії українських назв місяців // Мовознавство.— 1967.— № 1.— С. 50—61.

Кочерган М. П. До історії фразеологізму *крутити времію (времія)* // Мовознавчі студії : Реф. матеріали конф. молодих учених.— К. : Наук. думка, 1968.— С. 159—164.

Кочерган М. П. Лексика понятий времени в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1967б.— 16 с.

Кочерган М. П. Лексика часових понять в українській мові // Лексикологія та лексикографія.— К. : Наук. думка, 1966.— Вип. 2.— С. 53—63.

Критенко А. П. Грецькі елементи в українській мові // Мовознавство.— 1973.— № 2.— С. 28—36.

Культурная флора СССР.— М. ; Л. : Сельхозгиз, 1936.— Т. 17.— 354 с.

Лазаревский А. М. Старинные польско-русские календари.— Киев, 1900.— 22 с.

Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими : Тези доп.— Ужгород, 1982.— 241 с.

Линник Т. Г. Параметричні прикметники та їх становлення.— К. : Наук. думка, 1982.— 198 с.

Львов А. С. Выражение понятия времени в «Повести временных лет» // Русская историческая лексикология.— М. : Наука, 1968.— С. 20—39.

Львов А. С. Лексика «Повести временных лет».— М. : Наука, 1975.— 367 с.

Малахівська О. А. Назви сочевиці (Lens adans) в говорах української мови // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : Тези доп.— Ужгород, 1982.— С. 93—95.

Мартынов В. В. Славяно-германское взаимодействие древнейшей поры.— Минск : Выд-во АН БССР, 1963.— 242 с.

Мартынов В. В. Славянские протезы и этимологическая эвристика // Этимология, 1984.— М. : Наука, 1986.— С. 128—132.

Маштаков П. Л. Материалы для областного водного словаря.— Л. : Гидрометеорол. ком. при САК СССР, 1931.— 117 с.

Медведев Ф. П. Нариси з української історичної граматики.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1964.— 247 с.

Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве».— Л. : Наука, 1979.— 266 с.

Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений : Травы. Грибы. Ягоды.— М. : Наука, 1967.— 259 с.

Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1978.— 22 с.

Михайловская Н. Г. Прилагательные *правый — десный — лѣвыи — щуи* в русском языке XI—XIII вв. // Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка.— М. : Наука, 1964.— С. 43—58.

Михайловская Н. Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI—XIV вв. : Нормат. аспект.— М. : Наука, 1980.— 253 с.

Михайловская Н. Г. Смысловое содержание слова *человѣкъ* в древнерусском языке // Восточнославянское и общее языкознание.— М. : Наука, 1978.— С. 144—151.

Могила О. А. Метеорологическая лексика украинских говоров : Лекс.-семант. ареал и генет. характеристика : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1984.— 22 с.

Москаленко А. А. Українська історична лексикологія : (тексти лекцій із спецкурсу).— Одеса, 1972.— 64 с.

Москаленко А. А. Українська лексика першої половини XIX ст. : (конспект лекцій із спецкурсу).— Одеса, 1969.— 92 с.

Москаленко А. А., Терлецька В. М. Лексика. Лексикологія. Лексикографія : Бібліогр. покажч.— Одеса, 1973.— 62 с.

Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1985.— 151 с.

Мурьянов М. Ф. К интерпретации др.-рус. *хомѣсторъ* // Этимология, 1983.— М. : Наука, 1985.— С. 103—106.

Мурьянов М. Ф. Семантика ц.-слав. *хлѧбь* // Там же, 1979.— 1981.— С. 58—60.

Мюллер М. Лекции по науке о языке, читанные в Королевском британском институте.— Спб., 1865.— 303 с.

Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1986.— 23 с.

Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.— М. : Наука, 1983.— 207 с.

Никонов Б. А. Наименование стран света // Междунар. симпоз. по пробл. этимологии, ист. лексикологии и лексикографии : Тез. докл.— М., 1984.— С. 32—34.

Никончук Н. В. Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья : (Материалы для полес. диалект. слов.) — М. : Наука, 1968.— С. 79—92.

Нимчук В. В. Древнерусское *цѣрь* // Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии : Тез. конф.— М., 1975.— Вып. 2.— С. 27—29.

Німчук В. В. До історії й етимології давньоруського *рябиная ночь* // Л. А. Булаховский и современное языкознание : К 100-летию со дня рождения.— Киев : Наук. думка, 1987.— С. 236—246.

Німчук В. В. Словотвір прийменників у закарпатських говірках // Українська діалектна морфологія.— К. : Наук. думка, 1969.— С. 71—81.

Одинцов Г. Ф. Из истории гиппологической лексики в русском языке.— М. : Наука, 1980.— 223 с.

Олещук Т. В. Медицинская лексика в древнерусском книжно-письменном языке : (Наименование болезней и болезн. состояний) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1983.— 24 с.

Онишкевич М. М. Лексико-семантическая дифференциация слов, обозначающая погоду, в карпатских говорах карпатского ареала // Карпатская диалектология и ономастика.— М. : Наука, 1972.— С. 166—178.

Орел В. Э. Славянское *jьzokъ* // Общеславянский лингвистический атлас : (Материалы и исслед., 1979).— М. : Наука, 1981.— С. 338—342.

Очерки русской культуры XIII—XV веков. Ч. 2. Материальная культура.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970.— 435 с.

Павлюченкова Т. А. Какого цвета синица? // Рус. речь.— 1986.— № 4.— С. 126—128.

Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія.— Praha, 1938.— 549 с.

Петров А. Карпатские межевыя названия из пол. XIX в. и из нач. XX в.— Прага, 1929.— 219 с.

Питання історії... — Питання історії української мови.— К. : Наук. думка, 1970.— 196 с.

Полюга Л. М. Лексика на позначення часових понять у мові українських документів XIV—XV ст. // Питання історії української мови.— К. : Наук. думка, 1970.— С. 52—61.

Попович Ю. В. Сравнительный анализ некоторых обычаев годового цикла у народов балканского и карпатского ареалов // Общекарпатский диалектологический атлас : Лингв. и этногр. аспекты.— Кишинев : Штиинца, 1976.— С. 141—146.

Потебня А. А. [Рецензия] // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук.— 1896 .— Т. 1.— С. 804—831.— Рец. на кн. : Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— Киев, 1884.— Ч. 1.

Потебня А. А. Этимологические заметки // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1880.— Т. 4.— С. 161—222.

Романова Г. Я. Наименование мер длины в русском языке.— М. : Наука, 1975.— 175 с.

Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К. : Наук. думка, 1988.— 236 с.

Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI—XIII ст.) // Слов'янське мовознавство : IX Міжнар. з'їзд славістів : Доп.— К. : Наук. думка, 1983.— С. 185—210.

Сабадош І. В. Типологія назв Rosa canina L. в говорах української та інших слов'янських мов // Дослідження лексики та фразеології говорів Українських Карпат.— Ужгород, 1982.— С. 54—71.

Сабадош И. В. Формирование украинской ботанической номенклатуры : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Ужгород, 1986.— 48 с.

Святский Д. О. Очерки истории астрономии в древней Руси // Ист.-астрон. исслед.— 1961.— Вып. 7.— С. 71—128; 1962.— Вып. 11.— С. 9—82.

Семенович Л. Об особенностях угрорусского говора // Сборник статей по славяноведению : Сост. и изд. учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его учен. и профес. деятельности.— Спб., 1883.— С. 225—237.

Сергеев Ф. П. Формирование русского дипломатического языка.— Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1978.— 223 с.

Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— 3-е изд.— М., 1903.— 303 с.

Соболевский А. Очерки из истории русского языка.— Киев, 1884.— Ч. 1.— 90 с.

Соболевский А. И. Статьи по славянорусскому языку.— Варшава, 1883.— 38 с.

Соколовская А. С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья : (Материалы для полес. диалект. слов.) — М. : Наука, 1968.— С. 281—318.

Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI—XVII вв.— Л. : Наука, 1970.— 383 с.

Сумникова Т. А. Что такое «лютый зверь» у Владимира Мономаха? // Рус. речь.— 1986.— № 1.— С. 133—139.

Ткач Ф. Е. Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого : лексика и фразеология : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Львов, 1954.— 16 с.

Толстая С. М. Солнце играет // Славянский и балканский фольклор.— М., 1986.— С. 8—11.

Толстой Н. И. Из географии славянских слов. 8: «радуга» // Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исслед., 1974.— М. : Наука, 1976.— С. 22—76.

Толстой Н. И. Славянская географическая терминология : Семант. этюды.— М. : Наука, 1969.— 262 с.

Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя.— М. : Изд-во АН СССР, 1959.— 212 с.

Трубачев О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках.— М. : Изд-во АН СССР, 1960.— 115 с.

Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии.— М. : Прогресс, 1987.— 560 с.

Тутковский П. А. Полесские «окна» // Землеведение.— 1899.— Кн. 4.— С. 29—83.

Филин Ф. П. Историческая лексикология русского языка : Просп.— М. : Наука, 1984.— 175 с.

Филин Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи : По материалам летописей.— Л., 1949.— 288 с.— (Учен. зап. Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; Т. 80).

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Ист.-диалектол. очерк.— Л. : Наука, 1972.— 655 с.

Филин Ф. П. Историческая лексикология русского языка.— М. : Наука, 1984.— 175 с.

Филипова-Байрова М. Гръцки заемки в съвременния българаски език.— София : БАН, 1969.— 186 с.

Флора УРСР / Ред. М. І. Котов.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.— Т. 9.— 690 с.

Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI—початку XVII ст. : (На матеріалах Львів. Ставропіг. братства).— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 164 с.

Худаш М. Л. [Рецензія] // Мовознавство.— 1984.— № 3.— С. 74—76.— Рец. на кн. : Історія української мови : Лексика і фразеологія.— К., 1983.

Чернов Е. И. История названий денег и денежных единиц в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1960.— 16 с.

Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии : Древнерус. период.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956.— 243 с.

Чопик В. И., Дудченко Л. Г., Краснова А. Н. Дикорастущие полезные растения Украины : Справ.— Киев : Наук. думка, 1983.— 399 с.

Чурмаева Н. В. Обеле и веверице // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков.— М. : Наука, 1974.— С. 223—234.

Чучка П. П. История становления украинской географической номенклатуры : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1981.— 24 с.

Шарлемань Н. В. Заметки натуралиста к «Слову о полку Игореве» // Тр. Отд. древ. рус. лит.— 1951.— Т. 8.— С. 53—67.

Шухевич В. Гуцульщина.— Львів, 1899—1904.— Ч. 1—4.

Эккерт Р. Разыскания в области истории семасиологии русского языка : (Установление и обоснование семант. развития слова на примере восточно-слав. диал. *волога*) // Этимология, 1984.— 1986.— С. 239—245.

Этимологические исследования по русскому языку.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962.— 494 с.

Budziszewska W. Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej.— Wrocław etc. : PAN, 1965.

Friedelówna T. Ewangeliarz ławryszewski : Monografia zabytku.— Wrocław etc. : Zakł. im Ossolińskich, 1974.— 280 s.

Gošić N. O nazivu izokъ v crkvenoslovenskom jeziku južnoslovenskih redakcija // Studia linguistica Polono — Jugoslavica.— 1980.— I.— S. 21—26.

Graham H. F. The Ljutyj Zver' in the Devgenievo Dejanie // Byzantoslavica.— Prague, 1963.— A. XXIV.— N 1.— P. 54—62.

Hallig R., Watburg von W. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie : Versuch eines Ordnungs — Schemas.— 2. Aufl., neu bearb. und erweiter.— Berlin : Akad.-Verl., 1963.— 316 S.

Hoffmanova E. Rostliny v domácí lékárňe.— Praha : Mladá fronta, 1973.— 167 s.

Hołyńska-Baranowa T. Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim.— Wrocław etc. : PAN, 1969.— 130 s.

Jurkowski M. Ukraińska terminologia hidrograficzna.— Wrocław etc. : PAN, 1971.— 240 s.

Križanić J. Objasnьenje vivodno o pismě / Prired. uvod nap. i tekst preveo J. Hamm.— Zagreb : JAN, 1984.— (Juraj Križanić : Sabrana djela; Kn. 1).— 79, 60 s.

Lehr-Spławiński T. Drobiazgi z morfologii mołoruskiej : 1 Formy *buty, buu* / Lehr-Spławiński T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego.— Warszawa : PAN, 1957.— S. 392—395.

Machek V. Česká a slovenská jmena rostlin.— Praha : ČSAV, 1954.— 366 s.

Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański.— Wrocław etc. : PAN, 1974—1984.— T. 1—5.

Stanislav J. Dejiny slowenského jazyka : Tvaroslovie.— Bratislava : SAV, 1958.— D. 2.— 743 s.

Wagilewicz J. Grammatyka języka małoruskiego w Galicii.— Lwów, 1845.— 181 s.

Zwoliński P. Ukraińskie *buti, buw* : (Z historii problemu) // Studia indoeuropejskie.— Wrocław etc. : PAN, 1974.— S. 321—324.

СЛОВОПОКАЖЧИК

августъ, аугустъ 58, 80
авдотка 211
агница 183
агньць 183
агурок 274
аєр 143
аиръ 143
айва 260
акрида 248
алое, алои 292
антипаска 60
априль, апрыль, апрѣль 58, 80
ареля 108
аспид, аспід 220
ашпед, -иц'а 220

баба 297, 303
Баби 24
Бабы 25
бабске літо 84
багно 131
бальзамъ 283
баран, -ъ, боранъ 24, 182, 183, 184
баус, баюс, байусы, -и, бавуса 319
бджола, бджчола, бжола, пчола, бчола 193, 194, 356
бедро, -а 311, 320
безвременьѥ 52
безвіддя 122
безвіче, обезвічити 293
без(д)на, бездъна 113, 114
безкінечний, безконечний 41
безмѣрьныи 41
безно 114
безодня 114
безщастя 73
беленда, белендіти, белен'котати 286
беленъ, -а 284, 286
бервено 253
берег, -ъ 118, 119
бережистий, -ыи 119
береза 277
березень 82, 83, 86, 90, 91
березіль 86
березовень 86
березозилъ 84
березозолъ 56, 57, 82, 83, 85, 86
березозоль 84, 85
березотикъ 85
березто 237
берест, -ъ 234, 277
берест, бересто «березова кора» 237
бесконьчьныи 41
бидзень 84
бик 177
Бикъ 24
билина, билля, был'а 236
бистрий 132
бит 13
бити 10, 185
битливий 185
бить 13
бича 177
бичок 177
біб, боб, бобъ 268, 269, 276
бік 46
біла челядь 302
білі печінки (печўнкы, печункы) 337
білка 204
білоголова 302
білувати 195
бір 116
бзина 278
благоврем'я 63
блекота 286
близнята, близнѧта 23, 24
близьньць 23
блискавка, -авиця 159
блискати 158, 159
блистати 158
блищати(ся) 31
блощиця, блоска 229, 230

блъха, блоха, блиха, блыха, бвыха, блеха, блышка 221, 226, 227
бльвотина 317
бльщати (сѧ) 30
блювотина 350
бобр (бібр), -иха, -я, -ъ 199, 194
бобокъ, бобковое дерево, бобки 282
бодливый 185
бодьливыи 185
божа ружа 289
божуръ 289
бокъ, бік 45, 311, 320
болба 268
болонє, болон(н)є, болоння 108
болонь, -ьє 108
Болоня 108
болото 131, 157
болото «грязь» 158
бор (злак) 264
Боришь дьнь 60
борода 311, 319
боровъ 184
бороцква, пороскова 259
борсук, -ъ 196, 205
боръ 115, 116
босоркан'а 226
бости (бысти) 185
бр'азнути 33
брикати 185
бриця 264
брище 264
брід 132, 134, 135
брова, бров, брива, бирва, обирво, брывы, бryво, брви 318
бродъ 132, 135
брокива 287
бросква, бросквина 259
брунька 240
брушковий 341
бры 310
брьвьно 252
брѣзьнъ 57
брюхо, брюх, брухо, брух, -ъ 311, 341
брязк, бряск 33
брязнути, бразкати 33
бугай 177
бугай (птах) 213
буєвище 111
бузина, бзина, бозина 278
Бужора (Бужера) 289
буи, буй 111
буйвіл, бувол, бувўл, бувул, бугўл, баволъ 178
буйволъ, быволъ, буволъ 178
буйтур 197
бук, -ъ 280
буряк, буряк 273
бурѧ 158
буря 160
бути 10, 11, 12
бутній 15
бутність 13, 15
буття 13
буцати(ся) 185
буѧнъ 111
буяч 111
буяш 111
бъзъ 277
бъчела 193, 356
быдло 185
быкъ 176
Быкъ 23
быль 234, 236
быстрыи 132
быт'а 13
быти 9—14
бытный 13
быть 13
бытьныи 13
бѣла голова 302
бѣлоґлова 302
бѣлица, -ка 204
бѣлъка 195
бѣль 195

Вага 24
Ваги 23
вал, -ъ 132, 134
валъ «насип» 134
валашати, -ити 186
валсамъ 283
вутроба, вантроба, вонтроба «печінка» 337
вапа 127
вап(ь)но 140
варъ 154
вашчирка, вашч'ирка, ваштырка, вашкірка, машч'ирка 196, 205
ведмедік, ведмедка, ведмьодак, ведьмедік (безхребетна тварина) 233
ведмідь, ведмедиця 199
ведро 145, 155
Великдень 100, 102
Великъ дьнь 60
великий 40
великыи 39
верблюд, вельблюдъ, вельбудъ, вельблудъ 187, 188
вельориб 206
веп 213
вепр, випир', вепрук, віпер, веприк, выпир 183, 184, 199

вепрь 194, 183
верба 277
Вербна неділя 100
веремій 63
веремія 63—67
веремня, веремйя, верем'є, веремя 63
верем'я, веремн'а, веремн'и 145
веремѧ 51
в(е)remѧ 50
вересень 80, 81, 84, 85, 87, 90
вересъ, верес 284, 285
верем'яний 232
вертеба 113
вертеп, -а 112, 113
вертиб 113
вертіп 113
верх 109
верхів'я 123
верховина 124, 123
весна 54, 76, 77
веснина 267
вечеріти 33
вечеръ, вечір, вечор, вечъръ 33, 53, 73
вечоріти 33
вешнина 77
вешня, вешнякъ 77
вещество, вещьство 16
вещь 16
взвоз 109
вивільга 212
вивірка, віверица, вивирйця, вевирица, віверка, вівірка, вавірка, вовірка, вівйурка, вівйорка 204
виволга, вильга, вільга 212
видкий 32
видний 32
виднокруг 30
видьныи 32
вика 275
виконувати 45
вилиц'а 333
вильце 245
вим'я, вімн'а, вумено, вўмн'а, вуймн'а, гимйа, йимйа 346
вино 256
виноград, виноградъ 256
виноградник 257
винниця 256
виноход, -ець 182
випороток, випорток 347, 348
вир, -ъ 131
вирай, ирай 133
вирій, вирей, вирье 133, 354
високостъ 55
високосний 79
вихр, -ь 146
вишня 254
вівторок 94
вівця 183
відбутися 12
відник 122
відхідник, одходник 345
Віз Великий, Малий 25
віжди 332
вік 68
вікно, віка, вічка, повіка 331
вікнина 129
Вікнине 129
Вікнини 129
Вікно 129
Вікняне 129
вікно (геогр.) 128
віл 177
вільга 148
вільгий 148
вільготний, -ість 148
вільха 277
вімела 278
вінець 23
вір, вўр' (зоол.) 180
вісінь 77
вісектъ 79
віск 141
віскривець 351
віскривий, возґривий 351
віскряк 350
вісна 77
віта, -ка, вітв 238
вітати, привітати 16
вітер 146
віче 16
віщиця 226
вія, війка 331—332
віялиця 146
віяти 146
вкочи 72
власность 14
Власожельць 24
в млі ока 71
внутрі, -шній 38
внутрности, внутренности 336
внутрьнии 37
внутряк 336
вовад 225
вовк, -чиця 199
вовна (анат.) 346
вовна «хвиля» 132, 358
вовче молоко 289
вовчинець 289
воискыи конь 179
вогкий, вовхкий 148
вогирок, вогурок, вугарка 274

вода 122, 123
вода велика 157
водний 122
Водник, -ъ 23, 24
Водокрьщѣ 99
Водокщі 99
Водолей 24
Водолій 23
водолѣиць 23
Водолѣя 23
водорості 234
Водорщі 99
Водохрищі 99
Водохрьщѣ 99
водьныи 122
водяний 122, 123
вокно (геогр.) 129
воко 128
воловіга, вольга 212
волога 148
Волосожаръ 24
Волосожель 24
Волосъ, Велесъ 24
волосъ, волос 310, 318
волоський горіх 255
волторокъ 94
волчецъ 288
волъ 176
воняк 211
вор, ворій, вір, вўр 180—181
воробей, воробець, воробень, веребей, воробок, воробел', воробій 210
воробка 214
воробьи, -ии 207
ворон, -ъ 207, 208
ворона 207, 208
восілниці, вусельниці, вусилниц'а, вусіл'ниц'а, вушіл'ниці, вошениця, вусень 224
воскъ 141
востік 49
вош, -а 224 357
вошал' 224
вприл'аги 104
вранцѣ 74
временьныи 52
вресень 81, 82 84; 87, 91
врисень 84
вряди́-годи́ 69
вселе(н)а 18
всесвіт 18
всесвітний, -ній 18, 19
всесвітня 19
всижўд, сижўд, усижгуд 69
всходити 26
всходъ 50
всьогосвітний 18
втікати 126
второкъ 93
втотчас 73
вточи 72, 73
вувертка 204
вугор 218
вудко, вудкало, вудвудка, вуток 211
вудо 329
Вудосты 99
Вудохрести 99
вуж 217
вузький 37
вузьмина 37, 130
вус, вуса, вуси 319
вуста 318, 319, 359
вутва 192
вутка 192
вуторок 94
вухо 318
вуш 220
(в)ушка 291
вчати 43
въдодъ 207
възгорьє 108
въздух, -ъ 143
въз(ъ)грѧ 317, 350
въз(ъ)ходити 26
въз(ъ)токъ 47
въ коуры 62
въ куры 188
вългъкыи 148
вълкъ, -чици 194
вълна 132
вълна «хвиля» 358
вълна «шерсть вівці» 315, 358
вълчьць, вовчинець 285, 289
вълѧгомо 62, 104
вънити 126
вънутрьнѧѧ 311
въньшьнии 37
въселена, -ѧ 17
въскрьсенье 59
въс(ъ)ходъ 47
вътечи 126
вътор(ь)никъ 58, 93
въ тъ чинъ 72
въшь 221, 226, 357
выконати 45
вымѧ 316
выпелица 208
выпълнѧти 45
Вырь 131
высокыи 39
выста (анат.) 320
выходъ (анат.) 345

вьрба 277
Вьрбьнаѧ недѣлѧ 60
вьрмь 222, 232
вьртьпъ 112, 113
вьрхъ 37, 108
вѣверица 194, 195, 356
вѣверъка 195
вѣжда 332
вѣко 31
вѣкъ 50
вѣкъша, -ица 195, 205
вѣньць 23
Вѣси 23
вѣтвъ, вѣтъ 234
вѣтръ 146
вѣѧти 146
вюръ 181
в'яз, вѧзъ 277

габа 358
гавранъ 208
гад, -ъ, -ина 170, 171, 217
гадюка 171
гаи, гай 115, 116
гайворонъ 213
гайворон, гайвор 213
галица 207
галузь, галуза, галузка, голуза, -ка 245
гарбуз 270
гаспид 220
гдуля, гдуля 260
гдунѧ 259
генварь, генарий, генарь, генуарїй 80
генардъ 187
гериджун, ґереджун, ґеречун, ґериджун 96
гивига 212
гидко 211
гимйа 346
гирій 134
гирло, гырло 124
гирок, гірок 274
гід, гуд, гўд 68
гієна 206
гілка, гільце 245
гірчиця, горьчица 275
гісоп, юзепок, юзефок 276
глазки 138
глазъ, -ъкъ 138
глезно, глезна 311, 341, 342
глибокий, глубокий 39, 132
глина 137
глубокыи 39, 132
гліг, глогъ, глўг, глій, глід, глойина, глойена, глогин'а 279
глід, глодина 279
гніздитися 215
гніздо 215
гнои, гній 316, 351
гнѣздо 208
говін'а великойе, малойе 103
говіння, говінє 102
говьно 316
говѣньє 61
говѧдо 176
говѧдина, гов'ядина 177
гов'ядо, говедо, гов'єдо 177
гоголь 207, 208
год 68
година 50, 69, 70
година «тепла сонячна погода» 144
годинка 69, 70
годинникъ 70
годище 68
годъ 50, 78
гоило 315, 344
гойірок 27
гôл'ін' 245
голінка, гомілка, голянка, голівка, гомівка 320
голова 310, 318
головка (бот.) 247
гололедица 152
гололедиця, оголол'одиц'а 152
голомѧ 244
голотеча 152
голоть 151, 152
голуб, -ь 188, 206, 208
голубити 188
голубица 188, 206
голубиця, -ка 209
голубьникъ 188
голь, гольє 245
голѣнь 311
гомок 109
гора 37, 108, 109
горизонтъ 30
горіх 254
(г)оріх лісковий 256
горка 109
горлиця 208
горностаи, горностай 194, 199
горобеня, гороб'я 210
горло 319
горобець, горобей, горобух, горобц'ух 209, 210
горобиний 210
горох, -ъ 268, 269
гортань, гортанка, гиртанка, гартанка, гыртанка 319
горуна, горунка, горуха 274, 275, 354, 358

горушьно, горюшьно, горущьно зьрно 274
горѣти 249
горячесть, горячость, гарячость 155
гостинець «шлях» 135, 136
гостиньць 134
гострий 119
граб, -ъ 277
град, -ъ 150
гранат, ґранат, гранатовий 263
граница, -я 42
грановитоє яблко 263
грань 42
гребы, гребінь 316, 346
грези, грезен, грезно,
грозно 256
грезнъ, грьзнъ, грезновьє, гроздь 256
гречка, греча, гречиха, гречь, грѣчка 275
гриб, -ъ 290
грива 315, 346
гриміти 159
гричь 186
гріб 134
грім 159
грімниця 98
гробъ 134
гроза 160
гроздь 256
грозно 256
громниця 98
громъ 158
грубий, -ыи 41
грудень 81, 83, 84, 86, 90
грудь, груди 311, 320
грудьнъ 56, 57
груша, хруша, круша 254
грьмѣти 158
грѧзь 157
грязь, грязюка 157
губа 223
губа (анат.), гамба, гемба 310, 318, 319
губа, губка (предмети) 232
губа, -ка (бот.) 290
губка (зоол.) 232
гудъ 69
гуреля 108
гусак 193, 357
гусеница, гусѣница 221
гусениця, гусінь, гусень, гусільниця, гусельниця, гусилниці, гусил'ниці, гусельня, гусіль 223, 224
гуска 193, 357
гускый 37
густыи, густий 117, 359
гусь 188, 189, 193, 357
гърбъ 110, 358
гърлица 206
гърло 311
гъртань 311

ґаргачка, ґергачка, ґерґанка, ґыргалка, ґергавка, ґарланка, гирланка 319
глей, глей 238

давленина 173
дафнии 282
дебелыи, -ий 39, 40
дебра 113
дебр, -ь 113
декабрь, декемврій 58, 80
денница 22
денниця, девниця, девничка, демниця 23
день 73
день «доба» 75
Деражня 131
дерево 234, 235, 354
деркач 213
дерн, дернь, дерно 236
дерѧждьє 131
десныи 46
десьбіч 46
джерело 124
дзвізда 21
дзигаръ, -ь 70
Дзубр-, Дзюбр- 197
дикыи, -ий 170
димено, дымено, дымино, димина (мн.), дименицa, діменицa 335—336
диня, дынѧ 270—271
дира, -ка 38
дихан'а, дихан'і, дэхан'э, дэган'э 169
діброва 116
діва, -иця, -ка, -чина 305—307
дід 303
дійсний 16
діл (род. -долу) 105
діл (род. -діла) (геогр.)
діра, -ка 38
діти, дітя, дитя, дітина, дитина 307—308
дітище 308
днина 74
дниця 76
дно 132

днѣти 31
доба 76
добича 12
добути 12
добуток 12
добыти 9
довгий 40
довгобразий 40
дождж 150
дожчевый, дожчовый 149
дожчистый, дожчоватый 149
дожчъ 149
доким 72
доконьчати 44
до кур(ъ) 188, 189
долина 105
долонь, -я, ладка 311, 319
долъ 37, 105
долягома 104
до півнів 103
дорога 135, 136
до свѣта 62
доспѣти 252
доходити, дійшлий 252
дошкулити 328
дощ, -ик 149
дощити 149, 150
драговина, дряговина 131
дреговина 131
дрегъва 131
дрібний 40
дробьный 39
дуб, -ъ 277
дубень 85
дуброва, -ава 115, 116
дуга 158, 163
дулѣвка 260
дуля, дуня, 260
дупло, дуп(ь)ло 234, 235
дути 146
дух, -ъ 16
духъ «газ» 141
душа 352—353
дъжчь, дожчь 149
дългыи 39
дъно 132
дъхорь 194
дымѧ, дымено 311, 313, 335
дыра, -ю 38
дыханье 168
дьбрь 113
дьнина 54
дьнь 47, 53
дьнь и ночь 54
дьньница 22
дьрнъ 234
дѣва, -ъка 298
Дѣва 23
дѣвица 23, 298
дѣлский 110
дѣдъ 297
дѣлъ 110
дѣра 38
дѣтичь 298, 308
дѣтьскъ 298
дѣтѩ, дѣтина 298
дѩсна, дясна, дясни 310, 319
дятел 208
дѩтьлъ 207

елементъ 16
еперя, еперка, ипир'а 259

еврах, еврашок, еврашка, йеврашок 203
евшан, -ъ 291
еднохода, -ник 182
еж, -ь, -ъ, -ук, яжук 194, 200, 201
елито, -а, ялити 343
елкий, їлкий 137
ель, елка, їль, елиний, елий 277, 278, 279
енуаръ 58
ерѩбь 206
ество 14
естество 14
естьство 14
ехидна 221

жаба 216, 218
жажель 24
жалива 287
жало, жагало 316, 346
жар, -а 154
желізо 140
желы 216
жеравль, -авь 207, 212
желізниця «тверда пухлина» 352
желоза 316
желудъкъ, жолудок, жалудок, ожолудок 311, 338, 339
желѣзо 138
желѣти 24
жена, жона, жінка, жўнка, жунка 297, 300, 301
женило 344
женьщина, женщина, женчина, женщизна 301
жеребиця 180
жеребьць, -ець 178, 180
жереб'я, жеребл'а 180
жеребѩ 178
жерело 123, 124
жива вода, криница 122

живе 168
живе срібло 140
живина 168
живиця 245
живіт 166—167
живло 169
живелъ 16
живити, -ся 165, 166
живіт, живот (анат.) 341
живний 166
живник 166
живо 168
живоє сребро, срѣбро 140
життя, живіття 167
животи 166
животина 168, 169
животноє 169
животныи 167
животъ 165, 166
животьнаѧ вода 122
животьно 168
животьныи 165
живущий 166
живыи 165
живьныи 165
жигати 346
жизний 167
жизнь, жизь, жиздь 165, 166, 17
жила 166, 310, 317
жилавий, жилний тиждень 166
житиє 165, 166
житный 265
жито 263, 264—265, 359
життя 167
житьє 165
жнива 78
жовна, жовва 208, 209
жовно 220
жовтень 84, 85, 86, 88, 89, 90
жовч 320
жолв, желв, жулв 220
жолтень 84, 85, 90
жолудок 354
журав(е)ль, журав, -ка 212
жьлна 207

забвений 14
забувенъ 11
забудь 13
забути 12
забутися 10
забуття 13
забуть 13
забыт' 13
забыти 9, 12, 13
забытис'а 10
забыти сѧ 9, 10
забыть 13
забытьє 13
завидѣти 10
заговини, заговіни 103
заграва 32, 358
задивитися 10
задній проходъ 345
задок 42
задуматися 10
задъ, -ок, -ница 42, 315, 344—345
заєць, зайиц', зайіц', зайц 200
зажуритися 10
займати сѧ 26
займатися (на світ, зорю, день) 26
заким 72
закло 349
закосичувати 241
залізо 140
залоза 352
заморозъ 155
запад 49, 50
западъ 47
запуски 102
запусти 102
запъртъкъ, запорток 347
заранокъ 74
заревъ 56, 57, 82, 83, 85, 86, 87
зарень 83
зарінок 115
зарості, зарослі 233, 234
заря 22
зарѧ 30, 358
заслухатися 10
заспатис'а 10
застати 35
застити 34
застувати 34
застуйати 34
засуха 155
зас'ц'ін'ати 34
затемнення 28
зат(ь)мене 27
зат(ь)митися 27
заулеги 104
заутеріти 31
захаращувати 118
захід 49
заходити 26
заходъ 26, 47, 48
заходьныи 48
Захомець 109
зачати 42
зачаток 43
зачатъкъ 42
заяць, заяєць, зайайац', зайейц', зайанец, зац', зац 200
заѧць 194

збий-віч 12
збитки 12
збиточник 12
збіжжя, збожьє 266, 359
збуйвік 12
збути, -ся 12
збыйвіч 12
звезда с хвостом 26
звист', звис'ц', дзвисть 141
звід 19
звізда, дзвізда 21
звір 172
звірина 172
звір(ь) 170
звѣзда 21
звѣзда власистая 26
звѣздамъ теченьє 26
звѣзда хвостата 25
звѣрь 170
Здвигы 100
здобич 12
здобуток 12
здоровий «великий» 40
здохлий 173
здохлятина 173
здыхлина 173
зегзица 207
Зелені Свята 97
зельє 268, 354
землетрус 142
землетряс 142
земля 105, 137
землѧ 137
зерно 235
зизий, зизоокий, зизуватий 231, 232
зима 54, 76—77, 155, 156
зимусь 69
зимьнии 155
зіма 77
зініця, зінка, здрінка, зрінка, зрілко, зрінко, зерниця, зирничка, зірниці, зірничка, зрак, зрачок, зрячка, здрячка, зрочок, здрачок 318
зірниця 22, 23
злакъ 267, 268
злигодні 93
злидні 93
змии 26
змир'катис'а 31
змій 216
змія, змийа 217
змьи 216
змьѧ 216
знебавити(с'а) 12
знебути, -ся 12
знебытис'а 12
Знис'ін'а 100
зній 154
знои 154
зноити 154
знойный 154
зовнішній 38
зозуля, зазуля, зезул'а, зизул'а, з'аўзул'а, з'озул'а 210
зоки[й] 231
золото 138, 139
зоріти 31
зоря, зірка 21, 32, 359
зоряти 31
зорѧ 21, 30, 358
зостояти 35
зранку 74
зрання 74
зрѣти 250
зубр 196, 197
зубръ 194
зубъ, зуб 310, 319
зълчь 311
зьрно 234
зьрѣти 249
зѣница 310

ива, івыпа 277, 278
Ивандень 101
Ивандил' 101
ивола, ивіль, ивол 212
ивоўга, івоўга 211
ивълга 207, 211
играти 179
идучий 73
ищиця 226
избыти 9, 12
известь 140
изнебыти 9
изокъ 56, 57, 222
израньѧ 53
изтокъ 126
источьникъ 126
изъвнѣ 38
икра, ікра 316, 346
икра «крига» 153
илкий 137
иловачка 137
иловина 137
ил, -ъ 137
ильмъ, ілем, илем, ільмо, ильма, ильмина 277, 278
имела 277
индиктъ 55
иноходникъ 182
иноходъ, -ьць 179
иньи, инии 150
ипир'а 259

ирей, ирій 135
иржій, іржій 275
ирии, ирьи 135
ириця 134
ирій 354
ирстити(ся) 99
ирьи 354
испоротокъ 347
истноване 15
истнувати 15
истный 15
истота 15
истыи 15
исхода, исход'н'а 73
исходити 52
исчадіє 308
ити 150
ищиця 226
июль 58
июнь, їоунїи 58, 80

іволга 212
івуд 212
іговна, іговда 212
ікло, икло 348
іл, ил 137
Іловець 137
Іловиця 137
імла 147
іній, іний, иний, іней 150
іноходець, иноходець 180, 182
іржа 139
існий, існій, істний 15
існувати 15
істота 16
іти 73
іщевиці, іщерицѣ, іщицьі 226
іюль, июл 80

ївал, їлова, їволниця 212
їж, -ак, ѣжъ, їжо 200, 201
їль 278
їнох 303

йаблико, йабко 254, 255
йаблінь, йаблінка, йаблўнка
йавірка, йавйурка 204
йарец', йариц' 264
йарич 201
йарок 112
йашпед, -иц'а 220
йашчур 218
йимйа 346
йіщиц'а 226

кабан 184
кабанина 184
кавка 213
каворон 213
кадило (бот.) 248, 249
кажан, кожан, коржан 202
казибрід 84
казидорога 84, 90
казити сѧ 145
кал (фізіол.) 351
каламутний 133
калачики 288
калужа 127
калюга 127
калюжа 158, 127
кал, -ъ 157
камінь 138
камы 138
канунъ 61
каня, -юк, -юка 208
канѧ 206
капати 149
каплѧ 149
капуста 269
капустьникъ 269
каракати 96
каракатий 96
караки 96
карачки, карячки 96
карачкуватий 96
карячкуватий 96
карачун, керечун, крачун, кричун, киричун, ґереджун, ґеречун, ґериджун 96
карпъ 219
касиѧ, касія 283
качка 192
качур, качор, качер, качир, качар, качук, качкур, качура, каш'ур 192
квасоля, хвасоля 277
кветень 81
квитень, квитець 84
квитнути 240, 241
квіт, -ка 241
квітень 86
квочка 25
квѣтень 83
квѣтъ 240
кедзень 84
кедр, -ъ, кедрина, кедринина, кедрин'а, кидра, кыдра 282
керва 317
кертина, киртина, кыртина 203
кивень 84, 90
кипарис 281
киричуня, крачунів брат 96
кирниц'а, керниц'а, кырниц'а 125
кит 205
кит, -ъ, кытъ, китосъ 205

кишка 320
кичеленок, кичелинок, кичеренок, кичеринок, кичиринка 342
кінець 44
кінчати 44
кінь 180, 184
кіс 213
кістка, -очка (анат.) 342
кіт дикий 355
кіт, -ка 186
кішка 186
клей 238
клечання, клечати 279
клечення 97
клик 348
кліпка, кліпати 331
кліщ 223
Клов 349
кловатий 348, 349
клонитися 27
клус 182
клик, клы, кла, клова, кловаки 348
Кльчьскъ 279
клѣщь 221
клѧпышь, кляпишъ 261
кляча 181
клюсіти 182
клюсѧ 179
кмин, кмѣнъ, кvминъ, кумепъ, тмин 272, 273
кобила, кобыла 180, 184, 178
кобилиця 180
кобилка, кобылка (ентом.) 230
ковзкий 153
ковыль, ковиль, ковила 284, 285
когут, -ъ 190, 191
кожа, кужка, кушка, кўшка 310, 326—327
кожанець 327
кожум'яка 327
кожура 328
коза 183
козел 184
Козерогъ 24
козодриск, козьодриск, козодрист, козьодрист 250—251
Козорогъ 23
Козорожець 23—24
козуля 198
козьлъ 183
козьльрогъ 23
козьлѧ 183
кокоська 190
кокотъ 188
кокош, -ка, кокуш 189, 191
кокошитися 191
кокошь 188
Кола 25
коливати(ся) 142
колібати(ся) 142
коліно «покоління» 309
колода 252, 253
колоздрий, колоздрявий 251
колос, -ъ 234, 235
колоти 185
колоть 152
кольце, колце, кільце, кільчик 349
колѣно, коліно 311, 320
колѧда 62
Коляда 97
команиця 180
комар, -ъ 223, 221
комета 25, 26
комита 25
комитис 25
комінник, комонник 180
комоница 178
комонний 180
комонник 180
комонниця 180
комонь 180
конати(ся) 45
конець 44
коник (ентом.) 230
коница 180
коноздря 251
коноплі, коноплѧ, коноп 271, 269
кончина 44
конь 178
коньчати 44
коньць 41, 43
коприва 287
копито, копыто, копит, копыта 316, 346
кора 234, 235
корбан 328
корень 234
корова 176, 177
короп, -ъ, -ичь 216, 219
коростіль 212
короткий 40
коротъкый 39
корочунъ 59
корочюнъ 96
корупка, коропата, коропатка, коротва 214
корч, -овьє 244
коса 310, 318
косень 84, 85, 90
косиця 241
косичаний 242
косматий 318
космъ, космаки, космик 310, 318
косовиця 78

костка, -очка (бот.) 245—246
костыр', -'а, -'ка, коштырка, каштирка 205
кость, кість, кістка 310, 317
косуля 198
котель 205
котъ, -ка 186
котюга 187
кочет, -ъ 190, 191
кочкодан 206
кошька 186
крагулець, крогуй, крогулець, кригулець 213
крагуи 208
краи 37, 44
край неба 30
крайнебо 30
краковатыи, кряковатыи 244
краплѧ 149
крас(к)а, красулка 164
крастель 208
кречет, -ъ 207
кречковатый 244
кремінь 138
кремы 138
крига 153
крижі 340
крило, крыло 316, 346
крин, -ъ 291, 292
криница, -я 125
кріт, крот, крет 202, 203
кріп, кріпець, кропъ, копр, копер, копрій, окріп, укріп, окропець 269, 271
кров, кровйанка, керва 317
крок 350
крокодил 220
кропива, крапива, крупива, коприва, прокива, брокива, покрива 284, 285, 287
кропъ 360
круглыи 39
крутий, -ыи 119
круча 114
крушити 254
кръть, кръторыѧ 194, 202
Крьщеньє 60
кры 310
ксилѧжь, силяжии, скляжии, ксиляжи, кисиляж 283
кудеревий, кудерявий, кудерний 318
кудри, кудрі, кудерь 310, 318
куколь, кукіль 284, 285
кукса 244
кулакъ 314
кулитися 314
куна, -иця, -ка 194, 195, 199, 200
купало 59
Купало, Купайло 96, 97
купарисъ, кюпарисъ 281
купина 280
купръ, куприк, купор, купер, купра 310, 318
кур 103, 190
кура, -ица, -иця 188, 189
курастра, корастра, курайстра, куластра, куластра, кураста, квастро та ін. 350
кури 189
кури першиї, другиї, третії 103
кури піють 190
кури спѣвають 190
курич'а дика 188
Куричка, -кы 25
куріпка, куріп'я, куропатва, куропта, курапка, курепка, куропиц'а, куропата, куропатка, куропатла, курапатка, курупатка, куротва, куропйа, курапйа 214
курка, -иця 189, 103
курок 190
куропіння 190
куръ 187
куръ пѣньє, пѣваньє 188
куры 188
кутьнии зубъ, кутній зубъ, кутній зуб 310, 334
куцупір 201
кущ, куст, -ъ 244, 354
къ куромъ 62
кълзъкыи 153, 157
Къловъ, Клов 349
кълъ, кълo, кльце, кльчикъ 316, 348
кльи 234
къра 153
кышька 314

лаба 346
лавръ 282
лавырка, ловырка, ловирка 204
ладанъ 248, 249
ладка, ладки, ладоньки, ладочки, ладошки, ладусі, ладусеньки, ладусики 319
ладо, лада 319
лазок 138
лаино, лайно, лайня, лайнак, лайняк 316, 351
ланита, ланіта 315, 333
лань, -ьѧ 194
ласица 194
ласиця 199

ластівка 210
ластів'я, ластовеня 210
ластовиний 210
ластовица 207
лебедь, лебідь 207, 208
Левъ 23, 24
легені, легкі печінки, лехкы печінки, легке, легкіє, лехкі, легушка 313, 337
ледень 85
ледъ 150
леліт 202
леопардъ 187
лещавка, лящовка 219
лещь 216
лилик, лел'ік, лилек 202
лиман 130
лимень 130
липа 277
липень 84, 85, 86, 90
липецъ 81, 82, 84
липець 80, 81, 83, 85
лис, -иця 199
лист, -ъ 235, 234
листопад 85, 86
листопадень 84, 90
листопадъ 56, 57, 81, 84, 85
листопадь [!] 83
лисъ, -ица 194
литка, лыс'ц', лыста, лыстка, лыства, летка, выста, листи, лита, литка 320
лице «особа» 309
лице «обличчя», лецьо, лич 310, 318
лівий 46, 47
лівкий 46
лід 150
лікоть, локіть, локоть 319
лім 253
ліпок, лепок, лепчиця, липок, липчиця 291, 358
ліс 116
літо, лѣто 76, 77
літо, лѣто «рік» 78
літо «запліднення», 343
літити 343
літорость, літорост, літорі, літорасль, літорасть, літоросток 238, 239
ліха 122
ліщина, ліщана, ліщанка 256
лоб, ліб 359, 330
лабанець 330
лобода, лебеда 284, 285
ловирка 356
логовина, логвина 111
лог, -ъ 111
ложок 112
ложесно, ложиско, ложисько 315, 343
лоза (виноградна) 256
лоза 277
лои, лій 316, 347
локъть 311
лони 176
лоно, лоне, лониця, лонова кість 311, 320
лоно, луно 315, 344
лонща, -акъ 176
лоньскыи 176
лоньщина 176
лопатъка, лопатка 311, 320
лось, -иха 194, 195, 198
лоша 179
лоша, -иця, -ук 181
лошадь, -ька 178, 179, 181
лошак, -ъ 178, 181
луб, -ъ 234, 235
луг, -ъ 107
лужа 127, 157, 158
лузати, лузгати 243
лук, -ъ 272, 268, 269
лука 107, 120
Лукава, Лукавець, Лукавиця 120
лукавый 120
Лукарець 120
лукоморье, -р'я 120
лукорнавый 120
луна, -нна 21
луно, 338—339
лупа 348
луска 243, 348
луспа 243
лут, -ъ, -ок, -ина,
луття 234, 237
луч, -а, -ь 32, 30
лучина 32
лушпина, -айка 243
лъбъ 310, 359
львъ 23, 205
льон, лен, льнъ 271—272, 269
лыко, лико 234, 235
лыскавиця 159
лискати 159
лысто 311
лытъка 311
лѣвый 46
лѣпъкъ 290, 354, 357
лѣсъ 115, 116
лѣска 255, 256
лѣто 54, 55
лѣторосль 235
лѣтось 69
лѣха 121, 122

люди, людье, людинъ 239
людина 121, 236, 296, 297, 359
люта звірина 172
лютий, -ый 81, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 99
лѩдвица, лѩдвиѩ, лядви, лідви, лідвиця, лідвиці, полядвиця 311, 313, 339
лягмо 104
лягова, -и 104
лядвенець 340
лядина 121
ляда, лѩдо, лядо 121, 236
лядник 121
ляшка 122
лящ, лещ 219

мавпа, малпа, малфа 206
магніт, маґнит 140
маи, май 58, 80, 81, 84, 90
майбутній 13
маїк 84, 87, 90
мак, -ъ 269, 268
маківка, маковица 241
малайня, малання, маловня, малодня, малодн'а 159
малань 159
малий, -ыи 39, 40
марець, -ъ 80, 81, 85
марот 80, 85, 990
мартій 80
мартъ 58
маслина, маслица, масличье 260, 261
масльнаѩ недѣлѩ 102
масляна, -иця 102
масна неділя 102
мастика, мастиґа 248, 249
матерія, матеріа, матерѣа 16
матица, матъка (анат.) 344
матка, матъка 193, 194
мгла 147
мгновеніе ока 71
медведок, медведик, медведюх, медвідюк (зоол.) 233
Медведь 24
медвідь, -иця, медвѣдь, -ица 199, 194
межа 42
межень, меженина, межьнь 79, 55
мень, -ьок, ментус, ментр, ментюк, ментюх, менькус 219
мерзнути 156
меркнути, мерхнути 31
мертвеччина 173
межелиця 225
метла на небеси, мітла 26
мешпергач 202
миґдаль 261
Миколы, Николи 100
минати, -ути 73, 52
минтус 219
мирра 249
мирсина 283
мирта, мирт 283, 284
миръ 17, 18
мить 72
миш, -а, -ка 201, 357
мишиця, мишка (анат.) 334, 335
мідь 139
мізга, міска, мізко, мизга, мизка, мезга, мезка, мозка, мездра 237, 238
мізгря 238
мізерія 174
мілкий 132
міль, моль 132, 223, 221
мінитися 27
мінута 72
міра 42, 72
місцями 72
місяць, мѣсяць 79
місячне, місячка 351
мліг ока 71
мнюх, мнух, мніус 219, 220
мовня, молня, мовна, моўн'і, мом-л'а, молинь, монія 159
могила, могыла 134
мозґовати 318
мозгъ, мозок, мізок, мозоґ 310, 318
мокрий 148
молодий місяць 29
молодик 29, 307
молодый мѣсѩць 28
молодъ, -ый, -ий 297, 303
молодь 297, 303
молодьць, молодець, -ик 297, 303
молозиво 317, 350
молоко 317, 350
морква 259
море 127, 129
моріг, муріг, мурогъ 243, 244
моровьи 221, 227
морозъ 155
морок, -ъ 30, 31
морочьныи 30
Морське око 128
москъ, -а 179
моспергач 202
мотовиляк, мутавель, мут'іл', метелик, метыль, мотиль, мотыль, мотильок, матыл', матил', матіл', мутил, мот'іл', мутель, мутелька, моталь, мітіль, матуль, метіль, метельок 225

мотыло, мотило 316, 351
мотыль, метыль 221
мох 289
мочь, -а, міч 316, 350, 351
мошна, мошьна, мошьница, мошенка, мошонка, мішна, мўшна 344, 357
мрак, -а 148
мряч 148
муд'а 159
мудо, муде, муд'і 344
мужчина 300
мужь 293, 297, 300, 301, 359
мужьчина, мужьчинъка, мужчина, мушчина, мужчизна 301
мул 182
мурава 227, 234, 235
мурашка, мурах(а), муравей, муравель, мурашок, мораха, мурайка, мурал', мурандел', мураньок, мур'анка 228
мўр'с'койе око 128
мускул 335
мутва 130
Мутвиця 130
Мутова 130
Мутовиця 130
Мутв'янка 130
мутип 130
мутівець 130
мутний, мутьныи 132
мутъвь 130
муха 221, 223
мълньнѧ, молоньнѧ 158
мърда 316, 349
мъхъ 289
мьгла 147
мьгновенье ока 50
мьнь 216
мьрзнути 156
мьркнути 30
мьртвьчина 173
мыльнаѧ трава 276
мытрак, мытр'ак, мытрюк 336
мышковати 336
мышь 194, 201, 357
мышьца, мышька 311
мѣдь 138
мѣзга 234
мѣлъкыи 39, 132
мѣль 132
мѣнити сѧ 27
мѣра 41
мѣсто 51
мѣсѧць 21, 55
мѣсѧчина 317
м'яз, м'язь, м'язі, м'язи, 335
м'яздра, мн'аздро, мн'азґро 238
м'язистий 335
м'ясень 335
м'яский, м'яскавий, м'язкий 335
м'яска, м'язга 335
м'ясопуст 102
мѧсо, м'ясо 310, 317, 335
мѧсопустъ 61
мѧта, м'ята 284, 285

наводняти сѧ, наводнятися 157
наежений 200
намулъ 137
наремный 161
наренно 161
нарти 319
насоущьныи 13
натура 14
нард, -ъ 263, 283
народъ, народ, нарід 294, 297
насіння 242—243
насѣнье, насѣти 242
наставати 28, 29
натина, нать, надь 243
нафта 141
начало 42, 43
начати 42
начатъкъ 42
начинати 43
нащадатися 309
нащадок 308
небесний 19
небесьныи 19
небилиця 12
небо 19
невѣста, -ъка 302
недвід' 199
недѣлѧ, неділя 58, 91, 92, 95
недохпір 201
незабудь 13, 14
незліченний 41
незмірний 41
незчисленний 41
неизмѣрьныи 41
неисчътьныи 41
немола 137
нендза, ненза 227
непогода 145
непогодье 145
непотир, нетопир 201
неспергач, нешпергач 202
нетопир 202
нетопырь 194
нефть 141
нещетний 41
неясить, неѧсыть 215
низина 105

низъ 37
низъкыи 39
нир' 134
нира, -ка, ныра, -ка 338, 358
ничвіть, нечвіт 202
нів 29
ніготь, ніхоть, нохоть, ноготь, ногўть 319
німиця 286
ніч, ночь, нучъ, нѣчъ 53, 73
нічвид, нічвіт 202
нічпергач 202
нов, новь 29, 28
новак 29
новик 29
новомѣсѧчьѥ, новомѣсячїе, новомісяччя 28, 29
нога 311, 320
ногъть 311
ноздрѧ, ніздря 310, 318
носъ, ніс 310, 318
ноѧбрь, ноємврій 80
нужа 227
нутрець, нутряк, нутер, внутряк, мытрюк 336
нутриця 336
нутрощі, внутренности 336

обиватель 12
оболок 147
оболона, -ь, -ння 108
облотня 108
Оболонь 108
оводъ, овід, оват, овадня 225
обгородитися 26
обезяна 206
обирво 318
обличьє, -чня 310, 318
образ, -ъ 310, 318
овадъ 221
овен 183
Овен 183
овірка 204
оводъ, овадъ 221
овочь, -і, овощь 243
оврах, оврашок, овражок 203
овторникъ 94
ов(ъ)торокъ 93
овьнъ 23, 182
овьца 182
огарь 56
огірок, огуръкъ, -ьць, огурок, огурець, (о)гурок, агурок, гірок, гойірок, огирок, огўрок, огорок, гирок, вогірок, вогирок, вогурок, угерок, вугерка 274
огородити сѧ 26
одинець 199
одиньць, єдиньць 194
одітут 211
однохідь 182
одуд 211
одходник 345
ож, -ик 201
ожеледиця 152
ожеледь, ожелед, ожеледа, ожеледень, ожелизь 152
ожелест 153
ожелець 153
ожити 165, 166
ожолудок 339
ожь, -икъ 194
озеро 127
озерце 127
озимина 267
озимица 263
озимъ 267
озьмінь 130
океанъ, окианъ 126
окіл 122
окно (геогр.) 129
око 310, 318
око (геогр.) 128
Оковьскыи лѣсъ 128
околъ 122
окорок, -ъ 315, 349
окочинъ 72
окріп, окроп, окропець 271
октѧбрь, октовріи, октобръ 58, 80
о курех, -ѣх, -ях 103
о курѣхъ 190
олень 194, 195, 197
олениця 198
олива, -ка 261
олово 138, 139
олторокъ 93
ольха 277
омела, имела 277
опар 360
опица 205
ополонка 157
опровўд, упровўд, упрогўд 97
опыни 205
орел 208
орель 108
оріх 254
оркиш, оркіш, оркіс 268
оробей, оробець, оробух 210
оролой 70
ортуть 139
орѣхъ 254, 255
орябка, -ок, орабка, оребка, оробка 214
орѧбъ, -ь, -ъкъ 206, 214

орь 178
орьлъ 206
оса 221, 223
осел 182
осень 54
осетръ, осетер 216, 218
осина, осика 277, 278
осільниця, оселниці 224
осінь, осень, осѣнь 76, 77
ослиця 182
осля 182
ослядь, оследь, ослѣдь 179
особа 309, 310
осовнь 20
осот, осет 288
острий 119
острів, островъ 118, 119
островьрхыи 108
осьлъ, -ѧ 179
осътъ, осот 284, 285
осятр 219
отар, -а 176
отарица 175, 176
отбувати 12
отік, отока, -ъ 119
отріб, отруби 320
отроба «печінка» 334
отроба 339
отрок, -ъ 297, 303
отроча 298, 304
отрунок 339
отрути 339
оходъ 315, 345
охочокомонний 180
очамріти 286
очемеріти 286
очерет 287

пагорб, -ок 358, 110
пагорок, -ъ 110, 109
падаль 173
падати 150
падають звѣзды 26
паділ (земний) 107
падло 173
падолистъ 84
паздерник, -ъ 81, 83, 84, 85, 88, 91
паздеро, паздіря, паздіре 237
паздеръ, -ьє 234, 237
паздѣрникъ 83
пазуха 311
пал'ок, палец' 359
палютий 87
пальць, палець, палюх, пальок 311, 334, 359
Панна 23
паприка, поприґа, папрыга 262
пара 147
паробъкъ, паробок, парубок, парібок 304
пардусъ 187
паска 100
Паска 60
пасорит 345
пасул'а 276
паукъ, павук 221, 223
паучина, павутина 318, 350
пах, -а, пахва, пафа, пашина, пашка 320
пахати 267
пахъ 311
паця, -юк 183
пашня, пашниця, пашьнѩ 267
певгъ 282
пелікан, пеликан 215
пень, -ьок 253
пергач, попергач, перегач, перехач 201, 202
перебути 12
перед, -ъ, -ок 42
передъкъ 42
перекрои 28
перемѣнити сѧ 27
перемінитися 27
перепел, -ъ, -иця, перепілка 206, 208
перепелица, -ъка 206
переступний (рік) 79
перець, перцеве дерево 262
перо 316, 346
перун, -ъ, перін, перін' 160
перса, перси, персти, перс', перс'т' 320
перст 311, 334, 359
персть 137
пес 186
песок 205
песець 199, 205
песя, пс'а 187
Петра 100
петрівка, -овиця 101, 102
петух, пітух 190, 191
печень, печінка 314, 336—337, 357
печера 112
пигва, пиґва, піґва 260
пилипівка, -овиц' 101
пирій, перій 268
пирхаль 202
південь 48, 75
півень, пѣвень 190, 191
півні перші, другі, треті 191, 103
північ 48, 75
пісок 138
піст великий, різдвяний, Пилипів 101

планета, планида, планита, планить 20
планина 110
плесна, плесно, плюсно, плиснівка, плісна, плісня, пліснявка 311, 320, 321
плече 311, 319
плід 235
пліска, плюска 246
плішка, заплішка 246
плісень, плісньь, плісінь, пліснява 289
пліснявий 251
плодисток, -ець, -истиця 270
плод 234
плоути 10
плоть «стать» 300
плоть 317
площица 222, 229
плюча, плюца 311, 313, 337
плѣснивѣти 250
плѣснь 289
плѣть 310, 315
побережжя 119
повзати(ся) 154
повний місяць 29
повня 24
повх 203
повшонок, повшук 204
повідь, повіддя 157
повіка, павіко, повіко, павічайка 331
повінь 157
повітря, -е 144
поводьныи конь 179
повонь 157
повѣтрие 144
повѣтря 78
погода 144
погодье 144
Поділ 107
поділля 107
подолье 107
под(ъ)горье 133
подъшьва, підошва 311, 321
пожити 165, 166
позавляги 104
позбувати 12
позбутися 12
поки 72
поки-м 72
покиміс' 72
покоління 309
покрива 287
Покрова, -ы 101, 100
полба, болба 268
поле 115, 116
полномѣсячие 29
поличок 332
полівити 46
пологи 120
пологыи 119
полонина 110, 111
Полонина 110
полонити сѧ 156
полонка 157
полудень 48, 74
полудне 49, 53
полудьне 47
полудьнье 47, 48, 53
полуніч 48, 74
полуночи 47, 53
полуночье 48, 53
полъ 53, 299
полъдьне 47
полъночь 47
полъночье 47
полынь, полин 284, 285
полѣсье 133
полядвиця, пол'адвиц'і, полендвиця 339, 340
поморье, -р'я 118, 119
понедѣлокъ 93
понедѣл(ь)никъ 58, 93
понизье 133
поноровъ 232, 221
понур 232
попер, попир', поприк 262
поперек 340
пополудню 75
поранку 74
порання, -нок 74
порану 74
поребрина 340
поріг, пороги, -ъ 125
поромінь 33
пороскваа 259
поросѧ 183
порох, -ъ 137
порохніти, порохнявий 253
порохонь, порохно, порохня, -ява 253
порохнѣти, порох(ъ)но 252
посуха 155
постъ 61
потач 171
потечи 126
потич 171
потік 123
потилиця 332
потоп 158
потокъ 123
потомок 309
потурати, потурити 197, 358
потя 171

потъ, піт 317, 350
почати 42, 43
початок, -ъкъ 43
починок, -ъкъ 43
почка 338, 354
поѧсъ, пояс 311, 320
правий, -ыи 46, 47
прадух 143
преступний «високосний» 79
прибути 12
прибывати 28
прибыти 9
привеликъ 120
привіт 16
приглухий 120
приглухуватий 120
пригір, -ок 109
пригорбок 110
пригорьє 108
пригорѣти 249
пригоряти 250
прижолтый 120
прикінчати 44
приконьчити 44
прикрутий, -ъ 119, 120, 354
приморский 119
приостръ 120
природа 14
природний, -ый 14
прирожѣнье 14
присліпкуватий 120
приспѣти 252
пристанище 130
пристаркуватий 120
прірва 114
пробри(і)скнути 34
пробрѣзгнути 33
проводи 97
продух, -а 143
продухъ 143
прозябати 250
прокива 287
промень 32
промінь 33
пропасть 113, 114
прорва 114
проростати 250
просерен, -ь 151
просимець 84, 86, 87
просинець 81, 86
просиньць 56, 57
простір 35, 36
простолюдин, простолюддя 297
простор 35
прóстора 35
просторінь, -онь 35
просторон(ь)ство 35
просторъ 35, 45, 359, 360
пространьство 35
Протолчъ 126
протълчь 126
прохідниця 23
проходьнѧ 23
проходний 155
прошлий 73
прояснитися 145
пругъ, пруз, -ик 221, 230
пружіє 248
пружок 248
прус 230
прут, -ъ 235, 234
прѣклонити сѧ 27
птак 171
птачок 171
пташиний, -ый 171
пташка 171
птиця 170
пулйазычок 197
пупъ, -ъкъ, пуп, пупок (анат.) 311, 320
пупъ «брунька» 234
пуп'янок, пуп, пупок, пупиц', пуп'яшок, пупел, пуплых, пупняк 240
пустельник, -ъ 121
пустеля 121
пустиня 120
пустынѧ 120
путь 135
пучина 127
пуща 115, 116, 357
пущання, пущення 102
пшениця 264
пух, -ъ 346, 316
пълзъкыи 153
пълный мѣсѧць 29
пълхъ 196
пъртити 347
пъта 170
пътахъ, -а 171
пътица 170
пътичь 170
пътъка 170
пъчька 313, 314, 358
пыро 267, 268
пьпьрь, пьпьрьць 261, 262
пьсь 186
пьсьць 194, 196, 205
пьсѧ 186
пьнь 252
пьрси 311
пьрстъ 311, 315, 359
пьрсть 137
пьшеница 263
пьѧвица 221

пьсъкъ 138
п'явка, п'явиця 229
п'ясть, п'ясток, п'ястук, пїастух, пістук 320
п'ятакъ, -ака, -ачка 176
п'ятниця 95
пяток 95
пѧсть 311
пѧта, п'ята 311, 321
пѧтъкъ 59
пѧтьница 58

р'абка, рабка 214
радуга, райдуга 163, 164
ракъ 23, 221
Ракъ 23, 24
рамо, рамѧ, рамено, рам, рамйа, рамн'а, раміно, риміно, реміно 310, 315, 319
рамѧнъ 161
рання 74
рано 53, 74
ранокъ 74
растенье 233
рачки 96
ребро 311, 320
реб'я 304
редька, редьков, рит'ква 269, 270
рель, -я 108
реп'ях, ріп'ячок, ріп'як, ріпак, репик, реп'яшки, репешки, ріп'ях, репій 287
речи 297
ржий, ржій 275
риба 23, 170
Риби 24
рижій, рижей, рижий, рижик, іржий, ржій, ржий, иржій 275
рило 346
рись 199
рить, рит'а, рыт'а 315, 345
ритьми мести, метати 185
ритю, рыт'ôў бити, ударити, метати 185, 345
рів 111
рівний 119
рівнина 107
рівня, -ява, рун'а 106
рідкий 359
ріжки, рожець, ріжковець, рогівник 260
Різдво, Рўздво, Руство 99
різка, розка, розга, росчка, різга, резочка 239
різноманітний 81
рік 68, 78
ріка, річка 123
рінистий 115
ріння 115
рінь, ринь 115, 357
рінявий 115
ріпа 269
річ 16
ріща, рўшча, рушча, ружджа 116, 239
роба 304
робѧ 304
ровень 106
ровінь 106
ровъ 111
ровьнина 107
ровьныи 119
ровьнь 105
рогозъ, рогоз 284, 285
ріг, рогъ 315, 346
родити сѧ (про сіль, каміння) 141
родити сѧ, родити(ся) 249, 250
родник 142
родовище 14, 141
рож 264, 266, 359
рожа, ружа 280, 281
рождье, рожчье 234
Рожьство 60
рожьць, -ъкъ 250
розвиднятися 32
розга 234
розка 116
розкаль, -ье 157, 158
розквась 158
розливатися 157
розмай 80
розпалина 38, 113, 414, 359
розплывати сѧ 157
розпочинати 43
розсвіт 31
розвітання 31
розсідатися 143
розсілина 38, 39, 114, 359
розсоха, розъсоха 234, 235
розступатися 143
ро(з)ступати сѧ 143
розсѣдати сѧ 143
розсѣлина 113
розтікатися 157
розтѣкати сѧ 157
розчинати 43
роз(ъ)свѣтъ 30
рокъ 50, 70, 71
ромен, ромьнъ 284, 285
роса 149
росити 150
рослина, ростина 234
рости 233, 249, 250
рот, ріт 318, 319, 359

ро́шчаток 43
роща, -иця 116, 117
рощенье 116
ртуть 139
рубень 85
рувен 87
рувень 85, 87
руда 138, 139
ружа 280, 281
руинъ 83
рука 311, 319
рун'а 100
руно, руна 346
руный 119
русальчин великдень 97
русальчині проводи, розигри 97
русальѩ 62
Русаля 97
ручаи 123
рушати 156, 157
рушча, рўшча 117
ръжа 138
ръжь 263, 359
ртуть 138
ръть 310, 359
рыба 23, 170, 172
Рыбы 23
рыло 316
рысь 194
рыт'ôў бити, метати 185
рьль 108
рюєнъ 56, 57
рѣдъкыи 117, 359
рѣзати 186
рѣка, рѣчька 123
рѣнь 115, 357
рѣпа 268
рѣпьи 284, 287
рюти 56
рябець, -чик, -ок 215
рѩбинаѩ ночь 161—163
рѩбь 206, 214
рѩбьць 214
рясний 331
рѩсьна, рѩсьница, ряснина, рісниця, ризниця 310, 331

сад, -ъ 254
садити 254
сало 316, 349
самобутній 13
самокиша 314
сарана, саранча 231
сарна 198
свекла, свекловиця, свікла, цвекла, цвікла, цвікля 273
свербигуз, -ка, свербивус 280
сверщок, сверщ, сверщик, сверщук, сверчок 231
сверѣпица 284
свидъ, -ина 277, 278
свинець 139
свиньць 138
свиньѩ, свиня 183, 194
свиріпиця, свиріпа, сверіпиця, суріпиця 287
свитати 30
свінути (ся) 31
світ 18, 31
світання 31
світанок 31
світати 31
світилка 20
с'вітилко, -лце 20
світило 20
світити 31
світлий 31
світло 31
світляк 20
свобода 360
своискыи 170
свьнути 30
свьрчъкъ 221, 231
свьнути 30
свѣтати 31
свѣтило 30
свѣтити 30
свѣтлость 31
свѣтъ 17, 18, 30
свѣтьлыи 30
седмица, -иця 59, 91
селезень, -ьнь 188, 189, 357
селезень, -ѩ; селезінка, силиз'ін', селез'ін', сележінь, сележінка, селедянка, селезун, слизун (анат.) 311, 320, 357
селезень, селез'інь, селез'ун, селах, селех, -ъ, селек, селег, сел'ох, сел'ах, сел'ух, сал'ух (зоол.) 189, 192
семакъ 176
сентябрь, сентебрий, сентебръ, сентеврій 80
септѩбрь 58
серебро 138
середа 37, 58, 94
середина 37, 38
середній 40
середьнии 39
серен, -ъ, серена, шерен, шарин, ширин, ширінь, шерон, шарон, шареш, шорох, черен, черон 151
серна 198
сер(ь)пень 81, 82, 83, 84, 86, 90

серсть, сир'с'ц', серстина, серс', шерсть 346
серце 320
сеч, -а, сеч, щина 350
сеvклъ 273
си(й)ночи 69
синица, -я 207, 208
сиропуст 102
Ситная, Ситное Болото 288
сить, ситник 284, 288
сичень 85
сівень 84, 87
сівер, сіверко 49, 50, 146
сіверкий 50
сік 235
сіль, соль 138, 139
сіменя, -ка 242
сіменатий, -астий, -истий 242
сім'я, с'імн'а: 242
сім'я (фізіол.) 350
сінокос 84
сірка 139
січень 86, 90
скала 114
скала (зоол.) 222
скалка 115
скалка «перлівниця» 229
скалоокий 229
скаралуща 247
скачок, скочок 182, 230
скважина 112, 113
скважня 112, 113
скважнѧ 38
сквар, -а 154, 328, 356
скварний, шкварний 154
скварота 154
сквира 328
скеля 115
скінчити 44
скірня, скорнѣ, скірниця 328—329
склезь 283
скло 140
скойка 229
скокъ 179
Сколе 229
сколинѧ, сколька, сколъка 222
скол'ка 229
скоп 185
скопець 185
скопити 185
скопъ 23
скопьць, -ьчина 185
скора, скура, шкура, скіра, скірка, скірочка, скира 327—329
скора, -ина 328, 356
скорлупа, -ка, -лѧ 246, 247
скорлупастий 247
скороздра, скороздрий, сколоздр'ый 250, 251
скороздрист, сколоздрист 250
скоронний 332
скоронь, скоронѧ 310, 332
скоролуща 246
скоропій 233
скоропуха 233
скорпиос(ъ) 23
скорпиωнъ 23
скорпія, -ій 232, 233
скорупковатий 247
скор(ъ)пии, -инѧ 223
скотина 173
скотъ 173
скрегулець, скригулець 213
скроня 332
слива 254
слиз, сляз, слюз 288
слина 317, 350
сл'іпан'а 190
слонъ 187
слоути 10
слуда 115
слудва 115
слудване 115
слуды 114
сльза 317
сльоза, слеза, слиза, слыза, сліза, слоза, сл'уза, сл'еза, сл'иза, слза, ш'л'оза 350
слѣзъ 284, 288
слюда 115
слякота 146
смердюх 211
смерека, смрѣчь 278, 279
смеркати 31
смерч 147
смирна, смvрна, змурна 248, 249
смокы, смокъвьница, смоква, смоковниця, смоквина, смоквиня, смоква шовкова 257, 258
смола 138, 139, 234, 235
смъркъ 147
смьрчь 147
сніг 150
снѣгъ 150
собака 186
соболь, -иця, -я 194, 199
сова 207, 208
сойка, сійка, суйка 209
Сойми 127
соколъ, сокіл 206, 207, 208
сокъ 234
солнечний 20

соловей, соловій, соловейко 209
солов'я 210
солодкий 132
солома 234, 235, 237
солоний, -ыи 132
сом, -ъ 216, 218
сонічний 20
сонце 20
сонце в крузі 30
сонячний 21
соняшний 21
соняшник 21
соняшниці 21
соплѩ, сопля 317, 350
сорока 207, 208
соромьныи удъ 315
сосец, сосца 345
сосна 277
сохнути 250
сочиво 268, 272
сочевица, -я 269, 268
соѩ 207
спасівка 101
Спасовъ дьнъ 60
спека 154
сперса 320
спозаколишній 75
спозадавна, -я 75
спозаранку 75
спѣти 251
срібло, сребло 139
срібний, срімний 139
срокъ 70, 71
стадник 181
стадо 173, 175
стадьныи конь 179
старий 303
старикъ, старець, -ик 297, 303
старица, -я 297, 303
старъ, -а 297
старьць 297
стати «покритися кригою» 156
стать 299
створіння 169
стебло 235
Стебне, Стебний, Стебник 204
стегно 311, 320
стежка 136
стезя 136
стерво 172
стерк 214
Стерковець, Стирковець 214
стерх 213
стигнути, пристигнути, стиглий, достиглий 252
стити(с'а) 99
стихиѩ, стухиѩ 16
стичень 91
стікати 156
стіна 115
стоборъ, -ьє 244
стовбур 244
стожар, стежірь, стежар, стожарня, стожалля 24
Стожари 24
столітник 292
стопа 311, 320
сторона 45, 46
стоѹп 244
стоѩти 17, 26
страстьнаѩ недѣлѩ 61
стрежень 232
Стрелецъ 24
стремнина 114
стрижень 235
стрікнути 232
строкъ 221
струга 125
стружка 125
струмінь 124
струмок 124
струя 123, 124
стръмнина 113
стрьжьнъ 234
стрькъ 232
стрѣльць 23
Стрѣлецъ, -ь 23
студено 155
студеныи, -ий 56, 57, 155, 156
студень 82, 84, 85, 86, 155, 359
студинецъ 85
студінь, студ'ін' 156, 359
ступня 321
стычень 81
стьбло 234
стьбль 194, 196, 355
стъкло 140
стърво, -ь 172
стьркъ 207
стѣна 114
субота 59, 95
сука 186
сук, -ъ 234, 235, 253, 252
суморок 33, 75
суморъкъ 30, 53
сумьныи конь 179
суглобъ, суглоб 310, 318
суржик, суржанок, суржанка, суржок, суржиця 266
суріпиця 287
сусол, суслик 203
сустав, ставець, стаѹчик 318
сусълъ 194

сутеніти 34
сутий 15, 76
сутінь 34
сутки, -очки 76
сутній 15
сутність 15
суття 15
суть 15
Сутѣнь 34
сухий, -ій 82, 83, 84, 87, 90
сухмень 130
сухо 105
сухмень 155
сухыи 56, 57, 148
суша 105
суще 14
существо 15
сущий 15
сущність 15
сущьныи 15
сущьство 15
схід 49
сходити 26
сходитися 127
събожьє 266, 359
събыти сѧ 9
съводъ 19
съвьршити 45
съ зараньѧ 53
съзьданье 168
съимати сѧ 126
сълньце 20
съмьркнути 30
съпека 155
съполонити сѧ 156
сърокъ 50
съставъ, суставъ 310
сътвореньє 168
сътечи 156
съсъ, -ьць, -ъкъ 345
съхнути 249
съходити сѧ 127
сыропустъ 61
сырыи 149
сьрдьце, серце 311, 320
сьребро, серебро 138, 139
сьрна 194
сьрсть 315
сьршень, с'ершен', сержен', сершун', серсінь, саршін, саршон, серсень, сершун 224
сьчь 316
сьѧти 30
сѣверъ 47
сѣверъ (вѣтръ) 146
сѣмѧ 234, 242, 317
сѣнокосъ 85
сѣнь 34
сѣра 138
Сѣтомль 288
сѣченъ 82
сѣчень 56, 57, 83, 84
сѣчьнъ 56, 57
сяяти 31

таиныи удъ, тайний удъ 315, 343
тайноє муж 343
талыи 156
т'аскати 34
таяти 156
твар, -ь 318
тварь 168, 169
твердінь 19
твердь 19
твьрдь 19
текти 126
телица, -я 176, 177
тельць 23, 170
теля 177
темианъ, темьѧнъ, тимиянъ, тьмьѧнъ, тимн'ан 248, 249
темний 31
теплий 154
теплица, -я 123, 124
Теплиця 124
Тепличина 124
теплінь, теплин'а, тепл'ін'а 154
теплота 154
тепло 154
теплыи 154
теплынь 154
Терези 24
терен, терн, терн(ь)є, терпина, терня 239
термін 71
тернослив 255
терстина 286
тетеря, тетервак 208
течи 126
тигодень 93
тигр, -ъ 205
тиґрисъ, тіґріш 206
тидень 93
тиждень 69, 92, 93
тиква, тыкы 268, 270
тил, потылиця, потилиця 332
тирса 285
тис, -ъ 277, 278
тихий, -ыи 132
тіло, кіло, кійло 317
тім'я 318
т'ін'а 34
тінь 34
тісний 36

тіснота 36
тля 232
тмин 272
товаръ 173, 174
товарьныи конь 179
товстий 40
тонкий 40
топир 201
трава 234, 235, 354
травен 82
травень 81, 82, 83, 84, 86, 90
травити, потравити 236
травьнъ 56, 57
трандафиль, трандафира 281
трепета, -ица, -ина, трепітка 277, 278
третьѧкъ, -як, -яка, -ячка 176
тріп 136
тріснути 159
трість, трость, тростина 286, 287
троєзілля, тройзіл, тройзілля 281
тропа 135
тропок 136
троян 281
троянда 281
трунок, отрунок, утрунок 339
трусим 86
трус, -ъ 142
трут, -ень, труд 194
трути, травити 339
тръсть 284
трьпѧстъкъ, -ьць 205
трѣснути 158
трѧсенье землѣ 142
трясти(ся) 142
туга 163, 164
тур, -ъ, -иця, -ятонько, -енятко, 194, 196, 197, 358
туриги, турнути 197, 358
турій язик 358
турйазык 197
тут, тутовое дерево 258
туча 158, 160—161
тхір 199
тълстыи 39
тънъкыи 39
тыдень 93
тыждень 92
тылъ 311, 332
тьлѧ 222
тьма 30, 31
тьмьныи 30
тьрнъ 234
тѣло 310
тѣмѧ 310
тѣнь 34
тѣснота 36, 359
тѣсныи 36

убереже, -ь 118, 119
убис'ц'амы 13
убити 249
убутися 12
убывати 28
убытис'а 12
увертка 204
увіз 109
увозъ, -ище 108, 109
угерок 274
угор, -ь 216, 218
угъ (вѣтръ) 146
угъ 47
удавленина 173
удбытис'а 13
удід 211
уділ, удолля, удолина 106
удолъ 105
удоль 106
удъ, уд, удо, вудо 310, 329
удъ, дѣтородный, родителный удъ 343
уєна 205
ужъ, -ь 216, 217
узарані 74
узбережжя 119
узвіз 109
узгір'я 109
узмень 129, 130
узмѣнь 37
узречьє 119
узъкыи 36
узьмінь 37, 130
укріп 271
укропъ 360
у кури 189
у кур'іх 190
улоговина 112
улягома 104
уноша, -ь 297
уньць 177
урина 351
усеница, усѣница 221
усеница, ус'ілниц'а, ушіл'ниці, усенниця, усінниця 223, 224
усопъ, vсопъ 276
уста, вуста 310, 315, 318, 319, 355, 359
устье 123
устьна, устна, устні, устня 310, 315, 334
устя 124
усъ, ус, вус, вуса, вуси 311, 319
утва 192

утвиця, -ка 192
утичь 191
утица, -ка 188, 191
уток, утік 192
уторок 94
утро 53, 74
утроба, отроба, отріб, отруби 311, 313, 320
утроба, вутроба, отроба «печінка» 337
утропі 136
утрунок 339
уты, -ица 188
ухо 310, 318
учати 42, 43
учемеритис'а 286
уш, уши 226
Ушиця 291
ушіл, ушӯл 224
ушіл'ниці 224
ушчил'іпати 333
ушь 291
ущербляти 30
ущухнути 150
ущьрбнути 29

фаля 132
фарба «кров» 317
фарь 179, 182
фасули, фасулі, пасул'а, хвасоля, квасоля 276
февраль, февруаріи 80
февруаръ 58
федоровиця 102
фербет 318
фіґа, фіґа, фиґа, фикга 258
фіміам, фимиѩнъ, фемиѩнъ 249
фінік, финик 261
фрукт 243

хабаз 118
хабити 118
хабник 118
хабоття 118
хама 118
хамник 118
хаща, -і, -ъ 118
хвиля (на воді) 132, 358
хвиля «мить» 72
хворост, -ъ 252, 253
хвостъ, хвіст 316, 346
хижак 172
хижий 172
хижний 172
хижун 172
хищик 172
хищий 172
хищний 172
хліб 266
хлопець 304, 305
хлѣбъ 266
хліб святоіванівський, хл'іб с'атого Ивана, хлъбъ святого Іоанна 260
хлюща 146
хлѧбь 161
хлянути 161
хмара 147, 148, 354
хмаритися 147, 148
хмель, хміль 284, 285
хмиз 253
ховзкий 154
ховрах 203
холм, -ъ 110, 109
холмовина 110
холод, -ок 155, 359
холодний 155
холодьныи 155
холопъ 305
холостити 186
хомевка, хамелка, хомівка, хомля 109
Хомці 109
хомѩкъ, хомѣкъ, хом'як 196, 205
хорошати 180
хорт, -иця; хірт 186
хребет, хрыбет, хирбет, хырбет, хрибет, хрубет, хрипто 318
хрич 187
хрунь 187
хрустъ 221, 317, 318, 229
хрущ 229
хрьбьтъ 310
хрѣнъ, -ь, хрін 284, 285
хрѧстъ, -ъкъ, хрястка, храсток, хруст 310, 317, 318
хрѧщь, хрящ, храсток, хрусток 310, 317
худибка, худобка 174
худий 175
худоба, -ина 174
худыи 174
хутко, хуток, худко, худотут 211
хълмъ 108, 355, 358
хъртъ, -ица 186
хыщьникъ 170

цвекла, цвікла, цвікля 273
цвисти 240, 250
цвитень 84
цвіль 251
цвісти, цвисти, цвести 241, 251
цвіт, -ок, -ка 240

цвітень 84, 87
цвѣтень 81, 84, 85, 87
цвѣтъ 234, 240
Цвѣтьнаѧ недѣлѧ 60
цибуля, цебуля 272
ципін' 156
цицокъ, цицка, циця, цицька, цицьок, ціцька 345—346
цуцик 187
цыприс, циприсина 281
цѣрь, чѣрь 290

чадо 298, 308
чаєня 210
чаица 207
чаїний 210
чайка 209
час «погода» 145
часець 68
часинка 68
часи, -ы 70
часівник 70
часник, чеснокъ, лукъ чеснокъ, чоснок, часнок, частник, честник, чісник 270, 272
часок 68
частий, -ыи 117, 359
часто-густо 117
частыи 117
часъ 50, 63, 67
часьць 50
чаша, -ка (анат.) 331
чаща 117
чащь 117, 118
чебрець, чебер, чебрчик, чебрик, чабер, чабрик, чабрець, чабор, чибрець, щебер, чебчик, чепчик 271
челенъ 342
чело, чоло 310, 329, 359
человѣкъ 293, 359
челъка 310
челюсті, -и, челестник, челюстники, челюста, чил'усник, чил'існик (деталь печі) 333
челюсть 310, 333
чемера, -ъ, -иця, чемер, чемір 284, 286
черв, черва, черв'як, червак 228
червень 57, 82, 84, 85, 86, 90
червецъ 82, 84
червець 80
червивий 228
червоточина, червотўк 253
черв'як 357
черево, -а, 311, 340, 359
череда 175
черенок 342
черень, -ъ 310
черень̂ныи зубъ, черенній, черенный, черенатый, череняк, череновий, черўўный, черевірний зуб 333—334
череп 330
черепаха 220
чересло, -а 311, 340
черет 287
черешня, черешьнѧ 254
чернець 89
черниха, черниця, черниш, чернуха, чернушка, чернюха, черня, черняк, чорниця, чорнуха, чорнюк 212
чернядка 212
чернѧдь 207
чер(ь)вець 83, 85
чеснокъ, чесновитъкъ 269
четвер 95
четвергъ 95
четвертакъ, -ака, -ачка 176
четвертокъ 95
четвьргъ 58
четвьртъкъ 59
чешушатий 348
чешуѧ, чешуя 316, 348
чиколоток, чиколонок, чиколодок, кичеленок, чиколотка 333, 342
чил'адник, чил'ан'н'а 297
чималий 40
чинъ 52
чир 290
чипиргач, чіпіргач 202
чистий, -ыи 117, 132
чілка, чўлка, чулка 310, 331
чір 290
чічка, чіча, чачка, чача 241
члонокъ встыдливый 343
чоло 355, 359
чоловік 294—295, 300, 359
чолопок 248, 333, 342
чорні печінки, печўнкы, печункы 337
чорнобиль 285
чортополох 288
чрѣновьныи зубъ 310, 315
чырвець 81
чьрвоточина 252
чьрвь 221, 357
чьрвьнъ 56, 57
чьрнобыль 286
чьрнѧдь 179, 212
чѣрь 290

шай 151
шайка 209

шаран 151
шарашур 151
шеломъ 111
шеломѦ 111, 355
шерех, шерешень, шерешінь 151
шерехатий 151
шереш 151
шерстень, шерснюк 225
шерсть 346
шершень, шершін', шершун 224, 225
шибати 158, 160
шипшина, шипок, шипъкъ 263
шипъкъ, шипшина, шипчина 286
ширння 36
ширитися 36
широкыи, -ий 36
широкость 36
широта 36
ширѦти (сѦ) 36
шишка 235
шишька 234
шия 319
шкапа 181, 328
шкаралупа 247, 328, 356
шкарбани 328
шкарубнути, зашкарублий, шкарубкий 246
шкварити 155, 328, 356
шквиря 328
шкіра, шкура, шкорина 356
шкло 328
шкорупа, шкаралупа, шкалупа, шкаралуща, шкарупина, шкарлупина, шкалубина 246, 247
шкорух 328
шкребти 328
шкура, шкіра 327—329
шкурапея 233
шкурат, шкурлат 328
шкуратяна, шкуротяна миша 202
шкурокраячъ 327
шлунок, шлунки 338—339, 359
шовковиця 259
шостакъ 176
шточасокъ 104
шуи 46
шуйбіч 46
шульга 46
шчука 172
шьршєнь 221
шьѦ 311

щадок, щатки, нащадок 308
щебер 271
щека, щока 314, 333
щелепа, щелеп 333
щелопъкъ 247, 248
щенити сѦ, щенитися 186
щенѦ, щеня 186
щетина, шчітина, шчітіна, шчітчина, шчотина 316, 346
щиколотка, -дка 333, 342
щина 350
щілина 38
щіня 99
щовб, -а 342
щока 324
щолопок 248, 333
щука 216, 218, 219
щукъ 150
щур, -ъ, -ок, -ик 207, 208, 210
щѣль 38

юг, юга́ 146, 50
югъ 49
юдоль (паділ, долина) плачу 106, 107
юдоль плачевная 107
юзепок, юзефок 276
юнак 303
юноша 303
юха «кров» 317

яблуко, яблоко, яблеко, йаблико, йабко 254, 255
яблуня, яблінка 254
явір, Ѧворъ 280
ягня, -иця 183
ягода 235
ягодове дерево 258
ядро 235
ядро (анат.) 344
язвина 113
яйце (анат.) 344
ялина, -иця, ялинъ 277, 279
ялиновий 278
ялити (анат.) 343
яма 111
янчар 184
яр 112
ярка 184
ярина, ярь 267
ярица 267
яр(ов)ина 78
яробок, ярабок 215
яруга 112
ярь 78
ясна, дясна 318
ясний, -о 31, 145
яструб, ястраб, йастраб, йастріб 211, 356
ятрити(ся) 343
ячмінь, ячмень, ячмінець 264

ящір 217
ящірка, ящериця, ящурка 217, 218
ящур, -ъ 217, 218

Ѩблонь 254
Ѩблъко 254
Ѩгница, -ьць, -Ѩ 183
Ѩгодичина, Ѩгодина, Ѩгодичьє 257
Ѩзвина 112
Ѩзвьць 196
Ѩзыкъ, язик 311, 319
Ѩице, яйце 316, 347
Ѩма 111
Ѩруга 112
Ѩрь 263
Ѩрѩ 182
Ѩстрѩбъ 350
Ѩсьныи, -о 30, 145
Ѩтро, ятро 303, 311, 314, 342—343
Ѩчьмы 263
Ѩщеръ 216

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I. ВСЕСВІТ. ПРОСТІР. ЧАС. 9

Буття, матерія, дух 9
Назви, пов'язані із Всесвітом, небесними об'єктами та явищами 17
Лексика, пов'язана з простором, орієнтацією в ньому, поверхнею, параметрикою тощо 35
Назви часових понять 50

РОЗДІЛ II. ЗЕМЛЯ: НЕЖИВА ПРИРОДА 105

Географічна термінологія 105
Назви складників земної кори, надр землі, хімічних речовин . . 137
Метеорологічна лексика 143

РОЗДІЛ III. ЗЕМЛЯ: ЖИВА ПРИРОДА 165

Зоологічна лексика 168
Ботанічна термінологія 233

РОЗДІЛ IV. ЛЮДИНА ЯК ЧАСТИНА ЖИВОЇ ПРИРОДИ . 293

Деякі узагальнення 353

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ 361

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ 362

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 377

СЛОВОПОКАЖЧИК 385

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НІМЧУК *Василь Васильович*

ДАВНЬОРУСЬКА СПАДЩИНА В ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відповідальний редактор *С. П. Бевзенко*

Здано до набору 05.11.91. Підп. до друку 27.07.92. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 21,84. Ум.-фарбо-відб. 21,84. Обл.-вид. арк. 27,96. Тираж 480 пр. Зам. 1—3620.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3, в Жовківській міській друкарні, м. Жовква, Львівської обл., вул. Василіанська, 8. Зам. 1789.

Німчук В. В.

Н67 Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. С. П. Бевзенко.— К.: Наук. думка, 1992.— 416 с.

ISBN 5-12-000639-6 (в опр.): 480 пр.

У монографії досліджуються походження і розвиток масиву давньоруської лексики для позначення предметів і явищ навколишньої дійсності. Вивчаються словникові системи, пов'язані з буттям, простором і часом, будовою всесвіту, землі, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна та інша номенклатура X—XIII ст. Досліджується доля давньоруської лексики в українській (літературній та діалектній) мові протягом усього її розвитку.

Для славістів, істориків східнослов'янських мов, етимологів, лексикологів, природознавців, викладачів і студентів гуманітарних факультетів вузів, усіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

Н $\frac{4602000000-268}{221-92}$ 528-92 ББК 81.2Ук-3